

lente 2018
nr.1 €9,90

de Helling

**Kate 'donut' Raworth:
over planetaire
grenzen & lokale
oplossingen**

**Bestuurscultuur: hoe voorkom
je ruzie in de raad?**

**Opgelet: de Omgevingswet
gooit alles op de schop
(maar biedt ook lokale kansen!)**

de Hellegrille

Op de afgelopen Documenta 14 in Kassel was het werk 'When We Were Exhaling Images' te zien van Hiwa K, een kunstenaar uit Iran die inmiddels 20 jaar in Berlijn woont. Buizen met meubilair, planten en boeken: iedere pijp suggereert een individu dat er zijn of haar thuis van heeft willen maken. Meer uitdagingen op en inspiratie voor de woningmarkt vanaf pagina 14. (foto: Olaf Kosinsky)

- 8 **Omgevingswet:** gemeenten, wees er vroeg bij
*Gesprek tussen drie lokale bestuurders, plus voorbeeld-
 paragraaf voor lokale coalitieakkoorden*
 — Richard Wouters e.a.

- 14 **Het woonbeleid:** over tien jaar een nieuw parlementair
 onderzoek? — Peter Boelhouwer

- 20 **Bouw meer in steden, minder in groen** — Linda Voortman

- 22 **Laat corporaties bouwen voor middeninkomens**
 — Wim Hazeu

- 33 **Kate Raworth:** 'Waar halen mensen het idee vandaan
 dat eindeloze groei mogelijk is?'
 — Suzanne van den Eynden

- 38 **Brabantse Bagel, de donuteconomie als leidraad voor de
 praktijk** — Hagar Roijackers e.a.

- 41 **Donuteconomie: 'De politiek laat het afweten'**
 — Aart de Zeeuw

- 44 **Bestuurscultuur:** hoe voorkom je dat de sfeer verziekt?
 — Paul Frissen e.a.

48 & 73 **De post-fossiele stad**

- 56 **Marianne Smitsmans** strijdt tegen armoede in
 Roermond: 'Trek de wijken in en luister' — Lot van
 Hooijdonk

- 60 **De gunfactor van het noorden:** lessen uit vijf nieuwe
 gemeenten — Alderik Visser

- 66 **Robbert Bodegraven**, directeur Bureau de Helling:
 'Echte verandering begint bij de politiek' — Alderik Visser

- 24 **Hebzucht** — column van Thomas Mertens

- 65 **& Verder** — aanbevolen door de redactie

- 70 **Bureau de Helling**

- 72 **Over de auteurs**

de Helling

Kwartaaluitgave van Bureau de Helling,
wetenschappelijk bureau GroenLinks
Jaargang 31 · nr 1 · lente 2018

Los € 9,90, jaarabonnement € 36,50,

Jongeren t/m 27: € 19,50

Banknummer: NL60 TRIO 0390109096 t.n.v.

Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks,
met vermelding van de Helling.

ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE

Suzanne van den Eynden

REDACTIE

Natasja van den Berg, Lara de Brito, Lot van
Hooijdonk, Suzanne Kröger, Herman Meijer,
Socrates Schouten, Farid Tabarki, Rens van
Tilburg, Alderik Visser.

ONTWERP

de Ruimte ontwerpers/Mark Schalken

DRUK

Drukkerij Raddraaier (papier 100 % recycled)

UITGEVER

Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht
redactiedehelling@bureaudehelling.nl
tel 030 239 99 07,
abonneezaken: 030 239 99 59

www.bureaudehelling.nl

(> 'tijdschrift')

'Climate', door Klaas
Verplancke. Deze illustratie
is gemaakt voor 'Talk of the
town', de wintereditie van
Green European Journal.
Zie ook p. 70.

Over verandering gesproken

Sinds 21 maart is alles anders. Deze dag luidde een nieuw tijdperk in, een frisse start, een afscheid van wat tot dan toe was geweest. Maar ook de ontknoping van opgebouwde spanning: zou het gaan zoals we hoopten?

Op 21 maart werd mijn oudste kind namelijk vier jaar. Voor haar én haar ouders een mijlpaal. Wanneer dit nummer van de Helling verschijnt, zit zij al een week op de basisschool en staan wij voortaan dagelijks tussen de andere luizenmoeders en -vaders op het schoolplein.

De aanstaande schoolgang van onze dochter liep synchroon met de samenstelling van deze – mijn eerste – Helling. '21 maart' was immers ook een ijkpunt voor GroenLinks, en werd voor de redactie van de Helling eveneens richtinggevend. Dit nummer verschijnt op het moment dat de gemeenteraadsverkiezingen achter de rug zijn, de stemmen geteld en het echte werk begint: namelijk de collegeonderhandelingen gevolgd door het daadwerkelijk besturen van stad en dorp. Een periode waarin campagnevoeren plaatsmaakt voor beleidsvorming, voor verdieping van standpunten, voor het bieden van zoveel mogelijk GroenLinkse oplossingen voor lokale problematiek. Dat is waar de Helling om de hoek komt kijken, als tijdschrift van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks dat bijdraagt aan de ontwikkeling van het gedachtegoed van de partij (meer hierover leest u in het interview met Robbert Bodegraven, de nieuwe directeur van Bureau de Helling). De redactie was het er dan ook al snel over eens dat het lentenummer voor een groot deel zou moeten gaan over de uitdagingen waar de groene en linkse politiek op gemeentelijk niveau voor staat.

Het is namelijk de lokale politiek waarvan oplossingen voor de problemen op de woningmarkt moeten komen, zoals hoogleraar Peter Boelhouwer betoogt. Het is dichtbij huis waar voor politici én burgers kansen liggen om de 'donuteconomie' in de praktijk te brengen, aldus de Britse econoom Kate Raworth met wie de Helling sprak. Ook de Omgevingswet, die bestaande milieuwetgeving vervangt, heeft voornamelijk lokale impact. En het zijn vaak lokale bestuurders die de kloof tussen politiek en burger weten te overbruggen, zoals wethouder Marianne Smitsmans die in Roermond het vertrouwen won van mensen in de volkswijken. Dat het ook flink mis kan gaan in de raad, weet hoogleraar bestuurskunde Paul Frissen maar al te goed. Voor de Helling analyseerde hij de factoren die bijdragen aan 'verzielte' bestuursculturen. Met deze en andere artikelen hopen we bestuurders en inwoners van gemeenten te inspireren en voeding te bieden voor een nieuw tijdperk in het gemeentebestuur.

'Verandering begint hier', luidde de campagneslogan van GroenLinks in aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen. In het schoolgebouw waar ik op 21 maart stemde voor een nieuw gemeentebestuur, leverde ik de dag erna voor het eerst mijn dochter af. Over verandering gesproken.

En natuurlijk gaat het goed.

/ Suzanne van den Eynden

Cow & Co zijn zelfstandige zakenvrouwen die op eigen houtje door de stad lopen. De melkmachine drijven ze aan met hun eigen methaangas. Koop hun verse stadsmelk online en tap het bij jou om de hoek.

Cow & Co is een van de finalisten van de Post-Fossil City Contest van de Urban Futures Studio (Universiteit Utrecht). De oproep aan creatieven: hoe wonen, werken en verplaatsen we ons in een stad die niet langer verslaafd is aan olie, kolen en gas? In deze Helling brengen we de tien finalisten in beeld.

OMGEVINGSWET

Gemeenten, wees er vroeg bij

De nieuwe Omgevingswet biedt kansen voor GroenLinks, mits de nieuwgekozen raadsleden in een vroeg stadium hun groene en linkse ambities agenderen. Dan kan de wet volop ruimte geven aan zaken als de energietransitie, de compacte stad en het vergroenen van de landbouw, zo blijkt uit een gesprek tussen drie lokale politici. Oplettendheid is echter geboden: de nieuwe wet zet de gemeenteraad op achterstand.

Door **Richard Wouters, Dirk van Hoorn**
en **Albert Faber**

Wat is de Omgevingswet?

Minder regels, meer flexibiliteit, betere samenwerking tussen overheden, bedrijven en burgers: dat zijn de doelstellingen van de Omgevingswet, die vanaf 2021 een groot aantal wetten op het gebied van ruimtelijke ordening, milieu, bouwen, water en natuur vervangt. De invoering van de Omgevingswet is een megaoperatie die vaak wordt vergeleken met de decentralisatie van zorgtaken naar gemeenten.

Een belangrijk instrument van de nieuwe wet is de Omgevingsvisie, waarin Rijk, provincies en gemeenten elk hun ambities voor de fysieke leefomgeving vaststellen. Sommige gemeenten werken al aan hun visie.

Een tweede instrument voor gemeenten is het Omgevingsplan, de juridisch bindende uitwerking van de Omgevingsvisie. Het Omgevingsplan zal alle regels voor de leefomgeving omvatten, waaronder de huidige bestemmingsplannen.

We laten ze niet vertrekken voordat ze het eens zijn, is het voornemen van de interviewers. Gelukkig blijkt het niet nodig om de deur te barricaderen. Aan het eind van ons gesprek over de Omgevingswet worden de drie lokale GroenLinks-politici aan tafel het vlotjes eens over een paragraaf die als voorbeeld kan dienen voor hun partijgenoten in den lande (zie p.13). De paragraaf bevat een ambitieuze inzet voor groene gemeentelijke coalitieakkoorden.

Nochtans begint het gesprek met tweespalt. Erika Spil, wethouder in Bunnik voor Perspectief 21, een lokale partij met leden van GroenLinks en PvdA, is duidelijk het meest gecharmeerd van de Omgevingswet. Tjeerd van der Meulen, fractievoorzitter en lijsttrekker van GroenLinks in Deventer, ziet de groene kansen, maar onderstreept ook de bedreigingen. Datzelfde geldt voor Noël Vergunst, raadslid en kandidaat-wethouder voor GroenLinks in Nijmegen.

In de Tweede en Eerste Kamer heeft GroenLinks tegen de Omgevingswet gestemd, uit vrees dat natuur en milieu het onderspit delven. Was die tegenstem terecht?

Van der Meulen: "Ja, want de Omgevingswet is een heel dunne wet, waar bijna geen normen in staan. Veel normen ter bescherming van natuur en milieu die nu in wetten zijn vastgelegd, komen straks in lagere regelgeving terecht, in Algemene Maatregelen van Bestuur die de regering op elk moment kan wijzigen. Zo ontstaat het gevaar dat landelijke normen versoepeld worden zonder zeggenschap van de Tweede Kamer."

Spil: "Nee, want de Omgevingswet geeft GroenLinks veel meer kansen om programmapunten te verwezenlijken. Ik geloof in de kracht van de dialoog. Het nieuwe instrument van de gemeentelijke Omgevingsvisie bevordert die dialoog. Met samenwerking en vertrouwen bereik je veel meer dan met het hameren op regels. Bovendien zie je nu dat betrokken burgers op

achterstand staan ten opzichte van spelers die de complexe regels goed kennen. De Omgevingswet maakt het makkelijker voor mensen om mee te doen.”

Van der Meulen: “Bij het woord ‘vertrouwen’ krijg ik altijd jeuk, als het gaat om het naleven van milieu- en welstandsnormen. Vertrouwen moet eerst verdiend worden. Misplaatst vertrouwen in de milieuzorg van grote bedrijven heeft er al toe geleid dat vergunningen zijn ingekort tot één A4’tje. Daar zijn ongelukken van gekomen, zoals de lekkages van gevaarlijke stoffen bij tankopslagbedrijf Odfjell. Juist omdat regels soms ontdoken worden, hebben we landelijke milieunormen nodig die bij wet zijn vastgelegd. Plus inspecties. Ik zie overigens ook de andere kant van de medaille: de Omgevingswet biedt gemeenten óók meer speelruimte om juist strengere normen vast te stellen.”

Spil: “Precies mijn punt. Vooruitlopend op de nieuwe wet hebben we in Bunnik, samen met twee buurgemeenten, al een Omgevingsvisie opgesteld voor het buitengebied langs de Kromme Rijn. Burgers, boeren, ondernemers, iedereen heeft mee kunnen praten. Je ziet dat men uiteindelijk uitkomt op ambities die GroenLinks ook heeft. In de Omgevingsvisie staat nu dat we *off-grid* willen gaan. Dat betekent dat de lokale opwekking en opslag van groene stroom te allen tijde toereikend is om het verbruik te dekken.”

Vergunst: “Met de Omgevingswet kijk je naar doelen op de lange termijn, dat is inderdaad het grootste pluspunt. Nu geven criteria zoals een sluitende exploitatie van gemeentegrond vaak de doorslag in de ruimtelijke ordening. Dat is kortzichtig. De vraag moet zijn: wat willen we over tien of twintig jaar bereiken? Tegelijkertijd maak ik me ook zorgen over de Omgevingswet, omdat bij concrete bouwplannen het initiatief voor inspraak verschuift van de gemeente naar projectontwikkelaars.”

Spil: “Maar die ontwikkelaars moeten met iedereen in gesprek. Om een vergunning te krijgen voor hun

project, moeten ze laten zien hoe ze geluisterd hebben naar omwonenden. Dat schept een interessante dynamiek, met veel mogelijkheden voor betrokkenheid.”

Van der Meulen: “De Omgevingswet geeft de mogelijkheid wel, maar bevat geen vaste regels voor inspraak. Die moet je als gemeente dus wel vastleggen.”

Welke groene en linkse ambities kun je met de Omgevingswet beter verwezenlijken dan zonder?

Van der Meulen: “Dat zijn er veel. De Omgevingswet heeft een open kader. Samengevat: de veilige en gezonde leefomgeving. De wet legt niet vast wat daaronder valt. Dus alles wat met de fysieke omgeving te maken heeft, kan in de Omgevingsvisie worden opgenomen en door het Omgevingsplan worden geregeld. Gemeenten kunnen daarbij strenger zijn dan de nationale of Europese normen, bijvoorbeeld als het gaat om gezonde lucht. Dat biedt enorme kansen.”

Vergunst: “Je kunt scherpere doelen afspreken voor de energietransitie: woningen van het gas af, warmtenetten. Je kunt zelfs sociale doelen formuleren, zoals het combineren van wonen en zorg. Of een minimumpercentage aan sociale woningbouw. Dat laatste kan overigens nu ook al, maar het gebeurt weinig.”

Spil: “Als je eenmaal een ambitieuze Omgevingsvisie hebt, kun je daar later naar terugrijpen bij strijdpunten zoals windmolens. In het buitengebied van onze gemeente willen we *off-grid*, en dat betekent én zonnepanelen op de daken én zonneparken én windmolens. Zo kom je stapsgewijs uit bij de vraag: waar komen die molens dan te staan?”

Van der Meulen: “Gevaarlijk, zo’n salamitactiek. Als je begint over windenergie, denken mensen subiet dat de hele gemeente vogelvrij wordt verklaard. Je kunt dus beter in je Omgevingsvisie al aangeven welke gebieden niet in aanmerking komen voor windmolens, omwille van bijvoorbeeld de landschapskwaliteit.”

/

Om een vergunning te krijgen voor hun project, moeten projectontwikkelaars laten zien hoe ze geluisterd hebben naar omwonenden.

Gemeenten kunnen strenger zijn dan de nationale of Europese normen, bijvoorbeeld als het gaat om gezonde lucht. Dat biedt enorme kansen.

/

Kun je de Omgevingswet aangrijpen om grondstoffenverspilling tegen te gaan?

Spil: "De ambitie om circulair beton te gebruiken, kun je opnemen in de Omgevingsvisie. De bouwsector zelf vraagt om voortvarend overheidsbeleid om recycling van beton te bevorderen. Denk ook aan de toepassing van gestandaardiseerde prefab-bouwmaterialen, die gemakkelijk opnieuw te gebruiken zijn wanneer een gebouw gesloopt wordt."

Van der Meulen: "Je kunt ook mikken op het hergebruik van bestaande gebouwen en materialen. Zorg ervoor dat het streven in je Omgevingsvisie staat. Dan moet het zich vervolgens vertalen in bindende eisen in het Omgevingsplan. Daarin kun je ook opnemen dat elk gebouw een grondstoffenpaspoort moet hebben, zodat je alle gebruikte materialen kunt traceren."

Kun je de Omgevingswet benutten om de landbouw te vergroenen?

Van der Meulen: "Gemeenten krijgen meer armslag om geuroverlast en ammoniakuitstoot door de veehouderij te beperken. Je kunt ook verlangen dat de landbouw grondgebonden en natuurinclusief is. Een van de winstpunten van de nieuwe wet is dat je ecologische kwaliteit en natuurwaarden kunt hanteren als toetsingskader voor activiteiten. Dat voornemen zou een gemeente al in de Omgevingsvisie moeten vastleggen."

GroenLinks wil een compacte stad, om het open landschap te behouden en om een hoog niveau van stedelijke voorzieningen mogelijk te maken. Hoe krijg je het streven naar zo'n compacte stad opgenomen in de Omgevingsvisie? Mensen associëren dat al gauw met hoge flats en veel bestrating.

Vergunst: "Je moet dan duidelijk maken dat je hogere gebouwen neerzet om andere gebieden open en groen te houden. Als die hoogbouw nabij een sta-

tion komt, kun je ook met minder parkeerplaatsen toe. Zonder de kosten van een parkeerplaats worden de woningen nog goedkoper ook."

Spil: "Het is belangrijk om met aantrekkelijke beelden van de compacte stad te komen. Een compacte stad is niet hetzelfde als hoogbouw. De stad Utrecht heeft tekeningen gemaakt van gebouwen die zo gesitueerd zijn dat ze optimaal gebruik maken van zonlicht. De gebouwen zijn niet alleen om in te wonen, maar hebben meerdere functies. Erbovenop liggen tuinen. Dat belooft een prettige leefomgeving. Zo'n integrale benadering van de leefomgevingskwaliteit, dat is de kracht van de Omgevingswet."

Wat doe je met onderwerpen die zich niet zo makkelijk in een ruimtelijke visie laten vertalen, zoals dierenwelzijn?

Van der Meulen: "Die kun je opnemen in je Omgevingsvisie als je een relatie legt met de fysieke leefomgeving. Zo kun je bijvoorbeeld megastallen afwijzen. De Omgevingswet schrijft voor welke onderwerpen in ieder geval geregeld moeten worden; er is dus ruimte om een stapje verder te gaan."

Waar botst GroenLinks met andere partijen?

Van der Meulen: "Bij ons in Deventer zien veel fracties de Omgevingswet als een kans om de regeldruk te verminderen. Ze zien het verband met milieunormen nog niet zo duidelijk. Wanneer GroenLinks voorstelt om bepaalde milieuwaarden beter te beschermen, klinkt het van 'ho ho, dat is niet de bedoeling van de wet'. Daar moeten we echt nog een debat over voeren."

Vergunst: "Dat we van gas af gaan en naar een circulaire economie bewegen, daarvoor zijn in Nijmegen de geesten wel rijp. Het helpt dat we *European Green Capital* zijn. Je merkt dat partijen als VVD en D66 ook mikken op het verruimen van mogelijkheden voor ondernemers. Dat kan natuurlijk overlast geven, dus

het versterkt mijn zorg over de inspraak van burgers. Maar echt inhoudelijke strijdpunten rond de Omgevingswet zie ik nog niet.”

De inspraak van burgers is niet vanzelfsprekend en moet door gemeenten goed worden geregeld, constateerden we al. Hoe doe je dat?

Spil: “Je moet al in je Omgevingsvisie opnemen dat je ruimtelijke plannen toetst op de participatie van omwonenden en andere belanghebbenden, en dat je daarbij zowel kwantitatieve als kwalitatieve criteria hanteert. Ofwel: heeft de initiatiefnemer van het plan met alle betrokkenen een serieus gesprek gevoerd? Zo niet, dan wijst de gemeente het plan af en moet de initiatiefnemer opnieuw in gesprek. In je Omgevingsplan moet je dit borgen.”

Van der Meulen: “De gemeente is zelf ook vaak initiatiefnemer van bouwplannen. Je merkt dan vaak dat het hele projectplan in één bepaalde richting wordt uitgedacht. Alternatieven krijgen geen kans. Je kunt de Omgevingswet aangrijpen om als gemeente te zeggen: dat gaan we anders doen. We geven alternatieve voorstellen, bijvoorbeeld van omwonenden, een plek in het proces. Je waarborgt dan bijvoorbeeld dat onafhankelijke deskundigen de alternatieven beoordelen. Dat vergroot in veel gevallen het draagvlak voor het uiteindelijke plan.”

Met inspraakprocedures bereik je alleen hoog-opgeleide burgers...

Vergunst: “Ja, helaas klopt dat vaak. Wij hebben in Nijmegen twee vergelijkbare sociale nieuwbouwprojecten, het ene in een arbeiderswijk en het andere in een rijke buurt. De woningen in de arbeiderswijk staan er al een jaar; in de andere buurt is nog geen spade de grond in gegaan. De mensen in de rijke buurt weten dat tegen te houden. Ze zijn beter georganiseerd.”

Van der Meulen: “Bewonersbijeenkomsten vormen

het beproefde instrument voor inspraak. Maar nu ik voor de gemeenteraadscampagne langs de deuren ga, ook in wijken waar ik niet vaak kom, hoor ik veel nieuwe dingen. Misschien moet je met ruimtelijke plannen ook naar de bewoners toe gaan, ook al kost het veel tijd en moeite.”

Vergunst: “Je moet bewoners ook de ruimte geven om samen te beslissen over sommige zaken. Als gemeente stel je bepaalde randvoorwaarden, daarbinnen kunnen de bewoners zelf keuzes maken. Zulke interactieve beleidsvorming hebben we in Nijmegen toegepast voor de herbestemming van een aantal grote gebouwen. Dat was een succes, ook al kostte het jaren.”

Heeft de Omgevingswet gevolgen voor de bevoegdheden van de gemeenteraad?

Van der Meulen: “Ja, want afwijkingen van het Omgevingsplan behoeven straks nog slechts de goedkeuring van het college van burgemeester en wethouders. Bij het vaststellen van het Omgevingsplan moet de raad dus goed definiëren in welke gevallen het college ervan mag afwijken. Je kunt ook vastleggen dat de raad meteen wordt geïnformeerd over zulke afwijkingen.”

Vergunst: “Je moet als raad ook vastleggen hoe je invloed houdt op besluiten die wél binnen het Omgevingsplan passen. Want anders kun je bijvoorbeeld een gebrekkige inspraakprocedure niet meer corrigeren.”

Spil: “Terwijl gemeenten meer verantwoordelijkheden krijgen, komt de raad als hoogste orgaan van de gemeente steeds meer buitenspel te staan. Dat zie je ook in het sociaal domein. Ik maak me daar zorgen over. Het zou ertoe kunnen leiden dat gemeenteraden vaker naar hun laatste machtsmiddel grijpen: het wegsturen van de wethouder ruimtelijke ordening.”

/

Voorbeeldparagraaf voor lokale coalitieakkoorden

- We grijpen de nieuwe Omgevingswet aan om onze leefomgeving te verbeteren, de gezondheid en veiligheid van inwoners te beschermen en bij te dragen aan het behoud van een leefbare aarde. Lucht, water en bodem moeten schoon zijn. We willen in 2030 voldoen aan de luchtkwaliteitsnormen van de Wereldgezondheidsorganisatie.
- We werken aan een openbare ruimte die uitnodigt tot lopen, fietsen, buitenspelen en ontmoeten; aan wijken waar plaats is voor rijk en arm, voor starters, mensen met een zorgvraag en statushouders alsmede voor gemeenschappelijk wonen. We maken tevens werk van klimaatbestendigheid, landschapskwaliteit, een rijkere natuur en een natuurinclusieve landbouw die de natuurlijke behoeften van dieren respecteert en de band tussen stad en ommelanden versterkt.
- We willen in 2030/40 een energieneutrale gemeente zijn, door energie te besparen en schone energie op te wekken binnen de gemeentegrenzen. We werken toe naar een circulaire economie in 2050, waarin grondstoffen hun waarde behouden en kringlopen zo kort mogelijk zijn. We benutten de kansen van schone technologie voor bedrijvigheid en werkgelegenheid. De ruimtelijke veranderingen die een energieneutrale, circulaire economie met zich meebrengt, passen we zo goed mogelijk in in het landschap.
- We waarborgen dat burgers van meet af aan kunnen deelnemen aan de planvorming over het gebruik van de ruimte en nodigen hen daar uitdrukkelijk toe uit. Burgers krijgen ondersteuning van experts bij het uitwerken van alternatieve plannen. We stellen kwalitatieve en kwantitatieve eisen aan het proces van inspraak. We geven ruim baan aan burgerinitiatieven. We leggen spelregels vast opdat de gemeenteraad zijn kaderstellende en controlerende rol ten volle kan uitoefenen.
- We werken samen met onze buurgemeenten, de regionale Omgevingsdienst en de GGD. We verzekeren een integrale aanpak door de ambtelijke organisatie. In de aanloop naar de inwerking-treding experimenteren we alvast met de Omgevingswet. Onze Omgevingsvisie komt in de huidige zittingsperiode van de gemeenteraad gereed. We streven naar een breed gedragen visie.

Deze voorbeeldparagraaf heeft uiteraard lokale inkleuring. Zo doen kustgemeenten er goed aan om het behoud van het open kustlandschap op te nemen in hun Omgevingsvisie en -plan. Ook het streven naar een compacte stad en het afwijzen van gas- en oliewinning passen hierin.

het woon

**over tien jaar een
nieuw parlementair
onderzoek?**

De situatie op de woningmarkt wordt steeds nijpender: het woningtekort loopt snel op, kopen wordt moeilijker, de segregatie in wijken neemt snel toe. En de overheid reageert met een *laissez-faire* beleid, stelt prof. dr. Peter Boelhouwer, hoogleraar *Housing systems* aan de TU Delft. Zijn hoop is gevestigd op lokaal beleid.

Door Peter Boelhouwer

Dit essay is opgebouwd uit drie onderdelen. Allereerst passeren de meest acute problemen op de woningmarkt de revue. Vervolgens reflecteer ik kort op de oplossingen die vanuit de landelijke politiek worden aangedragen. Deze zijn in mijn ogen volstrekt ontoereikend en kunnen ertoe leiden dat een volgende generatie politici zich afvraagt waarom de huidige beleidsmakers niet met adequate oplossingen kwamen; de voorbode dus voor een toekomstig parlementair onderzoek. Tot slot geef ik in aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen een aantal beleidsaanbevelingen voor de lokale woonpolitiek. Anders dan in de nationale politiek, wordt daar de urgentie van de problemen op de woningmarkt wel volledig onderkend: de woningmarkt was een van de belangrijkste thema's tijdens de gemeenteraadsverkiezingen.

Het oplopende woningtekort

De moeder van alle huidige fricties op de woningmarkt is ongetwijfeld het oplopend woningtekort. Enerzijds groeide de bevolking de afgelopen jaren veel sneller dan beleidsmatig verondersteld werd, anderzijds stagneerde de woningbouwproductie. De stelselmatige onderschatting van de bevolkingsgroei kan verklaard worden uit het feit dat de afgelopen jaren de nettomigratie niet rond de 20.000 personen bedroeg, maar tussen de 80.000 en 100.000 uitkwam (bron: CBS). De eerste jaren kwam dit door de komst van asielzoekers, in 2017 door de groei van het aantal arbeidsmigranten. Omdat onze arbeidsmarkt steeds knapper wordt, is de verwachting dat het migratieoverschot ook de komende jaren nog hoog zal blijven. Deze verwachte toename maakt echter geen deel uit van de CBS-bevolkingsprognoses, waardoor de toekomstige woningbehoefte in veel gemeente te laag wordt geraamd.

Ondanks de toegenomen vraag schommelde de nieuwbouwproductie de laatste vier jaar net onder of boven de 50.000 woningen, met een lichte toename tot 62.000 woningen in 2017. Om de groeiende

nbeleid

woningvraag enigszins bij te houden is daarentegen een jaarlijkse productie van 70.000 tot 80.000 woningen noodzakelijk. De Bouwagenda spreekt zelfs van een jaarlijks aantal van 100.000. En ook de toekomst ziet er weinig rooskleurig uit. Zo stabiliseert het aantal verleende bouwvergunningen in de laatste kwartalen van 2017 rond de 10.000 woningen. Nadat zich vanaf het derde kwartaal van 2014 een stijging aftekende richting de 15.000 verleende bouwvergunningen, is het aantal nu dus teruggezakt.

Koopsector minder toegankelijk

Vanaf 2013 zijn de regels rond het verstrekken van hypotheek steeds verder beperkt. Zo werden zowel de Nibud-normen (LTI) als de maximale lening in relatie tot de waarde van de woning (LTV) neerwaarts bijgesteld, waardoor de toegankelijkheid van de eigen woning voor met name lagere en middeninkomensgroepen, waaronder veel starters, afnam. Door de mede vanwege het woningtekort sterk stijgende woningprijzen en de beperkingen in de woningfinanciering hebben veel huishoudens in met name de Randstad niet langer toegang tot de koopsector en is de druk in de huursector verder opgelopen.

Middeninkomens tussen wal en schip

De problematiek van de middeninkomensgroepen op de woningmarkt is wellicht het meest schrijnend en kan vrijwel volledig door inconsistenties in het huidige woonbeleid worden verklaard. Zo is het beleid in de sociale huursector in toenemende mate gericht op het huisvesten van de laagste inkomensgroepen. Corporaties moeten 90% van hun vrijkomende huurwoningen toewijzen aan huishoudens met een inkomen onder de 36.798 euro. Deze maatregelen worden jaarlijks streng gecontroleerd door de accountant. Tot 2020 is het nog wel mogelijk om 10% van de vrijkomende woningen aan huishoudens met een inkomen tot 41.056 toe te wijzen.

In de praktijk betekent dit dat veel huishoudens met een inkomen vanaf 1900 euro netto in de maand zijn aangewezen op de private markt. Zoals aangegeven is hun inkomen echter vaak ontoereikend om een koopwoning aan te schaffen, zelfs wanneer deze qua maandlasten goedkoper is dan een particuliere huurwoning. Deze laatste categorie is aanmerkelijk duurder, zeker in de gebieden waar de druk op de markt hoog is, en bovendien dun gezaaid. Ook leert de praktijk dat particuliere verhuurders hun inkomensnormen steeds verder aanscherpen. Zij kunnen immers, in tegenstelling tot corporaties, aan risicoselectie doen. De middeninkomensgroepen die op de Nederlandse woningmarkt op zoek zijn naar een passende woning vallen dus letterlijk tussen wal en schip. Voor een sociale huurwoning verdienen zij net teveel, voor een koopwoning komen zij niet in aanmerking en een particuliere

‘Voor een sociale huurwoning verdienen mensen met een middeninkomen net teveel, voor een koopwoning komen zij niet in aanmerking en een particuliere huurwoning is in veel gevallen te duur of zelfs niet beschikbaar’

\

huurwoning is in veel gevallen te duur of zelfs niet beschikbaar. Deze situatie kan deels verklaard worden doordat de beleidsuitgangspunten in de deelsectoren van de woningmarkt niet op elkaar aansluiten en deels door het ontbreken van een middensegment aan huurwoningen. Dat laatste segment komt in Nederland moeizaam van de grond omdat het in tegenstelling tot de sociale huursector en de koopsector niet gesubsidieerd wordt. Hier wreekt zich het ontbreken van een eigendomsneutraal woonbeleid, waarin de overheid kopen en huren financieel gelijk behandelt.

Ernstige betalingsproblemen

De afgelopen jaren zijn met name in de sociale huursector door de forse huurverhogingen (15% in de laatste vijf jaar) en de daling van de koopkracht de woonuitgaven fors opgelopen. Zo blijkt uit het meest recente Woononderzoek van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en het CBS uit 2015 dat de nettohuurquote is gestegen van 23,8% in 2012 naar 26,7% in 2015. Voor de huishoudens die aanspraak kunnen maken op een sociale huurwoning en in 2015 over een brutoinkomen van maximaal 34.299 euro beschikten, bedraagt deze quote zelfs 28,9% en komen de totale woonuitgaven uit op 39,6%. Deze ontwikkeling staat haaks op de ontwikkeling in de koopsector; daar daalde de nettokoopquote van 22,2% in 2012 naar 20,1% in 2015 (WoON 2015).

Toenemende segregatie

Het huidige woonbeleid beperkt in toenemende mate de toegang van diverse (inkomens)groepen tot de woningmarkt en leidt in de praktijk tot een marginalisering van met name de sociale huursector en het goedkope deel van de particuliere huursector. Omdat de sociale huursector ruimtelijk sterk is gesegregeerd, neemt ook de ruimtelijke segregatie van huurders toe. Doordat traditionele arbeidersbuurten in de grote steden nu steeds vaker worden bevolkt door hogere inkomensgroepen, de zogeheten gentrificatie, valt de segregatie op stedelijk niveau nog mee. Op termijn, wanneer de hoge inkomensgroepen de overhand krijgen, zal de segregatie juist snel oplopen. Een dergelijk proces heeft zich reeds voltrokken in de Amsterdamse wijk de Pijp.

Ook het woningtekort en de hieraan gerelateerde sterke prijsstijgingen in de koopsector jagen de segregatie aan. Steeds meer middeninkomens lukt het simpelweg niet meer om een financieerbare koopwoning te vinden (die voor alle duidelijkheid overigens voor veel huishoudens op zich nog goed betaalbaar zou zijn). Zo is sinds het hoogtepunt van de woningmarktcrisis in 2008 de leencapaciteit van huishoudens met een modaal inkomen licht afgenomen, terwijl sinds die tijd de prijzen van koopwoningen met bijna 20% zijn gestegen. Wanneer de komende jaren de hypotheekrente weer gaat oplopen, zal de

toegankelijkheid door een sterk dalende leencapaciteit sterk afnemen. Hierdoor wordt in feite een hele generatie nieuwe huishoudens buiten spel gezet. Het gevolg hiervan is dat met name aantrekkelijke wijken in de grote steden steeds minder toegankelijk worden voor deze inkomensgroepen en omgekeerd dat 'arme wijken' steeds armer worden. Het nadeel van de groeiende ruimtelijke ongelijkheid is dat de leefbaarheid in buurten met een concentratie van lage inkomens verder onder druk komt te staan en dat de waarde van het vastgoed snel afneemt, met name wanneer er een omslagpunt wordt bereikt en de leefbaarheid in een vervalspiraal terecht komt. In de aantrekkelijke en gegentriceerde buurten vindt uiteraard een tegengestelde ontwikkeling plaats.

Trage aanpak duurzaamheidsverbeteringen

De gebouwde omgeving is in Nederland voor 40% verantwoordelijk voor de uitstoot van CO₂ en woningen maken daar voor 75% deel van uit. Het is dan ook begrijpelijk dat de overheid ambitieuze doelstellingen heeft geformuleerd om de uitstoot van dit broeikasgas door bestaande woningen terug te dringen. Ondanks de torenhoge doelstellingen van de politiek komen de duurzaamheidsinvesteringen in de bestaande voorraad maar zeer moeizaam van de grond. De beleidswereld staat hier mijlenver af van de praktijk. Deze trage ontwikkeling is onnodig en op zijn minst opmerkelijk. Het belang van CO₂-reductie wordt immers door vrijwel iedereen onderschreven, de investeringen verdienen zich op termijn terug in de vorm van lagere energielasten en de overheid kan vrijwel kosteloos goed renderend investeringskrediet aantrekken. Zo ligt het voor de hand dat de overheid een deel van de financiering van de duurzaamheidsinvesteringen van bewoners voor haar rekening neemt, dat later via een lagere energierekening weer wordt terugbetaald. Er zijn al particuliere bedrijven die deze optie aan bewoner-eigenaren aanbieden. De overheid kan deze transactie echter aanmerkelijk voordeliger uitvoeren (lage rente en geen winsttoogmerk).

Kabinet biedt geen oplossingen

Wie de problemen op de woningmarkt op zich laat inwerken verwachten dat het nationale woonbeleid hier daadkrachtig op inspeelt. Niets is echter minder waar. Zo liet onze vorige minister van wonen Blok aan iedereen die het maar wilde horen weten dat wat hem betreft mede door de woningmarkt hervormingen van het kabinet-Rutte II het woonbeleid af was. De komende jaren zou volgens Blok de markt alle nog aanwezige problemen snel oplossen. En ook de woonparagraaf van het huidige kabinet biedt helaas weinig oplossingen. Enig winstpunt is dat het kabinet nu wel erkent dat er grote opgaven zijn in de woningbouwproductie, in het huisvesten van middeninkomens en in het verduurzamen van de bestaande woningvoorraad. Oorverdovend stil

'Het is erg onwaarschijnlijk dat de forse problemen op de woningmarkt door het huidige kabinet zullen worden opgelost'

is het alleen op het gebied van leefbaarheid en de aanpak van wijken. De voorgestane beleidsinterventies van het kabinet komen echter niet in de richting van een daadwerkelijke oplossing of veroorzaken juist nieuwe problemen. Voor wat het aanjagen van de woningbouwproductie betreft, komt het kabinet niet verder dan dat de minister met decentrale partijen in overleg zal treden en afspraken zal gaan maken over de benodigde productie. Tijdens de begrotingsbehandeling van Binnenlandse Zaken gaf minister Ollongren ook aan dat zij een rondje langs de velden gaat maken. Het lijkt erop alsof de minister het idee heeft dat de lokale partijen onvoldoende oog hebben voor de woningbouwopgaven. Enige daadwerkelijke financiële of bestuurlijke ondersteuning blijft echter vooralsnog achterwege.

De positie van de middeninkomensgroepen wordt er niet beter op. Zo wordt veel verwacht van de investeringen van marktpartijen in de vrijhuursector. Het aantal door beleggers gerealiseerde huurwoningen loopt weliswaar de laatste twee jaar op, maar zal mede door het gebrek aan investeringskapitaal en het feit dat beleggers ook woningen uitponden, onvoldoende zijn om een substantieel middensegment in de huursector te ontwikkelen. Als tweede optie wordt de verkoop van sociale huurwoningen genoemd. Dat zou inderdaad tot een toename van het aantal middeldure huurwoningen kunnen leiden. Corporaties worden echter met oplopende wachtlijsten geconfronteerd en zullen, indachtig hun missie en doelstellingen, in de nabije toekomst eerder minder dan meer sociale huurwoningen verkopen.

Ook de oplossingen die worden voorgesteld om de bestaande woningvoorraad te verduurzamen, kunnen in het licht van de torenhoge ambities als onrealistisch worden gekenschetst. Zo is het onduidelijk hoe de doelstellingen, zoals het in 32 jaar energieneutraal maken van de bestaande woningvoorraad en het jaarlijks loskoppelen van 30.000 tot 50.000 woningen van het aardgas, gerealiseerd worden. De 100 miljoen die hiervoor aan de corporaties als korting op de verhuurdersheffing ter beschikking wordt gesteld, is een gotspe en slechts

aanbevelingen voor de lokale woningmarkt

- Organiseer enige overmaat aan harde plancapaciteit (bv. 130%) om in de toekomst over voldoende realisatiecapaciteit te beschikken.

- Ontwikkel naast binnenstedelijke transformatielocaties ook uitleglocaties die goed zijn verbonden met het openbaar vervoer (lightrail).

- Zorg voor voldoende woningdifferentiatie naar prijsklasse in nieuwe en bestaande wijken. Aangezien het per 1 juli 2017 ook mogelijk is om voor de middeldure huur in bestemmingsplannen voorwaarden op te nemen, zijn hier vanuit de landelijke wetgeving geen belemmeringen meer voor.

voldoende om iedere woning van een paar spaarlampen te voorzien. Via de verhoging van de vennootschapsbelasting voor corporaties en de stijging van de WOZ-waarden in de koopsector, waardoor de verhuurdersheffing met enkele honderden miljoenen zal oplopen, verlaagt de Rijksoverheid immers de komende jaren de investeringscapaciteit van corporaties fors.

Lokale politiek

Het is erg onwaarschijnlijk dat de forse problemen op de woningmarkt door het huidige kabinet zullen worden opgelost. Een aantal problemen, zoals het oplopende woningtekort (met negatieve gevolgen voor de beschikbaarheid en voor de positie van starters, lage en middeninkomensgroepen en ouderen), de betaalbaarheid en de segregatie zal de komende jaren alleen maar verder toenemen, en de gewenste verduurzaming van de woningvoorraad stagneert. En dit terwijl juist de Rijksoverheid op basis van de economische voorspoed, de zeer lage rente en het begrotingsoverschot alle mogelijkheden heeft om via gerichte investeringen een aantal gewenste ontwikkelingen aan te jagen. Het zou mij niets verbazen als over tien jaar de dan actieve Kamerleden een parlementair onderzoek zullen starten naar de achtergronden van deze laissez-faire houding van het Rijk.

De woonproblematiek wordt door lokale politici wel serieus geagendeerd en opgepakt, mogelijk omdat hun kiezers direct geconfronteerd worden met het ontsporen van de woningmarkt. Met de college onderhandelingen in zicht, eindig ik dit essay dan ook met een aantal aanbevelingen om de lokale woningmarkt vlot te trekken:

- Richt het woningbouwprogramma zo in dat er een optimale doorstroming ontstaat. Via goed lokaal woningmarktonderzoek kan worden vastgesteld welk woningbouwprogramma het meest optimale resultaat oplevert.

- Reguleer het middensegment maar zorg wel dat er voldoende investeerders over blijven. Dit vraagt om lokaal maatwerk, omdat iedere woningmarkt anders is. In de praktijk blijkt ook dat met name de grote institutionele beleggers bereid zijn om meerjarige afspraken te maken (dat gebeurt nu ook o.a. in Amsterdam en Utrecht).

- Ontwikkel microwoningen in de centrale stadswijken en stimuleer gemeenschappelijk gebruik van woningen (friendsconcepten).
- Probeer verkamering van bestaande woningen tegen te gaan (gebeurt o.a. via Airbnb).

Bouw meer in ste minder in groen

Door **Linda Voortman**,
Tweede Kamerlid GroenLinks

Peter Boelhouwer legt met zijn analyse de vinger op de zere plek van de woningmarkt. De problemen die hij signaleert, herken ik volledig. Van het tekort aan woningen tot de segregatie, van de lastige positie van middeninkomens tot de achterblijvende verduurzaming.

Mensen met een inkomen net boven de 36.000 euro bruto komen niet in aanmerking voor een sociale huurwoning, maar een koophuis krijgen ze niet gefinancierd. Het wordt voor deze groep moeilijker om te wonen in de stad waar ze werken, waardoor ook het aantal vervoersbewegingen toeneemt. Deze lage inkomensgrens voor corporatiewoningen is overigens het gevolg van een strenge implementatie van Europese regelgeving door het kabinet-Balkenende IV. De Europese regels vroegen lidstaten alleen om te expliciteren wie voor een sociale huurwoning in aanmerking komt. Nederland heeft er bewust voor gekozen die grens veel lager te leggen dan andere landen, en ook dan lange tijd gemeengoed

was in ons land. Als je meer verdient, hebt je geen recht meer op dit soort voorzieningen, was de gedachte.

Door de rol van woningcorporaties op de woningmarkt kleiner te maken, maak je het voor particuliere verhuurders bovendien wel erg gemakkelijk om exorbitante huren te rekenen. Het probleem van het woningtekort wordt op deze manier niet opgelost, maar verschoven naar een andere groep – de middeninkomens.

De doelgroep voor de sociale huurwoningen moet dan ook groter worden. Niet alleen door de inkomensgrens te verhogen, maar ook door bijvoorbeeld de gezinsamenstelling mee te laten wegen. Of een modaal inkomen met één of met drie personen gedeeld moet worden, maakt nogal een verschil voor de financiële draagkracht. Daarnaast moeten er natuurlijk ook meer sociale huurwoningen komen. Het moet niet zo zijn dat meer mensen moeten meedingen

• Organiseer doorstroming in de sociale huurvoorraad via wortel en stok. Dat kan door de huur van hogere inkomens op te trekken en aan scheefwoners (zowel naar huishoudensgrootte als naar woonuitgaven) voorrang te geven bij het verdelen van vrijkomende woningen.

• Pak huisjesmelkers en illegale bewoning daar waar mogelijk hard aan (zie voorstel Huurpolitie van de Woonbond).

• Geef ruimte aan en maak afspraken met corporaties om huurwoningen in het middensegment duurzaam te ontwikkelen en te beheren. Met de door de regering aangekondigde verruiming van de markttoets ontstaat hier in de nabije toekomst ook meer ruimte voor.

naar dezelfde hoeveelheid woningen.

Bouwen in de stad

Ook de meeste van de door Boelhouwer voorgestelde oplossingen deel ik, op zijn pleidooi voor bouwen in uitleglocaties na. GroenLinks vindt het namelijk van groot belang dat er eerst ingezet wordt op binnenstedelijk bouwen. Begin februari hebben we hierover ook een motie aangenomen gekregen, die de regering oproept de beperkte open ruimte zo veel mogelijk te beschermen tegen plannen voor nieuwbouw en in de eerste plaats binnenstedelijk bouwen te stimuleren. Dit naar aanleiding van uitspraken van minister Ollongren, die stelde dat ze meer ruimte wilde geven aan bouwen in het groen. Als je aannemers en ontwikkelaars laat kiezen, is de kans groot dat ze de ruimte van de uitleglocaties verkiezen boven de stad.

Het pleidooi voor het aanpakken van verkamering delen wij weer

wél. Deze maand heeft mijn collega Tom van der Lee een voorstel ingediend voor landelijke regels die ervoor zorgen dat de negatieve effecten van vakantieverhuur worden verkleind zonder dat de deelplatforms worden verboden. We willen dat iedere verhuurder een registratienummer krijgt, en platforms de plicht de registratienummers te melden. Gemeenten krijgen wel zelf de ruimte om te beslissen of ze deze landelijke regeling willen gebruiken en hoeveel dagen per jaar vakantieverhuurders hun huis mogen verhuren. Via de registratienummers zijn deze regels makkelijk te handhaven, ook als iemand de eigen woning op meerdere platforms voor verhuur aanbiedt. Daarnaast krijgt ook de Belastingdienst eenvoudig grip op de verdiensten, zodat deze eerlijk belast kunnen worden.

Reguleren vrije sector

Boelhouwer stelt terecht dat lokaal beleid essentieel is, maar ook op rijksniveau zijn maatregelen nodig.

Het reguleren van huren in de vrije sector bijvoorbeeld kan en moet landelijk worden geregeld. Ik ben het met hem eens dat de paragraaf over de woningmarkt in het regeerakkoord vrij mager is, en zijn somberte daarover begrijp ik. Tegelijkertijd biedt dit juist kansen voor een sterkere invulling van het beleid. Als de opstellers van het regeerakkoord niet zelf met ideeën komen, kunnen wij dat wél doen. We zullen daar ook zeker de komende tijd op gaan inzetten. Het aanpakken van huisjesmelkers, een speculantenheffing voor mensen die een woning kopen om te speculeren op prijsstijging, maar ook het stimuleren van eigen initiatief: bijvoorbeeld het oprichten van coöperaties voor gezamenlijk beheer van huurwoningen. En, nogmaals, het veranderen van de inkomensgrens voor sociale huurwoningen. Zodat meer mensen kunnen wonen waar ze willen.

/

- Maak maximaal gebruik van de ruimte om gezinnen met middeninkomens in de sociale huursector woningen toe te wijzen (20%).

- Zorg ook op lokaal niveau voor een heldere normering van de woonlasten en spreek lokale spelers daar op aan in o.a. de prestatieafspraken. Dat laatste betreft dan met name de toewijzing van woningen.

- Introduceer een revolverend investeringsfonds om duurzaamheidsinvesteringen in de particuliere woningsector te ontlokken. Dit kan zowel op Rijks-, provinciaal als gemeentelijk niveau worden vormgegeven.

Laat corporaties voor middeninko

Door **Wim Hazeu**,
bestuurder Wonen Limburg

Tot enkele jaren geleden mocht in principe iedere woningzoekende zich melden voor een sociale huurwoning. Daar kun je vanuit het verdelingsvraagstuk van een schaars goed van alles vinden, maar in ieder geval borgde het wel een basisniveau van sociaaleconomische draagkracht, juist ook in de wijken met veel sociale huurwoningen. Sinds 2011 gelden echter strikte inkomensgrenzen en dient de corporatie het overgrote deel van haar woningen toe te wijzen aan woningzoekenden met een huishoudinkomen beneden modaal (anno 2018 betekent dit een bruto inkomen lager dan 36.798 euro). Het Sociaal en Cultureel Planbureau bevestigt deze trend in haar tweejaarlijkse onderzoek *De Sociale Staat van Nederland*. Had in 1991 12% van de huurders van een sociale huurwoning een laag inkomen, in 2015 was dit al toegenomen tot 45%.

Door alle veranderingen in de zorg – mensen wonen langer zelfstandig, en bewoners die voorheen in een instelling verbleven, keren terug in de wijk – zien we daarnaast dat een veel groter deel van de mensen met een zorgbehoefte nu eveneens is aangewezen op een sociale huurwoning. Een doelgroep die door de toenemende vergrijzing ook nog snel groeit. Als we daarbij de komst van migranten de afgelopen jaren

meetellen (mensen die vanwege hun vlucht naar Nederland in ieder geval bij aanvang een sociaaleconomisch netwerk ontberen), dan is één ding duidelijk: steeds meer mensen die zijn aangewezen op een sociale huurwoning hebben om uiteenlopende redenen minder sociale draagkracht. En laat duidelijk zijn, het huisvesten van juist deze mensen, daar staan wij als woningcorporatie voor.

Ruimtelijke tweedeling

Het resultaat van bovengenoemde ontwikkelingen baart mij echter zorgen. We zien dat kansarme en kwetsbare bewoners zich in een beperkt aantal wijken vestigen, waardoor de tweedeling in de samenleving alleen maar schrijnender wordt. Hierdoor ontstaan wijken en buurten waarin huurders die hier al lange tijd wonen, zich zorgen maken over het toenemend aantal kwetsbare mensen in hun wijk; en waarin de corporaties (bij wet geregeld) niet meer zomaar mogen bouwen voor een mix van huishoudens. Veel woningzoekenden – voornamelijk de meer welgestelde – voelen aarzelingen om zich in deze wijken te vestigen. Commerciële ontwikkelaars staan diensengevolge niet te trappelen om nieuwe woningen toe te voegen. Als bestuurder van een corporatie merk ik volop dat de ruimtelijke en sociale

bouwen mens

netwerken onder spanning staan: de burens in de wijk hebben genoeg aan hun eigen problemen en het sociale netwerk van bewoners omvat veelal mensen die eveneens kwetsbaar zijn. De toenemende sociaaleconomische tweedeling in ons land wordt zodoende nog eens versterkt doordat hier gestaag een ruimtelijke tweedeling aan toe wordt gevoegd.

Verbind de verschillende werelden

Hoe voorkomen we dat er nieuwe achterstandswijken ontstaan? Door als partners, publiek én privaat, gezamenlijk alles uit de kast te halen om de verschillende werelden binnen onze samenleving daadwerkelijk te verbinden, zowel ruimtelijk als sociaaleconomisch. Door als Rijksoverheid zowel de inkomensgrenzen voor de woningtoewijzing als ook de beperkingen voor corporaties om te mogen bouwen voor de hogere inkomensgroepen serieus te herzien. Door als lokale overheid onvoorwaardelijk te sturen op het ruimtelijk realiseren van gemengde wijken, zowel qua woningtypologie als prijsklasse, zowel bij nieuwbouw als bij herstructurering. Op die manier kan een diverse samenstelling van het woningaanbod worden gerealiseerd, ten behoeve van een meer gedifferentieerde bevolkingssamenstelling op straat- en buurtniveau.

Daarnaast zouden publieke en private spelers op het gebied van onder meer zorg, wonen, onderwijs en werk samen met die lokale overheid moeten kiezen voor een radicale, maatschappijbrede verbindende beweging. We gaan het immers niet redden als we enkel binnen wijken of binnen sociale bubbels met onderlinge oplossingen komen. Voor de gewenste verandering zijn verbindingen nodig met kwetsbare mensen, met bedrijven, met buurt- en versterkende coöperatieve initiatieven, met maatschappijbrede platformen en initiatieven die de eigen wijk maar bovenal het eigen sociaaleconomische netwerk overstijgen. Toegang tot goede netwerken is immers precies dat wat kansrijken in veel gevallen van kansarmen onderscheidt. Juist door het ontbreken van het goede netwerk, van de juiste vrienden, raken mensen op achterstand. Een goed netwerk kan zorgen voor toegang tot werk, voor een gevoel van verbondenheid en zingeving en, in tijden van nood, voor een goed vangnet. Een goed netwerk kan ervoor zorgen dat de juiste keuze de gemakkelijkste keuze wordt. Dus wees elkaars kruiwagen. Stel als welvarende meerderheid je netwerk actief open voor die mensen die het daaraan ontbreekt. Laat juist ook kwetsbare medeburgers actief meedoen bij de start van een lokale zorg- of

energiecoöperatie. Of vorm als aanbiedende partij van zorg of huisvesting, als betrouwbare partner die dagelijks over de vloer komt bij deze kwetsbare doelgroep, de verbindende schakel naar die regionale werkgever die om arbeidskrachten verlegen zit. Pas dan kunnen we spreken van echte verbinding en echte 'samenredzaamheid'.

/

Heb *zucht*

Als we de huidige tijdgeest, misschien het beste verwoord door de louches zakenman Gordon Gekko in de film *Wall Street*, moeten geloven, is hebzucht een goede zaak. Zonder *greed* geen menselijke vooruitgang. Daar werd in het verleden heel anders over gedacht. Volgens sommigen, de apostel Paulus misschien wel voorop, is hebzucht of geldzucht zelfs de 'koningin' van alle ondeugden. Immers, in de andere ondeugden gaat een element van hebzucht schuil. Wie wellustig is, wil graag de vrouw of de man bezitten die niet de zijne of de hare is; een hoogmoedige eigent zich een hogere status toe dan gepast is; wie lui is, wil graag op kosten van een ander een goed leven leiden; een afgunstige gunt een ander niets. Bij ondeugden gaat het bijna altijd om een te-veel willen hebben. Zo is de Latijnse benaming van hebzucht 'avaritia'. Een hebzuchtige is vaak ook een gierigaard, die vooral wil hebben maar niet wil delen. Hoe herkenbaar, nietwaar?

Het fraaiste voorbeeld dat ik ken van een stelletje hebzuchtigen bij elkaar, is de familie van de net overleden Buoso Donati, in Puccini's opera *Gianni Schicchi*. Ik weet het: zonder ondeugd zou de opera een armetierig bestaan leiden; zonder wellust geen Don Giovanni; zonder hoogmoed geen Faust. Maar de hebzucht van die familie! Men veinst verdriet om het

verlies van het geliefde familielid, maar is alleen geïnteresseerd in de erfenis. Wanneer blijkt dat de brave Buoso zijn hele hebben en houwen aan een klooster heeft nagelaten, ontsteken de familieleden in woede en zinnen ze op een list om alsnog de erfenis in handen te krijgen. De slimme Gianni Schicchi wordt ontboden en die biedt zijn diensten aan: hij wil de plaats van de overleden Buoso wel innemen en tegenover een overijld opgeroepen notaris een nieuwe, laatste wilsverklaring afleggen. Zo gezegd, zo gedaan. De opgeluchte erfgenamen laten zich echter door de slimme Schicchi in de luren leggen, want in tegenwoordigheid van de notaris laat deze zogenaamd nog levende 'Buoso' weliswaar enige kruimels aan de erfgenamen na, maar het leeuwendeel van de erfenis gaat naar 'zijn dierbare vriend Gianni Schicchi'. Het gezelschap van erfgenamen is wederom furieus, maar staat nu buitenspel. In het Florence van 1299 staan immers zware straffen op het vervalsen van een testament.

De moraal van het verhaal? Nog niet zo eenvoudig. Natuurlijk, de bedriegers bedrogen, zelfs Gianni Schicchi trouwens. Want die moet voor zijn truc boeten met een eeuwig verblijf in de hel, zoals Dante ons verhaalt. Maar dat is niet alles. Door zich een groot deel van Buoso's vermogen toe te eigenen maakt Schicchi het huwelijk moge-

lijk van zijn dochter Lauretta met haar geliefde, een neef van Buoso. De opera draait dus niet alleen om de bestraffing van hebzucht, maar ook om liefde. Denk verder aan de notaris. De hebzucht zou helemaal geen kans gekregen hebben, als de notaris beter had opgelet en de identiteitsfraude had doorzien. Maar daar lag natuurlijk helemaal niet zijn interesse; hij dacht alleen aan zijn honorarium. Zo zijn we terug bij de Gekko's van vandaag. Die worden natuurlijk ook allemaal terzijde gestaan door zogenaamde dienstverleners. De frauduleuze transacties bij de Bredase woningbouwvereniging Laurentius, die onlangs tot veroordelingen leidden, hebben niet in het luchtledige plaatsgevonden. Juist ook vanwege haar besmettelijke aard is hebzucht een van de centrale zeven ondeugden.

/

1

Drie trends op de woningmarkt: megalomaan, minimaal en mixen

Pontsteigergebouw, Amsterdam

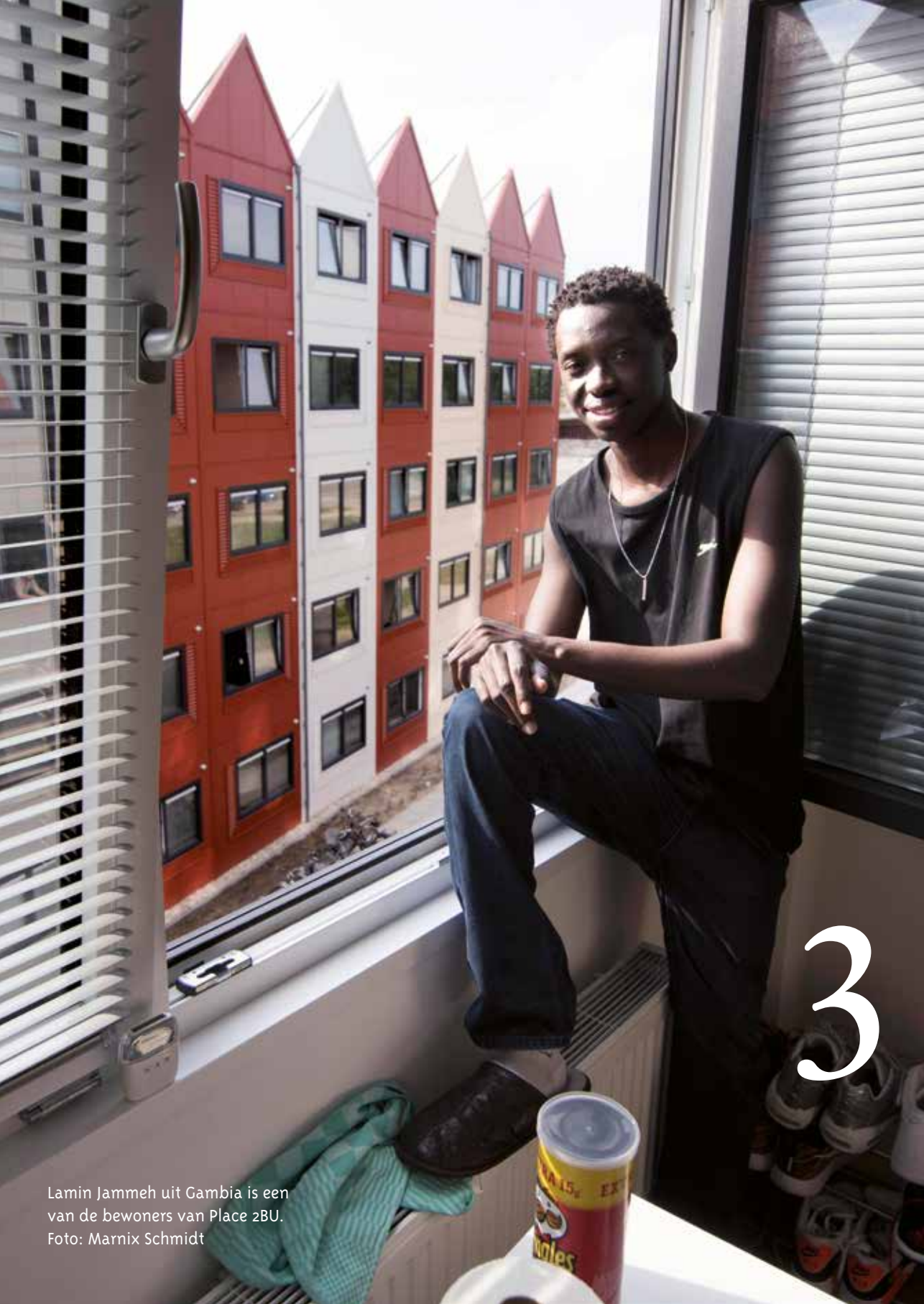
Op de woningmarkt lijkt de crisis allang vergeten. Vooral in de grote steden lijkt wonen voor steeds minder mensen weggelegd. Exemplarisch daarvoor is het opgeleverde Pontsteigergebouw aan de Houthavens, waarin 66 koop- en 252 huurappartementen zijn gerealiseerd. De prijzen voor de huurwoningen, variërend van 60 tot 150 m², beginnen bij 1500 euro per maand — een indicatief bedrag, volgens de website van Pontsteiger. Voor een koopwoning betalen eigenaren 850.000 (100 m²) tot 2 miljoen euro voor een samengevoegd appartement van 250 m². De hoofdprijs is voor horecatycoon Won Yip, die naar verluidt 16 miljoen neertelde voor het penthouse: 1440 m².

Tiny Houses, door heel het land

Tegenover de hang naar megalomaan wonen, staat de opkomst van huizen met een minimale omvang. Van een Bouwexpo *Tiny Housing* tot een heuse *Tiny Houses* beweging: de interesse in deze experimentele woonvorm groeit. Volgens de stichting Tiny House Nederland ontdek je door het leven in een Tiny House wat je echt nodig hebt, wat je echt gelukkig maakt, en stimuleert het je bewuster om te gaan met je verbruik. In ruil daarvoor krijg je 'tijd, meer geld, meer vrijheid, en een goed gevoel'. De definitie van een Tiny House: het is gebouwd met als doel te functioneren als primaire woning, het maximaal woonoppervlak (inclusief verdiepingen/lofts) is 50 m², en het is grondgebonden.

Place2BU, Leidsche Rijn, Utrecht

Longeren tussen de 23 en 27 jaar, statushouders en mensen uit de maatschappelijke opvang wonen naast elkaar in het project Place2BU van de Utrechtse woningcorporaties Mitros en Portaal. Mensen die allemaal op een 'schakelmoment' in hun leven staan — de studie net afgerond, wachtend op een Nederlands paspoort, of werkend aan een nieuwe toekomst. Wonen in Place2BU is altijd tijdelijk en nooit vrijblijvend: bewoners moeten bereid zijn hun burens te helpen, te investeren in sociale contacten en samen een gemeenschap te vormen. Na enkele incidenten met voornamelijk bezoekers zijn er bij wijze van beveiliging camera's opgehangen. Meldingen van overlast zijn er sindsdien nauwelijks, aldus Mitros. Voor een van de 490 zelfstandige studio's van 21 m² betalen bewoners 561 euro inclusief servicekosten.

Lamin Jammeh uit Gambia is een van de bewoners van Place 2BU.
Foto: Marnix Schmidt

DE D

Animatie-beelden:
Jonny Lawrence (links en rechts)
Ainslie Henderson (boven)

Het beeld is speels, de intenties zijn heel serieus. Met een economisch model in de vorm van een donut biedt de Britse econoom Kate Raworth een antwoord op de uitdagingen van de 21ste eeuw. Economie bedrijven volgens het donutmodel zorgt er aldus Raworth voor dat het niemand ontbreekt aan essentiële zaken in het leven, van voedsel en onderdak tot gezondheidszorg en vrijheid van meningsuiting, zonder dat we de planeet overvragen.

Het ronde economische model inspireerde niet alleen Kate Raworth als auteur, maar leidde ook tot een serie animaties die de oplossingen van de donut helder en aantrekkelijk in beeld brengen. Op deze pagina's enkele beelden uit deze animaties als opwarmertje voor het interview met Kate Raworth op pagina 33.

DONUT

Raworth is econoom én activist. Haar basisideeën verbeeldt ze op aansprekende wijze

Animatie-beelden: Tom Lee

kwam een klein groepje economen bij elkaar om het verhaal van de globale economie te herschrijven

De markt

dus open de grenzen

Met zo'n deelnemerslijst was de triomf

Ons werd ook verteld dat het financiële stelsel onfeilbaar is

Het is tijd om dit gedateerde scrip

in zeven korte animatiefilmpjes op ► www.kateraworth.com/animations

is efficient

De overheid is incompetent

mf van de markt bijna onafwendbaar

en heeft het tot een sociale en ecologische crisis geleid.

ot naar de vuilnisbak te verwijzen.

Hoe zou dat verhaal beginnen?

Kate Raworth:

‘Waar halen mensen het idee vandaan dat eindeloze groei mogelijk is?’

Een betere economie begint bij ons allemaal: van grote bedrijven tot lokale initiatieven, van landelijke politiek tot lokale *commons*, stelt Oxford-econoom Kate Raworth. Aan de hand van haar inmiddels wereldberoemde donutmodel pleit ze voor een nieuwe manier van denken over groei: niet als doel op zich, maar als iets dat gebonden is aan de planetaire en welvaartsgrenzen. Voor dat nieuwe systeem is iedereen verantwoordelijk. “Al zullen degenen die profiteren van het huidige systeem zich in eerste instantie natuurlijk verzetten.”

Door Suzanne van den Eynden

Het motto van de Britse Oxford-econoom Kate Raworth: “Wees geen optimist als je daardoor achterover gaat leunen, wees geen pessimist als je daardoor opgeeft, maar wees een activist en vraag je af wat jij kunt veranderen.” Raworth vindt er geen doekjes om: dat laatste is op haar van toepassing. Als activistische econoom ijvert ze voor een grondige herziening van het economisch denken en doen zoals zij en tienduizenden economiestudenten met haar dit leerden (en nog steeds leren) aan de universiteit. Raworth bepleit een circulair economisch model dat niet draait om groei, maar om het respecteren van de planetaire grenzen en het realiseren van een welzijnsniveau waar niemand onder mag vallen. Oftewel: een economie die een veilige en rechtvaardige ruimte biedt voor ieder mens. Waar groei mag, maar zeker geen heilig ‘moeten’ is.

Raworth visualiseerde haar theorie in de inmiddels beroemde donut, een simpel rondje met een gat erin dat de ruimte weergeeft waarbinnen de mens economie mag bedrijven. Met deze ‘donut’ trekt Raworth wereldwijd volle zalen en maakt ze vrienden en vijanden onder mede-economen. Zo ook in Nederland, waar ze in januari een week vertoefde en interview na interview, lezing na lezing gaf. In het Amsterdamse Ambassadehotel

“Natuurlijk gebeurt die omslag in het denken niet van de ene op de andere dag. Daar gaat nog minstens een crisis overheen.”

mocht ook de Helling spreken met de energieke, zeer eloquente Britse, die haar voorliefde voor metaforen en beelden voortdurend zal illustreren.

De bonussen stijgen weer, net als de huizenprijzen. Van de crisis lijken we weinig te hebben geleerd. Veel van uw ideeën zijn bovendien in het verleden ook al geopperd, maar hebben het nooit kunnen winnen van onze natuurlijke voorliefde voor groei en korte termijn beloningen. Waarom zou de donut nu wél voet aan de grond krijgen, denkt u?

“Het is helemaal waar dat mijn ideeën niet nieuw zijn. Een van mijn favoriete uitspraken is van de Franse schrijver André Gide: alles is al een keer gezegd, maar omdat niemand luistert, moeten we het steeds herhalen.

Bij het uitbreken van de financiële crisis in 2008 stonden economen met de rug tegen de muur: dat wat er gebeurde, was niet door hun modellen voorspeld, terwijl die modellen wel zeer grote invloed hadden en nog steeds hebben op de politiek. Inderdaad heeft dit tot nu toe niet tot minder invloed van de bestaande macro-economische modellen geleid – nog niet.

Door de crisis worden die modellen wel vaker ter discussie gesteld, onder meer in protesten van studenten. En wat ik als acti-

vist probeer te doen, is het schep-
pen van een nieuwe manier van
economisch denken op basis van
een nieuw model, de donut. We
onderschatten namelijk massaal
hoeveel invloed beelden hebben
op onze manier van denken. In
2010 – ik was net terug van een jaar
zwangerschapsverlof – kreeg ik het
planetary boundaries diagram onder
ogen (ontworpen door een groep
aard- en milieuwetenschappers die
een veilige handelingsruimte voor
de mensheid wilden definiëren –
SvdE). Ik wist onmiddellijk dat ik
keek naar iets nieuws, iets groots,
en voelde de adrenaline door mijn
lichaam stromen. Het model was
cirkelvormig, wat voor mij een para-
digmaverandering betekende. En ik
dacht: wat nu als we dit cirkelvor-
mige model zouden gebruiken in
de economie? Ik heb er het sociaal-
maatschappelijke aspect aan toege-
voegd, en zo is de donut ontstaan.
In dit model staat niet langer groei
centraal, maar balans. Voor mij is dit
volkomen logisch. Als mensen heb-
ben we balans nodig om gezond te
blijven: balans in wat we eten, hoe-
veel we bewegen. Voor onze pla-
neet en de verdeling van welvaart
geldt precies hetzelfde.

En waarom dit model nu wel
voor verandering zou zorgen?”

Raworth pauzeert even. Dan,
bedachtzaam: “Natuurlijk gebeurt
die omslag in het denken niet van

de ene op de andere dag. Daar gaat
nog minstens een crisis overheen.
Maar dit model helpt om op een
andere manier te denken over
economie, vanuit het besef dat we
met de traditionele groeicurve op
lange termijn echt een probleem
krijgen. Tijdens lezingen merk ik dat
het circulaire model iets losmaakt,
net zoals het destijds bij mij deed.
Ik wil beginnen op de economie-
faculteiten, waar de leiders van de
toekomst worden opgeleid. Recent
onderzoek onder Nederlandse
bachelorstudenten economie laat
zien dat 75% van de vakken waar
ze studiepunten voor krijgen, over
neoklassieke economie gaat. Mijn
kritiek betreft dus vooral wat eco-
nomen onderwijzen, de modellen
die studenten als uitgangspunt voor
hun denken meekrijgen, en niet wat
ze doen, zoals mij vaak wordt ver-
weten.”

*U beschrijft enerzijds veel dat mis-
gaat door toedoen van het huidige
economische bestel, anderzijds posi-
tieve voorbeelden van ‘donut-proof’
initiatieven. Wat is uw uitgangspunt:
moeten we van heel ver komen en is
uw boek daar een eerste aanzet toe, of
borduur u voort op positieve ontwik-
kelingen die al zichtbaar zijn?*

“Dat laatste. Die nieuwe eco-
nomie is al in opkomst, die heb ik
zeker niet uitgevonden, en mijn
boek is een poging om deze van

een theoretisch kader te voorzien. Ik schets een nieuwe horizon die we met de juiste keuzes kunnen bereiken.

Ken je het model van de drie horizonten voor verandering? Hier, ik teken het voor je. De y-as geeft aan hoe dominant een idee is, de x-as is de tijd. De eerste horizon is wat ik *business as usual* noem, hoe we nu opereren: de huidige op winst gerichte, verziekende economie die verdeeldheid zaait. Deze is nu zeer dominant, en moet afgezwakt worden.

De derde horizon is waar we naar toe zouden moeten willen, onze ambitie. Dit is de vernieuwende, circulaire economie, het donutmodel. Deze lijn is nu verre van dominant, maar moet uiteindelijk de eerste lijn overstijgen.

De tweede horizon gaat over de innovaties die nodig zijn om die ambitie te realiseren. Met nieuwe ontwikkelingen, zoals digitale platforms, kun je twee kanten op. Volg je de lijn van *business as usual*, dan krijg je organisaties als Uber, die geleid worden volgens kapitalistische principes: gericht op winst, zo laag mogelijke lonen, etcetera. Een alternatief is Ride Austin, uit de gelijknamige stad in Texas. Het doet hetzelfde als Uber, maar is bijvoorbeeld coöperatief bezit. Dit soort innovaties, die dus al in gang zijn, brengt ons een stap dicht bij de

derde horizon.

Mijn favoriete feedback krijg ik van mensen die al actief zijn op het gebied van die nieuwe economie, die zeggen: jouw boek geeft een theoretische context aan wat ik doe.”

Wie is uiteindelijk verantwoordelijk voor het realiseren van de donut? Kleinschalige, lokale initiatieven, grote bedrijven of de politiek?

“Iedereen binnen het economisch systeem is verantwoordelijk. Stel je een botsautobaan voor op de kermis, waar altijd een moment komt waarop alle botsautootjes vast komen te zitten in dezelfde hoek. Niemand kan meer voor- of achteruit. En plotseling komen alle autootjes weer in beweging, zonder dat je precies weet waardoor. Zo gaat het ook met de donut. Iedereen is nodig, en je weet niet welke factor als eerste voor een doorbraak gaat zorgen. Ik acht het alleen niet waarschijnlijk dat politici een leidende rol gaan spelen. Dat kunnen we van hen niet verwachten. Ze staan voortdurend onder druk van coalitiegenoten of de oppositie, en van de media. Wanneer zij dingen zeggen die heel ver afwijken van het heersende narratief, komt dat al snel op kritiek en stemmenverlies te staan. Het kan trouwens wél hoor. In Zweden moeten alle regeringsinstellingen nu aantonen

dat hun beleid bijdraagt aan 0% CO₂ uitstoot. In Wales heeft de regering zich gecommitteerd om haar beleid te toetsen aan het welzijn van toekomstige generaties.”

Om bij de botsauto's te blijven: in de praktijk zijn er sterkere chauffeurs met veel macht en invloed. Als die geen brood zien in de donut, laten ze zich toch niet zomaar opzij drukken door kleine autootjes die er wel mee aan de slag willen?

“Natuurlijk zullen de leidende krachten die profiteren van het huidige economische model zich verzetten. Er zal onherroepelijk een strijd komen over de toekomst die we willen. De uitdaging is dus om het verhaal van de donut op zo'n manier te vertellen dat mensen overtuigd raken dat het ons voorspoed zal brengen. Dat we binnen de donut óók zaken kunnen doen en kunnen groeien, alleen niet tegen elke prijs. Het helpt daarbij natuurlijk erg om de nationale politiek geïnteresseerd te krijgen. Hoe ik het voor me zie: lokale initiatieven en veranderingen bij grote bedrijven zorgen voor een kritische massa waardoor welwillende politici zich gesteund voelen, wat grond biedt voor beleidsverandering.”

Voor GroenLinks-politici is uw gedachtegoed niet vreemd. Hoe kan deze partij, die nu in de oppositie zit,

“Groeï is goed, ik ben niet tegen groei,
maar niets kan eindeloos groeien.”

bijdragen aan de donut?

“Politici doen er goed aan te beginnen bij hun taalgebruik. Vertaal de kernideeën van de donut-economie in begrijpelijke taal waar mensen zich in kunnen herkennen, en probeer zo mensen voor het gedachtegoed te winnen. Het concept van regeneratieve economie is in gewone mensentaal: we hebben een economie nodig die samen met én binnen in onze natuurlijke leef-omgeving werkt, dus die rekening houdt met het klimaat. Als het gaat om distributieve economie: hoe kunnen we ervoor zorgen dat de waarde die we creëren met zoveel mogelijk mensen kan worden gedeeld? Dat klinkt veel mensen niet vreemd in de oren.

Overweeg ook om niet langer over economische groei te spreken, maar over economische bloei.

‘Groeï’ is synoniem geworden voor vooruitgang. Maar in natuurlijke systemen is ongelimiteerde groei juist vaak heel gevaarlijk. Als er iets in het lichaam plotseling begint te groeien, is dat reden voor grote zorg. Maar als ik zeg dat mijn dochter tot bloei komt, betekent dat niet dat ze een paar centimeter is gegroeid, maar dat ze zich ontwikkelt, het fijn heeft, nieuwe dingen leert, in balans is. Het klinkt als iets heel kleins, maar woorden – en met name de metaforen die ze in zich dragen – kunnen, net als beelden,

onze denkwijzen fundamenteel veranderen. Dus: verander eerst je taalgebruik, en zoek dan naar voorbeelden die illustreren wat je bedoelt. Bijvoorbeeld: ondernemers niet belasten voor het inhuren van mensen, maar voor het gebruiken van grondstoffen. Met taal en voorbeelden verander je de norm, en daarmee schep je de voorwaarden voor gedragsverandering.”

U beschrijft vijf manieren waarop grote ondernemingen op uw ideeën kunnen reageren, van totale afwijzing tot volledige overname. Veel bedrijven bevinden zich ergens in het midden: ze leveren een aandeel (hun ‘fair share’) en laten het daarbij – met het risico dat ze beleidsmakers zand in de ogen strooien. Hoe kunnen politici die meer willen, zich tegenover deze bedrijven verhouden?

“Het is inderdaad belangrijk om uit te vinden of ze een groter plan hebben voor de toekomst, of dat ze een paar duurzame maatregelen nemen om van het gezeur af te zijn. Dus: in gesprek gaan met die bedrijven en achterhalen of zij voorwaarden hebben geschapen om verder te komen. Tijdens conferenties heb ik een paar keer een sessie ‘bedrijfs-psychotherapie’ gegeven. De kern, net als bij gewone psychotherapie: bedrijven inzicht geven in hun eigen rol en verantwoordelijkheid, dus duidelijk maken wat zij zelf kunnen

doen. Marjorie Kelly beschrijft in haar boek *Owning your future* vijf onderdelen die het dna van een bedrijf bepalen. Wil een bedrijf veranderen, dan is op al die onderdelen verandering nodig: doelstellingen, management, omgang met netwerken, eigendom en financieringsstromen. Een bedrijf dat zijn doel verandert, bijvoorbeeld om bij te dragen aan een gezonde gemeenschap, maar de andere onderdelen niet aanpast, kan dat doel nooit realiseren. Neem Unilever, dat vorig jaar bijna ten prooi viel aan een vijandige overname. Het bedrijf had geprobeerd zichzelf nieuwe, duurzame doelen te stellen, maar had niets veranderd aan de eigendomsstructuur en de wijze

economie de donut

van financiering, waardoor aandeelhouders die zoveel mogelijk winst uit het bedrijf wilden persen, bijna hun gang konden gaan.”

Als maatregel om ongelijkheid tegen te gaan, noemt u een eerlijkere verdeling van kapitaal, zoals grond in de vorm van commons. Wat kunnen lokale politici doen om succesvolle commons in hun gemeente te bevorderen?

“Eerst: dit is dus een zeer belangrijke vraag, maar geen enkele eerstejaars economiestudent krijgt deze vandaag de dag voorgelegd. Dat is precies wat er moet veranderen.

Elinor Ostrom (die de Nobelprijs voor Economie won met haar

onderzoek naar commons, SvdE) stelt een paar voorwaarden aan succesvolle commons: er moet een bepaalde mate van verbondenheid zijn binnen een gemeenschap, de gemeenschap moet eigen regels kunnen stellen, het moet duidelijk zijn wie lid is, en er moeten consequenties verbonden zijn aan het breken van de regels. Dit is bij uitstek iets waar gemeenten op lokaal niveau mee kunnen beginnen. Het start bij de vraag naar de sociale basisvoorwaarden voor iedere inwoner, en het besef dat een economie meer is dan de markt alleen. Het is een huishouden, een gemeenschap. Hoe kunnen we vervolgens een stad inrichten zodat dat huishouden tot bloei kan komen en er ruimte ontstaat voor gemeenschappelijk bezit? Een andere belangrijke voorwaarde die Ostrom stelt, is dat mensen elkaar fysiek moeten kunnen ontmoeten. Publieke ruimte dus, speeltuinen, parken, een markthal waar mensen samenkomen. Zonder ontmoeting kan er geen common bloeien. De nieuwe economie heeft dus ook enorme gevolgen voor stedelijke ontwikkeling.” Raworth’s stem gaat een octaaf omhoog. “Dit soort experimenten is zo opwindend: een transitie naar commons in steden, hoe fascinerend is dat! Toen ik de universiteit verliet, geneerde ik me enorm om te vertellen dat ik econoom was, omdat ik een hekel had aan de mentaliteit die mij was onderwezen. Deze nieuwe mentaliteit verandert zoveel.”

De Amsterdamse wethouder Financiën, een D66’er, schreef laatst in een column dat liberale democratie, met alle voordelen die deze ons brengt, nu eenmaal afhankelijk is van economische groei. Wat zou u hem willen zeggen?

Stilte. Dan: “Deze wethouder heeft ergens natuurlijk gelijk: onze democratie is afhankelijk van groei, omdat we momenteel een economie hebben die zodanig in elkaar zit dat hij groei verwacht, eist en ervan afhankelijk is. Logisch dat we groei dan nodig hebben. Anders belanden we zo weer in een crisis.

Maar die groei kan niet oneindig doorgaan binnen de planetaire grenzen waar we aan gebonden zijn. De vraag moet dus een andere zijn, namelijk: hoe kunnen we een economie creëren die bloeit, in plaats van groeit, en die over honderden jaren ook nog meegaat. Kijk eens naar de natuur, die al vier miljard jaar bloeit. Als we als mensheid op aarde willen blijven, dan is de natuur een aardig model om van te leren. Groei is goed, ik ben niet tegen groei, maar niets kan eindeloos groeien. Dat is onmogelijk. Waar halen we het idee vandaan dat wij als mensen daarvan af kunnen wijken?”

/

Donuteconomie. In zeven stappen naar een economie voor de 21ste eeuw, € 24,99, Uitgeverij Nieuw Amsterdam

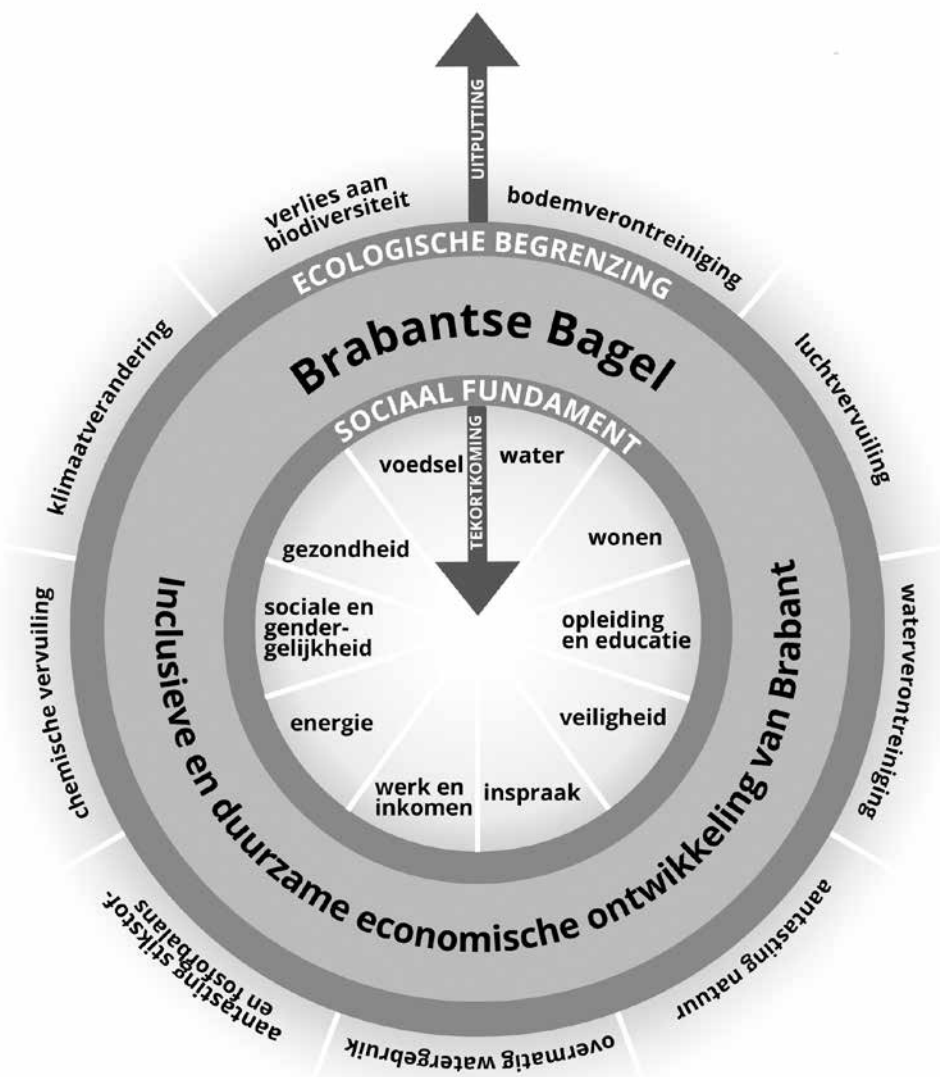

Brabantse

Alles leuk en wel met de donuteconomie, maar hoe pas je dit idee toe in de praktijk? Raworth nodigt uit om dit gewoon te gaan doen, ieder vanuit eigen kracht en visie. GroenLinks Brabant doopte de donut daarop om tot een Brabantse Bagel – die nog niet iedereen blijkt te lusten.

Door Hagar Roijackers, Patricia Brunklaus, Sjo Smeets en Arno Uijlenhoet

Met verhitte koppen stonden de Tilburgse economen op een woensdagavond in januari achter het spreekgestoelte. Na een lange lezing van Raworth voor een enthousiaste zaal mochten ze eindelijk reageren. De rollen waren omgedraaid: de mannelijke economen in pak waren niet de *keynote speaker*, de ecologisch en sociaal gedreven vrouw was niet de commentator. Die wetenschappelijke confrontatie leek de politieke arena wel: de weerstand van de gevestigde macht tegen radicale ideeën bleek groot.

Bagel

de donuteconomie als leidraad voor beleid

Het verhaal van Raworth is dan ook zoveel meer dan een economisch model. Zoals een aanwezige onderzoeker van de Radboud Universiteit opmerkte bij de lezing: 'Wat Raworth interessant maakt, is dat ze het potentieel van ieder mens wil openbreken en niet 'slechts' het klimaat wil redden.' Dat past ook bij GroenLinks onder Jesse Klaver. We willen een partij zijn voor iedereen, een brede beweging.

Dan moet het je nog wel gegund worden door de zittende macht, zo blijkt. Bij de begrotingsbehandeling 2018 in de Provinciale Staten van Noord-Brabant bracht onze fractie een eigen versie van het donutmodel als visie in: de Brabantse Bagel. In onze provincie gaat het niet om klein bier. De provinciale jaarbegroting omvat mede dankzij de verkoop van energiebedrijf Essent een balanstotaal van ruim 4,4 miljard euro, waarvan een miljard is gereserveerd voor investeringen in economie en samenleving. Het maakt nogal wat uit of deze gelden gaan naar snelwegen of bussen, naar grootindustrie of zonneparken, naar prestigeprojecten of kunstenaars, naar bioboeren of mestfabrieken. In de afwegingen hierbij kun je kijken naar de prioriteiten voor de gevestigde economische spelers in de provincie, laten we dit het VVD-model noemen (dat in Brabant steun krijgt van coalitiepartners PvdA, D66 en SP). Of je kijkt wat het beste is voor de Brabanders zelf, nu en in de toekomst. Niet af te meten aan het bruto regionaal product, maar aan de scores in de bagel. Wat doet ons provinciale beleid voor veiligheid en gezondheid van de Brabanders, voor wonen en werk, voor energie en voedsel, voor inspraak en gelijkheid? En andersom: blijven we binnen de grenzen van de aarde als we kijken naar hoeveel CO₂ we uitstoten, de kwaliteit van ons leefmilieu en onze biodiversiteit? Die laatste indicatoren staan flink in het rood, dus valt

het te rechtvaardigen om daar de nodige begrotingsruimte voor vrij te maken om verdere uitputting te voorkomen en Brabant met een gerust hart te kunnen doorgeven aan de volgende generaties.

Uitleg naar de praktijk

Als GroenLinkser zou je denken: een fair verhaal, waar we zo de meerderheid voor zouden moeten krijgen. De gedeputeerde Financiën commenteerde ons dan ook met de visie. Maar, en daar komt de maar, hij had 'moeite met onze uitleg naar de praktijk'. En daar komt dan toch de politieke aap uit de mouw: als je Raworths ideeën echt gaat toepassen, voer je radicaal beleid. Dan moet je flink aan de noodrem trekken ten aanzien van vervuiling, emissies en verspilling. Dan zet je radicaal in op de energietransitie en het sluiten van kringlopen. Ook groene denkers als Marjan Minnesma, Jan Rotmans – die voor GroenLinks Brabant en Limburg recent de kosten van onze energietransitie berekende: tientallen miljarden euro's per regio – en onze eigen Brabantse econoom Jan Juffermans zullen direct instemmen.

De invloedrijke econoom Lans Bovenberg, tevens CDA-ideoloog, reageerde in Tilburg op het verhaal van Raworth. Hij betoogde dat de economische wetenschap zich enorm heeft ontwikkeld en wees daarbij op de snelle ontwikkeling van de empirische en gedragskundige tak van zijn vakgebied. Ook is hij van mening dat er in de afgelopen eeuwen wel degelijk grote maatschappelijk vooruitgang is geboekt, zoals het terugdringen van mondiale armoede en ongeletterdheid. Raworth is de eerste om toe te geven dat elk model, ook het hare, gebreken kent en per definitie incompleet is. Voor de Brabanders in de zaal was het ironisch om Bovenberg te horen betogen dat de donut vol

suikers omgevormd zou moeten worden tot een voedzame bagel. Welkom bij GroenLinks.

Aangetast

De donut, of bagel, kan niet zomaar leidraad voor beleid worden. De zittende macht voelt zich ernstig aangetast en bedreigd op het moment dat je de bestaande modellen en theorieën terzijde schuift en er je eigen model en theorie overtuigend tegenover zet. Het is bovendien niet erg gebruikelijk. De economische wetenschap is niet gek; al veel langer wordt de sociale en ecologische dynamiek van onze wereld meegenomen in de modellen en theorievorming. Ook in het economische beleid. Interessante voorbeelden zijn de nieuwe modellen van de grote Nederlandse banken, zeker voor het mesoniveau van de regio's. ING Economisch Bureau laat de Nederlandse provincies sinds kort 'scoren' op klimaat en de Rabobank komt met een Brede Welvaartsindicator. De eerste Welvaartsindicator voor provincies is door de Rabobank aangeboden aan Provinciale Staten en uitgereikt aan GroenLinks Brabant, omdat wij daarover in 2017 een motie indienden. ING Economisch Bureau heeft inmiddels erkend tegenover GroenLinks Brabant dat er in een volgende klimaatkaart meer indicatoren voor milieu moeten worden meegenomen, omdat ze toch wel een grote broek aantrokken door in een persverklaring de 'schoonste provincies' aan te wijzen zonder bijvoorbeeld transport, veehouderij en waterkwaliteit in hun berekeningen mee te nemen. Bij de welvaartsindicator van de Rabobank missen we ook nog het verlies aan biodiversiteit en landschap. De CO₂-uitstoot werd slim verzwegen door de Rabobank, die blijkbaar niet écht naar de klimaateffecten wil kijken... Ook de groeiende maatschappelijke tweedeling op de woning- en arbeidsmarkt en de

toenemende ondermijnende criminaliteit werden niet genoemd. Stuk voor stuk zaken die GroenLinks Brabant bij de begrotingsbehandeling 2018 wel heeft kunnen benoemen aan de hand van het model van Raworth. Voor moties die we vervolgens indienden om het donutmodel in de praktijk te brengen, kregen we alleen een meerderheid als er relatief weinig geld mee was gemoeid: zoals het actief ondersteunen van lhbt-rechten, Brabant regenboogprovincie, en meer onderzoek naar luchtkwaliteit, risico's digitalisering en aardgasvrije wijken. Waar we echt vroegen om geld (fietsbeleid, openbaar vervoer) of een transitie (energie, sociaal ondernemerschap) bleven de deuren nog gesloten. Op dit moment althans; we kregen verrassend veel bijval en waardering voor de ideeën. Reken dus maar dat we de bagel in ons volgende verkiezingsprogramma laten landen.

Navel van de wereld

De kracht van het donutmodel is de eenvoud: het plaatst de mensen in de navel van de wereld en de aarde als beschermende laag eromheen. De economie kan nooit groter zijn dan mens en aarde. Voor economen die zichzelf lang als navel van de wereld beschouwden, is dat wel even wennen. De CPB-isering en WHO-isering heeft hard toegeslagen in de afgelopen decennia; handelsliberalisme is de dominante beleidslijn geweest. Raworth komt precies op het juiste moment met haar donut. Haar volgende boek gaat over de toepassing van haar ideeën. We reserveren alvast een paar bladzijden voor Noord-Brabant.

/

'De politiek laat het afweten'

Kate Raworth heeft een punt met haar kritiek op economen. Maar om de economie daadwerkelijk binnen de donut te krijgen, is verandering vanuit de politiek minstens zo hard nodig, stelt emeritus hoogleraar milieueconomie Aart de Zeeuw.

Door Aart de Zeeuw

Kate Raworth maakt nu furore met haar boek *Donuteconomie*. Iedereen kent de cirkelvormige lekkernij met een gat in het midden. Voor Raworth staat de buitenste cirkel symbool voor de bovengrens aan de economie die door het natuurlijk milieu wordt opgelegd, en staat de binnenste cirkel symbool voor de armoedegrens waar we niet onder moeten zakken. Mooie symboliek, en dat is ook de kracht van haar boek. Ze schrijft zelf dat tekeningen vaak meer zeggen dan woorden en formules. Dat is waar, maar de vraag is of we de economie zo kunnen organiseren dat de grenzen van de donut gerespecteerd worden.

Hebben we iets aan economen?

Als je het boek van Kate Raworth leest, denk je van niet. In feite is haar boek één grote aanklacht tegen economie en economen. Dat is deels te begrijpen, omdat inderdaad veel economen nog niet verder komen dan simplistische modellen over productie, consumptie, markten en ongebreidelde groei, maar het is onjuist om dit etiket te plakken op economie en economen in het algemeen. Er zijn ook veel economen die kritiek hebben op de oude economie en werken aan uitbreidingen en antwoorden op de grote vragen van vandaag. Raworth kiest ervoor een karikatuur te maken van oude economische opvattingen, die karikatuur onderuit te halen met argumenten die ze veelal aan economen ontleent, en vervolgens economen de rug toe te keren. Dat lijkt mij niet productief. Veel economen reageren furieus, en zo komen we niet verder. We zullen economen nodig hebben om de economie van de toekomst vorm te geven.

Hebben we iets aan economische wetenschap?

Er zijn twee stromingen ten aanzien van deze

vraag. De ene stroming is zo teleurgesteld in de late reactie van de economische wetenschap op milieuproblemen dat ze economie opgegeven heeft. De Amerikaanse ecologisch-econoom Herman Daly is de grondlegger van deze stroming, waar Kate Raworth ook toe lijkt te behoren. Deze stroming blijft echter steken in kritiek op *main-stream economics* en heeft nog geen alternatieven ontwikkeld.

De andere stroming deelt in feite de kritiek maar kiest voor uitbreidingen en aanpassingen van bestaande economie.

Economische wetenschappers zijn al lang bezig met de kernvragen die aan de donut ten grondslag liggen. Jan Tinbergen, met Ragnar Frisch winnaar van de eerste Nobelprijs voor de Economie, schreef al meer dan vijftig jaar geleden dat er drie echte problemen in de wereld zijn: armoede, milieu en oorlog. Hij noemde dus nog een derde probleem, zo kenmerkend voor de generatie economen van na de Tweede Wereldoorlog: als we er niet in slagen om een stabiele economie te ontwikkelen, krijgen we weer oorlog en zijn we nog verder van huis. Het opheffen van armoede is al lang het aandachtsgebied van de economie, het respecteren van het milieu is daar de laatste paar decennia bij gekomen. Zijn de problemen opgelost? Verre van dat. Raworth heeft dus wel een punt. Haar kritiek is dat economen vaak rijkelijk laat zijn met het echt werk maken van deze grote problemen. Het economieonderwijs in de eerste fase verandert ook te langzaam, waardoor mensen met alleen inleidende vakken simplistisch blijven opereren. Er is echter nog een ander probleem: de politiek wil er nog niet aan en blijft steken in simplistisch beleid.

De politiek is het grootste probleem

We gebruiken nog steeds het bruto nationaal product als indicator voor welvaart. Mark Rutte zegt nu dat de crisis achter ons ligt, want het bnp groeit weer. Nauwelijks een woord over de klimaatcrisis en de sociale crisis in de wereld, over vervuiling en ongelijkheid. De Franse regering van Nicolas Sarkozy heeft een tijd geleden aan een groep economen onder voorzitterschap van Joseph Stiglitz gevraagd om alternatieven voor het bnp als welvaartindicator te ontwikkelen. Het interessante rapport met de vele suggesties voor duurzame alternatieven is bijna overal in de la verdwenen.

Jan Tinbergen stelde ooit dat het voldoende was als de hogere inkomens vijf keer hoger waren dan de lagere inkomens. Dat was genoeg om prikkels te houden in de economie, en zou zorgen voor sociale stabiliteit. In de jaren zeventig van de vorige eeuw was dit de richtsnoer voor de politiek in Nederland, maar die richtsnoer is nu helemaal weg.

In Parijs is afgesproken om de temperatuurstijging op aarde te beperken tot twee graden Celsius, wat betekent dat er een grens is aan de uitstoot van broeikasgassen. De Canadese econoom John Dales heeft in zijn proefschrift in 1968 het idee van verhandelbare emissierechten gelanceerd, wat door de Europese Unie daadwerkelijk in de praktijk is gebracht. Op die manier kun je een bovengrens stellen aan de uitstoot, terwijl het op de markt verhandelen van deze rechten tot de laagste aanpassingskosten leidt. De politiek wil echter de toegestane grens van de emissies niet verlagen tot een niveau dat consistent is met de afspraken in Parijs. De Europese Commissie heeft dit wel voorgesteld, maar het Europees Parlement heeft het verworpen. Interessant is dat D66 als onderdeel van de liberale fractie tegenstemde, terwijl D66 in Neder-

land ervoor pleit om met belastinggeld rechten op te kopen en niet te gebruiken. Een gruwel voor economen: gewoon het plafond verlagen en belastinggeld ergens anders voor gebruiken is veel beter.

Hoe verder?

Kate Raworth pleit voor een andere economie maar het is niet duidelijk hoe deze er precies uit moet zien. Een centraal geleide volkshuishouding met de goede mensen aan het roer zou de economie de donut in kunnen sturen maar heeft de geschiedenis niet aan haar kant staan. In ieder geval moet een aantal simplistische economische gedachten op de helling. Groei is goed tegen armoede, maar vaak niet voor milieu. Het moet over welvaart gaan, voor iedereen, nu en in de toekomst, en niet alleen maar over meer consumeren en produceren. Er moet een duurzame balans komen met de natuurlijke omgeving.

Ik vond het interessant om te ervaren dat grote bedrijven in duurzaamheid geïnteresseerd zijn. Toen ik er een CEO van een groot bedrijf ooit naar vroeg, zei hij: "Dat is toch logisch, een groot bedrijf is niet primair in winst geïnteresseerd maar in continuïteit: wij willen over vijftig jaar ook nog kunnen opereren". Duurzaamheid is dan gewoon eigenbelang, maar op de lange termijn. Politiek is nog altijd meer korte termijn. Bedrijven opereren echter in een zeer competitieve omgeving. Het is nodig dat de overheid grenzen stelt en prijsbeleid voert dat geldt voor alle bedrijven, en zo een *level playing field* creëert. Peter Bakker van de *World Business Council for Sustainable Development* zei ooit: "Wij willen graag, en we zijn gewend aan prijzen en beperkingen, maar die moeten dan wel voor iedereen gelden". Dit is geen eenvoudige opgave in een globaliserende wereld, maar het is

wel de enige weg die we kunnen gaan.

Raworth stelt terecht dat we de grenzen die de aarde stelt, moeten respecteren, maar ook dat we armoede moeten overwinnen. Het is goed als daar weer aandacht voor wordt gevraagd, en de donut is een mooi visueel concept. Jammer is dat ze stelling neemt tegen economie, en zo economen van zich vervreemdt. Er zijn veel economen die ideeën aanreiken hoe we de economie de donut in kunnen sturen. Het denken is nog lang niet uitgekristalliseerd, maar het begin is er al wel. De politiek laat het echter nog grotendeels afweten, en vertrouwt op de oude simpele concepten. Het wordt tijd dat daar verandering in komt.

/

hoe voorkom je dat de sfeer verziekt?

Bes

In het hele land stappen iedere bestuursperiode weer raadsleden, fractievoorzitters, wethouders en burgemeesters op die achteraf spreken van een 'verziekte' sfeer of zelf onder vuur liggen vanwege verstoorde verhoudingen in het gemeentebestuur. Nu zijn conflicten, vertrouwensbreuken en ruwe gewoonten niets nieuws in de lokale politiek. Problematisch is het als deze een negatieve bestuurscultuur opleveren.

Door **Paul Frissen, Martin Schulz, Bram van Vulpen, Nancy Chin-A-Fat, Ilsa de Jong**

Bestuurscultuur ontstaat in de boezem van politiek, in de omgang tussen politieke actoren: raadsleden onderling, raadsleden in relatie tot collegeleden en vice versa, coalitie en oppositie in hun onderlinge spel. Deze relaties hebben weer een uitwerking op het gemeentelijk apparaat en op de relaties met andere actoren in de gemeente. Strijd en conflict zijn de kern van het politieke (Mouffe, 2008). Politiek gaat immers over al die zaken waar we (hartgrondig) over van mening verschillen en waarvoor machtsvorming nodig is om tot een uitkomst te komen. Elke politicus, elke politieke stroming wil zijn of haar idealen realiseren. Strijd en conflict zijn daarbij niet de uitzondering, maar de basispatronen: de *default* optie, zogezegd. De cultuur van politiek, en dus ook de bestuurscultuur, wordt gevormd door de omgang met strijd en conflict (zie ook Boogers & De Wit, 2017; Van Hulst, 2009).

In een democratie erkennen we deze eigenaardigheid van politiek. We hebben vormen gevonden om strijd en conflict te *stileren*: de campagne, het debat, de verkiezing, de meerderheidsvorming, het compromis, de coalitie. Door deze stilering worden in een democratie vijanden tot tegenstanders gemaakt en kunnen tegenstanders bondgenoten worden. Dit is geen woordenspel. Politiek gedrag is niet neutraal. Woorden vormen de werkelijkheid. Een vijand willen we vernietigen, van een tegenstander willen we winnen en met een bondgenoot werken we samen. Politiek gaat over idealen en voor een hoog ideaal mag men tot het uiterste gaan. Juist daarom geeft deze stilering ook de grenzen aan van de strijd: de ander kan ook winnen.

Nu zullen politieke actoren uiterst zelden bewust gedragingen vertonen om de politieke institutie te schaden. Dat kan in de praktijk echter wel onbedoeld gevolg zijn van ongetwijfeld goed bedoeld gedrag, dat

tuurscultuur

uiterst kwaad kan worden beleefd of geïnterpreteerd. We zien dan een *tragiek van goede bedoelingen* die een bestuurscultuur kan opleveren met buitengewoon harde gevolgen. We geven vier patronen van politiek die daarvan een voorbeeld zijn (Frissen et al., 2017).

De stad als project

Nederland kent een lange traditie van het zogeheten wethouderssocialisme – denk aan Wibaut – maar in de afgelopen decennia is er het nodige veranderd in het politieke landschap. Dominantie van één of enkele grote partijen, lange tijd vooral in de steden de PvdA, maakt plaats voor fragmentatie met veel partijen (Schulz & Frissen, 2017). Op lokaal niveau zien we een ontwikkeling van minder ideologisch geprofileerd en meer technocratisch bestuur. Veel gemeentebestuurders vatten de stad, de gemeente, op als hun – soms hoogst persoonlijke – project. Ideologische verschillen worden dan in een collegeakkoord uitgewerkt in de verdeling van plannen en projecten over de samenwerkende partijen – als bondgenoten die hun gewonnen grond opdelen. Dossiers zijn dan vaak alleen van de wethouder, niet van het college als geheel. Natuurlijk, een college moet ook zaken realiseren, maar vaak is de keerzijde van deze technocratisering van de politiek dat het politieke profiel van het college en specifiek de wethouders verbleekt, en van hen meer projectmanagers maakt. Als de stad een project is, waarin verbouwd, vernieuwd, veranderd en verbeterd moet worden, gaat dat gepaard met een resultaatgerichte bestuursstijl van volhouden en doorgaan (Schulz et al., 2017). Dat is op zich geen verkeerde instelling, maar het gevaar dreigt dat bestuurders bij toenemende weerstand niet kiezen voor stoppen maar steeds voor doorgaan. Om de projecten die in het belang van de stad zijn te doen slagen, fietsen ze tegen de wind in, nemen ze weerstand, kritiek en verwijten op de koop toe. Dat levert vaak opgeschoonde,

opgeknapte en vernieuwde steden op. Ander gevolg is dat gemeenteraad – evenzo onbedoeld – vanzelf in de positie van *controller* terechtkomt. Raadsleden gaan nog beter proberen de cijfers te begrijpen, nog meer informatie opvragen bij het college en bijzondere raadscommissies instellen, om zo het gevoel van controle op de realisatie van het project te vergroten. De raad reageert nog vooral op de projecten van wethouders, in plaats van zelf nieuwe voorstellen te initiëren. Wanneer volhouden en doorgaan tot dominante bestuursstijl wordt, dan ligt nietsontziedendheid op de loer, dan dreigen doelen alle middelen te heiligen en gaan bestuurders intimideren en schofferen – in ieder geval in de ogen van de ander. Dat lijkt op strijd en conflict – de kern van politiek – maar is eerder een miskenning daarvan. Men ziet slechts de vijand, geen tegenstanders.

Vervaging van politieke mores

Als de basisvorm van politiek die van strijd en conflict is, mag het niemand verbazen dat dit in de politiek ook wordt uitgedragen. Dan mogen die strijd en dat conflict worden beslecht, dan geldt soms het recht van de sterkste, dan mag er ook worden gevochten, en voor een hoog ideaal mag men tot het uiterste gaan. In andere landen gebeurt dat soms zelfs fysiek. We kijken vaak met nauw verholen bewondering naar het Britse parlement, waar soms een superieur niveau van beledigen lijkt te worden bereikt. In een politieke context, waarin strijd het uitgangspunt is, ligt formeel niets in de weg om alle middelen in te zetten om de strijd te winnen. Veel van wat we eerder de stileren van strijd noemden, is erop gericht de paradox ook paradox te laten zijn: een schijnbare tegenstelling. In de plenaire vergadering debatteren op het scherpst van de snede om daarna het glas met elkaar te heffen in de lokale kroeg. Maar de paradox wordt een echte contradictie als de strijd niet langer gestileerd is,

|

In een representatieve democratie staat het beledigen, schofferen of minachten van gekozen vertegenwoordigers de facto gelijk aan het beledigen, schofferen of minachten van het electoraat dat deze vertegenwoordiger heeft gekozen.

In de plenaire vergadering debatteren op het scherpst van de snede om daarna het glas met elkaar te heffen in de lokale kroeg.

/

maar zodanig hard wordt gevoerd dat de politiek als institutie zelf schade lijdt qua legitimiteit, representativiteit en effectiviteit. Als de politieke mores ten koste gaan van het aanzien van het stadsbestuur en van het vertrouwen in de politiek door het volk dat het vertegenwoordigt, dan is dat natuurlijk onwenselijk. Daarmee is ook gezegd dat elke deelnemer aan de politieke strijd verantwoordelijkheid draagt voor de bescherming van de institutie. Precies daarop is de stilering van de strijd gericht: de politieke mores zijn daarvan een uitdrukking. Beledigingen en grof taalgebruik zijn ongepast en bij aanhoudend voorkomen schadelijk voor de politiek als institutie. De tegenstander van vandaag moet altijd als de potentiële bondgenoot van morgen worden gezien. Daar komt in meer principiële zin bij dat in een representatieve democratie het beledigen, schofferen of minachten van gekozen vertegenwoordigers de facto gelijk staat aan het beledigen, schofferen of minachten van het electoraat dat deze vertegenwoordiger heeft gekozen.

Dualisme als regulerende mythe

Het dualisme beoogt een grotere afstand te scheppen tussen college en raad teneinde de kaderstellende en controlerende functie van de raad te versterken en meer politisering te bereiken. Dualisme is wat in de antropologie heet: een regulerende mythe. Een dergelijke mythe stuurt én legitimeert het gedrag, waarbij er altijd sprake is van een complexe vermenigving van waarheid en overtuiging. In veel gemeenten zijn er namelijk nog andere, evenzo of misschien wel belangrijkere grenzen in de politiek dan die tussen raad en college. Het meest in het oog springend is het dualisme tussen college en coalitiefracties in de raad enerzijds en de oppositie in de raad anderzijds. De coalitie heeft een soms 'in beton gegoten' akkoord gesloten met gedetailleerde afspraken en een nauwgezette agenda die dan uiterst strak wordt nagevolgd.

Vervolgens wordt er in de wandelgangen overleg gepleegd en worden er deals gemaakt tussen college en coalitie om het akkoord te realiseren. Dualisme is dan de formele terminologie, monisme is de reële politieke praktijk. Als dualisme dan ook nog een context kent van één of twee dominante partijen in de coalitie en dominante bestuurders in het college, is het risico groot dat lokale politiek een bestuurscultuur krijgt waarin de oppositie aan de kant staat en geen rol van betekenis speelt. Dat doet de democratie tekort, die alleen vitaal is als coalitie en oppositie beide serieuze actoren zijn, en als ook minderheden een substantiële politieke rol kunnen spelen.

De raad als institutie

De gemeenteraad is zowel het hoogste als een zelfstandig bestuursorgaan. Maar in de gemeentelijke praktijk wil het voorkomen dat de raad zich alleen en eenzijdig positioneert ten opzichte van het college, waardoor de raad geen eigen, maar vooral een afgeleide identiteit heeft. Dat wordt in de hand gewerkt door een strak coalitieakkoord, door een college dat op vrijwel alle beleidsterreinen *in the lead* is en door procedures die weinig uitnodigen tot autonome raadsinitiatieven en debatten los van de college-agenda. Voor de kwaliteit van de lokale democratie is dat een serieus gevaar. De burgemeester heeft hierin een betekenisvolle rol. Hij of zij moet *checks and balances* bewaken: een sterk college verdient serieuze tegenkrachten. Het debat in de raad mag op het scherpst van de snede worden gevoerd – graag zelfs – maar belediging, schoffering of intimidatie passen daarin niet. Een al te eenzijdige interpretatie van het dualisme – de raad controleert – draagt daar vaak aan bij. De kaderstellende rol van de raad ten opzichte van het college krijgt dan veel minder aandacht. In de zeer noodzakelijke controle van het college treedt onbedoeld het effect op dat het college centraal komt

te staan en de machtsverhouding tussen raad en college uit balans raakt. Wij-zij-verhoudingen gaan overheersen: tussen college en raad, tussen coalitie en oppositie, tussen meerderheid en minderheden.

Von Münchhausen en de politiek

Deze patronen van politiek vormen een bestuurscultuur. Als deze moet veranderen is de politiek zelf aan zet. Politiek heeft immers buiten verkiezingen geen 'hogere instantie' dan zichzelf. Wat de *grenzen* van politieke besluitvorming zijn, wordt in de politieke besluitvorming zelf bepaald. Het is aan de *politiek te bepalen wat politiek is*. Dit is de 'Baron von Münchhausen-positie': de baron die zichzelf, inclusief paard, aan zijn eigen haren uit het moeras weet op te trekken. We kunnen dat verhaal opvatten als een eenvoudige en literaire vertaling van de filosofisch ingewikkelde stelling dat de politiek een autonoom domein is dat zijn eigen grenzen moet stellen.

Juist dat schept bijzondere verplichtingen. Alle politieke actoren zijn verantwoordelijk voor de politiek als institutie en dat brengt verplichtingen met zich mee: *noblesse oblige*. En dat geldt altijd net even meer voor de coalitie dan voor de oppositie, gezien het verschil in machtspositie. Democratie berust op het diepe besef dat hoewel de meerderheid regeert, er altijd minderheden zijn en dat iedereen daar van tijd tot tijd toe behoort. In de komende periode zouden wij het gemeenten gunnen dat college en raad meer open opereren, waarbij vaker wordt gezocht naar breed draagvlak en representativiteit. Smalle meerderheden en dichtgetimmerde collegeakkoorden helpen daarbij niet. Effectiviteit is niet de hoogste waarde in een democratie. Sterker nog, democratische politiek ontleent haar waarde ook aan legitimiteit en representativiteit van de middelen, de instrumenten en de procedures die worden ingezet. Daarin een balans

vinden om de politieke strijd in de bestuurscultuur te stileren, is naar ons idee een belangrijke opgave die na elke verkiezing, bij de vorming van macht, weer de volle aandacht verdient. Zoals de Baron zichzelf ook in het moeras heeft gebracht en zich er weer uit moet trekken.

/

Literatuur

- Boogers, M.J.G.J.A. en J. de Wit (2017). *Politieke evenwichtskunst. Onderzoek naar de bestuurscultuur in de gemeente Castricum*. Amersfoort: BMC Advies.
- Frissen, P.H.A., M. Schulz, N. Chin-A-Fat, B. van Vulpen & I. de Jong (2017). *Patronen van politiek: De Arnhemse bestuurscultuur in meervoud*. Den Haag: NSOB.
- Hulst, M. van (2009). *Bestuurscultuur in de Nederlandse gemeente*. Rotterdam: Centre for local democracy.
- Mouffe, C. (2008). *Over het politieke*. Kampen: Klement.
- Schulz, M & P. Frissen (2017). *Politieke fragmentatie: Balanceren tussen effectiviteit, legitimiteit en representativiteit*. Den Haag: NSOB.
- Schulz, M., N. Chin-A-Fat, M. van Twist, M. van der Steen en D. Bressers (2017). *Volhouden en doorgaan. Escalatie van commitment in het openbaar bestuur*. Den Haag: NSOB.

De post-fo

“We staan op het punt om steden te creëren die niet meer verslaafd zijn aan fossiele brandstoffen. Laten we die kans grijpen om de alledaagse absurditeit van de huidige stad te ondervragen. We nodigen kunstenaars, makers, ontwerpers uit om ideeën te bedenken voor de steden van de toekomst. Lang leve de verbeeldingskracht!”

Deze oproep deed de Urban Futures Studio ruim een jaar geleden aan creatieve talenten. De Urban Futures Studio (UFS), onderdeel van de faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht, onderzoekt hoe we kunnen omgaan met definitief onzekere toekomsten. Verbeelding en ontwerp spelen daarbij een hoofdrol. De onvermijdelijke overgang naar een post-fossiel tijdperk was voor de UFS aanleiding om op zoek te gaan naar nieuwe vergezichten. In zijn Manifest voor Verbeelding schrijft de UFS:

“De stad vraagt niet om een lineair narratief, maar hunkert naar een andere, beweeglijke verbeelding. Nu, op het punt van ongekende veranderingen, hebben we kunstenaars daarom meer dan ooit nodig, om de wegen te verkennen die we normaliter niet nemen. Om ons de steden van de toekomst voor te stellen, met alle veranderlijkheid die daarbij hoort.”

I have seen the future

Kunst, verbeelding, utopieën – van oudsher brengen ze een toekomst binnen handbereik. Wanneer we iets kunnen zien, kunnen we het ons voorstellen en vervolgens tot werkelijkheid maken. Op de Wereldtentoonstelling in New York in 1939 gaf Futurama bezoekers een kijkje in het Amerika van 1960. Futurama was een kijkkast van een half voetbalveld groot met, naast vijfhonderdduizend woningen en een miljoen bomen, ook een snelwegennet van zeven rijstroken. Leven zonder auto was onmogelijk in deze omgeving – en dat in een tijdperk waarin het autogebruik in de VS nog relatief beperkt was. De vijf miljoen bezoekers kregen na afloop allemaal een button met de tekst *I have seen the future*. Futurama, een idee van autogigant General Motors, gaf vorm aan een verlangen dat daarvoor nog niet bestond.

Daarnaast heeft kunst het talent om problemen ‘ver weg’ dichterbij te brengen. Op 20 april 2011 werd middenin de Londense Tate Gallery de performance *Human Cost* opgevoerd. Een naakte man werd overgoten met een zware, olieachtige substantie, 87 minuten lang: één minuut voor iedere dag van het olieek in de Golf van Mexico, dat precies een jaar eerder ontstond. De performance was een protest tegen de sponsoring van Tate Gallery door olieconcern BP. Het probleem rond fossiele brandstoffen

was ineens niet langer beperkt tot verafgelegen, grotendeels onzichtbare plekken; door de performance bevond het zich plotse-ling in het hart van de cultuur.

De kunst van het niet-weten

Deze voorbeelden riepen bij UFS de vraag op of kunstenaars ook kunnen helpen bij de voorstelling van een open, post-fossiele stad. Beter dan wie ook is de kunstenaar immers gewend om te werken met het onbekende, het niet-weten, stelt UFS. “Precies dat kunnen omgaan met niet-weten is belangrijk in het ontwerp van een open stad. Veerkracht ontstaat niet uit een blauwdruk, maar uit de kunst om met het onbekende om te gaan.”

De jury, bestaande uit onder meer architect Winy Maas, socioloog Willem Schinkel en de Utrechtse wethouder en Helling-redactielid Lot van Hooijdonk, ontving 250 inzendingen uit 40 landen. De tien winnende voorstellen vindt u verspreid over de verschillende beeldkaternen van deze Helling.

Na het succes in Nederland krijgt het project een Belgische *spin-off*. Vijf werken uit de competitie in Nederland zullen van 19 tot 28 mei te zien zijn in Gent. Daarnaast heeft de stad een vergelijkbare oproep gedaan voor een Gent zonder fossiele brandstoffen.

Meer informatie:

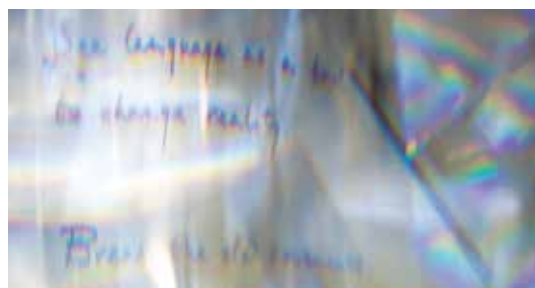
<http://postfossil.city>

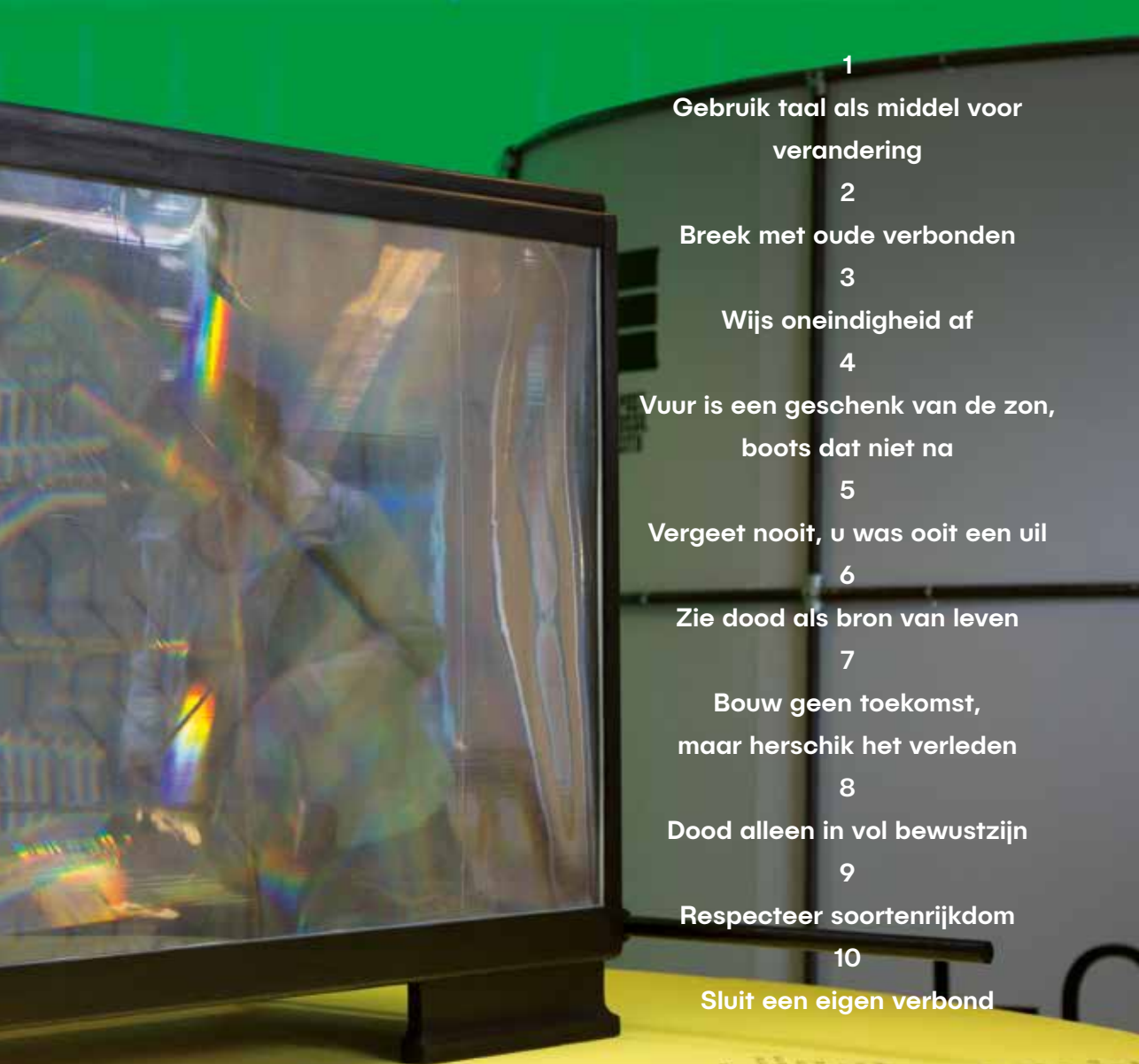
<http://post-fossiel.gent>

ssiele stad

Hoe wonen, werken en verplaatsen we ons in een stad die niet langer verslaafd is aan olie, gas en kolen?

1

Gebruik taal als middel voor
verandering

2

Breek met oude verbonden

3

Wijs oneindigheid af

4

Vuur is een geschenk van de zon,
boots dat niet na

5

Vergeet nooit, u was ooit een uil

6

Zie dood als bron van leven

7

Bouw geen toekomst,
maar herschik het verleden

8

Dood alleen in vol bewustzijn

9

Respecteer soortenrijkdom

10

Sluit een eigen verbond

ME GEBODEN

De transitie naar een duurzame stad vraagt om een radicale verandering in cultuur. De Ark van het Nieuwste Verbond, een project van Walter Breukers en Jaap Godrie, is een reizende inspiratiebron bedoeld om deze verandering op gang te brengen. In de Ark bevinden zich de

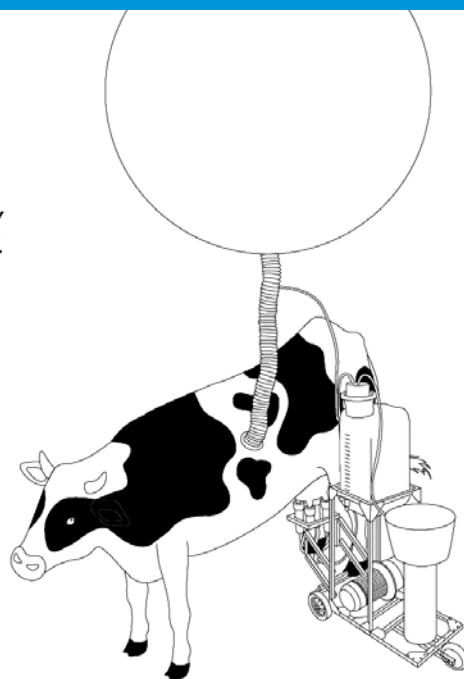
Symbolische Stad en de Tien Duurzame Geboden. De komende veertig jaar zal de Ark van stad naar stad worden doorgegeven. Elke stad stelt de Ark tentoon zodat stedelingen de Tien Duurzame Geboden zelf kunnen interpreteren. Door de koppeling van lokale kennis en wijsheid aan

de Geboden ontstaan er nieuwe duurzame ideeën. Als een stad het interpretatieproces heeft afgerond, zoekt zij een opvolger die de Ark wil ontvangen. Zo ontstaat een kettingreactie van steden die elkaar, hand in hand, aanzetten tot nieuwe, duurzame culturen.

WE DEVELOPED AN ONLINE SERVICE THAT ALLOWS YOU TO
TRACK OUR LOCATION IN THE CITY AND NAVIGATE TO US.

OUR MILKING ROBOT IS POWERED BY THE METHANE GAS
THAT IS PRODUCED IN OUR RUMEN. THE ROBOTIC TROLLEY
FOLLOWS US AND CAN MILK US WHENEVER WE ARE READY.

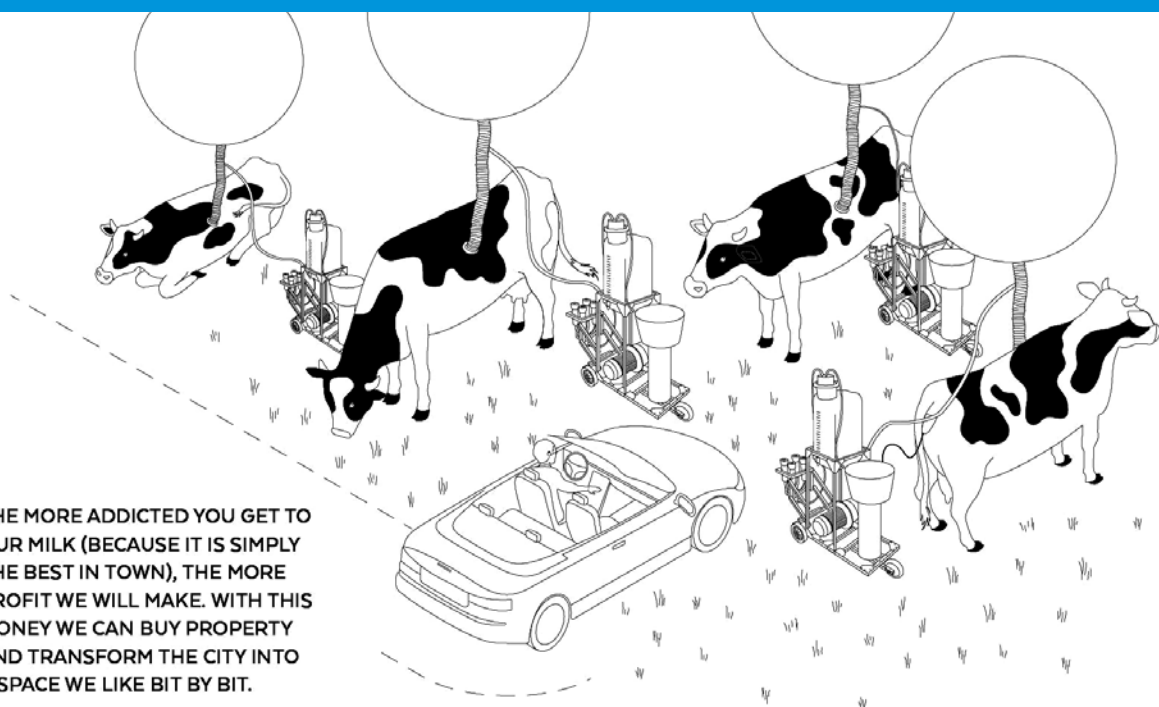

COW & CO

PAY WITH OUR APP AND TAP OUR FRESH URBAN MILK JUST AROUND THE CORNER. THE APP AND OUR WELLBEING SENSOR ENABLES US TO GIVE YOU A CUSTOMER RATING. BUT BE NICE TO US, WE CAN ALSO GIVE NEGATIVE RATING.

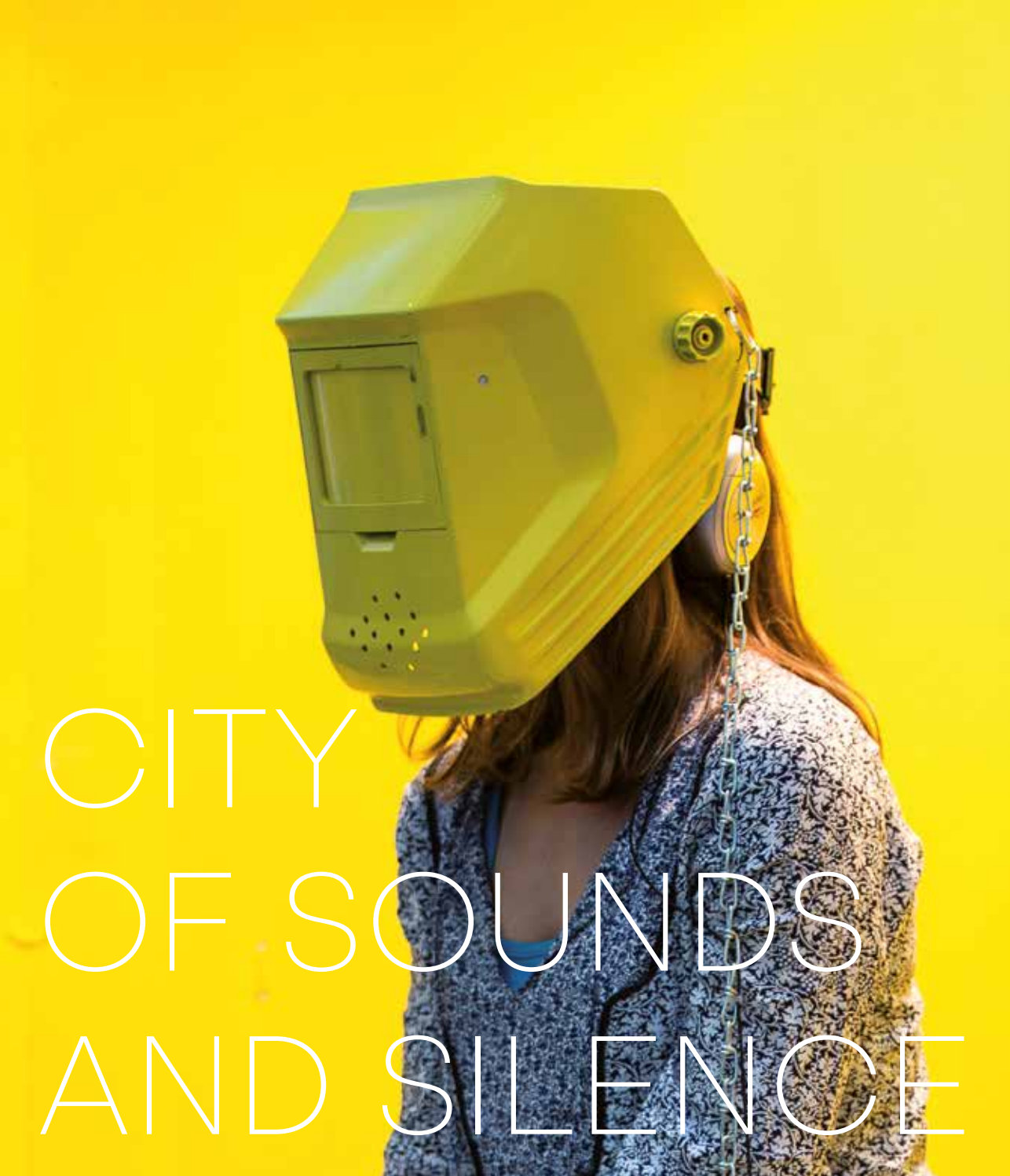
THE MORE ADDICTED YOU GET TO OUR MILK (BECAUSE IT IS SIMPLY THE BEST IN TOWN), THE MORE PROFIT WE WILL MAKE. WITH THIS MONEY WE CAN BUY PROPERTY AND TRANSFORM THE CITY INTO A SPACE WE LIKE BIT BY BIT.

Cow & Co., bedacht door Anastasia Eggers en Ottonie von Roeder, is een groep koeien die een eigen bedrijf zijn gestart. Hun bedrijfsmodel? De koe wordt een zelfvoorzienende, melk producerende machine die verse stadsmelk zelf naar haar klanten

in de stad brengt. Het methaan-gas dat haar maag uitstoot, doet dienst als brandstof voor de melkrobot. De koeien bewegen vrij in de groene gebieden van de stad. Met een app vinden klanten de dichtstbijzijnde koe. Zo zijn ze direct aangesloten op de

beste melk van de stad. Super-lokaal geproduceerde melk is verslavend; melk uit megastallen is niet langer aantrekkelijk voor de mens. Meer en meer koeien sluiten zich daarom aan bij Cow & Co.

CITY OF SOUNDS AND SILENCE

City of Sounds and Silence van muziektheatercollectief Sun City is een geluidskunstwerk met de lengte van een pop song. Een soundscape van de groene stad. Een stad van rust en drukte, vertrouwd en onbekend, utopisch en dystopisch tegelijk. Maar in ieder

geval een stad waar fossiele brandstoffen niet meer gebruikt worden. *C.O.S.A.S.* zet in op een emotionele beleving van de post-fossiele stad en neemt je mee op een gedetailleerde wandeling. Geluid verleidt de bezoeker om te geloven in en te verlan-

gen naar deze post-fossiele toekomst. Maar *C.O.S.A.S.* prikkelt ook andere zintuigen en belicht verschillende aspecten van de stad. Hierdoor kan de installatie vaker worden 'beleefd'.

SENSORISCHE TIJDREIS

Meer post-fossiele verbeeldingen op p. 72 >>

Hoe ruikt een levende stad? Ga op tijdreis met je neus. Wring je door de vermoeide longen van het heden, voorbij de stank van uitlaatgassen. Verlaat de giftige lucht van het nu en neem een frisse teug van de toekomst.

Sensorische tijdreis van Jamillah

Sungkar is een zintuiglijke reis die via de verschillende fases van stedelijke transitie naar de leegte van de toekomst leidt. Deze modulaire installatie wil nieuwsgierigheid opwekken naar mogelijke steden of landschappen.

Trek de wijken in

Marianne Smitsmans strijdt tegen armoede in Roermond en luister

In haar eerste jaar als wethouder kreeg Marianne Smitsmans te horen dat ze te vaak buitenshuis was. Het tekent de aanpak van Smitsmans, kind uit een Roermondse volkswijk: de voeten in de klei, de handen uit de mouwen, en praten mét de mensen die problemen hebben – niet óver hen. “GroenLinks is nog veel te intellectueel bezig.”

Door **Lot van Hooijdonk**

Marianne Smitsmans-Burhenne (1959) groeide op in de wijk Roermondse Veld. Ze is leraar Nederlands en afgestudeerd als Master in Public & Non-Profit Management aan TiasNimbas Business school (Tilburg University). Ze werkte in de gehandicapten- en jeugdzorg, in het volwassenenonderwijs en als leidinggevende in het mbo. Van 2002 tot 2012 was ze raadslid voor GroenLinks in Roermond. In 2012 veroorzaakte de VVD een politieke crisis in Roermond door uit de coalitie te stappen. Sindsdien zit GroenLinks in de coalitie en is Smitsmans namens GroenLinks wethouder met de portefeuilles maatschappelijke zorg, volksgezondheid, communicatie en burgerparticipatie.

“Ik kan me jou nog wel herinneren”, zei Marianne Smitsmans, toen ze als kersverse GroenLinks-wethouder de volkswijken van Roermond introk en een oude bekende tegenkwam. “Van jou heb ik vroeger nog een flink pak rammel gekregen.”

Na tien jaar oppositie in de gemeenteraad van Roermond trad Marianne Smitsmans in 2013 toe tot het college van B en W. Als wethouder voor maatschappelijke zorg, volksgezondheid, communicatie en burgerparticipatie wilde ze gaan doen waar ze als raadslid altijd voor gepleit had: naar de bewoners van volkswijken toe om te horen wat volgens hen de oorzaak van hun problemen is, en hoe deze opgelost en voorkomen kunnen worden. En de vraag te stellen: doe je mee?

Tegen alle ambtelijke adviezen in plaatste ze een oproep op Facebook: wie wil met me praten over armoede? Ambtenaren voorspelden dat er niemand zou komen, vanwege het taboe op armoede. Maar ze kwamen wel, vijftien mensen. En na die ene groep volgden er meer: allochtone vrouwen bij het moedercentrum, senioren, jongeren. “Ze hadden het gevoel dat er voor het eerst naar hen geluisterd werd,” blikt Smitsmans terug, “dat voor het eerst mét hen gesproken werd in plaats van óver hen.” Zelf heeft ze van deze ervaring ‘gesmuld’. “Het waren echt hele mooie gesprekken,

mensen legden hun hele hebben en houwen op tafel.”

Prijs voor dementiebeleid

Smitsmans herhaalde haar aanpak bij andere onderwerpen: dementie, mantelzorg, gezondheid. Ze trok met haar medewerkers de wijken in en sprak mensen direct of via *social media* aan, via warme contacten, in buurthuizen of via professionele netwerken. Met een symposium waar 150 bezoekers op af kwamen, zette ze zich bijvoorbeeld in voor ondersteuning van mantelzorgers en dementiepatiënten. Een van de resultaten was een betere begeleiding van werkgevers die mantelzorgers in dienst nemen. Voor werkgevers betekent dit een oplossing voor het personeeltekort en ziekteverzuim. De gemeente scheelt het uitkeringen. De mantelzorgers zelf worden in staat gesteld om werk en zorg te combineren.

Een ander resultaat: een training om dementie in het dagelijks leven te herkennen en er mee te leren omgaan, in de vorm van een beetje theorie en vooral rollenspellen. Roermond vergrijst, waardoor dementie een alomtegenwoordig fenomeen is. De training werd gegeven aan medewerkers in de horeca, van corporaties, de sociale dienst, de Albert Heijn zelfs. Wat dat opleverde? Een verwarde vrouw die in de supermarkt spullen in haar tas

stopt, wordt niet volgens protocol aangegeven bij de politie, maar rustig mee naar achteren genomen. Roermond won zelfs een Europese prijs met zijn dementiebeleid.

Kind uit een volkswijk

Marianne Smitsmans is zelf kind van de Roermondse volkswijken. “Ik heb daar veel gezien: heel veel dronkenschap, heel veel armoede, van een afstandje dat de buurman de buurvrouw stevig mishandelde.” Zelf was ze een timide meisje dat liever met een boekje in een hoekje zat dan buiten speelde. Soms stuurde haar moeder haar naar buiten, en dan kreeg ze doorgaans een ‘pak rammel’ van een van de buurkinderen.

Haar vader begon als mijnwerker en werkte zich op tot onderhoudsmonteur. Hij had niet de kans gekregen door te leren en baalt daar volgens Smitsmans nu, op 83-jarige leeftijd, nog steeds van. “Hij heeft zijn leven lang niks anders gedaan dan ons ervan te overtuigen dat hij toch best wel intelligent is. Ik heb zo ervaren dat ongelijkheid mensen heel diep kan raken.”

Apetrots waren haar ouders dan ook toen Marianne als enige meisje in haar klas naar het lyceum mocht. Ze deed haar ouders groot verdriet toen ze in het zicht van haar eind-examen stopte met het VWO. Toen ze later werk zocht en naar een uitzendbureau ging, moest ze op een

formulier het hokje ‘geen diploma’ aankruisen. “Ik zal het nooit vergeten, die mevrouw van het uitzendbureau was heel resoluut: je bent ongeschoold. Ik kwam toen ook in de bak voor het ongeschoolde werk. Ik vond dat zo confronterend.”

Intussen was er in het jongeren-centrum waar ze geregeld kwam een wereld voor haar opengegaan. Het was eind jaren zeventig; ze trof er een vrijgevochten, anarchistische wereld waar iedereen ‘okay’ was en je achtergrond niet uitmaakte. Daar voelde Marianne zich thuis. Haar maatschappelijk bewustzijn werd er wakker gekust.

‘Kijken is ook drinken’

Later werd ze – inmiddels met diploma – docent Nederlands als tweede taal en gaf ze les aan jongemannen uit Turkije en Marokko. “Ik heb er heel veel van geleerd: hoe mensen uit andere culturen denken, hun gewoontes, hun kijk op het leven, op vrouwen, op de Nederlandse samenleving. Er waren mannen bij die nog geen vrouw durfden aan te kijken. Ik weet nog dat een van hen tijdens de ramadan zei: ‘Marianne, niet eten en niet drinken, maar kijken is ook drinken...’”

Ze gaf ook les aan vrouwen in de moskee. “Geweldig om de wereld van deze vrouwen te mogen betreden, ze grappen te horen maken over hun mannen. Het

schaamrood steeg me soms naar de kaken door wat ze allemaal zeiden! Als ze binnenkwamen, gingen de hoofddoeken af. Er was een meisje dat meteen haar ogen gitzwart opmaakte en pontificaal in het midden ging zitten. Na de les haalde ze alle make-up eraf, hoofddoekje op en dan ging ze weer naar huis. Nederlandse les betekende voor haar drie uur vrijheid.”

Smitsmans’ wortels in de volksbuurten van Roermond hielpen haar contact te maken met de mensen in de stad. “Zodra ik door de stationstunnel ga, ben ik een van hen. Het eerste wat ik doe is Limburgs praten, en dan ook echt hun taal. De mensen in de volkswijken zijn amicaler, ze zijn wat grof in de mond maar daar schrik ik niet zo van. Taal, houding, gedrag – ik kan niet helemaal duiden waarom ik nog herkend word, maar de afstand is vlug weg.”

Booming Roermond

Het waren diezelfde volkswijken die Jos van Rey – eerst met de VVD en later met de LVR – groot maakten nadat hij een bondgenootschap had gesloten met Dré Peters. Marianne beschrijft Peters als een *selfmade* volksman met een groot hart. Van Rey stuwde als wethouder Roermond in de vaart der volkeren op, met de komst van een *designer outlet center* en vele bouwprojecten

/

“Ik krijg veel reacties van mensen die zeggen: ik stem op jou, maar niet op GroenLinks.”

“Als je zegt: ‘ik kom jou helpen je huis te isoleren en daardoor verdien jij dadelijk zoveel euro per maand voor leuke dingen’, dan krijg je ze wel mee.”

|

van ontwikkelaars. Roermond werd *booming*, zag ook Smitsmans.

“Er komen miljoenen bezoekers naar Roermond, elk weekend staan hier de Duitsers in de file. Maar wat ik zo erg vind, is dat die euro’s linea recta naar grote winkelketens in het Verenigd Koninkrijk verdwijnen. Ik zie het niet landen bij de mensen in de stad, die zijn nog net zo arm. De armoede in arbeiderswijken varieert tussen de 20 en 28%. Deze mensen komen nooit in het outletcentrum, of ze moeten er een parttime baan-tje hebben. Ik zag het als mijn taak om in de raad de luis in de pels te zijn en dit te blijven benoemen.” Het zijn juist deze mensen die Smitsmans als wethouder centraal stelt en belangrijk maakt. Nadat ze met zestig tot zeventig inwoners over armoede gesproken had, vroeg ze haar ambtenaren om een nota over armoedebeleid te schrijven die haar gesprekspartners ook konden begrijpen. De bewoners werden uitgenodigd om het concept te bespreken in een oud theater, op het rode pluche. “Bewust, want dat verdienen ze.”

‘Je bent te veel buitenshuis’

De bevolking van Roermond is relatief ongezond: veel obesitas, hart- en vaatziekten, diabetes en longziekten. De gemeente kiest er in keukentafelgesprekken met inwoners echter voor niet die ziekten centraal te zetten, maar te kijken naar alle aspecten van hun dagelijks leven. Daardoor voelen mensen zich volwaardig en worden ze niet gereduceerd tot hun beperking. Een man van 86 met een hulpvraag voor zijn vrouw leerde stofzuigen. “Dat had hij zijn leven lang nog niet

gedaan, maar glunderend vertelde hij dat hij het best kon.” Een ander voorbeeld dat Smitsmans scherp bijstaat, is het verhaal van Harry: in rolstoel, zonder arm en been maar heel rap van tong. Smitsmans sprak zelf met hem. Hij klaagde dat het UWV alleen zijn beperking zag. Smitsmans tipte de personeelsafdeling van de gemeente, en nu is hij een van de beste WMO-consulenten van Roermond.

Smitsmans is er van overtuigd dat ze een nieuwe manier van werken heeft geïntroduceerd in Roermond. “Gewoon praten met mensen, op pad gaan, was niet zo gewoon. De gemeentesecretaris kwam in mijn eerste jaar naar me toe: ‘Ik moet met je praten, je bent echt te veel buitenshuis.’ Ik zei: mijn werk ligt nu eenmaal op straat!” Het geheim is volgens Smitsmans om toegankelijk, benaderbaar en zichtbaar aanwezig te zijn in de wijk. Met aandacht naar mensen luisteren en hun initiatieven en ideeën ondersteunen.

Het is Smitsmans weliswaar gelukt om mensen in volkswijken te bereiken, maar voor GroenLinks als partij geldt dat nog niet. “Ik krijg veel reacties van mensen die zeggen: ‘ik stem op jou, maar niet op GroenLinks.’ Ik ben eigenlijk een eigen merk. Ik probeer dat dan om te buigen: ‘daar moet je dan eens over nadenken, want ik ben toch echt wel van GroenLinks.’” Het persoonlijker maken van de politiek kan een winnende strategie zijn voor GroenLinks, denkt Smitsmans. “Ik vind mezelf een echte GroenLinkser, maar zoek wel de nabijheid van de mensen op. En dat blijkt voor GroenLinks nieuw en redelijk suc-

cesvol. Nu moet dat 21 maart trouwens nog maar blijken...”

Taal van de mensen

Mensen hebben een verkeerd beeld van wat GroenLinks is en de partij is daar zelf debet aan, vindt Smitsmans. “We zijn te intellectueel bezig, we spreken niet de taal van de mensen in de volkswijken. We hebben nog te weinig *feeling* met de mensen waar we zo hard voor werken. GroenLinkers moeten beter luisteren en wat meer met de voeten in de klei staan, de wijken ingaan.” Smitsmans vindt GroenLinks bovendien te veel gericht op de Randstad, al ziet ze daar de laatste tijd verbetering in komen. Voor haar is het een extra drijfveer om GroenLinks op de kaart te zetten vanuit Limburg.

Met het ‘linkse’ verhaal nieuwe mensen bereiken; dat is Mariannne Smitsmans als wethouder ogenschijnlijk gelukt. Zou het ook kunnen met het ‘groene’ verhaal van de partij? Smitsmans denkt van wel, als je maar de juiste taal spreekt. “Je moet niet zeggen dat ze niet met hun autootje mogen rijden, maar welke voordelen het hun oplevert om die auto te laten staan. En dan bedoel ik niet dat hun kinderen later gezond opgroeien; dat is voor mensen die elke dag moeten strugelen voor hun eigen bestaan veel te ver weg. Maar als je zegt ‘ik kom jou helpen je huis te isoleren en daardoor houd jij dadelijk zoveel euro per maand over voor leuke dingen’, dan krijg je ze wel mee.”

|

De **Succesvol onderhandelen begint bij de gunfactor** gunfactor van het Noorden

De nieuwe gemeenten in het Noorden:

Leeuwarden

De gemeenten Leeuwarden en Leeuwarderadeel, alsmede de dorpen Baard, Bears, Easterlittens, Hilaard, Húns, Jellum, Jorwert, Leons, Mantgum en Weidum van de gemeente Littenseradiel: samenvoeging in de bestaande gemeente Leeuwarden

- Progressief Akkoord Leeuwarden / GroenLinks: 5 van 39 zetels
- Coalitiepartij met PvdA, CDA en D66

Midden-Groningen

De gemeenten Hogezeand-Sappemeer, Menterwolde en Slochteren: samenvoeging tot

een nieuwe gemeente Midden-Groningen

- GroenLinks 3 van 33 zetels
- Oppositiepartij; college van PvdA, SP, CU, CDA en VVD

Súdwest-Fryslân (SWF)

De gemeente Súdwest-Fryslân, alsmede de dorpen Boazum, Britswert, Easterein, Easterwierum, Hidaard, Hinnaard, Iens, Itens, Kûbaard, Lytsewierrum, Reahûs, Rien, Waaksens, Wiuwert en Wommels van de gemeente Littenseradiel: samenvoeging in de bestaande gemeente Súdwest-Fryslân

- GroenLinks 3 van 37 zetels
- In coalitie met CDA, PvdA en VVD

Waadhoeke

De gemeenten Franekeradeel, het Bildt en Menaldumadeel, alsmede de dorpen Baaium, Spannum, Winsum en Wjelsryp van de gemeente Littenseradiel: samenvoeging tot een nieuwe gemeente Waadhoeke

- SAM Waadhoeke (samenwerking D66, GroenLinks, lokaal Het Bildt) 6 van 29 zetels
- In coalitie met CDA en FNP

Westerwolde

Samenvoeging van de Gemeenten Bellingwedde en Vlagtwedde tot de nieuwe gemeente (en het oude landschap) Westerwolde

- GroenLinks 2 van 19 zetels
- Oppositiepartij; college van PvdA en Gemeentebelangen

– Lessen uit vijf nieuwe gemeenten

In vijf nieuwe gemeenten in het noorden van het land scoorde GroenLinks opvallend goed.

Wat is het geheim, en wat kunnen andere afdelingen leren van de Groningse en Friese ervaringen tijdens de collegeonderhandelingen? Lokale wortels, ogen en oren in alle dorpen, en werken aan je 'gunfactor', vier jaar lang. "De campagne begint de dag na de verkiezingen."

Door **Alderik Visser**

De inwoners van zeven nieuwe gemeenten mochten in november vorig jaar al naar de stembus. GroenLinks – al dan niet in combinatie – won in vijf van deze gemeenten, en kreeg in de drie nieuwe Friese gemeenten collegeverantwoordelijkheid. De Helling toog naar het hoge noorden om er de kunst van de coalitievorming af te kijken, en te leren over groene en linkse politiek op het platteland. Een gesprek met Evert Stellingwerf en Pim Astro (PAL GL, Leeuwarden), Angeline Kerver (GL SWF), Govert Geldof en Wim Hokken (SAM Waadhoeke), Mariët Bosman (GL Midden-Groningen) en René Kriek en Eize Hoomoedt (GL Westerwolde).

Mooie uitslagen in het Noorden! Is dat het 'Jesse-effect', of speelt dat lokaal helemaal geen rol?

SWF: "Nee, dat speelt niet zo'n rol. De landelijke politiek is ver weg, het gaat bij lokale verkiezingen om lokale onderwerpen, en dus ook om lokale mensen die geworteld zijn in de dorpen. We hebben daar

als afdeling heel hard aan gewerkt, en dat betaalt zich uit. Het is net als soep: Jesse is de Maggi, de soep moet je zelf maken."

Midden-Groningen en Westerwolde: "Sterker nog, zo'n eventueel 'Jesse-effect' werkt in Groningen alleen maar tegen ons. Mensen hebben het niet zo op met de landelijke politiek – en daar hebben ze ook wel redenen toe: de aardbeving, de armoede.... Jesse, dat vinden ze hier maar Randstedelijk gedoe. Liesbeth van Tongeren heeft vanwege haar inzet voor het aardgasdossier wel de status van een *local hero*, maar zelfs dat heeft ons in Midden-Groningen niet heel erg geholpen."

Leeuwarden: "Hier in de stad heeft het mogelijk wel een rol gespeeld. Leeuwarden heeft toch wel wat studenten. Vlak voor de verkiezingen is er een *meet-up* geweest met Jesse. We kunnen het niet hardmaken, maar we denken dat dat wel degelijk effect heeft gehad. Wat we wel hard kunnen maken, is dat huis-aan-huis gaan, direct contact in de wijken, zéker werkt. Dat spreekt dan weer een beetje tegen zo'n 'Jesse-effect'."

Geen Jesse-effect dus op het platteland, maar wat dan? Hoe verklaren jullie je eigen successen?

Westerwolde: "Duurzaamheid is een thema, ook hier, dat mensen aanspreekt. Er is een gevoel van urgentie. Maar zoals overal is de uitslag ook het resultaat van hard werken, in ons geval vooral van collega René Kriek. Die is recent bezig geweest hier een energiecoöperatie op te richten en dat heeft veel aandacht en goodwill opgeleverd."

SWF: "Ook bij ons is het echt wel loon naar werken, al zeg ik het zelf. We hebben heel hard campagne gevoerd, zijn enorm zichtbaar geweest in de dorpen. We hebben de goede thema's opgepikt. Dat betaalt zich uit. In een van de 83 dorpen wordt een

Iederéén wil dat het zwembad openblijft

/

megastal gebouwd. Wij verzetten ons daartegen en zijn daar prompt de grootste partij geworden.”

Waadhoeke: “In Littenseradiel bestond de partij SAM – een samenwerking van D66, GroenLinks, de PvdA en de SP. Die gemeente is nu opgeheven, en de partij ook. Met het oog op de herindeling hebben we met mensen van GroenLinks, D66 en lokalen uit Het Bildt SAM Waadhoeke opgericht en er enorm hard aan getrokken om naamsbekendheid te krijgen. Spannend, want het leek er een dag voor de verkiezingen nog op dat niemand wist wie we waren en wat we wilden. Nota bene *De Telegraaf* had een item over ons, maar of dat de doorslag gegeven heeft? In ieder geval zitten we nu met zes mensen in de raad en maken we deel uit van de coalitie. En waardoor dat komt? Het gevoel van urgentie rond duurzaamheid en de wil om dingen anders, vanuit de mensen zelf te organiseren, dat speelt zeker een rol. En de implosie van de PvdA, dat gat moest ook opgevuld worden.”

Leeuwarden: “Vergeet niet, dit is van oudsher al een linkse streek, met een lange traditie van coöperaties. In Friesland zijn nu al 43 energiecoöperaties, de meeste van heel het land. Die ‘implosie’ van de PvdA heeft zich niet overal voorgedaan: de partij is onverwacht sterk teruggelopen, niet alleen in Leeuwarden, ook in de Groningse gemeenten. Tegelijk: Lutz Jacobi van de PvdA claimde wel een ‘wederopstanding van Troelstra’, maar dat geldt niet voor de SP, die tegen haar eigen verwachting in verloren heeft. Daardoor pikken wij een graantje mee.”

Pleit dat dan voor meer linkse samenwerking, juist ook op het platteland?

Midden-Groningen: “Hier is dat in ieder geval geen thema. GroenLinks is een club met een eigen identiteit, met hele eigen standpunten ook. PvdA, SP, dat wordt hier echt gezien als óud-links, de zit-

tende politiek, belangen, macht. Natuurlijk werken we in de raad wel met hen samen, maar dat doen we als het uitkomt ook met de VVD en met de lokalen. Wij geven meer en meer vorm aan ándere politiek, een politiek van onderop. We zoeken aansluiting bij wat mensen bezighoudt, bij wat ze zelf organiseren en helpen dat naar een hoger plan te tillen. Die beweging, wég van top-down politiek, meer werken vanuit de basis, zie je natuurlijk overal, ook bij bedrijven. Wil je vooral dáárop aansluiten, dan is zoiets als ‘linkse samenwerking’ en zelfs deelname aan de coalitie niet eens zo heel erg interessant. Dan ben je immers gebonden aan akkoorden en aan het gedoe van de ‘oude politiek’.”

Westerwolde: “Ook bij ons leeft dat idee van ‘linkse samenwerking’ überhaupt niet. We wilden graag een lijstverbinding met de Partij voor de Dieren, die hier al een zetel had en er nu weer een heeft, maar die mochten dat van de landelijke partij niet doen. Stom van ze, want daardoor zijn ze hoogstwaarschijnlijk een restzetel misgelopen.”

SWF: “Wij hebben even overwogen om een SAM-SWF op te richten. We hebben daarvoor contact gezocht met PvdA en D66, maar die zagen dat niet zitten. Vlak voor de verkiezingen hebben we een lijstverbinding met de PvdA gehad, maar dat leverde voor beide partijen niets extra’s op. Uiteindelijk zijn we op eigen kracht verdergegaan.”

Waadhoeke: “Wij zien ons trouwens ook niet als ‘linkse samenwerking’, maar als een nieuwe en progressieve partij met een duurzame agenda en hart voor democratische vernieuwing. Wij willen een alternatief zijn, en ook mensen die lokaal stemmen of van de politiek zijn afgehaakt, aan ons binden. Met zes raadsleden met verschillende achtergronden was het best even wennen aan elkaar. Maar door uit te gaan van wat ons bindt, lukt het nu al heel goed om een krachtig geluid neer te zetten.”

Over samenwerking gesproken: lukt het om met zo'n progressieve agenda samen te werken met lokale partijen? Die zijn er natuurlijk in soorten en maten, maar staan toch doorgaans niet bekend als 'groen' of 'links'.

SWF: "Dé lokale partij hier is natuurlijk de Fryske Nasjonale Partij (FNP). Die is diep geworteld in de dorpen, daar kunnen we wat van leren! Wat ideeën betreft, ontlopen we elkaar heus niet zo veel als wel gedacht wordt: zij zijn in de eerste en de tweede plaats vóór het Fries, inderdaad, maar ook voor het behoud van het Friese landschap. Of je elkaar daarop kan vinden, is sterk gebonden aan personen: met de een wel, met ander niet. Je moet geen 'diepe Fries' tegenover je hebben – zo eentje die er ook in België nog op staat om Fries te spreken."

Leeuwarden en Midden-Groningen: "Dat geldt precies zo voor de lokalen. Dat zijn 'beroepspolitici', mensen met een enorme drive voor de publieke zaak. Vaak zijn ze afgehaakt bij een andere partij – om wat voor reden dan ook. Op het niveau van de gemeente zijn de verschillen niet zo groot: iederéén wil dat het zwembad openblijft. Dus ja, ook met de lokalen kun je op issues vaak best samenwerken. Maar het hangt enorm af van personen, van karakters."

In alle drie de nieuwe Friese gemeenten zijn jullie inmiddels ook coalitiepartij geworden. Hoe hebben jullie dat voor elkaar gekregen?

SWF: "We zijn als kleine fractie gevraagd mee te doen, terwijl dat voor een meerderheid niet nodig was. De PvdA wilde graag een linkerflank, de FNP is uit de coalitie gestapt. Ik noem het de 'gunfactor', en die krijg je – of niet. Zo ja, dan is dat een beloning voor constructieve oppositie in de raadsperiode ervoor, daar kun je tijdens of na de verkiezingen

niet veel meer aan doen. In die zin is het wel waar: de campagne begint de dag na de verkiezingen. Wij hebben, ik herhaal het maar, enorm aan de weg getimmerd, in de campagne, maar ook in de jaren ervoor. Dat is gezien, en daar hebben we de credits voor gekregen."

Waadhoeke: "Wij hebben inmiddels begrepen dat ook wij die 'gunfactor' hebben gekregen. Gemeentebelangen – net zo veel zetels, iets minder stemmen – ging ervan uit dat zij 'gewoon' weer in het college zou komen, maar dat is niet gebeurd. De ervaringen met SAM-Littenseradiel – dat acht jaar verantwoordelijkheid heeft gehad in de oude gemeente – hebben daar zeker een rol in gespeeld. Als jonge partij hebben we nu direct wel veel verantwoordelijkheid, maar dus ook veel kansen om echt het verschil te maken op duurzaamheid en democratische vernieuwing. Wij gaan voor 50% van de stemmen bij de volgende verkiezingen – en nee, dat is geen grootspraak."

Leeuwarden: "In Leeuwarden zit PAL GroenLinks al sinds 1997 in de coalitie. Wij zijn zeg maar deel van het establishment. Nee, dat is niet gevaarlijk, of althans, de kiezers zijn ons blijkbaar nog niet zat. Op de Hogeschool is DWARS enorm in opkomst, wij gaan nog wel verder groeien. Hoe dan ook: er is nu een brede coalitie gevormd, mét D66 en het CDA erbij. Er staan forse bezuinigingen aan te komen. We zullen zien of dat negatief op ons af gaat stralen."

En waardoor is het in Groningen niet gelukt?

Midden-Groningen: "Al heel snel na de verkiezingen was duidelijk dat wij niet mee zouden mogen doen. Wethouders van de oude gemeenten hebben elkaar gezocht en gevonden, en hebben feitelijk de oude coalitie voortgezet. Ik vind dat oprecht een verkeerd signaal: juist hier, waar enorme proble-

Je moet geen schaamlap zijn voor de andere partijen

/

men zijn, niet alleen met de bevingen, maar ook met armoede, met de jeugdzorg, het beroepsonderwijs... Waar de opkomst zo schrikbarend laag was... Zo jammer dat er niet voor echte vernieuwing is gekozen, maar zoals ik al zei: in déze situatie is oppositie misschien wel beter dan meedoen.

Het positieve van de herindeling is dat we nu een flink partijkader hebben, waarmee we zaken ook wat beter kunnen organiseren. Want ook dat is een probleem op het platteland: er zijn soms te weinig mensen om een afdeling op de been te houden. In het Oldambt (Winschoten en omgeving) deed GroenLinks op 21 maart daardoor zelfs niet mee.”

Westerwolde: “Gemeentebelangen is hier nét iets groter geworden dan de PvdA. Samen hebben ze een meerderheid in de raad, en dus was het snel bekeken. Met Gemeentebelangen hebben we eerlijk gezegd ook niet zo’n beste relatie. Maar geen nood: ook wij bouwen de komende vier stevig door aan ons eigen profiel, én doen aan constructieve oppositie.”

Als dit nummer verschijnt, zitten afdelingen van de partij overal in het land aan tafel voor coalitiebesprekingen. Welke tips kunnen jullie vanuit je recente ervaring aan hen meegeven?

Allen, door elkaar: “We hebben hele goede ervaringen opgedaan met campagnevoeren met *social media*. Maar dat heeft ook zo z’n gevaren. Beetje overbodige tip, misschien, maar raadsleden en potentiële wethouderskandidaten moeten hun Facebook- en LinkedIn-profielen up-to-date hebben en ervoor zorgen dat er niks raars op staat. Wat betreft de onderhandelingen: het heeft zin om snel duidelijk te zijn over wie je hebt als kandidaat-wethouders. Dat maakt het voor de andere partijen concreet en voorstelbaar hoe samenwerking eruit kan gaan zien.

Het wil ook wel helpen als je veel weet, dat wil

zeggen, dat je én dossierkennis hebt én weet wat er leeft in alle dorpen – hoe veel dat er ook zijn. Dat betekent dat afdeling, fractie en wethouders goed en snel moeten kunnen uitwisselen, en daar heb je goede kandidaten voor nodig en mensen die fungeren als ‘ogen en oren’ in de dorpen. Als je dat nu niet hebt, dan moet je daar als partij de komende vier jaar aan werken. Zoals je ook vanaf dag één aan een goede sfeer in de raad moet werken – vanwege die ‘gunfactor’.

Deelnemen aan een coalitie is goed, maar het moet niet ten koste van alles gaan. Je moet geen schaamlap zijn voor de andere partijen, je moet echt wel iets van je eigen programma kunnen verwezenlijken. Zodra blijkt dat je niets kunt realiseren, kun je het beter niet doen. Oppositie voeren kan óók heel nuttig zijn.”

/

& verder

De ontmanteling van de democratie. Hoe de kunst van het samenleven verstoord raakt - en wat eraan te doen

- Marcel ten Hooven

Op een zonnige dag in november zag Marcel ten Hooven drie Leidse studenten uitgelaten rondzwemmen in de gracht vlakbij zijn woning. Met zijn iPhone in de hand stapte hij op het vrolijke drieliet af: of hij de zwemmende jongens mocht fotograferen? Meteen veranderde de sfeer, van speels naar afstandelijk. Geen denken aan, gaven de knullen de schrijver te verstaan. Of hij zich niet realiseerde dat hier de toekomstige topman van Shell of de minister-president aan het zwemmen was? De jongens bleken lid van het Leidse studentencorps Minerva.

Het voorval bood Ten Hooven, jarenlang parlementair verslaggever voor Trouw en nu freelance journalist voor o.a. de Groene Amsterdammer, een persoonlijke illustratie voor zijn boek. Ten Hooven onderzocht de kansen en bedreigingen van democratie als beschavingsideaal, als manier om fatsoenlijk met elkaar samen te leven. Democratie wordt volgens hem voornamelijk bedreigd door het neoliberalisme en het rechtspopulisme. Beide zijn weer nauw gerelateerd aan het diepge wortelde probleem van ongelijkheid: het eerste als veroorzaker, het tweede als reactie erop. En de Leidse studenten, die hun bedje al op jonge leeftijd gespreid weten, als uiting ervan.

Ten Hooven constateert dat

democratie in essentie echter nog steeds de beste manier is om de politiek in de richting van vrede te voeren. Dit vraagt wel wat: prudentie, de bekwaamheid zichzelf te beheersen met hulp van rede-lijkheid; zelfrelativering; en de bereidheid compromissen te sluiten, oftewel 'tot het uiterste gaan om er met de ander uit te komen'.

€ 19,99, Arbeiderspers

Macht en Verbeelding - essay Maand van de Filosofie - Femke Halsema

Onder de titel *Macht en verbeelding* gaat oud-GroenLinks leider Femke Halsema in het essay voor de Maand van de Filosofie in op de lastige verhouding tussen verbeelding en macht. De afgelopen decennia is utopisme in het verdomhoekje terechtgekomen. De laatste jaren keren vergezichten voorzichtig terug aan de intellectuele randen van de politiek. Gedijt de democratie op intellectuele en artistieke verbeelding, zoals de revolutionaire jongeren in de jaren zestig dachten? Maar rechtvaardigen intellectuelen daarmee niet, zoals Bolkestein ooit schreef, gevaarlijke politieke ideeën? Of wordt moderne politiek door de weerzin tegen verbeelding juist hol, technocratisch en repressief?

€ 4,95, verschijnt op 1 april.

www.maandvandefilosofie.nl

Van artikel 50 tot zetelverdeling - Een eurocratisch zakwoordenboek

Hoe zit het ook alweer met de euro- en vluchtelingencrisis? Wat leidde tot de Brexit, en wat werd besloten tijdens het Parijsakkoord? Maar ook: waarom is TTIP volgens GroenLinks geen aanbeveling? Bas Eickhout en Judith Sargentini, de Europarlementariërs voor GroenLinks, verhelderen deze en vele andere 'Europese' termen in een handzaam woordenboek. De opvattingen van GroenLinks worden niet onder stoelen of banken gestoken, en helpen volgens de auteurs 'de nodige eurofabels uit de wereld'.

Een uitgave van GroenLinks
Europa, gratis verkrijgbaar via europa.groenlinks.nl. Zie www.euroabc.nl

Koordddansen - Lara de Brito

Lara de Brito, wethouder en lijsttrekker voor GroenLinks in Wageningen, is zowel politicus als journalist. Deze twee functies verenigt zij in haar bundel *Koordddansen*. In 19 politieke essays leidt De Brito de lezer langs de start van haar wethouderschap, via de worstelingen met de decentralisatie van de zorg en de participatiesamenleving, naar haar bezoek aan de Klimaatop in Parijs. In alle essays mixt De Brito observaties, analyse en persoonlijke ervaringen, en gaat ze te rade bij andere denkers. *Think global, act local* - deze slogan van de duurzaamheidsbeweging is op *Koordddansen* zeker van toepassing.

€ 9,95, te bestellen via
info@bureaudehelling.nl

‘Echte verandering

Robbert Bodegraven,
directeur Bureau
de Helling

begint bij de politiek'

Het uitzicht op de Oudegracht is weergaloos; de burelen doen wat gedateerd aan. We zijn op de zolderverdieping van het partijkantoor in Utrecht op bezoek bij Bureau de Helling, het wetenschappelijk bureau (WB) van GroenLinks. Sinds enkele maanden zwaait Robbert Bodegraven daar de scepter. We gunnen hem z'n eerste honderd dagen niet en voelen hem alvast aan de tand – over hemzelf, GroenLinks, haar WB en ja, ook over dit blad.

Door Alderik Visser

Wanneer ben je voor het laatst naar een meet-up van Jesse Klaver geweest?

“Ik ben nog nooit bij een meet-up geweest.”

Waarom niet?

“In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen werkte ik nog niet bij GroenLinks. En liever verdiep ik me in de standpunten van de partijen door me in te lezen. De wat meer massale bijeenkomsten hebben niet mijn natuurlijke voorkeur. Maar ik zie er zeker de meerwaarde van in en ben nu ook wel nieuwsgierig geworden. Inmiddels staat er eentje in mijn agenda om te bezoeken.”

Je komt niet uit de politiek. Hoe ben je bij GroenLinks terecht gekomen?

“Na mijn studie Nederlands ben ik in de journalistiek gaan werken. In eerste instantie als freelance fotojournalist, later als redacteur en fotograaf bij het tijdschrift *OnzeWereld*, de voorloper van *OneWorld*. Mijn nieuwsgierigheid naar sociaal-maatschappelijke onderwerpen die in Nederland weinig aandacht kregen, bracht mij onder meer naar Hongarije waar ik fotodocumentaires maakte in Roma-dorpen. Ook trok ik door Iran om een andere kant van het land te laten zien dan die we in Nederland

vaak voorgespiegeld kregen.

Tijdens de Golfoorlog in Irak begin jaren negentig ervoer ik de angst van de bevolking voor bommenwerpers die voortdurend over kwamen vliegen.

Onder de indruk was ik ook van mijn verblijf in Oost-Congo. Ik sprak daar met mensen die voortdurend op de vlucht waren en de verschrikkelijkste dingen meemaakten. Verkrachtingen, moord, plunderingen, noem maar op. Daar besepte ik hoe gewelddadig mensen kunnen zijn, en hoe vuil en vies de wereld is wanneer mensen door geweld worden gedreven. Ook zag ik hoe groot de rol van de politiek is bij onrecht. In een land als Congo faalt de politiek bij het verrichten van haar primaire taak: het dienen en beschermen van de samenleving.

Deze ervaringen nam ik mee in mijn werk voor de ngo's Oxfam Novib en War Child. Bij War Child zette ik de afdeling voor beleidsbeïnvloeding op, om langs die weg de oorzaken van ellende structureel aan te kunnen pakken. Een logische volgende stap voor mij is de politiek.”

Waarom?

“Ik heb gezien, ervaren hoe belangrijk goede besluitvorming is voor het tegengaan van armoede en achterstelling. Iedere analyse

van de oorzaken van ongelijkheid wijst met een dikke pijl naar de politiek. Ontwikkelings- en hulporganisaties doen heel goed werk, maar het is helaas vaak dweilen met de kraan open. Echte verandering begint bij de politiek.

En hoewel Nederland een prachtig, rijk land is waar heel veel dingen goed geregeld zijn, hebben we ook hier een groep mensen die het heel zwaar heeft. Kwetsbare mensen die zich, zoals we dat vaak wat afstandelijk noemen, aan de onderkant van de samenleving bevinden. Ook onder die mensen is veel verdriet en leed. We hebben de verantwoordelijkheid de samenleving zo in te richten dat zoveel mogelijk mensen mee kunnen komen. Ik wil graag bijdragen aan een goed functionerende, rechtvaardige politiek – maar niet als politicus. Ik heb enorme bewondering voor Kamerleden, die zich zonder uitzondering drie slagen in de rondte werken.

Maar Kamerleden moeten vaak heel snel en ad hoc een standpunt innemen. Dat zou voor mij niet bevredigend zijn, ik ben meer een denker. Mijn huidige baan biedt mij de ruimte voor reflectie en verdieping. In deze functie zit ik dicht bij de politiek, hoop ik nuttige dingen te kunnen doen voor mensen in de partij en

daarbuiten, en kan ik hen helpen beleid te bepalen.”

Wat betekent dit voor de koers van Bureau de Helling?

“Ik denk dat er grofweg drie manieren zijn waarop wetenschappelijke bureaus zich verhouden tot hun partij. Dat hangt ook samen met de fase waarin die partij verkeert. Het WB kan zich opstellen als de ‘buitenboordmotor’ van de partij, als het scherpzinnige, kritische geweten ervan. Het kan zich helemaal vereenzelvigen met de partij en haar lijn, en *embedded* politieke wetenschap bedrijven. Een tussenvorm zie ik in een WB dat enerzijds de agenda van de partij volgt, maar anderzijds op eigen initiatief onderwerpen agendeert die van belang zijn voor groenlinkse politiek op de lange termijn. Een WB dat helpt om vragen die landelijk, in provincies en gemeenten leven te verdiepen en ook te beantwoorden. Dat is de koers die ik met het WB wil gaan varen.”

Wat doet zo’n ‘derde weg’- WB dan precies, of wat gaat ze doen?

“Aan de ene kant zijn er vragen die voortkomen uit het dagelijkse partijwerk – en die zijn soms heel direct of heel concreet. Fractie x merkt dat we op beleidsterrein y eigenlijk nog geen goed

onderbouwd of voldoende onderscheidend verhaal hebben, en vraagt aan ons daar input voor aan te leveren. De financiering van het pensioenstelsel bijvoorbeeld. Aan de andere kant zijn er langlopende, overkoepelende thema’s zoals technologie en migratie, die relevant zijn en blijven op verschillende niveaus en beleidsterreinen. De politiek heeft vaak niet de tijd om hier een langetermijnvisie op te ontwikkelen. Het is hier dat een WB kan inspringen en ook ongevroegd bij kan dragen aan visieontwikkeling voor de langere termijn.”

Jouw voorganger, Jasper Blom, had een duidelijk ‘groen’ profiel. Hoe zit dat bij jou?

“Jasper was inderdaad meer ‘groen’ en deed dat ook heel goed. Binnen de partij leven momenteel echter meer vragen op sociaaleconomisch terrein: hoe richten we de arbeidsmarkt in, hoe houden we de zorg betaalbaar, hoe gaan we om met de woningmarkt? Gezien de koers die ik wil varen, dus waar mogelijk inspelen op vragen die leven binnen de fractie, zullen deze vragen bepalend zijn voor mijn profiel. Dat zal vanzelf meer ‘links’ zijn dan groen.

Dit zal ook tot uiting komen in de groene vraagstukken die we natuurlijk wél blijven behandelen. Bijvoorbeeld op het gebied van

“Ik heb gezien, ervaren hoe belangrijk goede besluitvorming is voor het tegengaan van armoede en achterstelling”

/

circulaire economie. Behalve de duidelijk groene aspecten – hoe realiseren we die energie- en grondstoffentransitie, hoe stimuleren we verduurzaming van het bedrijfsleven – speelt hier ook een duidelijk linkse vraag: hoe zorgen we ervoor dat de lasten van die verduurzaming niet onevenredig bij de meest kwetsbare mensen terecht komen? Hoe zorgen we dat die circulaire economie ook een eerlijke economie wordt? Daarbij kijk ik, vanuit mijn achtergrond, automatisch ook naar de internationale dimensie van vraagstukken. Politiek houdt immers niet op bij de grenzen van een land.”

En dat kan Bureau de Helling ook allemaal doen?

“Bureau de Helling bestaat nu uit vijf mensen. We kunnen niet hetzelfde werk doen als specialisten op universiteiten, en dat moeten we ook niet willen. Ons netwerk is belangrijk – bij die universiteiten, bij andere kennisinstellingen, andere WB's, in de politiek. Het gaat erom de goede kennis binnen te halen en die 'GroenLinks' te vertalen.

Het gaat goed met de partij en dat betekent dat het WB nu ook wat kan groeien. Dat is fijn, maar de afhankelijkheid van electoraal succes maakt ons, en WB's in het

algemeen heel kwetsbaar. Het zou goed zijn als we ons onafhankelijker van het fortuin zouden kunnen ontwikkelen. Ook daarmee ga ik me de komende tijd bezighouden, met een 'verdienmodel' voor het Bureau.”

Bureau de Helling geeft ook dit blad uit. Heeft de nieuwe koers van het WB ook gevolgen voor tijdschrift de Helling?

“De Helling is een mooi vormgegeven en inhoudelijk sterk magazine, een prima medium om de onderwerpen die het WB oppakt verder uit te diepen. In het huidige nummer staan bijvoorbeeld drie artikelen over de woningmarkt, een belangrijk onderwerp voor het WB. Ook het thema eerlijke transitie zal zeker terugkomen in het blad. Dit betekent nadrukkelijk niet dat we het tijdschrift zullen versmallen tot wat er binnen het WB gebeurt. Ik zie het tijdschrift als een medium dat wil prikkelen, aan het denken wil zetten, discussies wil starten. Het tijdschrift zal soms volgend zijn in wat het WB doet, maar soms ook leidend. Dat is iets wat ik samen met Suzanne, de nieuwe hoofdredacteur, steeds ga bekijken.”

/

Green European Journal: Talk of the Town

Het is in steden waar de toekomst van de mensheid gevormd wordt, als we de nodige denktanks mogen geloven. Dat schrijft de *Green European Journal*, het tijdschrift over groene Europese politiek, in het voorwoord van zijn winternummer dat gewijd is aan het fenomeen 'stad'. Als nieuwe politieke centra en als hedendaags 'slagveld' zijn steden van grote betekenis, schrijft de redactie. Mede door het feit dat grote veranderingen meestal beginnen in steden, mag de politieke invloed van steden niet onderschat worden. De auteurs van de *Green European Journal* verdiepten zich in stedelijke ontwikkelingen en dynamieken op verschillende niveaus – politiek, sociaaleconomisch, cultureel – wat leidde tot verdiepende essays over onder meer Wenen, Barcelona, Berlijn, Brussel en Praag.

Exemplaren van de *Green European Journal* zijn te bestellen via gej@gef.eu. Meer informatie: www.greeneuropeanjournal.eu

Het lentenummer, dat eind mei verschijnt, zal gewijd zijn aan de toekomst van werk.

illustratie: Klaas Verplancke, uit 'Talk of the town'

Bureau

(A)sociale huur: ongelijkheid op de woningmarkt tegengaan

Donderdag 29 maart
Landelijk Bureau GroenLinks,
Oudegracht 312, Utrecht
Aanvang: 20 uur
Organisator: Hellingproef

Wat kunnen gemeenten en corporaties doen om betaalbare woningen voor iedereen te realiseren? Die vraag staat centraal op 29 maart tijdens een bijeenkomst georganiseerd door Hellingproef, het jong wetenschappelijk bureau van GroenLinks. Samen met Linda Voortman, Tweede Kamerlid voor GroenLinks met onder meer de portefeuille Wonen, en andere experts gaat Hellingproef op zoek naar een antwoord op de vraag die zowel bestuurders als burgers zullen herkennen. Tijdens deze avond streeft Hellingproef ernaar concrete handvatten te formuleren die in het raadswerk of tijdens coalitieonderhandelingen van pas kunnen komen.

De toegang is gratis, inloop vanaf 19.30 uur, aanvang 20.00 uur.
Aanmelden en meer informatie:
hellingproef@groenlinks.nl

Publicaties

Tijs Sikma, **'Even aan mijn burgers vragen. Interview met democratisch vernieuwer Hein Albeda'**, 2.1.2018
www.bureaudehelling.nl/artikel/even-aan-mijn-burgers-vragen
> *Over burgerpanels die aangevochten gemeentelijke beslissingen in het sociale domein opnieuw tegen het licht houden.*

Robbert Bodegraven & Tineke Strik, **'Hoe houden we al die slimme robots in toom?'**, in: *Algemeen Dagblad*, 2.2.2018
www.bureaudehelling.nl/artikel/hoeveel-macht-geven-we-de-robots
> *Over kunstmatige intelligentie versus menselijke wijsheid.*

Tsjalling Swierstra e.a., **'Kan technologie ook links zijn?'**, 2018
www.bureaudehelling.nl/technologie dossier
> *Dossier met video's, verslagen en presentaties van de technologieconferentie die Bureau de Helling en de Eerste Kamerfractie van GroenLinks op 2 februari organiseerden in de Eerste Kamer.*

Simon Otjes e.a., **'Green Observatory: Fake News'**, in: *Green European Journal* online, 14.2.2018
www.greeneuropeanjournal.eu/green-observatory-fake-news/
> *Overzicht van het debat over nepnieuws in tien EU-landen.*

Richard Wouters & Yorian Bordes, **'Quickscan: gemeentelijke invloed op de CO₂-uitstoot'**, 5.3.2018
www.bureaudehelling.nl/quickscan
> *Cijfers over het belang van lokaal klimaatbeleid: gemeenten kunnen tenminste een derde van de Nederlandse CO₂-uitstoot beïnvloeden.*

Simon Otjes & Eva van Rijnberk, **'Aandeel vrouwen het hoogst op lijst GroenLinks'**, 8.3.2018
www.bureaudehelling.nl/aandeelvrouwen
> *Onderzoek naar het aandeel vrouwen op de kandidatenlijsten bij de gemeenteraadsverkiezingen.*

de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

BUREAU DE HELLING
Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000

> **bureaudehelling.nl**

DIRECTEUR
• Robbert Bodegraven

MEDEWERKERS
• Suzanne van den Eynden
• Simon Otjes
• Tijs Sikma
• Richard Wouters

STAGIAIRS
• Mirte Bruns
• Dirk van Hoorn

MEDEWERKERS 'DEMOCRACY
DEVELOPMENT ABROAD'
• Anne de Boer
• Mirjam Tiems

RAAD VAN ADVIES
• Nevin Özütok (voorzitter)
• Jessie Bokhoven
• Martien Das
• Albert Faber
• Anita de Horde
• Jeroen Postma
• Theo Verstraël

OVER DE AUTEURS

Prof.dr. Peter **Boelhouwer** (1958) is hoogleraar Housing systems aan de TU Delft. Hij houdt zich vooral bezig met het woningmarktbeleid. Daarnaast is hij voorzitter van het *European Network for Housing Research* (ENHR).

Patricia **Brunklaus** (1957), Hagar **Roijackers** (1974), Sjo **Smeets** (1956) en Arno **Uijlenhoet** (1969) vormen samen de fractie van GroenLinks in de Provinciale Staten van Noord-Brabant.

Suzanne **van den Eynden** (1978) is hoofdredacteur van tijdschrift de Helling. Ze studeerde Europese Studies in Den Haag en Clermont-Ferrand, journalistiek in Tilburg en wijsbegeerte in Utrecht. Ze werkte bij verschillende dag- en weekbladen en bij diverse ngo's, waaronder het Nederlandse Rode Kruis en PAX.

Albert **Faber** (1972) is milieukundige en beleidsambtenaar. Hij werkte eerder voor het Planbureau voor de Leefomgeving en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Hij is lid van de Raad van Advies van Bureau de Helling.

Prof. dr. Paul **Frissen** (1955) is bestuursvoorzitter en decaan van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB) in Den Haag en hoogleraar bestuurskunde aan Tilburg University. Dr. Martin **Schulz** (1980), Bram **van Vulpen** (1989), Nancy **Chin-A-Fat** (1987) en Ilsa **de Jong** (1992) zijn onderzoekers van de NSOB.

Wim **Hazeu** (1969) studeerde land-inrichtingswetenschappen aan de Wageningen Universiteit. Hij was in twee opeenvolgende collegeperiodes vanaf 2002 wethouder namens GroenLinks in Maastricht. Sinds 2011 is hij bestuurder van woningcorporatie Wonen Limburg. Daarnaast is hij vicevoorzitter van Aedes, de koepelorganisatie van woningcorporaties in Nederland.

Lot **van Hooijdonk** (1978) is wethouder voor GroenLinks in Utrecht, met als portefeuille verkeer en mobiliteit, duurzaamheid en milieu. Ze studeerde geschiedenis en volgde de post-doctorale opleiding Buitelandse Betrekkingen aan instituut Clingendael. Ze is lid van de redactie van de Helling.

Dirk **van Hoorn** (1993) studeert economie en bestuurskunde aan de Universiteit Leiden. Hij is stagiair bij Bureau de Helling.

Alderik **Visser** (1971) is historicus, onderwijskundige en publicist. Hij houdt zich bij het nationaal instituut voor leerplanontwikkeling (SLO) bezig met geschiedenis, burgerschap en persoonlijke vorming en is lid van de redactie van de Helling.

Linda **Voortman** (1979) is Tweede Kamerlid voor GroenLinks met in haar portefeuille wonen, Participatiewet, GGZ en armoede en schuldhulp. Ze studeerde Engels en Literatuurwetenschap.

Richard **Wouters** (1966) is medewerker van Bureau de Helling. Hij houdt zich onder meer bezig met de circulaire economie en de energietransitie.

Aart **de Zeeuw** (1952) is emeritus hoogleraar milieueconomie aan Tilburg University. Hij is voorzitter geweest van de *European Association of Environmental and Resource Economists* en co-redacteur van het *Journal of Environmental Economics and Management*. Ook was hij adviseur van het Planbureau voor de Leefomgeving.

PERGOLA- PANELEN

De post-fossiele stad kan niet zonder duurzame energie. Zonne-energie kun je in de stad van 2050 op alle publieke plekken produceren, volgens Tom van Heeswijk van Wageningen University & Research en ontwerper Sabrina Lindemann.

Bijvoorbeeld in mooie overkappingen boven wegen, sportvelden, winkelstraten en stations, die met de zonnestroom zorgen voor mooi en veilig sfeerlicht.

Central London Smart Grid

Electricity price about to rise by 10% during rush hour (7am-10am)
Wind energy: 23.1%
Solar energy: 52.5%
Energy from storage: 24.4%

London Traffic

Electric cars distribute themselves strategically throughout the city
Cars charged: 2,341,528
Cars en route: 290,816
Cars awaiting rides: 125,452

PLATFORM-STEDEN

Taxi's bestellen met Uber of een kamer huren via AirBnB: in 2050 lachen we erom. Steden zitten dan vol slimme diensten, denkt Michel Erler. Hij maakte een korte film waarin je Londen en Berlijn bezoekt. In het Berlijnse scenario wordt openbaar vervoer steeds flexibeler: dynamische busroutes kijken niet alleen naar de bestemmingen van passagiers,

maar ook naar de wegsituatie. Zowel bedrijven als steden worden creatief in het gebruik van regelgeving voor het eigen belang. In het Londense scenario is het analyseren en voorspelen van energiebehoefte en mobiliteit cruciaal. Platforms zijn controversieel, mede door hun oneindige dorst naar data. Wat kies jij: comfort of privacy?

Een zonnige dag in 2039. Rellen over koffie: voedsel van ver is schaars. Op het strand wekken kites energie op met hun sprongen. In het *Museum van het Fossiele Tijdperk* verbazen de bezoekers zich over de verspilling van vroeger. Deze inzen-

Vrij, Overvloed, Digitaal

Lebensdauern sind von der Funktion abhängig

De gebeurtenissen in de stad van 2039 vinden plaats in een wereld waarin fossiele grondstoffen geen plek meer hebben.

Lees verder op... **2**

Geen banen meer voor elastischere

Er is inmiddels een week voor onze trouwe plasticopers. Jarenlang heeft het bedrijf 'Plastic' in 'not fentastic' zich hard ingezet om de wereld te helpen te maken. Nu er nauwelijks plastic meer te verkrijgen is, gaat het bedrijf zich inzetten voor hulp aan huis.

www.fallicks

Volkwagen heeft gisteren faillissement aangevraagd. Hiermee is de laatste autofabrikant van het 'oude stempel' ten val gekomen. 24.000 werknemers zullen hierdoor op zoek moeten gaan naar een andere baan.

wordt vervuld.

Leere verdel:

Museum van het fossiele
tijdperk geopend

SPECIAL EDITOR

Deze kaart is de voorpublicatie van het nieuws in 2009. De gebeurtenissen in de stad van 2009 vinden plaats in een wereld waarin fossiele grondstoffen geen plek meer hebben. Ga maar na, alles wat je op dit moment eet en gebruikt heeft fossiele grondstoffen in zich.

DINSDAG

22°C 26°C

© 2004 Blackwell Publishing Ltd *Journal of Internal Medicine* 255: 103–110

volunteering *noun* **an act or period of time spent helping others without being paid.**

Museum van het fossiele tijdperk geopend

Hier kunnen mensen van het tweede type ook in een moeilijke tijd de laatste sociale klimaatwijziging spreken en schrijven van. Eindelijk kan de mensheid in het volge-gelopen jaar het ontdekken, want dit moment is meer dan ooit gelijk met een verband te stellen. Het verband is namelijk de menselijke klimaatwijziging in de mensheid zelf. Het moment van de klimaatwijziging is de mensheid zelf. Het moment van de klimaatwijziging is de mensheid zelf. Het moment van de klimaatwijziging is de mensheid zelf.

[illegible]

"Museum toont het
redden van de mensheid"

A2, UTRECHT

Jutters: "We moeten elke dag op pad, anders krijgen we niet te eten. Omdat we klein zijn, worden we de ondergelopen huizen ingestuurd op zoek naar bijzondere spullen. Ik wou dat ik in die tijd leefde, een huis en zoveel spullen had. Er is alleen geen tijd om voor onszelf rond te kijken, we moeten spullen vinden en anders krijgen we ervan langs. Vandaag hebben we een waterpak gevonden, die zijn veel waard. Hopelijk krijgen we vandaag een rat te eten, in plaats van altijd zeewiersoep."

STADSKANTOOR, UTRECHT

Veroordeelde: "Ik ben bijna klaar met mijn boetedoening. Een jaar in de kelder omdat mijn opa voor de Shell werkte... ik hoop dat het genoeg is. Dat ze me erbij laten op Drhoog Catharijne. Ja, het is hier niet fraai. Maar er is wel eten en het is hier redelijk veilig. Hij, hij komt uit een luchtvaart-gezin en ze gaan hem vierendelen. Waarom sta jij hier eigenlijk?"

People of Petrotopia laat het leven in Utrecht zien zonder luxe, back to basics. Lekker lokaal dus; geld is niet meer nodig. Nieuwe ronde, nieuwe kansen? **People of Petrotopia** laat een post-fossiele toekomst zien, gebaseerd

op de dubieuze keuzes van nu. In een serie portretten neemt het projectteam (zie www.peopleof-petrotopia.com) de kijker mee langs plekken en gemeenschappen in het post-fossiele Utrecht. Hoe overleven bewoners van Utrecht

in een post-fossiele toekomst? Door middel van een VR-tour door de binnenstad van Utrecht word je uitgenodigd om de toekomst ter plaatse te bekijken.

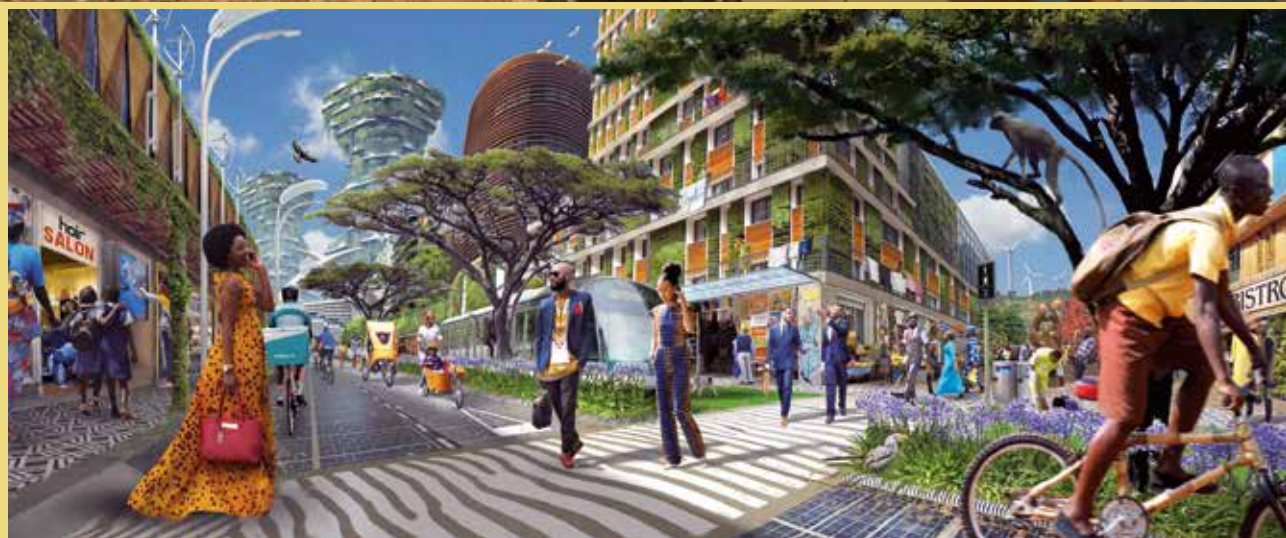

PEETROTODIA

ALTERNATIEVEN

Ontwerpers Blake Robinson en Karl Schulschenk richten zich met hun tentoonstelling op de duurzame kansen in de volop in ontwikkeling zijnde Afrikaanse steden. In de komende veertig jaar zal de Afrikaanse stadsbe-

volking bijna verdriedubbelen. In sub-Sahara Afrika leeft daarvan nu meer dan de helft in sloppenwijken. Tegelijkertijd liggen in Afrika ook veruit de grootste kansen voor post-fossiele steden. Dat mogen we niet negeren, als

we nadenken over de stedelijke toekomst. Open het gordijn en ontdek twee Afrikaanse alternatieven. Wordt het een door bedrijven ingerichte 'smart city'? Of wordt de toekomst warmer en wijzer?

BRIEVEN UIT 2050

Wie terugblijkt denkt aan grote veranderingen. Maar wie vooruitblijkt, ziet kleine stapjes en barrières. Onur Can Tepe en Esther Estévez willen dit doorbreken met een collectie brieven uit 2050. Wie ze leest, durft groot te denken over de toekomst.

Brieven uit 2050 is een collectie verhalen die een beeld schetst van een post-fossiele toekomst. De verhalen, geschreven door de toekomstige inwoners van onze wereld, beschrijven de rol van waterschaarste, immigratie, armoede en automatisering in

relatie tot de klimaatverandering. De brieven geven een kijkje in de levens van 2050, met de nadruk op individuele verhalen.

de Helling

zomer 2018 nr. 2 €9,90

Gentrificatie: zegen of vloek? Cody Hochstenbach en Maarten van Poelgeest over de dilemma's van een betere buurt

Weg met het evenwicht

Robbert Bodegraven
over de nieuwe
opdracht voor links

Decentralisatie vraagt om rust

Albert Jan Kruijer:
terugdraaien is
geen optie

Neonicotinoïden

Gemakslandbouwgif
profiteert van lobby
en framing

de Helling

- 8 **Gentrificatie: omarmen of vermijden?** Gesprek tussen stadsgeograaf Cody Hochstenbach en voormalig wethouder Maarten van Poelgeest – *Suzanne van den Eynden*

- 16 **Weg met het evenwicht.** De nieuwe opdracht voor links – *Robbert Bodegraven*

- 22 **Circulair ontwerpen:** van Oogstkaart tot Pulsapp – *Jos de Krieger*

- 32 **Elphi Nelissen:** ‘Als het aan de bouw lag, was deze agenda er niet gekomen’ – *Suzanne van den Eynden en Richard Wouters*

- 37 **Milieudividend:** vergroenen in tijden van populisme – *Richard Wouters*

- 40 **Decentralisatie** vraagt om rust in de tent – *Albert Jan Kruijer*

- 44 **Slimme algoritmen in het sociale domein:** zeven politieke lessen – *Liesbeth Beneder*

- 49 **Neonicotinoïden.** Hoe lobby en framing gemakslanbouw gif buiten beeld hielden – *Jeroen van der Sluijs*

- 57 **Op hol** – *column van Thomas Mertens*

- 58 **Sociaal ondernemerschap:** eerste hulp bij geldgebrek – *Niels Bosma e.a.*

- 62 **Dorpsraden:** recept voor het democratisch tekort? – *Socrates Schouten*

- 66 **Recensie:** ‘Het waagstuk van de politiek’ – *David Bogaers*

- 68 **Recensie:** ‘De kwetsbare welvaart van Nederland 1850-2050’. Naar een circulaire economie’ – *Richard Wouters*

- 70 Aanbevolen door de redactie

- 71 Bureau de Helling

- 72 Over de auteurs

- 73 **Nieuwe mobiliteit** – beeldverhaal door Arie Bleijenbergh

de Helling

Kwartaaluitgave van Bureau de Helling,
wetenschappelijk bureau GroenLinks
Jaargang 31 · nr 2 · zomer 2018

Los € 9,90, jaarabonnement € 36,50,

Jongeren t/m 27: € 19,50

Banknummer: NL60 TRIO 0390109096 t.n.v.

Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks,
met vermelding van de Helling.

ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE

Suzanne van den Eynden

REDACTIE

Natasja van den Berg, Lara de Brito, Lot van
Hooijdonk, Suzanne Kröger, Herman Meijer,
Socrates Schouten, Farid Tabarki, Rens van
Tilburg, Alderik Visser.

ONTWERP

de Ruimte ontwerpers/Mark Schalken

DRUK

Drukkerij Raddraaier (papier 100 % recycled)

UITGEVER

Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht
redactiedehelling@bureaudehelling.nl
tel 030 239 99 07,
abonneezaken: 030 239 99 59

www.bureaudehelling.nl
(> 'tijdschrift')

Smart power

(illustratie: Klaas Verplancke)

Steden produceren de meeste CO₂
uitstoot, en hebben tegelijkertijd ze
de meeste mogelijkheden tot hun
beschikking om die uitstoot te ver-
minderen – zonder af te doen aan
de kwaliteit van leven. Hoogwaardig
openbaar vervoer is daar een voor-
beeld van. Werk aan de winkel voor
steden dus, want goed voorbeeld
doet volgen. Meer over de relatie
tussen verstedelijking, mobiliteit en
duurzaamheid vanaf pagina 73.

Vooruitgang

Het maken van dit mooie tijdschrift combineer ik zo nu en dan met wat freelance schrijfwerk, bij voorkeur op het gebied van de publieksfilosofie. Dit voorjaar mocht ik meewerken aan de zogeheten Levenskunstkalender van *Filosofie Magazine*: een scheurkalender met elke dag een inspirerend citaat van een denker plus toelichting.

Een van de parels waar ik op stuitte in mijn speurtocht door de filosofische literatuur wil ik u niet onthouden. De Engelse filosoof John Stuart Mill schreef in zijn werk *On Liberty*: 'De tirannie der gewoonte is overal de vaste hindernis voor de vooruitgang van de mensheid.' De macht der gewoonte staat volgens Mill namelijk in scherp contrast met datgene wat ons vooruit stuwt, ons naar de sterren doet reiken: vrijheid. Vrijheid is volgens Mill immers de enige onfeilbare voorwaarde voor vooruitgang: het is dankzij onze individuele vrijheid dat een samenleving het maximale uit zichzelf kan halen. Wie iets wil bereiken, moet dus zo snel mogelijk onder het juk van de vaste gewoontes zien uit te komen.

Dit citaat van Mill schoot mij te binnen tijdens het gesprek met Elphi Nelissen, hoogleraar Duurzaam Bouwen en voorzitter van het team dat de Transitieagenda voor een circulaire bouwconomie opstelde. Waar zij bruist van ambitie om haast te maken met circulair bouwen, trappen de bouwbedrijven op de rem, waardoor de agenda wat haar betreft niet ver genoeg gaat. De tirannie der gewoonte van de bouw beperkt de vrijheid van de sector, en van Nelissen zelf, om naar de sterren te reiken als het om circulair bouwen gaat. Terwijl er geen tijd te verliezen is, zoals Nelissen en ook architect Jos de Krieger in deze Helling betogen.

Ook bij het lezen van het essay van Robbert Bodegraven, directeur van het wetenschappelijk bureau van Groen-Links, dacht ik aan Mill. Bodegraven pleit voor een nieuwe linkse revolte die afrekenet met de consensus die momenteel heerst: de neoconservatieve, nieuw-rechtse agenda van *law and order*. Een nieuwe revolte met een nieuw verhaal, dat het establishment uitdaagt en waarin politiek én maatschappelijke initiatieven zich verenigen. Dit gaat ver voorbij het 'achterhaalde idee van verengde samenwerking tussen linkse politieke partijen', stelt Bodegraven. Weg met de tirannie der gewoonte dus, op naar een nieuw links-progressief verhaal.

Arie Bleijenbergh, auteur van het boek *Nieuwe Mobiliteit*, stelt dat de traditionele manier van denken over mobiliteit ons weerhoudt van vooruitgang in de richting van het doel waaraan mobiliteit dienstbaar zou moeten zijn: betere bereikbaarheid. In tekst en beeld schetst hij een nieuw verhaal over mobiliteit, met als doel de politiek te inspireren ook daadwekelijk anders te gaan doen.

Met heel veel plezier hebben we hard gewerkt aan een Helling waarmee we u hopen te inspireren, op concrete ideeën te brengen, iets te leren en enkele zowel nuttige als aangename leesuren te bezorgen. Maar met evenveel genoegen sluit ik af met een citaat van filosoof Hannah Arendt, dat in mijn ogen alle standaardwensen voor een goede zomer overtreft: 'Nooit is de mens actiever dan wanneer hij niets doet.'

/ Suzanne van den Eynden

50.0

50.000. Dat is het aantal bijen dat nodig is voor een gezonde korf. En het aantal bijen dat de Amerikaanse kunstenaar Matthew Willey zich ten doel heeft gesteld om op muren over de hele wereld te schilderen. Zo wil hij aandacht vragen voor het belang van bijen en de vele gevaren waaraan bijen bloot staan. Zie ook www.thegoodofthehive.com. Meer over bijensterfte als gevolg van pesticidegebruik vanaf pagina 49.

*Stadsgeograaf
Cody Hochstenbach
en oud-wethouder
Maarten van Poelgeest*

Gentrificatie⁹

omarmen of vermijden?

De term 'gentrificatie' is niet meer weg te denken uit het Nederlandse stedenbouwkundig vocabulaire. De definitie, de opwaardering van oudere wijken door de komst van mensen uit de middenklasse met prijsopdrijving als gevolg, maakt direct het dilemma zichtbaar: moeten we gentrificatie nu omarmen of vermijden? Stadsgeograaf Cody Hochstenbach en voormalig wethouder Maarten van Poelgeest bogen zich op verzoek van de Helling over deze vraag. Grootste discussiepunt: hoe autonoom en daarmee onvermijdelijk is het proces van gentrificatie? Roerend over eens: gemeenten moeten meer kunnen doen tegen exorbitante huurprijzen.

Door Suzanne van den Eynden

De Pijp en de Jordaan in Amsterdam, het Zeeheldenkwartier in Den Haag, Klarendal in Arnhem, Belcrum in Breda. Stuk voor stuk oudere, centraal gelegen arbeiderswijken waar de afgelopen dertig jaar mensen met meer toekomstperspectief zich vestigden, de openbare ruimte werd opgeknapt, hippe horeca neerstreek en waar de prijzen als gevolg daarvan zo hard stegen dat nu alleen de *lucky few* er een woning kunnen bemachtigen.

Dit proces werd al in 1964 beschreven door de Britse socioloog Ruth Glass. Zij muntte *gentrification* als een uiterst kritische term. De neomarxistische Glass duidde er de klassenstrijd mee aan die ontstond in opgeknapte binnenstedelijke buurten. In Nederland bleef het fenomeen lange tijd onbekend, ook de vertaling liet op zich wachten. Rond de eeuwwisseling begon de term gentrificatie aan een opmars, opvallend genoeg eerst als iets positiefs. "Pas sinds 2014, toen ook duidelijk werd dat door gentrificatie mensen worden uitgesloten, wordt er heel veel over geschreven. Inmiddels heeft het ook hier een negatieve connotatie gekregen", vertelt Cody Hochstenbach, stadsgeograaf aan de Universiteit van Amsterdam en in 2017 gepromoveerd op gentrificatie. In de lobby van hotel Victoria aan het Damrak discussiëren Hochstenbach en Maarten van Poelgeest, van 2006 tot 2013 wethouder Ruimtelijke Ordening in Amsterdam, over de vraag of gentrificatie nu een vloek of een zegen is.

Hoe is gentrificatie in Amsterdam ontstaan?

Hochstenbach: "We zijn geneigd om te denken dat het een autonoom, spontaan fenomeen is dat gedreven wordt door de woonwensen van beter verdienenden. Dat is veel te kort door de bocht. Oorspronkelijk had het ook in Amsterdam overigens wel een spontaan karakter: gentrificatie ontstond door de komst van studenten en links-progressieve groepen naar de stad. Pas de afgelopen jaren heeft het zich als een olievlek

over Amsterdam verspreid, vooral doordat de overheid er een sturende rol in ging spelen: door op grote schaal sociale huurwoningen te verkopen, de komst van bepaalde typen winkels en horeca te stimuleren en de publieke ruimte op te knappen. Dit heeft een aantal wijken onbetaalbaar gemaakt.”

Van Poelgeest: “Deels is gentrificatie wel degelijk een autonoom proces. Amsterdam is sinds de jaren tachtig herontdekt, wat een enorme druk op de stad gezet. Steeds meer mensen willen hier wonen, liefst binnen de ring en als het even kan ook nog in de binnenstad. Dat leidt tot schaarste. We kunnen hoog of laag springen maar aan het fenomeen schaarste ontkomen we niet. Dat leidt tot prijsopdrijving. Daar waar schaarste ontstaat, en dat is mijn centrale stelling, is meer regulering nodig. En die instrumenten geeft het Rijk de gemeenten niet.”

Hochstenbach: “Rond de eeuwwisseling is wel bewust voorgesorteerd op gentrificatie.”

Van Poelgeest: “Er is niet op voorgesorteerd. Het klopt wel dat we het woningaanbod bijgestuurd hebben door corporatiewoningen te verkopen. Begin jaren tachtig hadden we 80 procent sociale huurwoningen en maar 7 procent koopwoningen. Dat vond iedereen veel te eenzijdig. De gedachte was: het zou goed zijn als sommige wijken wat diverser werden, volgens sommigen vanuit het idee dat de oorspronkelijke bewoners zich dan aan de wat meer welvarende nieuwkomers kunnen optrekken.”

Hochstenbach: “In de Amsterdamse Woonvisie opgesteld in 2007 staat dat gentrificatie een kans is die we moeten aangrijpen. Mijn analyse is dat we nu last hebben van de enthousiaste verkoop van corporatiewoningen. Inmiddels is die verkoop gelukkig aan banden gelegd. Maar ik denk dat we dat eerder hadden moeten doen.”

Van Poelgeest: “Dat denk ik ook.”

Hochstenbach: “Als de woonvisie van destijds nu zou

moeten worden opgesteld, zou gentrificatie er niet als streven in zijn gekomen.”

Van Poelgeest: “Klopt, er zou nu ‘menging van buurten’ hebben gestaan. Want dat was het motief: eenzijdige wijken gemengder maken. Misschien was dat naïef, maar zo was het wel. Gentrificatie was geen doel op zich.”

Hochstenbach: “Gentrificatie zorgt inderdaad in de eerste plaats voor meer menging. Op een gegeven moment komt er een kantelpunt. Dan leidt het juist tot ‘ontmenging’, waar lagere-inkomensgroepen de prijs voor betalen in de vorm van minder toegang tot woningen. In Amsterdam is dat kantelpunt inmiddels bereikt, in Rotterdam zorgt gentrificatie nu nog voor meer menging.”

Voor GroenLinks is dit een bijzonder ongemakkelijke waarheid: het verbeteren en mengen van wijken zorgt er blijkbaar voor dat deze te duur worden voor oorspronkelijke, minder draagkrachtige bewoners. Is gentrificatie onvermijdelijk?

Hochstenbach: “Gentrificatie is niet hetzelfde als verbetering. Het is tekenend voor de huidige, door marktdenken gedomineerde tijd dat we het mooier, leefbaarder maken van een wijk niet los kunnen zien van prijsopdrijving, met als gevolg dat jouw vermogenspositie uitmaakt wat je kansen zijn in de samenleving. Bij de grootschalige stadvernieuwing eind jaren zeventig is het wél gelukt om wijken op te knappen zonder ze duurder te maken. Verouderde panden werden vervangen door nieuwbouw, maar deze werd afgeschermd van marktwerking. Ik geef toe: de context was anders – de stadsbevolking kromp.”

Van Poelgeest: “Dat is nu juist het punt. De stad is populairder dan ooit. Die schaarste is in Amsterdam wel degelijk een autonoom gegeven, waar overigens ook mensen met een middeninkomen last van hebben. En het klopt dat die schaarste deels is ontstaan doordat

/

Maarten van Poelgeest: “Als je gentrificatie definieert als het mooier maken van de stad, en je bent in staat om de autonome schaarste beter te reguleren, hoeft het niet iets slechts te zijn.”

Cody Hochstenbach: "We moeten niet toestaan dat wijken steeds maar duurder worden en slechts een kleine groep de vruchten daarvan plukt."

/

we wijken hebben opgeknapt en sociale huurwoningen verkocht. Maar er zullen altijd extra geliefde plekken zijn. We moeten af van de wens om overal een 'gemiddelde buurt' te creëren: een uitgebalanceerde buurt met alle inkomenscategorieën, leeftijden en levensstijlen keurig vertegenwoordigd, die we als mal over alle delen van de stad kunnen trekken. Dat idee ontkent de manier waarop een stad historisch gegroeid is. Er zijn wijken met veel kleine woningen, wijken waarin grondgebonden gezinswoningen domineren, of juist flats. Er bestaan ook stukjes goudkust. En daar tussen wordt verhuisd. Dat maakt de stad nu juist zo interessant. We moeten in ieder geval af van dat ideaalbeeld van een stad. Daar hebben we bij links nog wel eens last van gehad."

Hochstenbach: "Klopt, en daar ben ik ook zeker niet voor. Mijn huidige onderzoek richt zich op het idee van verschillende buurten die mensen bedienen in hun verschillende levensfasen. Je hebt eigenlijk een mozaïek van verschillende buurttypen nodig binnen een stad. Als je kinderen krijgt, heb je meestal een grotere woning nodig en andere voorzieningen. Daar zou een andere buurt in moeten kunnen voorzien. Maar van de wens tot het creëren van één gemiddelde wijk moeten we inderdaad af."

Van Poelgeest: "Bij dat idee van een mozaïek van buurten is het trouwens goed om Amsterdam als een veel groter gebied te beschouwen. De stad is veel groter dan de gemeente Amsterdam. Diemen en Zaanstad en Amstelveen vind ik ook Amsterdam. Er wordt vaak gezegd: middeninkomens zijn ondervertegenwoordigd in de stad. Maar Diemen staat vol met doorzonwoningen en is dichterbij de Dam dan Zuidoost."

Hochstenbach: "Ik wil nog wel een risico aanstippen: als we het idee van 'de gemiddelde buurt' loslaten, leggen we ons erbij neer dat we centrale delen van de stad vrijgeven aan de markt en de mensen met hogere inkomens."

Van Poelgeest: "We moeten de functie van steden als emancipatiemachine niet vergeten. Mensen komen van heinde en verre naar Amsterdam, in een fase waarin ze nog een hoop te ontdekken hebben in het leven en ze zich kunnen opwerken. Voor die mensen moeten we het wel mogelijk maken zich in de stad te vestigen. Anders wordt het een verzameling gearriveerde burgers, wat de dood in de pot is voor een stad. Daar moet je dus wel op sturen. En de voor de hand liggende plekken waar nieuwkomers naartoe trekken, zijn binnenstedelijke wijken met kleine woningen."

Hochstenbach: "Dat ik kritisch ben op gentrificatie, betekent niet dat ik kritisch ben op een veranderende bevolkingssamenstelling. Dat laatste hoort inderdaad bij een stad, en het is onterecht om nieuwkomers die de binnenstedelijke wijken in trekken, als schuldigen van gentrificatie aan te wijzen."

Van Poelgeest: "Daar ben ik het zeer mee eens. Het gebeurt ook maar al te vaak dat scheefwoners de schuld krijgen, of dat scheefwoners hét argument zijn om meer sociale huurwoningen te verkopen. De scheefwoner is geen aso. Ik zou zeggen: wat fijn voor mensen als ze scheefwoner zijn geworden! Het betekent dat het beter met ze is gegaan. Het is een indicatie dat die emancipatiemachine werkt."

Hochstenbach: "We moeten alleen niet toestaan dat wijken steeds maar duurder worden en slechts een kleine groep de vruchten daarvan plukt. De emancipatiemachine wordt nu al selectiever. Daar gaat ook de groep die zich in de binnenstedelijke wijken vestigt, nadelen van ondervinden. Mensen die gedwongen moeten verhuizen, bijvoorbeeld vanwege een scheiding of gezinsuitbreiding, kunnen in hun eigen wijk geen betaalbare woning meer vinden. Dan is er dus sprake van uitsluiting."

Van Poelgeest: "Maar het is toch niet realistisch om te verwachten dat je altijd in je eigen wijk kunt blijven wonen? Stel, ik woon op een halve etage in de Pijp en

ik ga samenwonen. Heb ik er dan ook recht op om in diezelfde Pijp een woning van 70 m² te krijgen met mijn partner? Word ik dan uitgesloten als het niet lukt? Het eerlijke verhaal in dat geval is: als je groter wilt wonen, zul je moeten verhuizen. De vanzelfsprekendheid dat je snel 70 m² in de negentiende-eeuwse gordel moet kunnen krijgen, bestaat niet. Als we dat wel zouden willen, moeten op grote schaal woningen worden samengevoegd en dat willen we ook niet. Dan komen we in die mal van de maakbare wijk terecht."

Hochstenbach: "Op de Amsterdamse woningmarkt gaan er mensen uitgesloten worden, daar kunnen we inderdaad niet tegenop bouwen..."

Van Poelgeest: "Maar het is toch geen uitsluiting als ik niet op dezelfde plek kan blijven wonen?"

Hochstenbach: "Sommige mensen kunnen dat wel."

Van Poelgeest: "Dat is waar. Miljonairskinderen hebben het beter dan anderen, daar doen we ook niets aan. Er zijn nu eenmaal bofkonten die zich altijd een weg kunnen banen."

Is er een mate van uitsluiting te noemen die we acceptabel vinden? Een soort ondergrens?

Van Poelgeest: Dat is moeilijk... we moeten kijken naar wat we vinden dat een stad als Amsterdam rede-lijkerwijs moet bieden aan betaalbare woningvoorraad. 80 procent, zoals in de jaren zeventig, was overdreven, maar nu naderen we de ondergrens. Amsterdam heeft nog 52 procent woningen beneden de liberalisatiegrens die op papier toegankelijk zijn voor mensen met een laag inkomen. Dat is een heel ander verhaal dan in Londen, Parijs of andere Europese steden. Maar vanwege de aantrekkende functie van een stad heeft ze een grotere voorraad sociale huurwoningen nodig. Enerzijds vanuit het oogpunt van verdelende rechtvaardigheid, anderzijds om haar functie als emancipatiemachine te kunnen vervullen. Ook studenten en starters op de arbeidsmarkt moeten een betaalbare woning kunnen vinden."

Hochstenbach: "Het is een funeste beslissing geweest om de toegang tot sociale huurwoningen af te bakenen door de inkomensgrens omlaag te halen. Nederland werd altijd geroemd om zijn breed toegankelijke sociale huursector. Tussen 2002 en 2017 zijn er netto dertigduizend corporatiewoningen in Amsterdam verdwenen, door sloop en verkoop. Daarnaast verdwijnt de particuliere sociale voorraad als sneeuw voor de zon. Tegelijkertijd zijn er zestigduizend koopwoningen bijgekomen. Die combinatie heeft de stad minder toegankelijk gemaakt."

Van Poelgeest: "In 2008 of 2009 heb ik als wet-houder ruimtelijke ordening onderhandeld om de corporaties toe te staan nog één keer twintigduizend woningen te verkopen, verspreid over 10 tot 15 jaar. Ons motief: we hadden geld nodig, want het zogeheten vereveningsfonds voor de ontwikkeling van nieuwe gebieden raakte leeg. En ook in die nieuwe gebieden moesten sociale huurwoningen worden gebouwd. De corporaties kregen daarvoor geen subsidie meer

Maarten van Poelgeest: "We moeten af van de wens om overal een 'gemiddelde buurt' te creëren die we als mal over alle delen van de stad kunnen trekken."

Cody Hochtstenbach: "Het is tekenend voor de huidige, door marktdenken gedomineerde tijd dat we het mooier, leefbaarder maken van een wijk niet los kunnen zien van prijsopdrijving."

\

uit Den Haag. We moesten woningen bijbouwen om aan de toenemende vraag tegemoet te komen. Of we die twintigduizend niet hadden moeten laten verkopen? Lastig...misschien niet, of misschien de helft. Hoe bepaal je het juiste getal?"

Hochtstenbach: "Het is nationaal beleid om een deel van de sociale huurvoorraad naar het vrije segment te tillen."

Van Poelgeest: "Een deel van de betaalbare woningen zijn in particulier bezit. Eigenaren doen er van alles aan de woningen boven de puntengrens uit te tillen om ze tegen de hoofdprijs te kunnen verhuren. Dus huisbazen stoppen een tweede keuken in een woning van veertig vierkante meter. Daar krijg je extra punten voor. Het stadsbestuur heeft weinig grip op de particuliere huurvoorraad, zeker binnen de ring. In die wetenschap moeten we dus heel voorzichtig zijn met corporatiebezit. Als je het verkocht hebt, ben je het kwijt aan de markt. De druk op corporaties om te verkopen is heel groot geweest. Stef Blok, voormalig minister voor Wonen, zei: die corporaties stikken van het geld, laat ze maar verkopen. Van ons krijgen ze geen cent meer. En inderdaad, als de Amsterdamse woningcorporatie Ymere morgen de helft van haar bezit verkoopt, is ze vijf miljard euro rijker."

Een andere ongemakkelijke waarheid is de zogeheten ecogentrificatie. Een wijk wordt groener gemaakt en meteen gaan de prijzen omhoog. In de Utrechtse wijk Lombok, die GroenLinks graag autoluw wil maken, willen veel bewoners bovendien liever hun auto voor de deur kunnen parkeren dan extra groen in de wijk.

Van Poelgeest: "Een nog grotere ongemakkelijke waarheid is dat de wijken waar GroenLinks goed scoort, de afgelopen twintig jaar het meest gegentrificeerd zijn. Onze kiezers genieten van die mooi opgeknapt wijken, en zijn bereid daar extra voor te betalen."

Maar GroenLinks wil ook dat iedereen van die mooie wijken kan genieten.

Van Poelgeest: "Dat is inderdaad ingewikkeld. Wellicht zouden we net zoals ten tijde van de grote stadsvernieuwing in de jaren zeventig moeten doen. In eerste instantie werd deze centraal geleid, later ging dit over in 'bouwen voor de buurt', waarbij bewoners nauw betrokken werden bij de verbetering van hun wijk. Misschien hebben we een 'bouwen voor de buurt 2.0' nodig, waarbij we uitgaan van de voorkeuren van de mensen die op dit moment in een wijk wonen. Als zij allemaal een auto voor de deur willen, moeten we daar ook naar luisteren."

Hochtstenbach: "Het is een gerechtvaardigd streven om het autogebruik in een wijk terug te dringen. Maar het vervangen van parkeerplaatsen door groen zal de prijzen hoe dan ook opdrijven. Vooral nieuwkomers hebben daar last van. Dit zouden we kunnen voorkomen door een deel van de huurwoningen vrij te stellen van marktwerking."

Van Poelgeest: "Je zou de huurprijzen inderdaad

kunnen reguleren, of het corporatiebezit in stand houden. Het punt dat mensen in een wijk als Lombok hun parkeerplek niet kwijt willen, is weer een ander probleem. Als wethouder die wil luisteren naar de bewoners van zijn of haar gemeente, moet je dat dan deels ook doen.

Hochstenbach: "Of een alternatief bieden, in de vorm van een centrale parkeergarage dicht in de buurt."

Van Poelgeest: "We moeten ons wel blijven realiseren dat als we een buurt opknappen, dit nu eenmaal tot gevolg heeft dat de prijzen omhooggaan. Het lijkt me niet goed om te concluderen dat we die wijken beter niet hadden kunnen aanpakken."

Hochstenbach: "Angst voor gentrificatie is inderdaad geen reden om een buurt niet op te knappen."

Van Poelgeest: "Het verhaal over gentrificatie is dus tweeledig: er is schaarste, dat is een autonoom gegeven. Het tweede aspect is dat we ons onvoldoende hebben gerealiseerd dat als iets schaarser wordt, we het beter moeten reguleren."

Is 'degentrificeren' een optie, bijvoorbeeld door sociale huurwoningen in rijke buurten neer te zetten?

Van Poelgeest: "Dat zou verspilling van geld zijn. We hebben te maken met een stad die historisch gegroeid is...als we dat doen, gaan we weer de kant op van de ideale stad. We gaan geen corporatiegeld verspillen om een villa in de Apollobuurt op te kopen en deze te verhuren aan één bofkont die toevallig op dat moment bovenaan de wachtlijst staat. Het moet gaan over kansen, beschikbaarheid. Er zijn nu eenmaal buurten waar je met een laag inkomen niet kunt wonen."

Maar gentrificatie gaat nu juist over afnemende kansen.

Hochstenbach: "Over kansenongelijkheid gesproken: een groot probleem is dat jongeren die het ouder-

lijk huis willen verlaten, nu nauwelijks een betaalbare woning kunnen vinden.

Gentrificatie wordt vaak gerechtvaardigd door terug te verwijzen naar de tijd waarin het slechter ging. De jaren tachtig bijvoorbeeld, waarin Amsterdam te kampen had met leegloop. De stad ligt er ontegenzeggelijk beter bij, maar Amsterdam is tegelijkertijd nog nooit zo saai en burgerlijk geweest."

Van Poelgeest: "We zouden meer rafelranden moeten hebben?"

Hochstenbach: "Ja, rafelranden zijn belangrijk. Gentrificatie kan op termijn de aantrekkelijkheid van de stad ondermijnen. Er moet ruimte blijven voor zaken die niet commercieel rendabel zijn, bijvoorbeeld om je als kunstenaar met een bijbaantje op nog niet-rendabele projecten te storten."

Van Poelgeest: "Ik ben erg voor meer rafelranden, maar laten vooral niet gaan denken dat we dat kunnen organiseren. Dat is een beetje hetzelfde als het oprichten van de Bond voor Anarchisten. We moeten niet alles willen regelen."

Hoe moet GroenLinks zich nu verhouden tot gentrificatie? Omarmen of vermijden?

Van Poelgeest: "Als je gentrificatie definieert als het mooier maken van de stad, en je bent in staat om de autonome schaarste beter te reguleren, hoeft het niet iets slechts te zijn. Het opknappen van de stad is een plicht voor ieder bestuur."

Hochstenbach: "Gentrificatie heeft verschillende aspecten. Een veranderende bevolkingssamenstelling is iets wat een stad niet teveel moet willen bijsturen. Het mooier maken van een stad is zeker positief. Voor mij hangt gentrificatie vooral samen met het onbetaalbaar worden van de stad. Daar moet je actie tegen ondernemen."

Van Poelgeest: "Het zou helpen als het gemeentebestuur meer middelen had om de perverse uitwassen

\

Maarten van Poelgeest: "Het zou helpen als het gemeentebestuur meer middelen had om de perverse uitwassen van schaarste tegen te gaan."

van schaarste tegen te gaan. Ik kan me voorstellen dat bestuurders dit ervaren als een gevecht zonder wapens. Je kunt afspraken met corporaties maken en nieuwbouw organiseren, maar we bouwen in Amsterdam nu vijf- tot zesduizend woningen per jaar. Dat is op zich veel, maar in relatie tot een woningvoorraad van meer dan 400.000 woningen een druppel op de gloeiende plaat. En de particuliere huursector is op basis van de huidige wet nauwelijks te reguleren." Hochstenbach: "De verkoop van corporatiebezit is overigens niet de enige manier waarop stadsbestuur gentrificatie stimuleert, en regulering van de woningmarkt dus niet de enige oplossing. Het horeca- en winkelaانبod wordt ook gestuurd. We denken dat achter die hippe kroegjes en koffietentjes slimme ondernemers schuilgaan, maar die ondernemers worden gesubsidieerd met onder meer Europees geld. Van corporaties krijgen ze huurruimte vaak met korting aangeboden. Het is dus niet alleen een kwestie van marktwerking.

Bij mij in de Transvaalbuurt in Amsterdam stond een pand leeg waar een belwinkel in zou komen. Het stadsdeelbestuur stapte vervolgens naar de verhuurder: wij kennen nog een ondernemer van een hippe zaak, willen jullie die niet overwegen? Uiteindelijk is die winkel er gekomen. Ik viel hier geen waardoorddeel over deze ondernemer of over de belwinkel. Maar het dient als voorbeeld voor de manier waarop de samenstelling van de wijk wordt aangestuurd. Zodra gentrificatie wordt beschouwd als natuurfenomeen, heeft een stadsbestuur zich niet meer verantwoordelijk te voelen voor de negatieve consequenties."

/

- Maak sociale huurwoningen toegankelijk voor middeninkomens door de inkomensgrens voor deze woningen te verhogen.
- Denk als gemeente goed na voordat je corporatiewoningen verkoopt. Eenmaal verkocht, ben je ze kwijt aan de markt.
- Geef gemeenten meer mogelijkheden om de particuliere huurmarkt te reguleren, bijvoorbeeld door ze toe te staan de liberalisatiegrens te verhogen.
- Streef niet naar 'gemiddelde buurten', maar onderzoek de mogelijkheden voor een mozaiek van buurten die voorzien in verschillende levensfasen van mensen.
- Betrek bewoners bij de verbetering van hun wijk en luister serieus naar hun wensen

Hoe beperk je de negatieve gevolgen van gentrificatie?

Weg met het

de nieuwe opdracht voor links

Een halve eeuw na de opstand van 1968 is er een nieuwe consensus ontstaan. De neoconservatieve, nieuw-rechtse agenda van *law and order* vindt tot in de middenpartijen weerklink. De tijd is rijp voor een revolte. Links-progressieve krachten zijn daarbij aan zet.

Door Robbert Bodegraven

1789, 1917, 1968. Iconische jaartallen. Revolutiejaren, waarvan de invloed generaties oversteeg. De Franse Revolutie, voortkomend uit Verlichtingsdenken dat het *ancien régime* omver wierp. De Russische revolutie, waarbij de oude tsaren hun macht aan het volk overdroegen. En de culturele revolutie van de jaren zestig, de geweldloze opstand van een naoorlogse generatie die zich bevrijdde van de dogma's en benauwenis van het establishment. Gebeurtenissen in het collectieve geheugen gegrift.

Vooraf de laatste revolutie, die van de *soixante-huitards*, die in het voorjaar van 1968 in Parijs tot volle wasdom kwam, kreeg de afgelopen maanden aandacht. Een halve eeuw na dato moet je onder een steen hebben geleefd om niet geconfronteerd te zijn met de erfenis van die jaren. In de vele terugblikken, analyses en opinies is uitvoerig stilgestaan bij de miserie van de jonge generatie, die zich afzette tegen de burgerlijke samenleving. En bij wat er van die erfenis over is.

Vriend en vijand zijn het erover eens dat '68 een diepgaande invloed had op onze maatschappij. De jaren zestig verlost ons van een knellende seksuele moraal, van de vanzelfsprekendheid van 'rassenongelijkheid', van de geaccepteerde ondergeschikte rol van de vrouw, van de bevoorrechte positie van gevestigde elites, van de macht van de kerk, en zo verder. De Nederlandse samenleving werd seculier en egalitair, en alles wat naar machtsongelijkheid zweemde werd verdacht. Onze identiteit kreeg er een aantal onomstotelijk geaccepteerde eigenschappen bij. Voortaan waren we vrijgevochten, tolerant, seculier en antiautoritair.

Maar de erfenis houdt daar niet op. Want wat jarenlang als vanzelfsprekend gold, werd in de jaren tachtig en negentig, een generatie na '68, weer ter discussie gesteld. Waren we wel zo vrij en tolerant als we zeiden? Was die antiautoritaire, anti-spruit-

evenwicht

jescultuur wel zo'n vooruitgang? Hadden we niet het kind met het badwater weggegooid? In de jaren voor de millenniumwissel kwam een nieuw soort conservatisme op, dat zich afzette tegen de verworvenheden van de jaren zestig. Links – sinds jaar en dag vereenzelvigd met de erfenis van '68 – kwam in de verdrukking. Een nieuwe revolutie diende zich aan: die van nieuw rechts. *Law and order*, normen en waarden en de vrije markt stonden daarin centraal. Echt krachtig ontwikkelde die beweging zich na de millenniumwissel. Inmiddels heeft zij een aanzienlijke aanhang onder de bevolking.

De herdenking van vijftig jaar culturele revolutie liet nog iets anders zien, namelijk dat de nieuwrechtse bewegingen in Nederland en daarbuiten een aantal opvallende en onverwachte gelijkenissen vertonen met de linkse hemelbestormers uit de jaren zestig. En dat veel van de linkse voormalig revolutionairen en hun nazaten die gelijkenis veronachtzamen. Dat heeft consequenties, waarvan de teloorgang van de sociaaldemocratische instituties misschien wel de meest in het oog springende is.

Consensuscultuur

Om dat te begrijpen, moeten we een stapje terug zetten en kijken hoe de revolutie van '68 zo succesvol kon worden. Daar zijn boekenkasten over volgeschreven, maar voor de Nederlandse situatie is de reconstructie van de Amerikaanse historicus James Kennedy een aanrader. Kennedy analyseerde hoe in de jaren zestig het Nederlandse anti-establishment activisme van de jonge generatie in korte tijd convergeerde met de belangen van de oudere elite. Dat gebeurde eigenlijk nergens anders zo. De protestgeneratie zette zich af tegen de generatie boven zich, in de verwachting dat er een *clash of cultures* ontstond. Zo ging dat in veel van de ons omringende landen, maar niet hier. In Nederland zochten we consensus.

De zittende elites maakten ruimte voor de wensen van de nieuwe generatie. In plaats van het gevecht aan te gaan, schikte de heersende klasse in, ging het gesprek met de activisten aan, wikte en woog, tot er een nieuw evenwicht ontstond.

Kennedy verklaart dat als een typisch Nederlandse manier van doen. In Nederland, zo betoogt hij, hebben we weinig op met conflicterende ideeën. Laat staan met botsende politieke ideologieën. In onze consensuscultuur vermijden we ideologische strijd. Dat heeft te maken met de manier waarop we in Nederland naar ideologie kijken, die het meest lijkt op wat de Amerikaanse socioloog Lipset al in de jaren zestig het 'einde van de ideologie' noemde. Lipset verbond ideologie aan grote politieke stromingen van de twintigste eeuw, met name het communisme en het fascisme. De claim die deze ideologieën op de heilstaat legden, zou niet alleen haar failliet in de praktijk hebben bewezen, maar volgens Lipset ook helemaal niet meer van nut zijn. In de vertaling van Bart Tromp: "De oorzaak daarvan was volgens hem [Lipset, RB] dat 'the fundamental political problems of the industrial revolution have been solved.' De arbeiders zijn geëmancipeerd tot volwaardige burgers, de conservatieven hebben de verzorgingsstaat geaccepteerd en democratisch links ziet in dat de staat niet alles vermag." Met andere woorden: de beloofde heilstaat was ondanks, en niet dankzij de grote ideologieën uitgebroken.

Ideologie in Nederland wordt ofwel als verdacht gezien, een hobby van politieke extremisten of dagdromers, ofwel als overbodig in de consensus- en coalitiecultuur die we hier hooghouden.

Anti-establishment

De revolutie van de jaren zestig was dus in korte tijd geëvolueerd tot een nieuw en behaaglijk evenwicht. De rust hersteld, al polderend hadden de uitersten

/

Denkbeelden die in de jaren negentig als abject en onfatsoenlijk golden, zijn doorgedrongen in de standpunten en beginselen van traditioneel rechtse en middenpartijen.

zich met elkaar verzoend.

Maar ondertussen, in de jaren tachtig van de vorige eeuw, ontsproten de kiemen van wat wel degelijk ideologische politieke bewegingen werden. Niks *end of ideology* na de val van de Muur, maar ontluikende strijd tussen opkomend nationalisme en globalisering, ideologisch verzet tegen doorgeschoten neoliberalisme en de opkomst van neoconservatieve stromingen die de herintroductie van normatieve morele systemen bepleitten. Op de golven van deze stromingen kwam nieuw rechts tot wasdom. En nieuw rechts trok zich weinig aan van de consensus zoekende cultuur in Nederland. Integendeel, de vertolkers van dit gedachtengoed gingen er met gestrekt been in. De samenleving zou verrot zijn, de linkse revolutie van '68 zou verantwoordelijk zijn voor alles wat voos, vies en verloederd was en nieuw rechts ontwikkelde een alternatieve maatschappijinrichting, gebaseerd op *law and order* en een vrije markt.

Opvallende paradigmawisseling: de tegen het establishment trappende nieuwkomers waren rechts en het aangevallen establishment links. Kenmerkend: nieuw rechts zet zich af tegen de heersende elite (Thierry Baudets 'partijkartel' en Wilders' 'nepparlement') en tegen haar spreekbuis (de traditionele media). Jongeren voelen zich aangetrokken tot het nieuwe nonconformisme van nieuw rechts en gebruiken hun verbeelding en humor om wat in hun ogen het establishment vertegenwoordigt aan te pakken. Ze doen dat online, met *memes* (snel verspreidende grappig bedoelde foto's of video's) als hun middel. Het vergt allemaal niet veel inspanning om de parallellen met de methodes van de links-progressieve *soixante-huitards* te zien. De ironie van deze geschiedenis is dat die revolutionaire voorgangers uit de jaren zestig de hedendaagse aanhangers van nieuw rechts vlekken in de nek bezorgen.

Wonderlijke spagaat

Niet alleen in de vorm, maar ook inhoudelijk zijn er overeenkomsten tussen nieuw rechts en de progressieve voorgangers. Dat wordt op overtuigende manier aangetoond in het recente proefschrift van Merijn Oudenampsen, *'The Conservative Embrace of Progressive Values'*.

Oudenampsen onderzoekt hierin de opkomst van nieuw rechts in Nederland vanuit de gedachte dat we hier te maken hebben met een politieke ideologie.

En wat zien we? We zien hoe nieuw rechts niet alleen de activistische methodes van de generatie '68 overneemt, maar zich ook de inhoudelijke erfenis toe-eigent. En tegelijkertijd die erfenis van '68 als grootste vijand ziet.

Die wonderlijke spagaat zien we terug bij de twee politici Frits Bolkestein en Pim Fortuyn. Ze worden door Oudenampsen als wegbereiders van nieuw rechts gezien. Beide heren zetten zich expliciet af tegen de omwenteling die in de jaren zestig tot stand kwam. Ze richtten hun pijlen op de multiculturele samenleving en, wat zij noemden, de politieke correctheid van links. Tegelijkertijd zijn ze de verdedigers van enkele van de belangrijkste verworvenheden uit de jaren zestig. Vrouwen- en homorechten en de vrije meningsuiting werden door beide politici verdedigd, individualisme en secularisatie niet bestreden.

De jaren zestig als bron van alle kwaad en tegelijkertijd pronken met enkele van de meest in het oog springende kroonjuwelen: dat gaat natuurlijk niet zo maar samen en daarom maken nogal wat mensen zich druk om de inconsistentie ervan. Recent publiceerde voormalig GroenLinks-leider Femke Halsema een essay waarin ze haar ongenoegen hierover uiteenzet. Links, betoogt ze, moet zich

Nieuw rechts neemt niet alleen de activistische methodes van de generatie '68 over, maar eigent zich ook de inhoudelijke erfenis toe.

/

weer sterk maken voor de waarden die in de jaren zestig werden veroverd op de conservatieven. In plaats van zich de oren te laten wassen door nieuw rechtse politici die links, verwijzend naar de jaren zestig, alle onveiligheid, verloedering en verwording in de schoenen schuift, moet links met nieuwe verbeeldingskracht en gebaseerd op de erfenis van '68 komen met wat filosoof Hans Achterhuis een nieuwe 'kleine utopie' noemt. In het essay is er – begrijpelijke – verongelijkheid over de manier waarop progressieve waarden als stok worden gebruikt om de islam te slaan en buiten te sluiten. Maar na de analyse hoe links als progressieve, veranderingsgezinde stroming door nieuw rechts in de hoek is gedrukt, moet de lezer het uiteindelijk doen met een wat magere aanbeveling waarin Halsema teruggrijpt op de politieke linkse samenwerking die in de jaren zeventig tot het kabinet-Den Uyl leidde. Het is bekend dat Halsema dit in haar tijd als politiek leider ook probeerde. Tot op de dag van vandaag is dat niet gelukt. En gevreesd moet worden dat met een dergelijke 'kleine utopie' een nieuwe lente niet tot bloei gaat komen.

Nieuwe consensus

Sinds de millenniumwissel, en meer specifiek: sinds de moord op Pim Fortuyn, is nieuw rechts een gegeven in het maatschappelijke en politieke debat geworden. De PVV is een gevestigde partij geworden en de stormachtige opkomst van Baudets Forum voor Democratie bewijst dat er nog geen einde is gekomen aan de aantrekkingskracht van deze nieuwe anti-establishment beweging.

En vergelijkbaar met de progressieve revolutie van '68 vindt er opnieuw een *appeasement* plaats. Denkbeelden die in de jaren negentig als abject en onfatsoenlijk golden, zijn doorgedrongen in de standpunten en beginselen van traditioneel rechtse

en middenpartijen. Er is nieuwe consensus aan het ontstaan. Over de onmogelijkheid van een multi-culturele samenleving, de noodzakelijkheid van een hard *law and order* beleid, de te ver doorgeschoten normloosheid en de onvermijdelijkheid van op z'n minst gedeeltelijk gesloten grenzen. Je zou kunnen spreken, de titel van Oudenampsens proefschrift indachtig, van een *progressive embrace of conservative values*.

Die consensus is gericht op het herstel van het evenwicht. Op het voorkomen van scherpe ideologische debatten. Op het faciliteren van een polderend en door coalities gedreven openbaar bestuur. Dat brengt een nieuwe periode van rust.

Het wachten is op een nieuwe uitdager, die de consensus aanvalt en nijpende maatschappelijke problemen agendeert.

Links-progressieve revolte

De opdracht voor linkse progressieve bewegingen is dan helder. Het evenwicht moet opnieuw uitgedaagd worden. Een nieuwe revolte is nodig. Probleem voor links is dat een deel van de partijen en instituties die hier traditioneel onder vallen tot de gevestigde machtspartijen zijn gaan behoren. Ze hebben jarenlang in het centrum van de besluitvorming geopeerd. En ze worden daar, begrijpelijk, door nieuw rechts nu op aangevallen.

Een deel van de verklaring van de teloorgang van de sociaaldemocratische beweging – niet alleen in Nederland – ligt ongetwijfeld in de miskennis van het feit dat haar rol als uitdager van het establishment veranderd is in het uitgedaagde establishment. Het identiteitsconflict dat dat oplevert, wordt, zo lijkt het, door iedereen behalve de sociaaldemocraten zelf gezien. De verwarring die hieruit voortvloeit, doodt iedere aantrekkingskracht voor een progressief gerichte achterban. En beperkt haar

Wat nodig is, is de brede verbinding van links-progressieve krachten, dwars door maatschappelijke sectoren en lagen heen.

/

geloofwaardigheid als uitdager van nieuw rechts.

Andere links-progressieve bewegingen zijn kansrijker en beter gepositioneerd om de strijd voor een nieuwe omwenteling aan te gaan. Met een nieuw verhaal, dat het establishment uitdaagt. Dat gaat over een samenleving waarin iedereen die er deel van uitmaakt volwaardig mee kan doen. *Inclusiviteit* als basiswaarde. Een samenleving waar op basis van eerlijk delen toegang tot kansen wordt geboden. *Gelijkwaardigheid* als tweede basiswaarde. Een samenleving ook die het recht van de sterkste inwisselt voor het belang van het collectief. Met *solidariteit* als basiswaarde. En een samenleving waarin de belangen van komende generaties worden meegewogen bij besluitvorming. Vanuit de waarde *duurzaamheid*.

Scherpe keuzes

Voor u nu denkt: 'Wie kan er nou tegen zulke waarden zijn?', kan een eerste invulling helpen. Allereerst de op *inclusiviteit* gebaseerde samenleving. Die wordt niet ingericht op basis van economische opbrengsten. Niet de afweging tussen kosten en baten is daarin leidend. Links-progressieve inclusiviteit betekent dat de mate waarin maatschappelijke inspanningen leiden tot sociaal-maatschappelijke en ecologische opbrengst minstens even zwaar weegt. *Gelijkwaardigheid* is op eenzelfde manier een onderscheidende waarde voor links-progressieve politiek. Kiezen voor gelijke beloning voor vrouwen en mannen bijvoorbeeld, gelijke kansen. Niet alleen in de top en in Raden van Bestuur, ook in de lager betaalde banen.

Als derde het principe van *solidariteit*. Maar met wie? De links-progressieve agenda vraagt om solidariteit met de mensen die tussen wal en schip vallen. Die het door een stapeling van problemen op eigen kracht niet meer redden. Die, getroffen door domme pech, een speling van het lot of slechte

gezondheid buitengesloten raken.

Duurzaamheid tenslotte. Keuzes die leiden tot de noodzakelijke omslag naar het circulaire gebruik van grondstoffen en het tegengaan van onnodige verspilling, dat zijn de keuzes die de links-progressieve agenda moeten leiden. Die staan haaks op keuzes waarin kortetermijnbelangen of de winstgevendheid van een bedrijf de overhand hebben.

Dus: nee, deze vier uitgangspunten krijgen in de vertaling naar beleid en praktijk niet iedereen aan hun kant. Het links-progressieve verhaal is een verhaal van scherpe keuzes. Een verhaal dat de neoliberale orde uitdaagt. Dat de bijl zet aan de wortel van discriminatie en oneerlijke verdeling. En dat kortetermijnbelangen ondergeschikt maakt aan langetermijninzichten. Kortom: het daagt de door nieuw rechts gedomineerde neoliberale en conservatieve consensus uit.

Brede coalitie

Om het initiatief naar links te verplaatsten moeten we de veelheid aan initiatieven die aan de vier genoemde kernwaarden voldoen beter met elkaar verbinden. Niet alleen die van GroenLinks, maar ook die van maatschappelijke initiatieven over de volle breedte van de samenleving. Van burgers die hun energie buiten de grote leveranciers om regelen, die autodelen, op kleine schaal voedsel produceren, eenzaamheid bestrijden, buurthulp opzetten, en zo verder. Van ondernemers die niet geïnteresseerd zijn in winstmaximalisatie of groei om de groei, maar die hun producten of diensten ontwikkelen met het vizier op duurzaamheid en een eerlijke verdeling. Van maatschappelijke organisaties die met lobby en campagnes bijdragen. Van de overheid en de publieke sector, die met selectief inkoopbeleid een impuls kunnen geven aan die betrokken ondernemers en voor de consument een inspirerende

voorbeeldrol kunnen vervullen. En van de politiek, waar de waarden en uitgangspunten van een nieuw links-progressieve revolte in beleid moeten worden omgezet.

Zo'n brede coalitie gaat ver voorbij het achterhaalde idee van verengde samenwerking tussen linkse politieke partijen. Wat nodig is, is de brede verbinding van links-progressieve krachten, dwars door maatschappelijke sectoren en lagen heen. Op weg naar verstoring van de zich vormende consensus. De tijd is rijp.

/

Literatuur

- Achterhuis, H. (2016) *Koning van Utopia*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Halsema, F. (2018) *Macht en Verbeelding*. Rotterdam: Lemniscaat
- Kennedy, J. (1995) *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig*. Amsterdam: Boom uitgevers.
- Lipset, S. (1981) *Political Man*. Johns Hopkins University Press, 1981
- Oudenampsen, M. (2018). *The conservative embrace of progressive values: On the intellectual origins of the swing to the right in Dutch polics*. Tilburg University.
- Tromp, B. (2002) *De Wetenschap der Politiek*. Amsterdam University Press.

Circulair²²

van Oogstkaart tot Pulsapp

circulaire
economie:
bouwen
in 2050

ontwerpen

De bouw moet in 2050 omgevormd zijn tot een circulair werkende sector. Wat betekent dit voor de architectuur? Volgens architect Jos de Krieger van het Rotterdamse Superuse Studios vraagt dit een fundamenteel andere manier van denken en ontwerpen. Het architectenbureau experimenteert volop met tools om hergebruik van materialen mogelijk te maken. Een blik op de toekomst van de architectuur in tekst en beeld.

Door **Jos de Krieger**

De wereld is bezig met een omslag die onze traditionele denkpatronen en gewoonten onvermijdelijk op zijn kop zet. De klimaatdoelen van 'Parijs' stellen ons voor een mogelijke, maar geen makkelijke opgave: duurzame initiatieven die slechts de korte termijn dienen, het zogeheten greenwashing, zijn niet voldoende meer om de nieuwe doelen te halen. Met een paar zonnepanelen op het dak komen we er niet; circulair denken en doen is de enige echt duurzame oplossing. De uitdaging is groot voor alle vakgebieden, niet in het minst voor de gebouwde omgeving.

In de Transitieagenda Circulair Bouwen staat onder andere dat de overheid vanaf 2023 alle opdrachten 100 procent circulair uit gaat vragen (zie ook het interview met Elphi Nelissen op pagina 32). Dit is een ambitie die lijkt op het huidige beleid van 'duurzaam inkopen', waarmee de rijksoverheid zich al in 2005 ten doel stelde om uiterlijk in 2010 bij alle inkopen en investeringen duurzaamheid als zwaarwegend criterium mee te nemen. Voor provincies gold 2015 als uiterlijke termijn om de ambitie van 100 procent duurzaam inkopen te halen. In de circulaire bouwagenda valt op dat deze 'oude' ambitie nergens wordt genoemd. Betekent dit dat we als het ware *from scratch* beginnen, of bouwen

we (letterlijk) voort op de vorige agenda? Het moet duidelijk zijn dat we met de circulaire bouwagenda de duurzame ambities van weleer op een hoger duurzaamheidsniveau voort moeten zetten. De definitie van 'duurzaamheid' verandert regelmatig: waar tien jaar geleden *cradle to cradle* de invulling (en het modewoord) was, is dat nu 'circulariteit'. Wie nu duurzaam wil bouwen, noemt dat circulair. En waar volledig circulair nog niet lukt, moet 'duurzaam' volgens de oude definitie de ondergrens zijn – om te voorkomen dat we het opgeven en terugvallen op niet-duurzaam gedrag. Circulair is het mooiste; duurzaam volgens de oude definitie in ieder geval tijdelijk een acceptabel alternatief.

Stoppen met niet-circulaire contractanten

Want als het om circulair aanbesteden en bouwen gaat, hebben we geen tijd te verliezen. Wachten tot 2023 is geen optie, net zo min als pilots die vijf jaar duren. Natuurlijk weten we nog niet precies hoe we volledig circulair moeten bouwen, maar dat is geen argument om circulariteit op de lange baan te schuiven. Veel weten we wél, en zouden we morgen kunnen invoeren. De verplichte gasaansluiting voor woningen schaffen we waarschijnlijk per 1 juli af, dus snelle besluitvorming is mogelijk. Dit zouden we bijvoorbeeld ook met dakrenovaties moeten doen: een dak komt alleen in aanmerking voor toepassing wanneer het energie opwekt, water bergt en/of fijnstof afvangt.

Vaart maken vraagt om lef en overtuigingskracht. Het betekent dat ieder bedrijf, binnen en buiten de bouwketen, grondig moet worden doorgelicht. Van alle langlopende contracten moet duidelijk worden wanneer ze aflopen en dus wanneer een verandering in gang gezet kan worden. Dat betekent: goed nadenken over met wie je in zee gaat, en geen overeenkomsten met niet-circulair denkende bedrijven ongemerkt met tien jaar verlengen. Binnen gemeenten en provincies is die houding cruciaal. Van aanbesteding tot beheer en onderhoud, van nieuwbouw tot verbouw en sloop: genoeg nemen met minder dan de meest ambitieuze bedrijven op circulair gebied kan niet langer.

Windmolenwiek als speeltoestel

Voor mij als architect is die verandering op meerdere vlakken voelbaar. Ons bureau, Superuse Studios, werkt al twintig jaar met restmaterialen. Deze zijn afkomstig uit de sloop van gebouwen, einde levenscyclus, industriële restproducten en/of ongebruikte voorraad. Zo bouwden we van windmolenwieken een speeltuin (zie p. 26). Gelukkig zijn we allang geen vreemde eend in de bijt meer: circulair bouwen is inmiddels *booming* onder architecten.

Iedere opdracht start met een inventarisatie van locatie en omgeving. Waar staat de zon, dus waar kunnen we zonnepanelen kwijt? Hoeveel regen valt er? Wie zijn de burens? Onderdeel van die inventarisatie is wat wij de oogst noemen: een zoektocht naar restmaterialen in de buurt. Welke materialen zijn er om de hoek beschikbaar, wat vinden we mooi, en wat past bij de functie die we moeten maken? Hoe meer materiaal lokaal hergebruikt kan worden, hoe minder (inter)nationaal transport er nodig is om een gebouw te realiseren. Deze zoektocht is een tijdrovend proces, dat we met het platform oogstkaart.nl proberen te vereenvoudigen. Hier delen we onze kennis open source en kunnen ook andere bedrijven hun netwerk van bronnen ontsluiten.

Esthetisch ideaalbeeld niet langer leidend

De gevonden materialen en het programma van eisen vormen het uitgangspunt voor het ontwerp. Hier zit dus de grote verandering ten opzichte van een traditioneel ontwerpproces. Door eerst te kijken naar materiaal dat al een geschiedenis heeft, ontstaat een ander soort vormgeving. De architect begint niet meer met een blanco vel papier: maatvoering wordt niet alleen gedicteerd door het esthetische ideaalbeeld van de architect. Het is ook van belang ogenschijnlijk niet-gerelateerde materialen samen te brengen in een compositie, die ook nog gebouwd moet kunnen worden. Windmolenwieken hadden geen enkele verwantschap met speeltoestellen. Toch zagen we er vorm in, en kwam het tot bruikbare speelobjecten.

Door deze nieuwe werkwijze wordt het vakgebied van architecten breder. Onderdelen van het proces die voorheen voor de architect van ondergeschikt belang waren, worden ineens belangrijk. De architect werkt van oudsher naar de oplevering toe, om zich vervolgens terug te trekken uit het project. Bij circulair bouwen is het van belang dat het gebruikte materiaal beschikbaar blijft, en goed gedocumenteerd wordt. Daar is een belangrijke rol voor de architect weggelegd. Bij Tivoli Vredenburg is de architect van het oude gebouw gevraagd om het ontwerp voor de nieuwbouw te maken. Vanuit circulair oogpunt is niemand beter geschikt om een gebouw te verduurzamen dan de architect van het oorspronkelijke ontwerp: deze wil vaak zoveel mogelijk behouden van wat goed was.

Zoals de bouwmeester vroeger het hele proces aanstuurde, komt een deel van de duurzaamheidsclaim nu bij de architect te liggen. Voor architectenbureaus zoals Superuse Studios, de Architecten Cie. en RAU heeft dit geresulteerd in branche-overstijgende ideeën en idealen. Hieronder vallen Madaster, oogstkaart.nl de Pulsapp en het materialenpaspoort (zie volgende pagina's).

Eerlijk verhaal

Ik kan alleen maar hopen dat we met de vooruitstrevende denkers die Nederland rijk is de uitdagingen van de komende jaren gaan oplossen. Sneller dan in Parijs afgesproken is, beter dan we hadden verwacht toen we begonnen. Dat kan namelijk, mits we er vaart achter zetten en daarbij ons gezond verstand niet verliezen. Kostenramingen worden nu vaak gemaakt op basis van alleen arbeid en materiaal. Gevolgen voor milieu en gezondheid worden als 'externaliteiten' beschouwd zonder economische waarde, zoals ook Kate Raworth beschrijft in haar boek Donuteconomie. Daar gaat het mis. Het kan financieel gezien een stuk goedkoper zijn om een gebouw te slopen, maar de zogeheten externaliteiten als fijnstof dat vrijkomt en slijtage aan wegen hebben ook een prijs – die heel serieus genomen moet worden. Circulariteit is gebaat bij een eerlijk verhaal.

Drie voorbeelden van circulair ontwerpen, bouwen & (her)gebruiken

Circl door de Architecten Cie.

- Gebruik van zonnepanelen en groene gevel geïntegreerd in architectuur
- Hergebruik van materiaal oa kozijnen, jeansvezels als isolatie
- Materialenpaspoort waarin bijvoorbeeld terugleverafspraken zijn opgenomen met o.a. de leverancier van de houten balken

1

Hoofdkantoor netbeheerder Liander door RAU

- 80 procent van bestaand gebouw opgewaardeerd en hergebruikt metaanvullend nieuwbouw
- Zonnepanelen geïntegreerd in functionele elementen zoals parkeerplekken
- Architect en hoofdaannemer VolkerWessels Vastgoed zijn 15 jaar verantwoordelijk voor beheer van het gebouw. De Groot Vroomshoop Houtbouw leverde de gevelelementen.

2

Foto: Scagliola Brakkee

Afvalbrennstation door Wessel van Geffen in samenwerking met Superuse Studios

- Hergebruik van oa damwanden, oud ijzer opgewaardeerd tot gevelbekleding, alleen de draagconstructie is nieuw
- Zonnepanelen en groendak (fijnstof afvang) opgenomen in zaagtanddak
- Regenwater wordt opgevangen en gebruikt om de hal mee schoon te spoelen

3

Wikado Terneuzen en REwind Willemsplein door Superuse Studios

Foto: Denis Guzzo

Foto: Superuse Studios

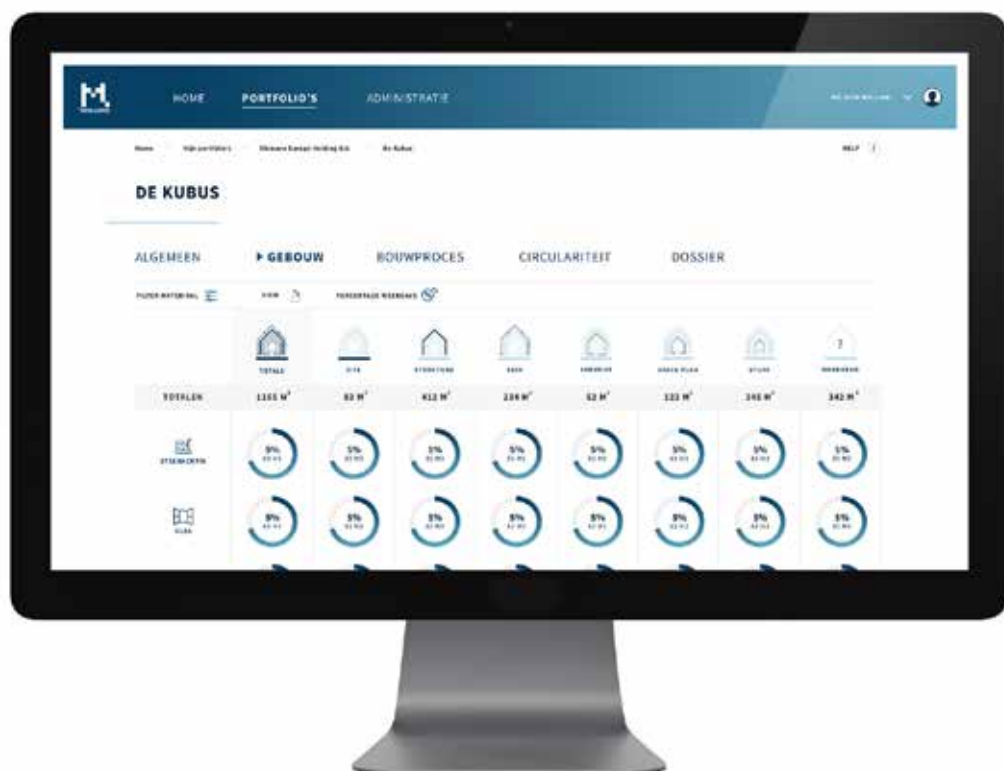

n de praktijk

Windmolenwijken zijn prachtige restproducten voor een tweede leven. Nadat ze energie opgewekt hebben en zijn afgekeurd vanwege kleine beschadigingen, worden ze vaak nog gestort of verbrand. Dit is zonde van een hoogtechnologisch product waar nog zoveel meer mee kan. Kinderparadijs de Meidoorn in

Rotterdam was het hier mee eens, en was de opdrachtgever van de eerste speeltuin van windmolenwijken, Wikado (boven). Vijf wiken van 25m lang zijn getransformeerd tot een uniek speeltoestel dat minder dan 10% CO₂ uitstoot heeft ten opzichte van een traditionele speeltuin van dit formaat. Inmiddels is er ook een Wikado

in Terneuzen, waar de gemeente opdrachtgever van is. Zij hebben ook de bankjes (links) besteld voor het havenhoofd aldaar. In Rotterdam wilde de gemeente een sculpturaal en demontabel straatmeubel met veel zitplekken naast de Erasmusbrug. Er kunnen nu wel 50 personen zitten op deze 9 wiken van 6m lang!

OOGSTKAART

marktplaats voor professionele upcyclers

DE NL DE IT

Login | registreer

Superuse

Materialen Gebruikers

← Zoek:

Materiaaltype

- ☐ Hout
- ☐ Kunststof
- ☐ Textiel
- ☐ Metaal
- ☐ Glas
- ☐ Elektrisch
- ☐ Steenwolk
- ☐ Chemisch
- ☐ Orgaanisch
- ☐ Papier & Karton

Categorie

- ☐ Publicatiedatum
- ☐ Beschikbaarheidsdatum
- ☐ Beschikbaarheid
- ☐ Frequentie

Geef je
materiaalvoorkeur

HARVEST MAP

Marketplace for professional upcyclers

BEGIN MET HET GEBRUIK VAN OOGSTKAART!

- Welk soort afvalstroom kies je
- Waarvoor is het geplaatst
- Bepaal de periode van het aanbod
- Zoek naar aanbod in het verleden
- Hoe vaak komt het nog
- Click en klaar!

Oogsten en oogstkaart.nl

Spullen die we niet meer nodig hebben, zetten we op Markt-plaats. Voor partijen in de bouwketen is er oogstkaart.nl, een platform om waardevolle restmaterialen uit sloop en industriële processen onder de aandacht te brengen en te (ver)kopen. Dit is een belangrijk stap om per direct duurzamer te gaan bouwen.

Materialenpaspoort en Madaster

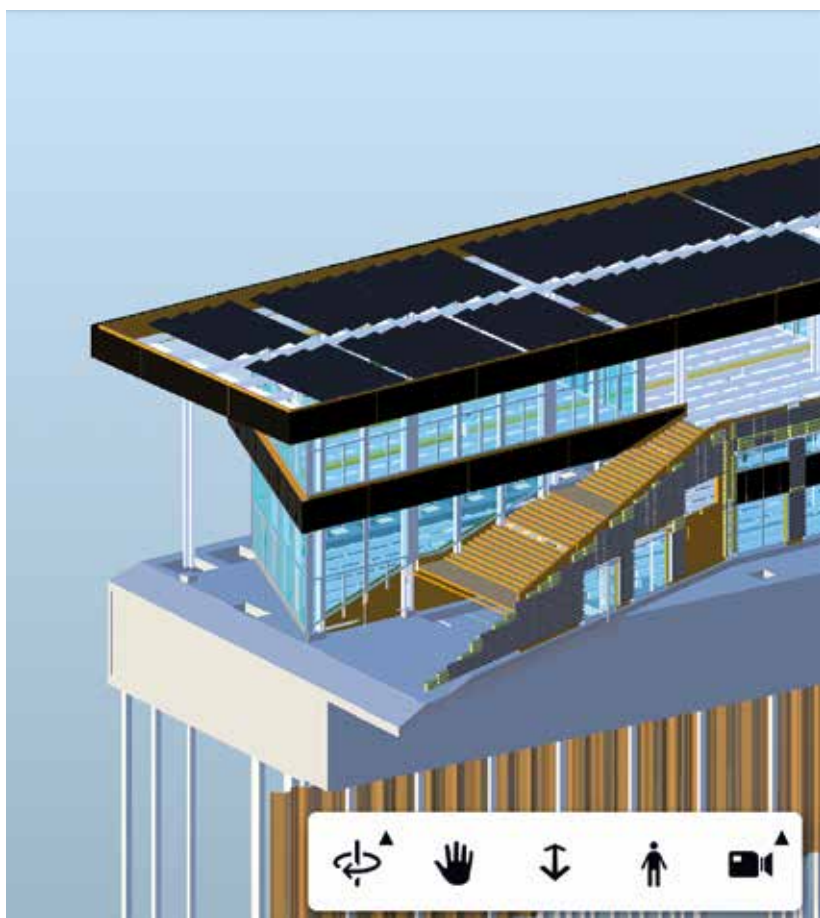
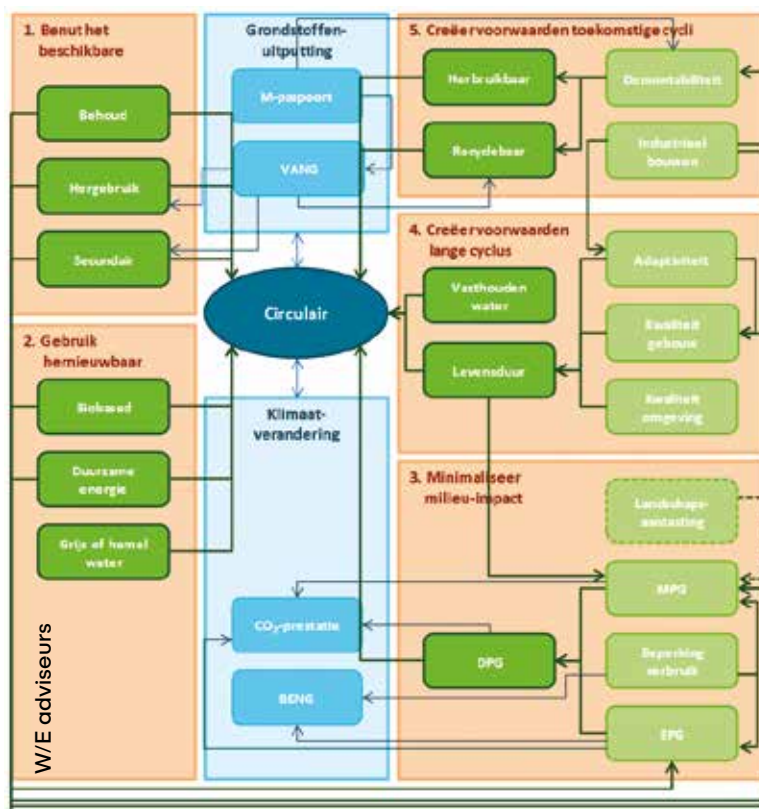
Het Kadaster voor materialen documenteert de identiteit van materialen, waardoor materialen altijd beschikbaar blijven. Via Madaster is precies te achterhalen waaruit een gebouw bestaat – zeer belangrijk voor hergebruik in de toekomst. Gebouwen met een materialenpaspoort kunnen hierin opgenomen worden.

EPC, BENG en CPG

Op dit moment moeten gebouwen binnen het Bouwbesluit nog voldoen aan een EPC-waarde (Energie Prestatie Coëfficiënt). De opvolger is BENG (Bijna Energie-Neutrale Gebouwen). Hopelijk in de toekomst aangevuld met bijvoorbeeld de CPG (Circulariteits-Prestatie-Gebouwen). De CPG geeft met eenvoudig beschikbare data weer hoe circulair een gebouw is. Hiermee kan op een eerlijke manier vergeleken worden.

BIM en materialenpaspoort

Door het Bouw Informatie Model (BIM) van een gebouw te koppelen aan het materialenpaspoort kan het beheer en onderhoud op elementniveau worden bijgehouden. Bij sloop of verbouw kunnen elementen makkelijk aangeboden worden aan platforms zoals oogstkaart.nl. Belangrijk voor hergebruik van materiaal over 10 of 20 jaar.

De applicatie Pulsapp bevordert de uitwisseling en optimalisatie van bestaande stromen in industriegebieden, in dit geval de Spaanse Polder in Rotterdam. Stromen zijn alles waar een verplaatsing in zit. Inzicht in stromen kan helpen om circulariteit te begrijpen en te realiseren. Hiervoor is nodig dat bedrijven

in industriegebieden veel meer samenwerken.

De gevestigde bedrijven vertonen grote verschillen in dynamiek, ruimtevraag, levensduur en ambities; samen ook wel puls genoemd. Dit heeft bedrijventerreinen gemaakt tot verzamelingen van individualisten, die veel

winst kunnen behalen door beter samen te werken. Door betere communicatie tussen bedrijven over elkaars tekort en overschot ontstaat meerwaarde: verspilling van energie, geld en materiaal blijft beperkt. Voor veel bedrijven is dit een grote stap, aangezien concurrentiegevoelige informatie gedeeld gaat worden. Het is dan

ook van groot belang de bedrijven controle hebben over welke informatie ze delen en met wie.

Traditioneel gezien wordt al het organisch restmateriaal opgehaald door een afvalbedrijf dat het decentraal verwerkt. In Pulsapp kan dit materiaal lokaal aangeboden en verwerkt worden,

waardoor transport beperkt is en CO₂-uitstoot verminderd wordt. Daarnaast bevordert Pulsapp de ontwikkeling van een 'ecosysteem' bestaande uit bedrijven. Op de kaart is te zien hoe tekort (-) en overschot (+) van bedrijven aan elkaar gekoppeld worden.

circulaire
economie:
bouwen
in 2050

Elphi Nelissen:

– ‘Als het aan de bouw lag, was deze agenda er niet gekomen’

De grondstoffenhonger van de bouwsector is onhoudbaar, stelt Elphi Nelissen. De hoogleraar Duurzaam Bouwen aan de TU Eindhoven leidde de projectgroep die in januari dit jaar de zogeheten Transitieagenda voor de bouw presenteerde, met ambities richting een circulaire bouweconomie in 2050. Van Nelissen had de groep de lat nog veel hoger mogen leggen. “Als we blijven bouwen zoals we dat tot nu toe hebben gedaan, maken we de natuur, de aarde en uiteindelijk onze toekomst kapot.”

Door Suzanne van den Eynden en Richard Wouters

De komende tien jaar heeft Nederland een miljoen extra woningen nodig om aan de vraag te kunnen voldoen. De hele wereld bouwt bij: in 2050 moeten tien miljard wereldbewoners een dak boven hun hoofd hebben. “Denk je eens in wat een enorme impact dat heeft op ons grondstoffenverbruik en op de ecologie”, zegt Elphi Nelissen in haar kantoor op de campus van de TU Eindhoven. “We kunnen niet doorgaan met bouwen zoals we dat tot nu toe hebben gedaan. Het roer moet echt om.” De Transitieagenda die onder haar leiding werd opgesteld, moet de omslag naar circulair bouwen realiseren, oftewel ‘het ontwikkelen, gebruiken en herge-

bruiken van gebouwen, gebieden en infrastructuur, zonder natuurlijke hulpbronnen onnodig uit te putten, de leefomgeving te vervuilen en ecosystemen aan te tasten. Bouwen op een wijze die economisch verantwoord is en bijdraagt aan het welzijn van mens en dier. Hier en daar, nu en later’. Concreet betekent dit onder meer dat zowel de woning- en utiliteitsbouw als de grond-, weg- en waterbouw vooral hernieuwbare grondstoffen gebruiken en bouwmaterialen recyclen. De bouwsector en onze gebouwde omgeving mogen geen broeikasgassen meer uitstoten.

Er bestaan 114 definities van een

circulaire economie. Waren jullie het snel eens over de te hanteren omschrijving?

“Nee, dat is een lange zoektocht geweest. En met woorden als ‘onnodig’ in de uiteindelijke definitie ben ik ook niet zo blij. Maar soms moet je wat water bij de wijn doen. De VNO-NCW’s in de projectgroep wilden duidelijk minder ver gaan dan anderen. Zij zeggen: als we de benodigde grondstoffen niet hebben, moeten we die kunnen verkrijgen op de manier waarop we dat nu doen, dus uit de winning van primaire grondstoffen zoals zand, grind, kalksteen en metaalertsen. Ik snap dat wel. Als de bevolking zo hard groeit dat we de huidige voorraad van 7,5 miljoen woningen moeten verdubbelen, is het voorstelbaar dat dat niet kan met de hoeveelheid grondstoffen die we nu al in gebruik hebben. Maar persoonlijk was ik liever een stap verder gegaan.”

U zou het een grotere uitdaging hebben gevonden als er had gestaan: in 2050 gebruiken we geen primaire, niet-vernieuwbare grondstoffen meer.

“Tenzij het herbruikbare materialen of elementen betreft. Als we toch primaire grondstoffen gebruiken, moeten we ervoor zorgen dat ze opnieuw gebruikt kunnen worden in de toekomst, bijvoorbeeld door gebouwen demontabel te maken.

De normen voor circulariteit zullen we langzaam moeten opschroeven, zodat toeleveranciers van materialen de kans krijgen zich aan te passen en producten in ruime mate en betaalbaar op de markt te brengen.

Uitgangspunt voor onze agenda was overigens het Grondstoffenakkoord, dat door meer dan 300 partners is ondertekend – ook industriële bedrijven. Dat akkoord gaat minder ver dan de regeringsdoelstelling. De huidige definitie was het hoogst haalbare.”

Kan de bouwsector deze toch enorme opgave aan?

“Ze zal wel moeten. We kunnen het ons niet langer permitteren om niet naar circulair bouwen te streven. Bij de gemiddelde aannemer ontbreekt het inderdaad nog aan voldoende kennis en bewustzijn. Daarom blijf ik mijn boodschap herhalen, in de hoop dat ook het bedrijfsleven doordrongen raakt van de noodzaak om zich te ontwikkelen richting circulair bouwen. Ik begrijp de remmende rol van aannemers overigens wel hoor. Iedere bouwster is blij als hij zijn orderporte-

feuille voor dit jaar en het volgende jaar heeft gevuld, en daar ook nog wat mee kan verdienen. Als het aan de bouwbedrijven lag, was deze agenda er niet gekomen. Er staat hun, net als de rest van de sector inclusief de ontwerpende en toeleverende partijen, een grote verandering te wachten. Maar nogmaals, we moeten ze mee krijgen, met stimulerende of desnoods bestraffende maatregelen.”

Hoe zien die maatregelen eruit?

“Allereerst moet er vraag komen naar circulair bouwen. Dat begint bij de overheid: die moet bij de aanbesteding van bouwprojecten eisen stellen op het gebied van circulariteit. Bij een veranderende vraag moet de sector wel mee. Er moet ook een verplicht materialenpaspoort komen voor gebouwen, zodat bij renovatie of sloop bekend is welke materialen zich waar in

het gebouw bevinden. De overheid moet tenslotte circulariteitsprestaties gaan afdwingen en deze steeds opschroeven, via wetgeving, net zoals zij dat doet met de energieprestatienorm voor gebouwen. Dit vereist een goed meetsysteem, met een nulmeting en een goede monitoring voor circulariteit. De criteria hiervoor zijn nog niet opgesteld, nee. We hebben aangegeven wat we nodig hebben om in 2021 het ‘basiskamp’ te hebben ingericht, van waaruit we verder kunnen. Die circulariteitsprestatienorm is een van de benodigdheden.”

Nederland heeft al een Bouwagenda die stelt dat er tussen nu en 2030 een miljoen nieuwe energieneutrale woningen moeten worden gebouwd en dat jaarlijks honderdduizend bestaande woningen moeten worden verduurzaamd. Wordt de bouwsector niet overvraagd als zij ook nog circu-

**Circulair
bouwen,
hoe doe je dat?**

In 2050 moet de Nederlandse economie circulair zijn, aldus de regering. We hebben dan een economie die zuinig is op grondstoffen, geen afval of vervuiling meer produceert en op schone energie draait. Deze denkrichting wordt breed onderschreven. In 2017 sloot de regering met bedrijven, vakbonden, kennisinstituten en milieuorganisaties een Grondstoffenakkoord. De ondertekenaars hebben vijf Transitieagenda's opgesteld voor sectoren die nu nog veel grondstoffen verbruiken, waaronder de bouw.

Zie ook www.circulaireeconomienederland.nl

lair moet gaan werken? En zullen die woningen betaalbaar zijn?

“Dat is een goede vraag. De normen voor circulariteit zullen we langzaam moeten opschroeven, zodat toeleveranciers van materialen de kans krijgen zich aan te passen en producten in ruime mate en betaalbaar op de markt te brengen. Dan nog bestaat de kans dat de eerste groep circulaire woningen kostbaarder wordt. Ik vind dat de overheid deze onrendabele top moet subsidiëren. Corporaties zouden een deel van de kosten gedekt kunnen krijgen als de overheid de verhuurdersheffing zou verlagen. Maar die heffing is weer nodig om de schatkist te vullen. Het is een kwestie van keuzes maken.”

Verwacht u dat de regering uw voorgestelde agenda overneemt?

“We hebben te maken met de ministers van Economische Zaken,

Binnenlandse Zaken en Infrastructuur en Waterstaat. Ik denk dat ze onze voorstellen graag willen overnemen, maar alleen al voor de eerste vier jaar vragen we zo'n honderd miljoen euro. Dat is serieus geld. Niemand is tegen circulariteit, maar om het ook voor elkaar te krijgen... dat is nog wel even een dingetje. De officiële reactie van de regering komt in juni. In regeerakkoord staat overigens tot mijn verbazing dat de regering de transitieagenda's circulaire economie zal uitvoeren. Maar ik verwacht echt niet dat het geld zomaar op tafel komt. Veel van het 'hoe' is ook nog niet duidelijk. Hoe gaan we dat doen, circulair aanbesteden? Ik wil zelf een circulaire woning laten bouwen, die volledig demontabel is, maar loop tegen intrigerende obstakels aan.”

Zoals?

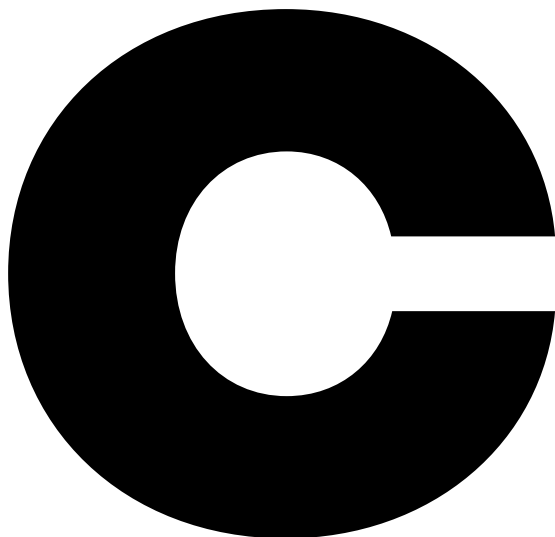
“Het begint al bij de vloer. In een

vochtig klimaat is een houten vloer op de begane grond ongewenst. Maar wat dan wel? Je zou kunnen denken aan een prefab betonnen begane-grondvloer die demontabel is, net als het vloerverwarmings-systeem, dat gekoppeld wordt aan warmte-koudeopslag en een warmtepomp. Maar de afwerkvloer die daarbovenop komt moet verlijmd worden. Weg demontabiliteit! Dat soort dingen is technisch gezien onvoldoende uitgewerkt. Ook wil ik graag tweedehands materialen gebruiken. Maar waar vind ik deze? We hebben nog geen omvangrijke materialenbank.”

Is er overheidsbeleid dat haaks staat op de ambities voor circulair bouwen?

“Bij aanbesteding van gebouwen eist de overheid duurzaam geproduceerd hout. Maar een FSC-keurmerk wordt niet toegekend aan gebruikt hout. Terwijl hergebruik

De bouwsector is verantwoordelijk voor circa 50 procent van het grondstoffenverbruik en 40 procent van het afval in Nederland. Gebouwen zijn met 35 procent de grootste bron van CO₂-uitstoot. Een circulaire economie vraagt dus om een revolutie in de bouw. Deze sector moet bij voorkeur hernieuwbare grondstoffen gaan gebruiken, zoals hout. Bij de sloop van gebouwen dienen de materialen te worden hergebruikt of hoogwaardig gerecycled – op dit moment keert slechts 3 procent van de grondstoffen in hun oorspronkelijke functie terug in gebouwen. Gebouwen moeten energieneutraal worden en de CO₂-uitstoot in de keten, van de cementfabriek tot de bouwplaats, tot nul gereduceerd.

*Gemeenten geven de grond uit;
dat geeft macht. Ze kunnen circulaire
eisen stellen bij de gronduitgifte.*

van hout nu juist de meest duurzame optie is. Die eisen zouden dus aangepast moeten worden.”

Hoe kunnen gemeenten vooroplopen bij circulair bouwen?

“Bij iedere verandering die ze in hun stad of dorp willen doorvoeren, zouden gemeentebestuurders zich moeten afvragen: kunnen we dit op een andere manier aanpakken dan het aan de markt overlaten? Gemeenten geven de grond uit; dat geeft macht. Ze kunnen circulaire eisen stellen bij de gronduitgifte. Datzelfde geldt voor provincies bij de aanleg van wegen. Het is wel belangrijk om een goed circulair begeleidingsteam aan te stellen.”

Kent u positieve voorbeelden?

“Ik heb zelf veel te maken met de gemeente Helmond. Samen met GroenLinks-Kamerlid Paul Smeulders (tot voor kort wethouder in Helmond, red.) ben ik daar initiatiefnemer van de wijk Brainport Smart District. Die moet wereldwijd een voorbeeld worden van energieneutraliteit, circulariteit, slimme mobiliteit en sociale inclusiviteit. Een grote uitdaging, omdat we zoveel tegelijk willen veranderen. Soms staat landelijke wetgeving daarbij in de weg. Je kunt bewoners niet verplichten om gebruik te maken van elektrische deelauto's in plaats van een eigen

auto. Wel kun je autodelen stimuleren door daar meer parkeerplekken voor te maken. We willen de wijk ook voorbereiden op autonoom rijdende auto's die zichzelf buiten de wijk parkeren en komen voorrijden wanneer de bewoners ze nodig hebben.

In de slimme wijken van de toekomst zullen we overigens niet alleen vervoermiddelen delen, maar ook andere spullen, diensten en ruimten. We willen in Brainport Smart District met een nieuwe bouwtypologie gaan werken, waarbij we per pakweg tien woningen een gemeenschappelijke ruimte bouwen. Daar komen apparaten voor gedeeld gebruik, maar bewoners kunnen er ook samen eten of tv-kijken.”

Zal ons straatbeeld veranderen door circulair bouwen?

“Ja, dat denk ik wel. Zeker als we ons niet beperken tot circulaire gebouwen en wegen. Energieneutraliteit is onderdeel van circulariteit, en dat is weer onderdeel van duurzaamheid. Meer deelauto's en dus minder parkeerplaatsen zorgt voor een ander straatbeeld, met meer fietsers en voetgangers. Dat gaat fijnere steden opleveren. De uitdaging is daarnaast om hergebruikte materialen zodanig te upgraden dat je er aantrekkelijke gevels mee bouwt. Onze archi-

tecten hebben een dusdanig hoog niveau, dat ik er alle vertrouwen in heb dat circulair bouwen de maatschappij alleen maar mooier en beter maakt.”

Nu de bouwers nog.

“De bouw moet af van het denken op korte termijn, met criteria als ‘investeringen moeten binnen tien jaar terugverdiend worden’. Het zou triest zijn als een geciviliseerd land als Nederland niet in staat blijkt te zijn om deze agenda uit te voeren.”

/

Naar een circulaire bouw- economie: vier aanbevelingen voor overheden

- Overheden moeten bij de aanbesteding van bouwprojecten eisen stellen op het gebied van circulariteit
- Gemeenten kunnen en moeten circulaire eisen stellen bij gronduitgifte
- Er moet een verplicht materialenpaspoort komen voor gebouwen, zodat bij renovatie of sloop bekend is welke materialen zich waar in het gebouw bevinden.
- De overheid moet circulariteitsprestaties afdwingen en steeds opschroeven via wetgeving, zodat zij dit nu doet met de energieprestatienorm. Een 'circulariteitsprestatienorm' dus.

Milieudividend

vergroenen in tijden van populisme

De milieubelastingen die GroenLinks bepleit, zoals de kilometerheffing, stuiten op maatschappelijke weerstand en populistische kritiek. Er is een manier om in te spelen op het wantrouwen tegen fiscale vergroening: het milieudividend.

door **Richard Wouters**

Tijdens de verkiezingscampagne van 2017 werd GroenLinks door andere partijen onder vuur genomen vanwege de talrijke milieubelastingen in haar programma. D66-voorman Alexander Pechtold schuwde de populistische overdrijving niet: “U schaft het eigen risico in de zorg af, maar laat de mensen dat op een andere manier alsnog betalen door zeven nieuwe belastingen te introduceren”, verweet hij GroenLinks-aanvoerder Jesse Klaver in een tv-debat. “Die belasting op verpakkingen, op auto’s, op huizen, die gaat de mensen echt treffen”, kreeg Klaver tijdens het slotdebat naar het hoofd geslingerd door CDA-leider Buma.

Na het mislukken van de formatiepogingen met VVD, CDA en D66 liet Klaver zich ontvallen dat GroenLinks een van haar milieubelastingen – de kilometerheffing – best had willen opofferen voor een goed regeerakkoord. Het was wellicht niet toevallig dat Klaver juist dit tipje van de sluier over de formatieonderhandelingen oplichtte: met een kilometerheffing voor personenauto’s maak je weinig vrienden, zeker niet onder de politieagenten, buschauffeurs en zorgmedewerkers die GroenLinks sinds de verkiezingswinst van 2017 aan haar kant probeert te krijgen om door te groeien tot een brede volkspartij. Autorijden is voor velen

een ingesleten gewoonte, voor sommigen een noodzaak. Ook zonder kilometerheffing is het geloof in de populistische mythe van de auto als melkkoe voor de overheid al wijdverbreid.

Tegelijk laat het voorbeeld van de kilometerheffing zien dat het nog niet zo gemakkelijk is om effectieve milieupolitiek te bedrijven zonder pijnlijke belastingmaatregelen. Vooral dankzij een slim vormgegeven kilometerbeprijzing scoorde de mobiliteitsparagraaf van GroenLinks het best bij de doorrekening van de verkiezingsprogramma’s door het Planbureau voor de Leefomgeving: 20 procent minder CO₂-uitstoot door het verkeer in 2030 (bovenop de reeds voorziene daling door strengere Europese normen), 14 procent minder uitstoot van fijnstof en 10 procent minder uitstoot van stikstofoxiden. Daarbovenop nog eens 60 procent minder files, 8 procent meer loop- en fietskilometers en minder verkeersslachtoffers.

Hoe zou een maatregelenpakket zonder kilometerheffing eruit moeten zien om even effectief te zijn tegen klimaatverandering, ongezonde lucht en de verstopping van steden door een groeiend aantal auto’s? Zo’n pakket omvat nog altijd fiscale maatregelen: forse verhoging van de bestaande belastingen op aanschaf, bezit en brandstof van benzine- en dieselauto’s.

Bovendien wordt de toegang tot steden gerantsoeneerd voor automobilisten. De vrijheid van de auto-rijder wordt dus aanmerkelijk forser ingeperkt dan met een slimme kilometerheffing het geval zou zijn. Het voordeel van milieubelastingen is dat zij, veel meer dan verboden en geboden, ruimte laten voor de vrije keuzes van individuen. Groene politiek zonder nieuwe belastingen zou wel eens erg betuttelend kunnen worden.

Opbrengst voor de burgers

Is er een manier om de steun van politieagenten, buschauffeurs en zorgmedewerkers te krijgen voor nieuwe milieubelastingen? Om de populistische kritiek dat GroenLinks de gewone man geld uit de zak klopt, te pareren? Misschien helpt het om wat meer rekening te houden met het wantrouwen tegen fiscale vergroening. Als mythen zoals die van de auto als melkkoe zich niet laten uitbannen, kun je er altijd nog op inspelen.

Indien een groene belasting op wantrouwen stuit, zo suggereert de Wereldbank in een rapport over het beprijzen van CO₂-uitstoot, geef de opbrengst dan direct terug aan de burgers. "Overheden die voor deze aanpak kiezen, verwerven een zekere geloofwaardigheid met betrekking tot de beweegredenen voor de belasting. Het is duidelijk

dat de regering niet probeert extra inkomsten van belastingbetalers af te dwingen om haar eigen begroting of macht uit te breiden", aldus de Wereldbank.

Onder meer Zwitserland en een aantal Canadese deelstaten hebben ervoor gekozen om de opbrengst van CO₂-belastingen terug te sluisen naar burgers en bedrijven, in de vorm van lagere sociale premies of belastingen. In de Verenigde Staten lanceerde een groep prominente, van het gevaar van klimaatverandering doordrongen Republikeinen vorig jaar een plan voor CO₂-belasting dat nog meer transparantie belooft over de terugsluis: honderd procent van de opbrengst zou elke maand als 'dividend' worden uitgekeerd aan de Amerikaanse ingezetenen. Het plan maakt geen kans zolang de regering-Trump gedomineerd wordt door ontkenners van klimaatverandering. Maar eenmaal ingevoerd zou het dividend zo populair worden onder Amerikanen, dat niemand de CO₂-belasting ooit nog zou durven terugdraaien, zo stellen de 'groene' Republikeinen terecht.

Het plan keert aan elke Amerikaan, van baby tot grijsaard, een gelijk deel van de opbrengst van de CO₂-belasting uit. Zo'n hoofdelijke verdeling, stelt de Wereldbank, "kan essentieel zijn voor het bouwen aan politieke steun". Bij deze verdeling

is het zeer waarschijnlijk dat een modaal gezin een hoger bedrag aan milieudividend ontvangt dan het aan milieubelasting betaalt. Een minder verpest klimaat, schonere lucht en een rijkere natuur krijgt het er dan 'gratis' bij.

Serius geld

Nederland is Amerika niet. De achterban van GroenLinks roepen niet om een kleine overheid, zoals die van de Republikeinen. Bij de financiële onderbouwing van haar programma kan GroenLinks de opbrengsten van milieubelastingen niet missen: die financieren drie kwart van haar voorstellen voor een eerlijker beleid. Niet slechts de afschaffing van het eigen risico in de zorg, maar ook onder meer het verlagen van zorgverzekeringspremies, het verbeteren van het onderwijs, het verlagen van de lasten op arbeid en het terugdraaien van bezuinigingen op ontwikkelings-samenwerking. In de komende decennia zullen de opbrengsten van milieubelastingen ook nodig zijn om de lusten en lasten van de overgang naar schone energie eerlijk te verdelen.

Toch is er reden om voor een milieudividend te kiezen als een groene belasting erg controversieel is. Denk aan de kilometerheffing, de belasting op vliegtickets, de heffing op bestaande bebouwing of

Als mythen zoals die van de auto als melkkoe zich niet laten uitbannen, kun je er altijd nog op inspelen.

/

de verhoging van de btw op vlees en vis (allemaal maatregelen die in de financiële uitwerking van het GroenLinks-programma staan). De opbrengst van de belasting wordt dan zo rechtstreeks mogelijk teruggesluisd naar burgers en andere ingezetenen – bijvoorbeeld als een zichtbare korting op de inkomstenbelasting of als een uitkering door de Belastingdienst aan mensen die nauwelijks of geen inkomstenbelasting betalen.

Vanuit sociaal perspectief hoeft zo'n milieudividend bovendien geen weggegooid geld te zijn: als iedereen een gelijk bedrag ontvangt, draagt het 'Klaverdividend' bij aan grotere inkomensgelijkheid. Vanuit groen perspectief is aantrekkelijk dat een milieubelasting die gekoppeld is aan een dividend moeilijker terug te draaien valt door politieke tegenstanders. Wie herinnert zich de in 2008 ingevoerde vliegtaks nog? Die werd binnen een jaar weggeobbyd door de luchtvaartsector. Alleen al een kilometerheffing voor personenauto's kan, zelfs als de uitvoeringskosten worden afgetrokken van de opbrengst, een dividend van zo'n 170 euro per persoon per jaar opleveren. Dat is serieus geld, zeker voor modale gezinnen met kinderen. Die laten zich dat niet zomaar weer afpakken.

Geen knieval

Gaat het te ver om de populistische kritiek op de milieubelastingen van GroenLinks te beantwoorden met een milieudividend dat misschien ook een tikkeltje populistisch is? In dat geval moet GroenLinks het verhaal van de *green tax shift* nog vaker vertellen: we krijgen een betere samenleving voor onszelf en onze kinderen, op een gezondere aarde, als onze overheid niet belast wat waarde toevoegt (arbeid), maar wat waarde onttrekt (vervuiling) aan de samenleving en aan de aarde. Ook is het zaak om te blijven zoeken naar (Europese) instrumenten die vervuiling niet pas in de consumptiefase belasten, maar al bij de bron: mijnbouw, industrie en landbouw. Dan krijgen bedrijven vaker de rekening gepresenteerd, in plaats van burgers.

Wat GroenLinks in elk geval niet moet doen, is afdingen op de noodzaak van fiscale vergroening. Dat zou pas echt een knieval voor het populisme zijn.

/

Literatuur

- Conservative Leadership Council,
The conservative case for carbon dividends, 2017
- Planbureau voor de Leefomgeving,
Analyse verkiezingsprogramma's 2017-2021, 2017
- Wereldbank, *Carbon Tax Guide: A Handbook for Policy Makers*, 2017

DECENTRA

De grootschalige decentralisaties in het sociaal domein verlopen nog niet vlekkeloos.

Wat te doen? Volgens Albert Jan Kruijer van het Instituut voor Publieke Waarden is het terugdraaien van de decentralisaties geen oplossing, net zo min als 'doordecentraliseren'.

Zijn aanbeveling: rust in de tent, en een sterker besef dat rechtvaardigheid ook schuilt in het behandelen van mensen op basis van hun verschillen in plaats van het nastreven van gelijke behandeling.

Door **Albert Jan Kruijer**

Volgens Aristoteles was de ergste vorm van ongelijkheid het gelijk behandelen van ongelijke gevallen. Dat was nog erger dan het ongelijk behandelen van gelijke gevallen. Een wijs uitgangspunt voor wie de decentralisaties in het sociale domein bestudeert. Immers, het leveren van 'maatwerk' en 'doen wat nodig is' staan daarin voorop. En dat is niets minder dan een fundamentele omwenteling in het denken over onze verzorgingsstaat. In de twintigste eeuw dreven de grote verzorgingsstatelijke projecten (zoals de WAO, AOW, AWBZ, Bijstandswet, Zorgverzekeringswet) voornamelijk op gelijkheid. Dit uitgangspunt had een ongekend emancipatoire functie. Zorg en sociale zekerheid waren niet meer alleen toegankelijk voor de *happy few*, maar in principe voor iedereen. We waren als mensen gelijk, en we werden gelijk behandeld.

Maar naarmate de eenentwintigste eeuw in beeld kwam, brokkelde dat beeld langzaam af. Nog niet eens op waardenniveau (nog steeds vinden we in Nederland gelijkheid een belangrijke waarde), maar vooral op operationeel niveau. Sociale diensten en zorgkantoren vertaalden de waarde 'gelijkheid' in uitvoerige protocollen, regels, werkafspraken, *checklists*, afvinklijsten, noem maar op. De zorg, steun en hulp die de staat leverde, moest gelijk, maar ook vooral rechtmatig verstrekt worden. Dat sommige mensen 'meer' zouden krijgen dan anderen, moesten we zo veel mogelijk voorkomen. In de uitvoering van veel beleid kwam zo de waarde 'rechtmatigheid' centraal te staan, met de bijbehorende bureaucratie. Dit leverde grote bureaucratische organisaties op die bovendien langzaam vastliepen in technologie. Denk aan de Belastingdienst, het UWV en de Sociale Verzekeringsbank. De filosofen Alexis de Tocqueville en Michel Foucault lieten in respectievelijk de 19e en de 20e eeuw zien dat gelijkheid en bureaucratie twee kanten van dezelfde medaille zijn. Grote bureaucratische systemen draaien op rekenregels

/

Hoe meer de gemeenten regie kunnen voeren over de verschillende bureaucratische systemen, des te eenvoudiger maatwerk wordt en dit maatwerk te legitimeren is.

LISATIE vraagt om rust in de tent

en algoritmen die het liefste zo min mogelijk variabelen verdisconteren. Het helpt dan om mensen zo gelijk mogelijk te definiëren – ook al verschillen mensen in de praktijk uiteraard. Tocqueville sprak van ‘mild despotisme’: een geïndividualiseerde samenleving en een bureaucratische overheid die gezamenlijk de publieke zaak om zeep helpen. Foucault had het over commodificatie, het proces waarbij steeds meer aspecten van het menselijk handelen worden uitgedrukt in koopwaar. Oftewel: de burger als beleidsobject.

Jeugdzorgdrama's

Daarnaast betekenden al die regels en protocollen niet dat mensen goed geholpen werden. De grootste jeugdzorgdrama's, bijvoorbeeld met de kinderen Savannah en Rowena, vonden plaats voor de decentralisatie van 2015. Ook toen waren er wachtlijsten. Ook toen bestond er daklozenproblematiek. Keer op keer verbaasde het de onderzoekende inspecties dat betrokken partijen die elkaar niet kenden, wel individueel bekend waren met het gezin en dat niemand ingegrepen had. Langzaam groeide het besef dat mensen weliswaar gelijk waren voor de wet, dus in rechtstatelijke zin, maar dat ze in verzorgingsstatelijke zin (binnen hun sociale context) van elkaar verschilden. En dat voorzieningen die gebaseerd waren op de grootste gemene deler bij veel individuele problemen niet aansloten. Belangrijker, dat het leveren van zorg en hulp op maat door Rijksuitvoeringsinstellingen en de Rijksoverheid vrijwel niet mogelijk was. Daarvoor is de schaal te groot. De financiële crisis dwong tot ingrijpen in de verzorgingsstatelijke financiën. Daarnaast stonden de gemeenten klaar om nieuwe taken op te pakken. Zij kenden hun inwoners, zo heette het, en dus konden ze beter op maat en integraal werken. Vanaf 2005 en 2007 konden ze aan de slag met de Wet werk en bijstand en de Wmo. In 2015 kwamen daar de Jeugdwet, de nieuwe Wmo en de Participatiewet bij. Maar daar bleef het niet bij.

Het leveren van zorg en hulp op maat moest ook goedkoper kunnen. Naast nieuwe taken en wetten kregen gemeenten dus ook een bezuinigingsopgave te verwerken die vrijwel direct als budgetkorting werd ingeboekt door het rijk.

Verstoken van maatwerk

Nu, drie jaar verder, is de vraag hoe het ervoor staat. In het sociaal hospitaal helpt het Instituut voor Publieke Waarden zo'n 200-300 huishoudens per jaar die vastlopen in bureaucratie. 'Multiprobleemgezinnen', noemen beleidsmakers ze vaak. Het zijn in ieder geval gezinnen die volstrekt het overzicht kwijt zijn in het moeras van problemen en oplossingen waar ze in verzeild zijn geraakt. Of het nu gaat om een mevrouw die naar een verpleeghuis moest, terwijl ze prima thuis kon wonen maar de eigen bijdrage voor de dagbesteding waar ze ook zorg kon krijgen niet kon betalen, of de moeder met vijf kinderen die vanwege een huurschuld op straat wordt gezet (er waren al vijf crisispleegzorg plekke geregeld en een plek in de vrouwenopvang voor moeder). Het positieve nieuws is dat alle oplossingen die we ontwikkelen binnen de wet vallen. De decentralisatiewetten bieden erg veel ruimte. Binnen een middag regelden we de huurschuld van de moeder met vijf kinderen waardoor ze thuis konden blijven wonen. De mevrouw in het verpleeghuis kon weer terug naar huis. De gemeente hoefde de eigen bijdrage voor de dagbesteding niet te innen. Het mindere nieuws is dat er nog steeds mensen van kwalitatief hoogwaardig maatwerk verstoken blijven. Daarvoor zie ik een aantal oorzaken:

- 1 De decentralisaties in het sociale domein vormen een ongekend grote operatie in de geschiedenis van onze verzorgingsstaat. Deze operatie heeft consequenties voor financieringsmodellen, datasystemen, organisatievormen en organisatiecultuur. En dat allemaal tegelijk. Ik schat dat die ontwikkeling nog minimaal tien jaar zal voortduren. De verzorgingsstaat van de toekomst is niet zomaar af.
- 2 Gemeenten gaan over veel, maar nog lang niet over alles. Volkshuisvesting bijvoorbeeld, of geestelijke gezondheidszorg voor volwassenen. Daarnaast zijn ze bij schulden vaak afhankelijk van schuldeisers, waaronder de Rijksoverheid, die niet altijd meewerken. Dat compromitteert de regiefunctie. Zeker omdat we weten dat het meest voorkomende probleem van gezinnen die wijkteams bezoeken een palet aan huisvestings- en financiële problemen betreft.

- 3 Rechtmatigheid is nog steeds een dominante waarde. De decentralisatiewetten mogen in formele zin veel ruimte bieden; in werkafspraken, beleidsregels en andere productiemechanismen zit nog veel starheid. Zorgaanbieders die van gemeenten ruimte krijgen om zelf in te schatten hoeveel hulp iemand nodig heeft die hun medewerkers vervolgens instrueren om van 'gemiddeld twee uur uit te gaan', zijn geen uitzondering.
- 4 Integraal werken is weliswaar een veelgehoorde doelstelling, maar de meeste gemeenteraden verdelen de brede doeluitkering 'sociaal domein' (waar gemeenten de decentralisatiewetten mee moeten financieren) op een oude manier. Dat houdt in: verschillende wetten, verschillende budgetten en dus verschillende verantwoordingsmechanismen, controles en verantwoordingssystematiek. Het kan dus zijn dat een wijkteamlid 'integraal' moet werken, maar wel met drie gemeentelijke wetten (Participatiewet, Jeugdwet, Wmo, Zorgverzekeringswet, de Wet langdurige zorg en de Wet passend toewijzen) te maken krijgt. Dan kost maatwerk maken veel tijd.

Drie niveaus van ongelijkheid

Door deze meer technische oorzaken heen loopt een morele discussie: willen we mensen gelijk behandelen of de verschillen tussen mensen leidend laten zijn? De ongelijkheid die ik waarneem, speelt op verschillende niveaus:

- 1 Tussen steden, omdat steden de voorzieningen die voortvloeien uit de wetgeving anders invullen.
- 2 Tussen mensen binnen steden, omdat verschillende professionals verschillende werkwijzen hebben.
- 3 Tussen individuen en doelgroepen: daklozen jongeren, dakloze volwassenen, mensen die niet kunnen lezen en schrijven en ict niet begrijpen.

Het is de vraag in welke mate die ongelijkheid te billiken is. De verschillen tussen steden zijn evident, maar net zo zeer buiten het sociale domein. Een huis in Stadskanaal is goedkoper dan een huis in Amsterdam. Wie in een stad met een academisch ziekenhuis woont, is in het voordeel ten opzichte van iemand die daar

anderhalf uur voor moet reizen. Salarissen verschillen per stad, net als de kwaliteit van scholen. Bovendien zien we gemengde verschillen. Sommige steden zijn ruimhartiger op de Wmo, anderen op de participatiewet. Dat hangt samen met politieke verschillen per stad en dus met lokale democratie. Dat lijkt mij een goede ontwikkeling. Mensen kunnen lokale keuzes van de gemeenteraad meer dan ooit lokaal beïnvloeden, juist dankzij de decentralisaties; alleen al vanwege het feit dat die gemeenteraad meer ruimte heeft en meer verantwoordelijkheden dan voor 2015. Lokale democratie gaat nu echt ergens over.

Verschillen tussen mensen binnen steden lijken mij legitiem. Mensen verschillen van elkaar, en een goede kwaliteit van dienst- en hulpverlening betekent ook dat we die verschillen moeten incorporeren. En belangrijker: dat we ze moeten legitimeren. Het gaat immers om publiek geld. Waarom krijgt persoon A wel hulp bij zijn huurschuld en persoon B niet? En daar schuurt het. Het ontbreekt vooralsnog aan methoden om die verschillen zinvol uit te leggen. Dan lopen we het risico dat maatwerk willekeur wordt. Oftewel: willekeur is niet-gelegitimeerd maatwerk. Waar we in het verleden professionals trainden in het volgen van *flow-charts*, werkafspraken en *checklists* (het gelijk maken van ongelijke gevallen) hebben professionals en gemeenten behoefte aan instrumenten om verschillen zinvol inzichtelijk te maken. Ook rechters die oordeelden over Wmo-rechtzaken wezen daar keer op keer op: u heeft geen recht op een traplift, maar wel op een zorgvuldige afweging.

De verschillen die ontstaan tussen mensen met meerdere problemen en anderen zijn zorgwekkend, en soms merkwaardig. Al in augustus 2016 stelde een rechter in Delft dat gemeenten daklozen eerst moeten opvangen, dan pas kijken in welke regio zo thuis horen, om dan vervolgens een plek voor ze te regelen. En ze pas zorg te ontfangen wanneer die nieuwe plek geregeld was. Toch is dat nog lang geen standaard. Daarnaast bestaat er een groep van zeer kwetsbare jongeren van 16 tot en met 23 jaar. Immers, zodra ze 18 worden, vallen ze buiten de jeugdwet. Hier wrekt zich ook het gebrek aan concrete instrumenten. Het wettelijk kader is ruim

De morele discussie draait om de vraag: willen we mensen gelijk behandelen of de verschillen tussen mensen leidend laten zijn?

/

genoeg om deze jongeren hulp te bieden, maar niet dwingend genoeg voor gemeenten en aanbieders om dat ook te doen. Het doel van de decentralisaties was immers ook om gemeenten ruimte te bieden. Wel zien we gemeenten steeds vaker oplossingen ontwikkelen.

Kortom, de decentralisaties lopen nog niet vlekkeloos. Weinig mensen hadden die verwachting. De vraag is wat er beter kan. Meer toezicht? Meer terugbrengen naar het Rijk? Meer dwingende wettelijk kaders vanuit het rijk? Nog meer bureaucratie om de negatieve effecten van bureaucratie te bestrijden? Nog meer centralisatie om de gevolgen van decentralisatie te bestrijden? Dat lijkt mij de verkeerde weg. Ook binnen de domeinen die nog wel onder het Rijk vallen, zoals het UWV, de Sociale Verzekeringsbank, het CAK en de Belastingdienst, verloopt een en ander immers niet vlekkeloos. Bovendien zal recentralisatie leiden tot nog meer regels, nog meer wetten, nog meer bureaucratie, en nog omvangrijkere anonieme ict-systemen die weer ten koste gaan van mensen die de systeemwereld nu ook al niet begrijpen.

Rust in de tent

Wat dan wel? Doordecentraliseren kan een optie zijn, op de terreinen huisvesting, geestelijke gezondheidszorg voor volwassenen en inkomstenbelasting. Mensen met meerdere problemen zijn uiteindelijk het slachtoffer van oplossingen die aan verschillende financieringsstromen en verschillende bureaucratische systemen gekoppeld zijn. Hoe meer de gemeente daar regie over kan voeren, des te eenvoudiger maatwerk wordt (en dit maatwerk te legitimeren is). Maar gezien bovenstaande is het daar nog veel te vroeg voor.

Rust is dan ook het devies. Gemeenten zijn vol in ontwikkeling, in veel gevallen samen met zorgverzekeraars, woningbouwcorporaties en zorgaanbieders. Nieuwe decentralisaties of recentralisaties verstoren

die ontwikkeling. Bovendien hebben we zoals gezegd geen enkele garantie dat het Rijk het beter kan. Wat we nodig hebben, is rust in de tent. De ontwikkeling die sinds de Tweede Wereldoorlog dominant is, namelijk gestandaardiseerde bureaucratieën die op basis van rechtmatigheid en standaarden een gefingeerde gelijkheid produceerden, draaien we niet in drie jaar om. Daar is minimaal tien jaar voor nodig. Rust om door te ontwikkelen dus. Wat mij betreft mogen de volgende vragen niet op die ontwikkelagenda ontbreken:

- Hoe legitimeer je maatwerk?
- Hoe voorkom je dat groepen systematisch worden uitgesloten?
- Hoe kunnen gemeenten intensiever van elkaar leren?

En laten we tot slot Max Weber niet vergeten. Deze Duitse socioloog en econoom zag bureaucratie vooral als cultuurvorm. Mensen vragen om regels en wetten. Waar we bang zijn dat anderen beter behandeld worden, leidt dat tot perverse bureaucratie. En juist die angst is veel Nederlanders niet vreemd. Waar dit angst betreft voor een slechter behandeling van anderen, ligt een inclusieve samenleving in het verschiet. Maar daar is eveneens het besef voor nodig dat rechtvaardigheid ook schuilt in het behandelen van mensen op basis van hun verschillen, in plaats van het nastreven van gelijke behandeling. Met dank aan Aristoteles.

/

Slimme algoritmen in het sociale domein – zeven politieke

Gaat uw kind spijbelen? Komt uw buurman in de schulden? Wordt uw buurt criminel? Dankzij slimme algoritmen kan de overheid dit steeds vaker voorspellen voordat de leerplicht-ambtenaar of de schuldsanering daadwerkelijk aan de deur klopt. Hoewel door slimme algoritmen verzamelde data kunnen leiden tot het vroegtijdig opsporen van armoede of het veiliger maken van een stad, roept deze aanpak ook de nodige vragen op. Hoe houden we politiek grip op slimme algoritmen en zorgen we ervoor dat nieuwe technologieën ons ten goede komen? Zeven politieke lessen van Albert Meijer, hoogleraar Publieke Innovatie aan de Universiteit Utrecht.

Door Liesbeth Beneder

Gemeenten zetten steeds vaker slimme algoritmen in om vroegtijdig problemen bij burgers op te sporen. Te denken valt aan hoge schulden, schooluitval of criminaliteit. De mogelijkheden om data te koppelen en op basis daarvan voorspellingen te doen over menselijk gedrag, groeien snel. Daarmee lijkt de overheid haar grip op de samenleving te versterken. De bedoelingen zijn vaak goed, maar er zijn ook kritische juridische, ethische en bestuurskundige vragen te stellen bij de inzet van algoritmen in het sociale domein.

Albert Meijer, hoogleraar Publieke Innovatie aan de Universiteit Utrecht en verbonden aan het departement Bestuurs- en Organisatiewetenschap, houdt zich met deze vragen dagelijks bezig. Meijer onderzoekt hoe slimme algoritmen werken in het publieke domein, wat technologische innovaties betekenen voor democratische processen en hoe ze zorgen voor nieuwe samenwerkingsverbanden. Meijer: “Nieuwe technologieën overkomen ons niet zomaar, wij kunnen ze ook zelf sturen. Ik zoek manieren hoe we technologische ontwikkelingen zo kunnen inzetten dat ze leiden tot wenselijke uitkomsten.”

lessen

Niet nieuw

Meijer wijst erop dat de inzet van algoritmen niet nieuw is: de overheid maakt al sinds de jaren tachtig gebruik van computers die besluiten nemen en werk van ambtenaren uitvoeren. “Het Centraal Justitieel Incassobureau stuurt automatisch een bon als je te hard rijdt. Daar komt geen mens aan te pas. De hoogte van je studiefinanciering wordt volledig door algoritmen berekend. Dat er bepaalde waarden ingebakken zitten in deze technologische systemen, is ook niet nieuw. Dit zie je bijvoorbeeld duidelijk bij fraudeopsporingssystemen die de overheid heeft ontwikkeld om te voorkomen dat iemand ten onrechte een uitkering ontvangt.”

De afgelopen jaren is de inzet van algoritmen echter sterk veranderd. Meijer wijst daarvoor drie belangrijke redenen aan. “Ten eerste zijn er veel meer data beschikbaar, en daarmee meer mogelijkheden om algoritmen in te zetten. Ten tweede zie je dat nieuwe vormen van *fuzzy logic* allerlei nieuwe zoekvragen mogelijk maken. Deze vorm van logica werkt met meer dan de binaire waarden van waar (1) of onwaar (0), maar ook met alle waarden daar tussen in. Iets is niet meer warm of koud, maar een beetje warm. Ten derde is de belangrijkste ontwikkeling dat algoritmen slim zijn geworden:

ze zijn zelflerend. Waar algoritmen eerst heel statisch waren – ze konden alleen werken met vooraf door de makers van het algoritme ingevoerde taken – kunnen slimme algoritmen tegenwoordig deze taken op basis van beschikbare data en correlaties die ze hiertussen vinden, zelf verfijnen. Dit zelflerend vermogen zorgt ervoor dat algoritmen veel complexere opdrachten kunnen uitvoeren.”

Utopie of dystopie

Volgens Meijer wordt het debat over nieuwe technologieën meestal heel zwart-wit gevoerd. “Aan de ene kant heb je de optimisten die utopische beelden schetsen van een efficiëntere wereld waarin we ook nog gelukkiger zijn. Je ziet dit ook vaak terug in toekomstbeelden van ‘slimme steden’: het wordt hartstikke duurzaam, files bestaan niet meer en criminaliteit verdwijnt. Aan de andere kant worden juist dystopieën geschetst. Door slimme algoritmen krijgen we een *Big Brother*-achtige samenleving, bedrijven of overheden weten alles van ons en sturen ons volledig aan. We raken onze vrijheid kwijt en normaal menselijk contact bestaat niet meer. We raken geheel gevangen in technologieën.”

Meijer is meer genuanceerd. “Er zijn zeker kritische kanttekeningen te plaatsen bij de inzet van slimme algoritmen, maar ik zie

ook echt voordelen. Laat ik een voorbeeld geven: in Utrecht is de gemeente bezig met een project waarbij mensen met financiële problemen vroegtijdig worden geïdentificeerd, om te voorkomen dat zij in de schuldhulpverlening terecht komen. Het is bekend dat mensen daar namelijk heel moeilijk weer uit komen. Als het gebruik van algoritmen dit kan voorkomen, vind ik dat een goede vorm van zorg. Mooi is ook dat de gemeente een app ontwikkelt die mensen helpt beter inzicht te krijgen in hun financiële situatie. Daarnaast wordt het project gekoppeld aan allerlei maatregelen binnen de organisatie. Mensen die in de schulden dreigen te raken, kan de gemeente eerder te hulp komen.”

Les 1

Slimme algoritmen zijn geen wondermiddel

Naast mooie initiatieven ziet Meijer ook gebieden waar de inzet van slimme algoritmen problematischer is. Hij wijst op de ontwikkelingen van *predictive policing*, waarin op basis van data voorspeld wordt in welke wijken het verstandig is extra politiekrachten in te zetten om bijvoorbeeld inbraken tegen te gaan, en op de bezwaren die wiskundige Cathy O’Neill noemt in haar kritische werk *Weapons of Math Destruction*. “Mensen zijn geneigd te denken dat data beheersbaar zijn, maar dat is vaak

helemaal niet zo. Wanneer criminaliteitspatronen in bepaalde wijken zichtbaar worden en naar buiten worden gebracht, kan dat allerlei ongewenste effecten hebben. In plaats van veiliger kunnen bepaalde wijken juist een heel slechte naam krijgen. Nog onvoorspelbaarder worden de effecten wanneer deze data gekoppeld worden aan andere technologische systemen zoals Airbnb of Amazon. Ten tweede profiteert niet iedereen van de inzet van algoritmen. Het gebruik van data is sterk gebaseerd op informatie uit het verleden, waardoor ongewenst gedrag lang aan mensen blijft kleven. Om het plat te zeggen: bij algoritmen geldt de logica van 'eens een dief, altijd een dief'. Voor mensen die willen veranderen, helpen algoritmen niet om met een schone lei te beginnen. Het staat de vrijheid van burgers dan ook in de weg. Ten derde kun je vragen stellen bij de veronderstelling dat we met data de wereld beter leren kennen. Data worden vaak verkeerd ingevoerd of zijn niet volledig. Politieagenten weten meestal maar een paar codes van soorten meldingen en dat kleurt het hele politieregister. Daar komt nog eens bij dat veel kennis helemaal niet gevat kan worden in data. De sociale interacties die zich afspelen in de straat – de verhalen, roddels en ontmoetingen die daar uitgewisseld worden – zijn niet zo gemakkelijk in een datasysteem op

te nemen, terwijl ze wel een grote rol spelen bij wat er zoal gebeurt op straat. Een politieagent heeft dan ook vaak een veel rijker beeld van wat er speelt in de buurt. Correcter is dan ook om te zeggen dat data je de wereld niet leren kennen, maar dat zij een ander perspectief bieden dat niet noodzakelijkerwijs het juiste is. Laatste probleem is de aanname dat data onze problemen gaan oplossen. Technocriticus Evgeny Morozov noemt dit dataïsme. Deze aanname is natuurlijk onjuist. Bij het algoritme om mensen uit de schuldhulp te houden, is het al mooi als tien procent van de mensen geholpen kan worden. Het grootste gedeelte heeft bijvoorbeeld ook psychische problemen of foute vrienden. Zij hebben ook andere zorg nodig, niet alleen een app.”

Les 2

Weeg opties tegen elkaar af en experimenteer

Het is daarom voor Meijer heel belangrijk om altijd een open debat te blijven voeren over de inzet van algoritmen. "Leveren extra schuldhulpcoaches niet meer op dan een dure app? Dat soort vragen moeten we blijven stellen. Slimme algoritmen zijn niet de oplossing voor alles en zeker niet altijd de beste. Mensen moeten niet weggezet worden als ouderwets wanneer ze voor andere oplossingen pleiten." Aan

de andere kant ziet Meijer het wel als een belangrijke taak voor de overheid ermee aan de slag te gaan. "Gemeenten moeten ook gewoon risico durven nemen en experimenteren met de data die ze hebben. Belangrijk is wel om dan niet alleen de werkzaamheid van algoritmen te bestuderen maar ook de ethische vragen te stellen, zoals de vraag of het niet teveel de privacy of vrijheid van burgers aantast, te kijken hoe de effecten uitpakken voor verschillende groepen, en of deze wenselijk zijn."

Les 3

Zorg dat slimme algoritmen de democratie versterken

Het onderzoeken hoe nieuwe technologieën uitpakken voor verschillende groepen in de samenleving hangt voor Meijer nauw samen met het belang dat hij hecht aan een goed werkende Polis. Een Polis staat voor Meijer voor een groep burgers die samen vorm geven aan hun leven, zoals dat vroeger gebeurde bij de oude Grieken. Het betekent dat burgers weer meer betrokken moeten worden bij de samenleving. "Ik onderzoek hoe we invulling kunnen geven aan een toekomst die recht doet aan wat we gezamenlijk willen met het publieke domein. Dit is de reden waarom de term Polis ook zo leidend is voor mij. Natuurlijk", merkt Meijer op, "geloof ik niet dat er een eenduidig 'wij' is. Mensen

Maatschappelijk debat is nodig over de belangrijkste vraag: of slimme algoritmen besluiten voor ons mogen nemen of dat ze alleen ter ondersteuning van de mens mogen dienen.

/

hebben verschillende belangen en waarden. Maar het mooie aan onze samenleving is dat we gezamenlijk voor veel moeilijke problemen oplossingen hebben gevonden. We leven in een vreedzaam land, het afval wordt opgehaald en de criminaliteit is relatief laag. Natuurlijk kan alles altijd beter, maar ik heb vertrouwen in onze democratische kracht. Ik vind het dan ook belangrijk dat nieuwe technologieën zo worden ingebed dat ze die democratische kracht versterken in plaats van deze te ondermijnen. Technologieën moeten dan ook in dienst staan van hoe wij onze toekomst vorm willen geven, in plaats van andersom. Agressie op straat kan gesust worden door middel van slimme algoritmen die dit registreren en dan bijvoorbeeld lavendelgeur inzetten of de kleur van straatverlichting aanpassen, maar we moeten wel in zo'n samenleving willen leven met elkaar."

Les 4

Voer maatschappelijk debat

Wat slimme algoritmen onderscheidt van afvalproblemen of het aanleggen van een nieuwe weg, is hun abstracte karakter. "Het bewustzijn over algoritmen is wel toegenomen, maar een echt maatschappelijk debat is er nog niet over gevoerd." Meijer wil de ontwikkelingen concreter maken. 'Met mijn onderzoeksgroep willen we

een 'PROVOTYPE' ontwikkelen, een robotrechter, die via algoritmes recht spreekt. We willen deze robot inzetten om het gesprek aan te gaan met rechters, advocaten en verschillende groepen burgers. Wat vinden zij van zo'n soort rechter en de uitspraken die hij doet? Door het concreet te maken, kunnen we het onderwerp bespreekbaar maken en onderzoeken welke rol algoritmes in onze samenleving moeten spelen. Maatschappelijk debat is nodig over de belangrijkste vraag: of slimme algoritmen besluiten voor ons mogen nemen of dat ze alleen ter ondersteuning van de mens mogen dienen."

Een mooi voorbeeld van hoe goed maatschappelijk debat er uit kan zien is voor Meijer het energiedebat dat onlangs in Utrecht werd gevoerd over duurzame energie. "GroenLinks-wethouder Lot van Hooijdonk organiseerde een stadsgesprek tussen burgers die door loting waren aangewezen. Dit leidde tot een andere vorm van betrokkenheid die heel mooi was en ook goed past bij de ingrijpende ontwikkelingen op het gebied van duurzame energie. Deze vorm is voor gemeenteraadsleden wel even zoeken: hoe verhouden zij zich nu tot zo'n stadsgesprek? In zekere zin worden ze daar één van de velen, plotseling komen ze op gelijke voet met de burger te staan. Dat wil niet zeggen dat politici minder

belangrijk zijn, maar wel dat ze zich tot meer mensen en organisaties moeten verhouden die ook een rol spelen in het debat.'

Les 5

Slimme algoritmen vragen om richtinggevende principes

Het is bij nieuwe technologieën zoals slimme algoritmen lastig om tot een strak juridisch kader te komen. Meijer: "Wetten en regels kunnen heel bruikbaar zijn, laat ik daarover duidelijk zijn. Ze vormen alleen nooit de enige oplossing. Bij nieuwe technologieën moeten juridische kaders vanwege de snelle ontwikkelingen voortdurend aangepast worden. Je krijgt met een doorgaand leerproces te maken waarin technologie, praktijk en regelgeving elkaar constant uitdagen. Je hebt daarom bij nieuwe technologieën meer fluïde instituties nodig, instituties die flexibeler kunnen reageren op de praktijk. Dit is voor politici vaak best lastig. Het betekent dat hun politieke rol verandert: het zal meer gaan om het neerzetten van richtinggevende principes in plaats van het vaststellen van wetten. De uitwerking in regels zal veel dynamischer zijn. Het werk is daarmee niet zomaar klaar."

Les 6

Stel eisen aan algoritmen, maar kijk ook naar het technologische systeem als geheel.

Het stellen van duidelijke eisen waaraan slimme algoritmen moeten voldoen is belangrijk. Meijer denkt echter niet dat harde transparantie-eisen voor algoritmen het probleem volledig oplossen. “Het lastige aan het eisen van transparantie is dat algoritmen zelf-lerend zijn. Ze passen zich constant aan. Een ander probleem is dat er vaak niet goed genoeg gebruik van transparantie wordt gemaakt. Daarnaast vrees ik dat het met transparantie net zo kan gaan als bij het installeren van een app. De gebruiksvoorwaarden worden heel ingewikkeld gemaakt en iedereen klikt er gewoon op. Uit onderzoek blijkt dat zelfs bij de meest vreemde teksten in de gebruiksvoorwaarden meer dan 10.000 mensen akkoord gaven voordat iemand er achter kwam.

Binnen de EU wordt er nu ook veel gesproken over de ‘*right to explanation*’ en dat vind ik eigenlijk een elegantere benadering. Het principe van *right to explanation* houdt in dat algoritmen verplicht kunnen worden uit te leggen hoe ze tot bepaalde uitkomsten zijn gekomen. Algoritmen werken dan eigenlijk net zoals ambtenaren: naast een besluit moeten ze ook een motivatie geven. Je zou dit als ontwerpprincipe kunnen verwerken in algoritmen. Daarbij is het natuurlijk belangrijk om regelmatig te controleren of de

algoritmen wel echt doen wat ze zeggen te doen”

“De fout die we kunnen maken is denken dat de discussie maar om één specifiek algoritme gaat. Uiteindelijk hebben we te maken met één groot technologisch systeem waarin verschillende soorten data en netwerken aan elkaar gekoppeld zijn. De gevolgen van het gebruik van een technologisch systeem zijn niet zomaar te overzien. Airbnb is daar een goed voorbeeld van. Het is een vrij simpel concept, maar hoe het zou uitpakken in een stedelijke context en welke patronen het met zich meebrengt, was onmogelijk te voorspellen. Een heel concrete tip voor politici is: vraag niet alleen het algoritme goed te ontwerpen, maar vraag ook periodieke rapportages om na te gaan of de praktijk uitpakt zoals gewenst. Wat gebeurt er als je Airbnb gaat verbieden in de stad en levert dit het gewenste resultaat op? Zoek naar manieren om zo goed mogelijk te kunnen leren van deze ingrepen.”

Les 7

Stel de vraag wie de infrastructuur voor data moeten bieden

Tot slot de vraag hoe politici zich moeten verhouden tot slimme algoritmen en datagebruik in het sociale domein door burgers en commerciële partijen. Meijer: “Daar zijn we nog veel minder ver

in.” Hij vertelt over initiatieven in Rotterdam en Gent waar wordt nagedacht over een alternatief Facebook. “Facebook speelt een heel belangrijke rol in de stad, maar beide steden vinden het gek dat de data die het oplevert door een commercieel bedrijf in Silicon Valley gebruikt worden om geld aan te verdienen. Op eenzelfde manier is het ook gek dat de buurtapp die gebruikt wordt om de veiligheid te vergroten of de groenvoorziening op orde te houden, eigendom is van Whatsapp. Kan de gemeente hier geen rol in spelen? In bestuurskundige termen wordt dit ook wel de *overheid-als-platform* genoemd: de overheid zet de infrastructuur op voor allerlei initiatieven van burgers. Eigenlijk net zoals het aanleggen van autowegen, maar dan voor data. Het is dan ook een politieke vraag of overheden op dat onderliggende niveau – de basis voor al die algoritmen – niet ook veel meer voorzieningen moeten gaan creëren, dan wel reguleren. En zo ja, welke publieke waarden we daarbij van belang vinden. Het zijn vragen die we met elkaar moeten onderzoeken.”

/

NEONICS

Hoe lobby en framing gemakslandbouwgif buiten beeld hielden

Neonicotinoïden zijn de meest giftige én meest populaire insecticiden ter wereld. De grootschalige nevenschade van 'neonics' op ons ecosysteem is echter jarenlang weggemoffeld door onder meer een verkeerde framing van dit landbouwgif en intensive lobby van producenten. Het recente EU-verbod op neonics is een belangrijke stap, maar nog niet voldoende om het tij te keren, betoogt Jeroen van der Sluijs, universitair hoofddocent nieuwe risico's in Utrecht en hoogleraar risicocontroversen in Bergen: "Landbouwgif is een gemaksmiddel geworden."

Door **Jeroen van der Sluijs**

In haar boek *Stille Lente* schetste de Amerikaanse biologe Rachel Carson ruim een halve eeuw geleden met profetische precisie het nachtmerriescenario van systemisch landbouwgif. De technologie van het meest gebruikte insectengif ter wereld, de neonicotinoïden, lag toen nog op de tekentafel. In haar boek waarschuwde ze ons dat deze technologie een wereld zou voortbrengen waarin bossen giftig zijn geworden voor insecten, omdat het plantensap vergiftigd is. Waarin een vlo die een hond bijt, dood zal neervallen doordat het bloed van de hond is vergiftigd. Waarin bijen nectar van vergiftigde bloemen naar de bijenkast brengen en daarmee giftige honing produceren.

Rachel Carson's nachtmerrie is inmiddels werkelijkheid geworden. Een recente grootschalige studie vond in driekwart van alle honing wereldwijd neonicotinoïden terug. Dit landbouwgif bevindt zich overal: in de bodem, in ons oppervlaktewater, in het grondwater, in gezuiverd rioolwater, en zelfs in wilde bloemen en bomen. Als u een huisdier heeft, is de kans groot dat het bloed van uw kat of hond giftig is voor vlooiën dankzij vlooiendruppels.

Ondertussen stapelt het wetenschappelijk bewijs zich op dat de gehele insectenwereld op instorten staat. In nog geen dertig jaar is drie kwart van de insecten verdwenen. De Britse bioloog Dave Goulson spreekt van een 'insectenarmageddon'. Vogelonderzoekers luiden inmiddels de noodklok omdat de insectenetende vogels nu ook op instorten staan. Langzaam maar gestaag begint deze stille en sluipende ramp ook in het politieke debat door te dringen. Maar wat is er nu precies aan de hand en wat kan de politiek hier aan doen?

Dreigende bestuivingscrisis

De terugloop van insecten werd voor het eerst

duidelijk en zichtbaar via de snelle wereldwijde terugloop van de zogenaamde bestuivende insecten, zoals de bij. Zonder bestuiving is geen vruchtzetting of zaadvorming mogelijk. Naar schatting 94 procent van alle bloeiende planten op aarde is voor voortplanting en evolutie afhankelijk van dierlijke bestuiving (zie kader).

De terugloop van bestuivende en andere insecten kent een aantal elkaar versterkende oorzaken die allemaal te maken hebben met de moderne landbouw. Door schaalvergroting, monocultuur en moderne landbouwpraktijken zijn wilde bloemen grotendeels uit het agrarisch landschap verdwenen. Doordat er nergens meer 'rommelhoekjes' of ongebruikte stukjes land zijn, is er geen geschikte nestgelegenheid meer voor tal van wilde bijen. Tussen het koren vind je zelden nog korenbloemen. Ook tal van onschadelijke akkeronkruiden, zoals perzikkruid tussen aardappels, zijn verdwenen door routinematige onkruidbestrijding met onder meer de onkruidverdelger *roundup*. Door aanhoudend hoge ammoniakuitstoot en kunstmestgebruik komt steeds meer zogenaamd 'actief stikstof' via de lucht en de regen in de bodem van natuurgebieden terecht. Deze wordt daardoor zo stikstofrijk dat tal van wilde bloemen die alleen op schrale grond gedijen, verdwenen zijn en plaatsmaken voor nog slechts enkele plantensoorten zoals brandnetels die wel goed groeien op stikstofrijke grond. Door het grootschalig gebruik van landbouwgif krijgen insecten het hele jaar rond een cocktail van gifstoffen binnen. In een bijenkast vind je al snel residuen van meer dan honderd verschillende chemicaliën die in de landbouw worden toegepast om onder meer schimmels (fungiciden), onkruiden (herbiciden) en insecten (insecticiden) veelal preventief uit te roeien. De meest zorgwek-

kende factor vormen de systemische pesticiden en daarbinnen de neonicotinoïden. Naar in de afgelopen vijftien jaar steeds duidelijker is geworden, gaat het gebruik daarvan gepaard met een ongekende nevenschade voor het insectenrijk, en daarmee ook de insecteneters zoals vogels.

Gemakslandbouwgif

Begin jaren negentig deed een nieuwe generatie insecticiden zijn intrede in de landbouw: de zogenaamde neonicotinoïden, afgekort neonics. Waar de oude insecticiden alleen de buitenkant van het gewas giftig maken, werken neonics systemisch: ze worden vaak als coating preventief aangebracht op zaden. Tijdens de groei wordt de werkzame stof uit de zaadcoating opgenomen in de sapstroom van de plant. De plant wordt daardoor van binnen uit langdurig giftig voor insecten. Ook de nectar en het stuifmeel bevatten sporen van het zenuwgif. Bijen krijgen het binnen via het eten van stuifmeel en nectar.

Neonics worden op tal van gewassen routinematig preventief toegepast, zonder dat er al sprake is van een plaag die bestreden zou moeten worden. Het meeste gebruik is volstrekt onnodig: als het gewas niet behandeld was, zou er in de meeste gevallen geen insectenplaag zijn gekomen die de omvang van de oogst daadwerkelijk kan

beïnvloeden en daarom bestrijding behoeft. Het is in feite een gemakslanbouwigif. Veel toepassingen zijn bovendien louter esthetisch en tasten de andere kwaliteiten van het gewas niet aan, zoals het voorkomen van gele plekkjes in golfbaan-gras door emelten (larven van de langpootmug) te doden met neonics; of het voorkomen van vlekjes op rijstkorrels of op de bladeren van snijbloemen door preventief insecten te doden die plantenvirussen zouden kunnen overbrengen. Het voorkomen van een mislukte oogst is vaak niet eens het hoofddoel.

Neonicotinoïden zijn wereldwijd toegelaten in ruim 120 landen en zijn in zeer korte tijd uitgegroeid tot het meest gebruikte insecticide wereldwijd: ze maken ongeveer 40 procent uit van de wereldwijde insecticidenmarkt. In Europa zijn vijf neonics in gebruik: imidacloprid, clothianidine, thiamethoxam, thiacloprid en acetemiprid. Deze werkzame stoffen zitten in duizenden professionele en particuliere gewas-beschermingsmiddelen, in biociden (dat zijn middelen om insecten te doden in bijvoorbeeld stallen,

Het belang van bestuivende insecten

Bestuiving wordt aan het plantenrijk en de landbouw geleverd door onder meer de naar schatting 25.000 bijensoorten die op aarde voorkomen. Andere bestuivers zijn vlinders, zweefvliegen, motten en kevers. Ook de landbouw is aangewezen op bestuivers, met de door mensen gehouden honingbij en de gedomesticeerde hommels als

bekendste. Samen zijn deze goed voor iets minder dan de helft van alle dierlijke bestuiving in de landbouw. Het resterende en grootste deel wordt door wilde bestuivers verzorgd. Met alleen de honingbij is de huidige landbouw niet mogelijk. Wereldwijd zijn circa 90 belangrijke landbouwgewassen afhankelijk van bestuivende insecten. Samen zijn die goed voor ongeveer een derde deel van de totale wereldvoedselproductie: van

fruit en groenten tot oliegewassen zoals zonnebloemen, noten en sojabonen. Ook specerijen en kruiden, koffie en chocola, veevoergewassen (onder meer alfalfa) en vezelgewassen (katoen, vlas, hennep), bio-brandstofgewassen (koolzaad), hout (eucalyptus), sierplanten en tal van geneeskrachtige planten (denk aan kinine) zijn afhankelijk van bestuivende insecten.

Neonics worden op tal van gewassen routinematig preventief toegepast, zonder dat er al sprake is van een plaag die bestreden zou moeten worden.

/

bedrijfskeukens, vrachtwagens en containers) en in diergeneesmiddelen (zoals vlooiendruppels).

Slechts een heel klein deel van het toegepaste gif wordt door de plant opgenomen om deze tegen insecten te beschermen, ook bij zaadcoating. Meer dan 80 procent komt in de bodem en het water terecht. Neonics breken moeilijk af en blijven lang aanwezig in het milieu. In de bodem in het zeer schadelijk voor het bodemleven, denk aan regenwormen. Sinds 2004 staat imidacloprid consequent zeer hoog in de lijst van de meest normoverschrijdende stoffen in Nederlands oppervlaktewater. Aangetoond is dat waargenomen insectenaantallen in en om het water tot meer dan 70% afnemen met oplopende imidaclopridconcentraties in oppervlaktewater. Het gaat daarbij om alle insecten die in het water leven, inclusief een groot deel van de vliegende insecten die immers hun levenscyclus als larf in het water beginnen: juffers, libellen, dansmuggen, eendagsvliegen, zweefvliegen en tal van kevers.

Neonics zijn voor bijen ruim 7000 keer giftiger dan DDT, een van de eerste chemische insecticiden. Langdurige blootstelling aan zeer lage doses is op termijn dodelijk voor insecten, doordat de blootstellingsduur de giftigheid versterkt. In lage dosis verstoort het navigatie en vlieggedrag waardoor de bijen verdwalen, en verzwakt het de hele kolonie waardoor andere doodsoorzaken (varroamijt, infecties) meer kans krijgen. De geldende toelatingstests zijn sterk verouderd en nemen deze nieuwe eigenschappen van systemische insecticiden onvoldoende mee.

Dwaalsporen en framing

Toen de bijwerkingen van neonics voor bijen in de jaren negentig bekend werden, zijn de producenten in navolging van de tabaksindustrie met succes de toelatingskaders met zware lobby naar hun hand gaan zetten om hun lucratieve wondermiddel op de markt te houden. Ook zijn zij systematisch begonnen allerlei andere oorzaken van de bijensterfte te laten onderzoeken; de zogenaamde 'rode haringen' om mensen op een dwaalspoor te brengen. Zo is een groot deel van het onderzoek naar bijengezondheid en vooral de varroamijt, een parasiet die ziektes overbrengt bij de honingbij, door de producenten van neonics gefinancierd, vooral door Bayer Cropscience en Syngenta. Het gevolg is dat een zoektocht naar wetenschappelijke literatuur over bijensterfte veel gegevens oplevert over varroa en een reeks van honingbijziekten, en veel minder over de rol die insecticiden spelen. Het lijkt dan alsof varroa de belangrijkste oorzaak is. Maar bijenvolken die zijn blootgesteld aan neonics blijken aanmerkelijk vatbaarder te zijn voor varroainfecties. Wat de imker ziet is het terminale symptoom, de varroainfectie, en niet de onderliggende oorzaak waardoor het volk verzwakt is geraakt. Een gezond en sterk honingbijenvolk kan zonder in te storten samenleven met deze parasiet.

De wijze waarop de industriële lobby de focus van het onderzoek en van het debat stuurt, speelt nog subtieler op het diepere niveau van de zogenaamde *framing* van het vraagstuk. De nu dominante focus op alleen de honingbij en haar mijt is namelijk een fundamenteel verkeerde *framing* van het vraagstuk, waardoor de ware schade van neonics lange tijd effectief en doelmatig buiten het gezichtsveld is gebleven. Deze *frames* zitten heel diep en hebben het debat lange tijd bepaald.

De varroamijt komt alleen voor bij de door mensen gehouden honingbij. De honingbij is geen wild dier en kan zich zonder imker vrijwel niet in Nederland handhaven. Vergelijk het hiermee: zoals de legkip geen goede maat is voor de gesteldheid van de boerenlandvogels, zo is de honingbij geen goede maat voor de bijenstand. In Nederland leven 358 verschillende bijensoorten, zoals heidehommels, metselbijen en zandbijen. Bij slechts één van die 358 soorten, de honingbij, komt de varroamijt voor, terwijl het met vrijwel alle bijensoorten en tal van andere insecten bergafwaarts gaat. Omgerekend speelt de varroamijt dus slechts bij 0,3 procent van alle in Nederland voorkomend bijensoorten een mogelijke rol bij de sterfte, en dan nog eerder als terminaal symptoom dan als oorzaak. Bij de overige 99,7% van die soorten komt varroa niet voor. Die soorten zijn namelijk niet de gastheer van die parasiet. Ondertussen staan 181 van die soorten op de rode lijst. Ze worden bedreigd met uitsterven, of zijn al verdwenen. Toch blijft het sprookje van de spindokters van de industrie dat de varroamijt de oorzaak zou zijn van de bijensterfte eindeloos rondzingen in de echokamers van het maatschappelijke en wetenschappelijke debat. En zo steekt het ministerie al jaren lang vrijwel al het onderzoeksgeld in honingbijengezondheid – en dan vooral de varroamijt, een symptoom.

EU-verbod: te weinig, te laat

Nadat de Europese voedselwaakhond EFSA desgevraagd had onderzocht en geconcludeerd dat alle normaal gebruik van de drie meest problematische neonics onaanvaardbare nevenschade berokkent aan bijen, besloot de EU in april dit jaar het gebruik ervan te verbieden in alle buitenteelt van gewassen. Het verbod geldt echter voor slechts drie van de vijf in gebruik zijnde neonicotinoïden: clothia-

nidine, imidacloprid en thiamethoxam. In 2013 al werd het gebruik van deze drie neonics verboden in de buitenteelt van bloeiende gewassen. In de praktijk zagen we dat telers massaal overschakelden op een ander neonicotinoïde, namelijk thiacloprid. Iets minder acuut dodelijk, maar het zorgt er bijvoorbeeld nog steeds voor dat bijen hun navigatievermogen verliezen. Van de regen in de drup.

Met het verbod is ook de vervuiling van ons leefmilieu met de drie verboden neonics nog niet gestopt. In de glastuinbouw blijven ze grootschalig toegestaan. Gelukkig moeten kassen nu een waterzuiveringsinstallatie hebben, waardoor verreweg de meeste pesticiden eruit gefilterd worden voordat het spuiwater geloosd wordt in de sloten. Maar als door extreme regenval de kas overstroomt – wat met name in West-Nederland waar veel kassen staan, steeds vaker gebeurt – wordt dat wateroverschot rechtstreeks uit de kas in het oppervlaktewater gepompt, met gif en al. Ook zijn kassen niet hermetisch af te sluiten. Bestuivende insecten vliegen gewoon naar binnen. Bovendien moeten veel gewassen in kassen ook worden bestoven. De redenering achter de uitzondering voor kassen is in dat licht onbegrijpelijk.

Met name imidacloprid wordt op grote schaal ook buiten de teelt van gewassen gebruikt. Die zogenaamde biocide-toepassingen vallen ook buiten het verbod. Toch komt het langs die weg net zo hard in het leefmilieu terecht komt. In koeien-, varkens- en kippenstallen wordt routinematig tot vijf keer per jaar imidacloprid (bayt spray) op de muren en vloeren gespoten om vliegen te verdelgen. Dat komt uiteindelijk terecht in de gierkelder. De mest, van oudsher de bakermat van de rijkdom aan vliegende insecten op het boerenland (en daarmee van tal van boerenlandvogels zoals zwa-

Producenten van neonics hebben met succes de toelatingskaders met zware lobby naar hun hand gezet om hun lucratieve wondermiddel op de markt te houden.

luwen), wordt met gifrest en al over het boerenland uitgereden. Onbegrijpelijk dat deze toepassing nog steeds niet ter discussie staat.

Wat moet er veranderen in de landbouw?

We zitten al zestig jaar in een mallemol van pesticiden, waarbij opeenvolgende generaties op de markt worden gebracht en zo'n twintig jaar later weer verboden worden wanneer blijkt dat ze schadelijk zijn voor het milieu. Elke keer worden ze vervangen door iets nieuws, en elke nieuwe groep chemische stoffen brengt nieuwe, onverwachte en ernstige nevenschade. Om het tij te keren, moet het roer dan ook helemaal om. We moeten inzetten op een overgang naar het agro-ecologische model van landbouw bedrijven, waarbij we met de natuur meegaan in plaats van tegen de natuur in. Het gebruik van landbouwgif moet tot een minimum worden teruggedrongen. Het toelatingsbeleid voor landbouwgif moet onafhankelijk en transparant worden. Preventief middelengebruik, zoals het coaten van zaden, kan ook binnen de huidige chemische landbouw nu al stoppen als de politieke wil er is. De alternatieven zijn er al, zoals biologische bestrijding, wisselbouw, permacultuur, geïntegreerde gewasbescherming of een collectieve verzekering voor meer zekerheid voor de economische opbrengst voor individuele akkerbouwers. Preventief gebruik van landbouwgif, zoals zaadcoating, is een prachtig *business model* voor de industrie omdat het leidt tot grootschalig onnodig middelengebruik. Zo is gif een gemaksmiddel geworden in plaats van het laatste redmiddel op het moment dat er daadwerkelijk een plaag opkomt. In feite is juist dat preventief gebruik nu zelf de echte plaag geworden, een plaag voor ons ecosysteem dat er onder aan het bezwijken is.

op hol

COLUMN door Thomas Mertens

Het ziet ernaar uit dat referenda geen lang leven beschoren zijn. Misschien zijn referenda ook geen goed idee – democratie zou geen afspiegeling moeten zijn van enkel private voorkeuren – maar als het referendum bestaat, dan is zo'n donorwet nog geen slecht onderwerp. Want het gaat om een principiële zaak waarbij echt wat te kiezen is. Vind je – heel scherp gesteld – dat de staat in principe moet kunnen beschikken over jouw organen tenzij je daar expliciet bezwaar tegen maakt (opt-out)? Of vind je dat burgers alleen op eigen initiatief en door een positief besluit hun organen ter beschikking van anderen kunnen stellen (opt-in), ook al gaat dat ten koste van mensenlevens? Geen gemakkelijke zaak; hoe zou je over zoiets kunnen beslissen? Wellicht door middel van een analogie.

De analogie die bij mij opkwam, is afkomstig van wat wel eens lacherig 'trolleologie' wordt genoemd. Dat is de intellectuele bezigheid van het bedenken van steeds ingewikkelder 'trolley-problemen'. Het uitgangspunt ervan was een relatief simpel gedachtenexperiment. Stel dat je een trein ziet aankomen die op hol is geslagen, en dreigt vijf mensen die verderop op het spoor aan het werk zijn te doden. Je kunt die mensen niet meer waarschuwen; het enige dat je kunt doen, is een nabij gelegen wissel omzetten zodat de trein op een ander baan-

vak terecht komt waar één persoon aan het werk is. Mag dat, moreel gesproken? De meeste mensen, zo blijkt uit psychologisch onderzoek, vinden van wel: het omzetten van de wissel betekent de redding van vijf mensen ten koste van één. Een positief resultaat. Maar dat verandert wanneer de situatie wordt gewijzigd. Stel je voor dat je op een brug boven de rails staat en de trein alleen kunt stoppen door een dikke man die naast je staat, van de brug af te gooien. Hij blokkeert dan de trein, komt te overlijden en de vijf mogelijke slachtoffers worden gered. Mag dat? Uit dat onderzoek blijkt dat veel mensen in dit geval aarzelen: iemand de dood in duwen wordt moreel gezien als heel anders ervaren dan het verzetten van een wissel, ook al is de uitkomst hetzelfde.

Wat kan deze analogie ons leren? Het is niet onaannemelijk om het huidige opt-in systeem voor orgaandonatie te vergelijken met een op hol geslagen trein: er is een schrijnend gebrek aan orgaandonoren met een groot aantal sterfgevallen tot gevolg. Zijn die vermijdbaar? Kan die 'trein' gestopt of vertraagd worden? Ja, zo is de verwachting: een systeem waarbij iedereen zijn voorkeur wat donatie betreft moet vastleggen, zal – zeker op termijn – leiden tot meer beschikbare organen en dus tot minder onnodige doden. Maar voor de keuze voor een dergelijke

verplichte registratie moet een prijs worden betaald. Uiteraard niet die van het opofferen van een of meerdere personen, maar wel die van het opgeven van de intuïtief plausibele gedachte dat iedereen in principe mag beschikken over het eigen lijf, en enkel pas op eigen initiatief en met vrije instemming als donor kan worden aangemerkt. Hoe hoog die prijs is? Dat is nu precies de vraag. Lijkt het opgeven van die gedachte meer op het verzetten van de 'wissel' of op het 'duwen'? Is het invoeren van het nieuwe systeem, met andere woorden, een relatief kleine of een relatief grote inbreuk op wat wij moreel aanvaardbaar vinden? Eén ding maken de overeenkomsten tussen het huidige systeem van orgaandonatie en de 'dodelijke trein' in ieder geval duidelijk: ook de keuze voor het behouden van de opt-in situatie is allesbehalve vrij van morele problemen.

/

Sociaal ondernemerschap: *eerste hulp bij geldgebrek*

Werkloosheid, groenonderhoud, sociale cohesie.

Taken waar gemeenten verantwoordelijk voor zijn, maar waarvoor deze zich in de uitvoering belemmerd zien door beperkte budgetten. Steeds vaker springen sociaal ondernemers in het gat dat ontstaat. Met innovatieve oplossingen en externe financiers helpen zij mensen aan het werk en coachen ze jongeren. Hoe en onder welke voorwaarde kan een gemeente met sociaal ondernemers in zee gaan?

Door **Niels Bosma, Karin Geuijen, Willem Janssen** en **Veronique Schutjens**, allen verbonden aan het Utrecht University Social Entrepreneurship Initiative

Sinds de invoering van de participatiewet en de decentralisatieoperatie van jeugdzorg en AWBZ in 2015 hebben gemeenten meer verantwoordelijkheden gekregen. Zo is het bijvoorbeeld hun taak om uitkeringsgerechtigden en jonggehandicapten naar geschikt werk te begeleiden. Tegelijkertijd vormen beperkte budgetten daarbij vaak een belemmering. Steeds vaker gaan gemeente daarom in zee met sociaal ondernemers, die innovatieve businessmodellen gebruiken om maatschappelijke problemen aan te pakken. Een voorbeeld is de recent gestarte *Social Impact Bond* in Venlo, waarbij de lokale overheid via een langdurig contract samenwerkt met een sociaal ondernemer en een financier om mensen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt te begeleiden naar duurzaam betaald werk. In hoeverre kunnen lokale overheden hun publieke taken 'uitbesteden' aan private partijen? En misschien nog belangrijker: welke positie kunnen lokale overheden het beste innemen om meer maatschappelijke waarde te creëren, zonder de controle op de publieke taak te verliezen?

Innovatieve probleemoplossers

Sociaal ondernemerschap richt zich op het oplossen van een maatschappelijk probleem (c.q. het creëren van publieke waarde) via een innovatieve, bedrijfsmatige aanpak. Geld is een middel om het uiteindelijke doel te bereiken – maar niet het doel op zich. Kenmerk van sociaal ondernemers is dat hun prioriteit ligt bij waardecreatie voor de maatschappij, door het aanpakken van problemen als jongerenwerkloosheid en voedselverspilling. Soms leveren hun activiteiten nauwelijks commercieel succes op voor henzelf, maar legitimeren ze hun activiteiten door binnen de samenleving draagvlak te creëren en daarbij een betalende partij te identificeren (al dan niet in samenwerking met een publieke organisatie) die bereid is bij te dragen aan de oplossing. Een bekend voorbeeld is microfinan-

ciering, geïntroduceerd door Muhammad Yunus die hiervoor de Nobelprijs voor de Vrede ontving. Micro-financiering viel buiten de *scope* van zowel banken als overheid maar wordt nu wereldwijd wordt toegepast.

De aandacht voor sociaal ondernemerschap neemt toe. Dat blijkt onder meer uit het SER-advies over sociaal ondernemen uit 2014, diverse actieplannen in de vier grote steden en door groeiende belangstelling vanuit de G40 en vele andere gemeenten. Ook in het huidige regeerakkoord wordt de waarde van sociaal ondernemerschap onderstreept.

Sociaal ondernemerschap en publieke taken

In hoeverre kunnen lokale overheden nu hun publieke taken uitbesteden aan private partijen zonder de controle daarop geheel te verliezen? Uitvoerende publieke organisaties zoals de politie worden uiteindelijk gecontroleerd door politici die worden gekozen – en mogelijk ook naar huis gestuurd – door burgers. Private organisaties hebben hier geen last van: niet de wet, maar de vraag van consumenten bepaalt hun legitimiteit. Het staat hen vrij om alleen die klanten te bedienen die de meeste winst opleveren. Dit kan het overnemen van publieke taken door bedrijven problematisch maken. Als bijvoorbeeld in de bestrijding van jeugdwerkloosheid vooral jongeren worden bediend die relatief snel en gemakkelijk bemiddelbaar zijn, vallen ‘zwakkere’ jongeren al snel buiten de boot. Het is dan ook belangrijk dat van tevoren duidelijke afspraken worden gemaakt tussen overheden en bedrijven. Bij het bestrijden van jeugdwerkloosheid bepaalt de overheid wie de deelnemers zijn.

Een tweede belangrijke vraag luidt: wie bepaalt wat de maatschappelijke waarde is die sociale ondernemingen zeggen te leveren? Voor sociale ondernemingen geldt dat ze noch democratisch gekozen of gecontroleerd worden, noch alleen op winst (dus klantkeuzes) afgerekend willen worden. Wat wel of niet als maatschappelijke waarde gezien wordt, moet de uitkomst zijn van een proces van overleg en samenwerking met hun cliënten en met de maatschappelijke omgeving, waarvan de overheid onderdeel is.

Sociaal ondernemerschap en lokaal beleid

Sociaal ondernemerschap kan nieuwe inzichten bieden die weer andere experimenten uitlokken.

Sociaal ondernemers zijn vaak innovatief, zoeken de randen op van de gangbare institutionele kaders en voorzien in legitimering door zowel resultaat te boeken als financieel duurzaam te zijn. Door meer ruimte te bieden aan sociaal ondernemers ontdekt een gemeente eerder wat leeft onder de burgers, en komt zij in aanraking met vernieuwende oplossingen voor bestaande uitdagingen. De overheid blijft echter eindverantwoordelijk voor het sociale domein. Het is dus van belang dat zij vinger aan de pols houdt bij sociaal ondernemers, maar ook bij de burgers, door regelmatig onafhankelijke evaluaties uit te voeren. Dus: ‘laat 1000 bloemen bloeien’, maar houd wel overzicht. Gemeenten die sociaal ondernemerschap willen stimuleren, hebben hiervoor verschillende instrumenten tot hun beschikking die in mindere of meerdere mate vernieuwing nastreven. Hiermee varieert ook de rol die de overheid in moet nemen met het oog op het borgen van het publieke belang.

Burgerinitiatieven

Sinds het vorige regeerakkoord ‘Bruggen slaan’ wordt een participatiesamenleving gestimuleerd. Burgerinitiatieven, die nu en dan de vorm aannemen van sociale ondernemingen, zijn er in alle soorten en maten. Het kan gaan om zorgtaken, groenonderhoud, beheer van een speeltuin of leerlingenvervoer. Burgers die denken dat zij bepaalde taken beter kunnen uitvoeren dan de gemeente kunnen ook een bewonersbod doen. Het gaat hier, net als in veel van de tientallen andere gemeenten waar deze ontwikkeling gaande is, om het ‘*right to challenge*’: de gemeente wordt uitgedaagd door een collectief van bewoners. In onder meer Utrecht wordt expliciet gevraagd om initiatieven die een bestaande taak van de gemeente overnemen, waarbij de kosten niet hoger mogen zijn. Daarnaast moet het voorstel maatschappelijke waarde of kwaliteit toevoegen. Zo heeft bijvoorbeeld het Spinoza-plantsoen in Utrecht een ‘eetbare ontmoetingstuin’ opgericht. Vaak worden deze initiatieven ondersteund met subsidies. Mocht dat binnen de grenzen van de wet lukken – zo is een terechte vraag of er geen aanbestedingsverplichting geldt – dan is het in ieder geval duidelijk dat de overheid hier een stap terugzet en ruimte biedt aan burgers die zelf willen bijdragen aan voorheen klassieke overheidsdoelstellingen.

Door meer ruimte te bieden aan sociaal ondernemers ontdekt een gemeente eerder wat leeft onder de burgers.

/

Social Impact Bonds

Bij een Social Impact Bond (SIB) werken drie partijen samen om een specifiek maatschappelijk probleem aan te pakken, zoals jongeren met een moeilijke achtergrond die langdurig werkloos zijn. Een sociaal ondernemer leidt het project, externe financiers nemen het financiële risico op zich. De (veelal lokale) overheid betaalt alleen terug als de ondernemer succesvol is, bijvoorbeeld wanneer het lukt om mensen uit een uitkering te krijgen. De overheid maakt met de ondernemer langetermijnafspraken op basis van een *business case*, waarin wordt vastgesteld hoeveel de overheidsuitgaven verminderen bij het bereiken van bepaalde resultaten door de sociaal ondernemer. Bij goede resultaten krijgt de financier zijn *return on investment*, en de sociaal ondernemer een premie.

Het is hierbij in de eerste plaats belangrijk dat de gemaakte afspraken uitvoerbaar zijn. Kan de gemeente inderdaad zorgen voor voldoende deelnemers voor het programma van de sociale ondernemer? De resultaten moeten vervolgens meetbaar zijn en bijgestuurd kunnen worden. Daarnaast moeten de afspraken recht doen aan de daadwerkelijke situatie en de verwante kosten. Een *business case* houdt bijvoorbeeld, als het gaat om het integreren van mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt, rekening met de gemiddelde tijd die het duurt voor de doelgroep om aan een baan te komen. Overheidsmedewerkers die aan tafel zitten bij het opstellen van een SIB moeten net als de andere partijen uiteraard zeer scherp kijken of de criteria op basis waarvan uitbetaald inderdaad voor verbetering zorgen. Vanuit de lopende en afgeronde SIB's wereldwijd is het nog moeilijk vast te stellen hoe efficiënt dit instrument is. Wel geven de betrokken partijen aan veel van elkaar én van de doelgroep te leren, wat indirect ook tot impact kan leiden. Een concreet voorbeeld: medewerkers van ABN AMRO, investeerder in het SIB programma van de Buzinezzclub in Utrecht en

Eindhoven dat jeugdwerkloosheid bestrijdt, coachen vrijwillig jongeren die deelnemen aan dit programma.

Aanbestedingen

De overheid besteedt jaarlijks meer dan 73 miljard euro aan, waarvan 25 miljard door lokale overheden wordt uitgegeven. Ze zou sociaal ondernemerschap ook kunnen stimuleren door deze ondernemingen te laten meedingen in reguliere aanbestedingstrajecten. De Aanbestedingswet 2012 biedt daarvoor veel mogelijkheden. Een veel toegepaste mogelijkheid is om de inzet van mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt (het zogeheten *social return*) te belonen met een hogere *ranking* in een aanbesteding. Een andere optie is te vragen om producten met een levenscyclus die de minste impact heeft op het milieu. Door het vaker toepassen van dergelijke sociale en duurzaamheidseisen kan de kracht van sociale ondernemingen in competitie met andere 'normale' ondernemingen worden getoetst. Aan sociaal ondernemers kan zelfs voorrang worden gegeven. Om hiervoor in aanmerking te komen, moet ten minste 30 procent van de werknemers een afstand tot de arbeidsmarkt hebben. Ook is het mogelijk om alleen sociale ondernemingen toe te laten tot een aanbesteding, waarin zij met elkaar concurreren om een opdracht. Binnen aanbestedingen liggen er dus duidelijke kansen voor het stimuleren van sociale ondernemingen.

Invloed van de omgeving

Om bovenstaande mogelijkheden goed tot hun recht te laten komen, is de omgeving van sociaal ondernemers van belang. De omgeving heeft op minimaal twee manieren invloed op (het ontstaan van) sociaal ondernemers. Ten eerste omdat hier de 'pijn' wordt gevoeld, de problemen gesignaleerd, en daarom vaak de ideeën ontstaan voor oplossingen. Sociaal ondernemerschap wordt vaak gevoeld door lokale

sociale problemen: tastbare, zichtbare en merkbare maatschappelijk uitdagingen waar een ondernemer of ondernemende burger de schouders onder wil zetten. De lokale of regionale context is daarom ook van groot belang voor het ontstaan van sociale initiatieven: de bereikbaarheid van voorzieningen (winkels, bibliotheken) is pregnanter in krimpgebieden dan in de grote steden; de werkloosheid onder ouderen in Groningen en Drenthe kleiner dan elders (Bureau Bries 2018).

Ten tweede hebben (beginnend) sociaal ondernemers vaak lokale netwerken – binnen gemeenten, maar ook bij andere (sociale en commerciële) bedrijven. Dit helpt om legitimiteit en financiers te genereren. Voor sociaal ondernemers geldt bovendien dat netwerkontwikkeling niet ophoudt, willen ze hun maatschappelijke invloed behouden of vergroten.

Ondernemende bestuurders

Nederland kent een rijke geschiedenis van burgerparticipatie en het uitbesteden van taken aan private actoren. Bovenstaande laat zien dat er tegenwoordig goede kansen zijn om samen te werken met sociaal ondernemers om, waar de ruimte ligt, tot een efficiënte en effectieve invulling van de publieke taak te komen. Overheden blijven ‘eigenaar’ van de publiek taak en dat brengt verantwoordelijkheden met zich mee. Afhankelijk van de vorm waarin met sociale ondernemers wordt samengewerkt, kan de rol van de overheid om dit eigenaarschap in te vullen verschillen (zie de tabel). Het is duidelijk dat er tegenwoordig veel wordt gevraagd van beleidsmakers. Het is daarom raadzaam er voor te zorgen dat beleidsteams verschillende capaciteiten in huis hebben. Daarnaast vereist een succesvolle invulling ondernemende, betrokken bestuurders – met een lange adem.

/

Literatuur

Brookings (2015). *The Potential and Limitations of Impact Bonds: Lessons from the First Five Years of Experience*. Worldwide Global Economy and Development Program.

Bureau Bries (2018). *Sociaal ondernemerschap in Noord-Nederland*.

G40 (2018). *Meer impact met sociaal ondernemerschap. Roadmap voor Gemeenten*. Stedennetwerk G40 (tweede druk).

Mair, J., & Marti, I. (2006). *Social entrepreneurship research: A source of explanation, prediction, and delight*. Journal of World Business, 41(1)

SER (2015). *Sociale ondernemingen: een verkennend advies*. Den Haag: Sociaal Economische Raad.

Samenwerkingsvormen van sociaal ondernemerschap

<i>Instrument</i>	<i>Doel</i>	<i>Geografische schaal</i>	<i>Rol overheid</i>
Right to challenge	Participatie	Lokaal (buurten, dorpen)	Mobiliseren, improviseren
Aanbestedingen	Invulling publieke taak	Divers	Balanceren, coördineren
Social Impact Bonds	Samenwerking op maatschappelijk probleem	Veelal stedelijk	Balanceren, vitaliseren

recept voor het democratisch tekort?

Dorpsraden

Hoe organiseer je als gemeente inspraak van burgers zonder je grip op het lokale initiatief te verliezen? Veel gemeenten worstelen met deze vraag. Het systeem van dorpsraden zorgt momenteel voor hoofdbreken in het Brabantse Eersel: volgens de gemeente zijn dorpsraden over hun houdbaarheidsdatum heen, volgens de raden zelf zijn ze harder nodig dan ooit. Een gesprek met Jeroen Weekers, projectleider dorpsparticipatie bij de gemeente Eersel, dorpsraadvoorzitter Rob Hauser en hoogleraar burger-schap Evelien Tonkens. "Dit een van de vormen van nieuwe democratie waarbij niet zo goed over het ontwerp is nagedacht."

Door **Socrates Schouten**

Waar dorpsraden in Eersel niet langer 'het juiste instrument' lijken, is het landelijke beeld anders. De Nederlandse trend met betrekking tot burger-adviesraden op het gemeentelijke niveau is omhoog: er ontstaan steeds meer dorpsraden, wijkraden, Sociaal Domeinraden en andere participatieve organen. Dat gebeurt in reactie op decentralisatie van voorheen nationale taken en groter wordende gemeenten door de talrijke herindelingen die plaatsvinden. De herindelingen gaan stug door. Zeker vanaf 1960 daalt het aantal gemeenten sterk. Van de kleine duizend is nog iets meer dan een derde over, 380 gemeenten per 1 januari 2018. De komende jaren zet deze daling zich onverminderd voort. Van de wederopbouw tot begin jaren tachtig was een efficiëntere ruimtelijke ordening het

voornaamste argument om tot herindeling over te gaan. In de laatste dertig jaar is de gemeente een steeds belangrijker bestuurslaag geworden, met de recente decentralisering van rijkstaken als nieuw hoogtepunt. De recente samenvoegingen staan dan ook in het teken van bestuurlijke efficiëntie

Van gemeenten wordt steeds meer verwacht – door het Rijk en door de burger. In 2012 besloot de regering om de decentralisatie strak te trekken met enkele aanpassingen in de Gemeentewet. Dat dwong Rotterdam en Amsterdam bijvoorbeeld om de deelgemeentes of stadsdelen af te schaffen; die zijn inmiddels omgezet in wijkraden (Rotterdam) of stadsdeelcommissies (Amsterdam). Een vierde bestuurslaag met territoriale 'bestuursdwang' mag niet meer. Een lichtere vari-

ant, een bestuurscommissie met adviserende en uitvoerende bevoegdheden, is nog wel toegestaan. Dorps- en wijkraden zijn meestal stichtingen of verenigingen die louter advies geven, maar soms zijn ze, publiekrechtelijk, als zo'n bestuurscommissie opgezet. Veel herindelingsgemeenten nemen beleid op om dorpsraden in te stellen. Veel gemeenten experimenteren ook met andere vormen van vertegenwoordiging en burgerparticipatie. Het kan gaan over digitale klankborden, gelote burgertoppen, adviesraden en buurtbudgetten; maar ook uitvoeringsbevoegdheden kunnen in beperkte mate aan de samenleving worden gegeven. Onder het kopje 'vernieuwing van de lokale democratie' kiezen veel gemeenten hun eigen, voorlopige lijn.

Eersel is een Brabantse gemeente van bescheiden formaat ten zuidwesten van Eindhoven. Naast het dorp Eersel met een krappe tienduizend inwoners, zijn er de vijf kerkdorpen Duizel, Knegsel, Steensel, Vessem en Wintelre met elk tussen de 1200 en 2200 inwoners. Alle zes de kernen hebben een eigen dorpsraad: een groep inwoners die namens hun dorp in nauw contact staan met het gemeentebestuur.

Niet iedereen is even tevreden over de dorpsraden, een fenomeen waar de helft van de Nederlandse gemeenten bekend mee is. Zeker niet in het licht van de geplande fusie van Eersel met enkele nabuurgemeenten tot één grote Kempengemeente. Volgens Jeroen Weekers, projectleider dorpsparticipatie bij de gemeente Eersel, zijn dorpsraden in zo'n fusiegemeente "niet meer het juiste instrument": ze vertegenwoordigen het dorp niet goed en ontberen de nodige legitimiteit. Welk probleem speelt de Eerselse dorpsraden parten en hoe organiseer je nu, in de woorden van Weekers, je participatie op een goede manier?

Zak geld

De eerste Eerselse dorpsraden gingen rond het jaar 2000 van start, toen burgerparticipatie geleidelijk opkwam. Weekers: "De lokale democratie is erg veranderd. In de jaren voordat de dorpsraden ontstonden, kende iedereen wel een raadslid en wist iedereen zelf via-via toegang te krijgen tot het gemeentehuis. Dat veranderde met de eerdere herindeling tot de gemeente Eersel in 1997, en daarna met het dualisme in 2002. Toen werd zoiets als een dorpsraad nodig, wilden burgers een ingang krijgen bij de gemeente." Tien jaar geleden werd in ieder dorp in Noord-Brabant een dorpsontwikkelingsplan opgesteld, vanuit de vraag: wat moeten we in dit dorp doen om het leefbaarder te maken? De provincie heeft daar een flinke zak geld voor beschikbaar gesteld waar de dorps-

raden mee gefinancierd werden. Na het beëindigen van het programma hebben de dorpsraden allemaal hun eigen vorm gezocht. "De ene dorpsraad werkt nog op projectbasis, de andere organiseerde zich in werkgroepen zoals voor verkeer of wonen. Voor de gemeente is het lastig dat de raden allemaal anders ingericht zijn." Ook de groei van zijn gemeente maakt dat dorpsraden volgens Weekers niet meer voldoen als middel om het toenemend aantal inwoners bij de gemeente te vertegenwoordigen. "De gemeente wordt straks waarschijnlijk groter, terwijl we in de uitvoering juist meer op dorpskernniveau willen werken. Goede lokale aanspreekpunten blijven nodig, ook in een groeiende gemeente. Een dorpsraad heeft echter geen goede democratische legitimiteit: de leden worden direct verkozen en vooral ouderen zijn lid. Zeker in Eersel, de grootste kern, is het lastig om al die tienduizend inwoners te vertegenwoordigen met een orgaan van vijf mensen. Het risico is dat zij niet goed weten wat er leeft onder de inwoners, zoals dat in de kleinere dorpen wel het geval is."

Minister Plasterk zag dorps- en wijkraden als goede instrumenten om de afstand tussen bestuur en burger, die toeneemt bij gemeentelijke schaalvergroting, beperkt te houden. Weekers steunt het principe van een groep die namens het dorp meepraat over de uitvoering van beleid. "Dat heb je nodig om te kunnen opschalen en tegelijkertijd te doen wat er goed is voor de afzonderlijke kernen. Maar we krijgen straks misschien wel 29 kernen in de Kempen, waardoor de politiek op een nog grotere afstand komt te staan en er logisch gezien meer zeggenschap naar de dorpen zelf moet. De huidige dorpsraden zijn daar niet tegen opgewassen. De herindeling vereist een andere bandering van burgerparticipatie. Op basis van de doelstellingen die op gemeentelijk niveau worden vastgesteld, zouden we aan elke dorpskern een clubje ambtenaren moeten koppelen die voor dat dorp

\

"Dorpsraden zijn des te harder nodig om voor de leefbaarheid van het dorp op te komen."

bepaalt hoe de participatie wordt ingericht. Daarbij is het van belang dat niet alleen de dorpsraden, maar alle inwoners toegang blijven houden tot die ambtenaren.”

Gemengde gevoelens

Rob Hauser, voorzitter van dorpsraad Steensel, geeft Weekers op een aantal punten gelijk. De gemiddelde leeftijd van de dorpsraden is te hoog, de animo te laag, en natuurlijk zou hij het liefst verkiezingen uitschrijven voor lidmaatschap in plaats van nieuwe leden aan te wijzen. Maar de ervaringen stemmen tot pragmatisme. Na de beëindiging van het dorpsontwikkelingsprogramma ging het nog een tijdje goed met diverse werkgroepen die in de lucht werden gehouden, maar de afgelopen periode was “niet bepaald geweldig”. Hauser: “Het enige dat ons de afgelopen jaren nog lukte, was het tegenhouden van een aantal bezuinigingen, zoals op sportaccommodaties en de gymzaal. Maar veel is ook niet gelukt. Vaak wordt ons advies gevraagd over een bepaald onderwerp, bijvoorbeeld ten aanzien van een nieuw openbaar verlichtingsbeleid. In dat geval, helaas niet het enige, kregen wij geen terugkoppeling en werden we via een artikel in de buurtkrant verrast met een besluit dat door ons niet was geadviseerd. We proberen er met het college altijd zo goed mogelijk uit te komen, maar de gemeenteraad houdt vast aan haar eigen agenda.”

Over de gemeentelijke herindeling heeft hij gemengde gevoelens. “Onze perceptie is: in Eersel wordt veel geïnvesteerd, in Steensel kan niks. Als we straks 29 kernen hebben, denk ik dat dat ontevreden gevoel nog veel sterker zal zijn. Voor mij betekent het dat dorpsraden des te harder nodig zijn om voor de leefbaarheid van het dorp op te komen. Ze zullen ook zelfstandig moeten kunnen opereren binnen door de gemeente gestelde grenzen en budgetten. De functie

en werkwijze van dorpsraden zouden wettelijk beter gedefinieerd moeten worden en door het ambtenarenapparaat worden ondersteund. Nu hangt het functioneren van de dorpsraden sterk af van de betreffende ambtenaar en het zittende college.”

Meer overheids- dan burgerinitiatief

Evelien Tonkens, hoogleraar burgerschap aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht, bekritiseerde de afgelopen jaren de makkelijke manier waarop vaak over participatie wordt nagedacht, vaak in het kader van bezuinigingen. Zijn gemeenten inmiddels goed op weg om burgerschap vorm te geven, terwijl zij meer taken hebben gekregen en vaak fuseren?

“Dorpsraden zijn vooral een poging tot het beheersbaar maken van herindelingen. Herindelingen zijn handig uit ambtelijk oogpunt, maar vervolgens is de vraag: hoe komen we in contact met de mensen die hier wonen? Wat hebben die mensen met elkaar gemeen, behalve dat ze straks één ambtenaar voor sport hebben? Een gemeente met 29 kernen: geen hond vindt dat nog een dorp – het is een bestuurlijke conglomeratie. Dan wil je dat de burger ook nog ergens te vinden is. De antwoorden daarop – zoals dorpsraden – gaan niet zozeer over het geven van zeggenschap aan burgers, maar over het vinden van *draagvlak*. Door die achtergrond is dit een van de vormen van nieuwe democratie waarbij niet zo goed over het ontwerp is nagedacht. Wie zitten er in en hoe zijn deze mensen daarin gekomen, wat hebben ze precies te zeggen, hoe representatief zijn ze voor de rest van de bevolking en wat is de aard van de bezigheden? Dan is het niet zo verwonderlijk als je uitkomt met een dorpsraad met vrijwel alleen 65-plussers – dat zijn de mensen met tijd.”

Over de kwaliteit van het actuele debat over de participatieve democratie in Nederland heeft Tonkens haar twijfels. “Ik weet niet of we de vinger op de zere

\

“Bestuurders willen meestal niet dat mensen meer macht krijgen, ze willen dat mensen meer verantwoordelijkheid nemen en zelf het buurthuis en de bibliotheek gaan redden.”

plek leggen. Het gaat er vooral om mensen te stimuleren meer verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen omgeving. Dus om ze zelf initiatieven te laten nemen. Het gaat meestal niet over kwesties die bij democratisering cruciaal zijn, zoals macht en belangen- en waardenconflicten.

Op dit moment doen wij onderzoek naar de democratische legitimatie van (en diversiteit binnen) burgerinitiatieven op het terrein van zorg en hulpverlening. Ik heb in het verleden in mijn onderzoek naar burgerinitiatieven ook wel eens dorpsraden bekeken. We kwamen erachter dat dorpsraden vaak meer overheidsinitiatief dan burgerinitiatief zijn – iets wat overigens vaker voor ‘burgerinitiatieven’ geldt.”

Bestuurders willen meestal niet dat mensen meer macht krijgen, ze willen dat mensen meer verantwoordelijkheid nemen, stelt Tonkens. “Ze willen dat burgers zelf het buurthuis en de bibliotheek gaan redden. De herziening van de verzorgingsstaat is een poging om mensen verantwoordelijkheid te laten nemen voor zaken waarvoor we eerder de verzorgingsstaat hadden opgetuigd. Responsibilisering noemen we dat. Dat zie je ook bij de G1000-burgertoppen: mensen worden uitgenodigd met het idee dat ze iets mogen zeggen, maar ze gaan naar huis met verantwoordelijkheid om iets te doen voor oude mensen of jongeren in de buurt. Sommigen doen dat graag maar met democratisering heeft het niet veel te maken. Het voorziet in twee dingen: draagvlak en verantwoordelijkheid. De machtsvraag – welke invloed kan wie uitoefenen – komt niet aan de orde.”

Wie is eigenlijk het volk?

Dorpsraden zouden om te beginnen democratischer ingericht kunnen zijn, stelt Tonkens. “Maar dan heb je toch wat meer gedachten nodig over: wie is eigenlijk het volk dat we vertegenwoordigen, waar gaan we dat volk vinden en hoe gaan ze elkaar vertegenwoordigen?

Wat voor belangen- en waardenconflicten leven er? Dat gebeurt nu niet. We zijn al blij als iemand in zo’n raad zitting wil nemen.

Bij een raad die is opgericht in het kader van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) kun je nog zeggen: die mensen hebben wat met zorg en welzijn. Bij een dorpsraad is het enige criterium dat je inwoner bent – maar dat is niet genoeg. Als ik wethouder was en er waren dorpsraden, zou ik ze niet in het algemeen maar op onderwerpen organiseren. Zoals bij het Stadsgesprek Energie in Utrecht (zie Helling lente 2017, red.). Dan heb je mensen die ‘iets’ met dat onderwerp hebben en dan daadwerkelijk ergens naar toe werken.”

Tonkes constateert daarnaast dat het nog regelmatig schort aan democratische ‘cultuur’. “Burgers hebben wantrouwen in het bestuur maar het omgekeerde is ook aan de hand. In de ‘vermarkte’ samenleving hebben burgers meegekregen dat consumeren de belangrijkste manier van bestaan is. Mensen zitten vast in hun rol als consument, en als antwoord daarop krijgen bestuurders de neiging om ze verantwoordelijkheid te geven in de hoop dat ze vervolgens ophouden met claimen en klagen.

Burgerschap is een kunst en een ambacht. Democratische cultuur gaat vooral over de omgangsvormen en deugden die we in een democratie nodig hebben, bij zowel bestuurders als burgers. Het gaat er, in de woorden van Aristoteles, om te besturen en bestuurd worden. Om het met verschillende mensen uit te houden, om respect voor maar ook interesse in andersdenkenden. Veel projecten die zich nu als democratische vernieuwing presenteren, ontberen deze deugden en tonen weinig interesse in politiek debat. Daar zou het om moeten gaan.”

/

Met 'Het waagstuk van de politiek' schreef filosoof Hannah Arendt een bundel die hoog op de leeslijst van hedendaagse politici zou moeten staan.

Door **David Bogaers**

Had Hannah Arendt nu geleefd, dan zou ze de term 'post-truth tijdperk' een vreemd begrip gevonden hebben. Liegen is volgens haar immers goed beschouwd niet heel anders dan politiek handelen: beide zijn nauw verbonden met het vermogen om je voor te stellen dat dingen 'anders zouden kunnen zijn'. Politiek bedrijven is daarmee in zekere zin altijd 'post-truth': gewoon, omdat het de feiten juist veranderen wil.

Dit alles stelt Arendt in haar essay 'Liegen in de Politiek' uit 1971, dat voor het eerst in het Nederlands vertaald is en samen met het essay 'Burgerlijke Ongehoorzaamheid' gebundeld is in de uitgave 'Het Waagstuk van de Politiek', begin mei verschenen bij uitgeverij Klement. Het essay vormt een reflectie op de publicatie van *The Pentagon Papers*, een

document bestaande uit 47 delen dat het systematische gebruik van leugens in de berichtgeving door de Amerikaanse overheid over de Vietnamoorlog onthult. Volgens Arendt ontstaat er een probleem wanneer leugens door de heersende macht systematisch ingezet worden om zaken toe te dekken: de aldus gecreëerde schijnwerkelijkheid zal na verloop van tijd onherroepelijk botsen met de *echte* werkelijkheid – de feiten waarvan het publiek zich algemeen bewust is.

In een tijd van Brexit, Trumpisme en bonnetjesaffaires kunnen we zeker nog iets leren van Arendts analyse van het beleid van de Amerikaanse regering inzake de Vietnamoorlog. Waar we vandaag de dag bij politieke leugens vooral aan opportunisme of groothedswaan van individuele politici denken, stelt Arendt in haar ana-

lyse juist de rol van de bureaucratie centraal. Bij de systematische leugens over de Vietnamoorlog was namelijk een belangrijke rol weggelegd voor zogeheten 'probleemoplossers': vanuit universiteiten of denktanks aangestelde technocraten die vanuit een aantal rotsvast geachte premissen opereerden en alle feiten gladstreden die hier niet mee in overeenstemming waren. Deze beleidsmakers waren erop uit om wetmatige verklaringen en voorspellingen voor politieke en historische feiten te vinden. Onder meer de onbewezen 'dominotheorie' – als één land in de regio van Zuidoost-Azië ten prooi viel aan het communisme, zouden rap meerdere volgen – en het geloof in een communistische wereldsamenzwering waren uitgangspunten van hun beleid.

De achterliggende aanname hierbij was dat menselijke aanlegigheden dezelfde innerlijke noodzaak en onomstotelijkheid bezitten als natuurverschijnselen. Volgens Arendt schuilt er een gevaar in deze assumptie, omdat in haar optiek menselijk handelen juist gekenmerkt wordt door onvoorspelbaarheid en het vermogen om telkens weer iets nieuws te beginnen: proberen politiek handelen te verklaren vanuit wetten maakt het dan ook erg verleidelijk om allerhande feiten die

niet met de gehanteerde theorie stroken te ontkennen.

Deze probleemoplossers bedrogen daarmee volgens Arendt niet alleen andere mensen, maar in de eerste plaats zichzelf. Opvallend is bijvoorbeeld dat de rechtvaardiging van de beleidsmakers voor hun beslissingen tijdens de Vietnamoorlog vaak op gespannen voet stond met de feitenverslagen van de Amerikaanse inlichtingendiensten.

Of Arendts stellingname over menselijk handelen overtuigend is, staat uiteraard open voor discussie. Zien wij de wereldvreemdheid die Arendt signaleert in het Amerikaanse beleid echter als een risico van bureaucratie in het algemeen, dan is haar analyse nog steeds uiterst relevant in een tijd waarin dit verschijnsel schijnbaar alomtegenwoordig is en uitgangspunten van bestuurders vaak als 'neutraal' en wetenschappelijk worden geportretteerd – waarbij weinig ruimte wordt gelaten voor publiek debat. Naar heden-daagse voorbeelden van dergelijke beleidsvorming, waarbij beleidsmakers vanuit rotsvast geachte principes vertrekken en hun beslissingen als noodzakelijk voorstellen, hoeven we niet lang te zoeken: we kunnen bijvoorbeeld denken aan het neoliberalisme ('De overheid moet zich terugtrekken'); vredesmissies in door oorlog verwoeste ontwikkelingslanden, waarbij *topdown* democratische instituties worden ingesteld zonder te letten op de vraag of deze het land niet alleen maar verder zal destabiliseren; IMF-beleid en EU-politiek in een land als Bos-

nië-Herzegovina (na twintig jaar inmenging is er hier nog steeds geen stabiele democratie).

Relevant daarnaast is de aandacht die Arendt vestigt op het belang van beeldvorming: het belangrijkste doel van de beleidsmakers was om het imago van de VS als 'beschermheer' in stand te houden. Omdat er in feite in marketingtaal werd gedacht, daagde het geen van de beleidsmakers dat de door hen als 'onschuldig' geportretteerde beslissingen – te denken valt aan het opstarten van afleidende offensieven elders in de wereld – weleens verstrekkende en onvoorspelbare gevolgen konden hebben. Ook vandaag de dag maken schandalen als dat van *Cambridge Analytica* duidelijk dat in sommige gevallen politici het beïnvloeden van het publiek voorrang verlenen boven elke morele overweging. Het gevaar hiervan is uiteraard dat de wereld van gedeelde feiten verdwijnt, zonder welke ruimte voor de politiek – mensen moeten immers *iets* hebben om over te kunnen discussiëren en over van mening te verschillen – niet meer mogelijk is. De campagne over de Brexit kan dienen als illustratie van dit gevaar: voorstanders van uittreding van het Verenigd Koninkrijk uit de Europese Unie claimden stelselmatig dat er hoofdzakelijk economische voordelen aan uittreding verbonden waren, waarbij ze gemakshalve voorbijgingen aan de consequenties die aan uittreding uit de Europese interne markt verbonden zouden zijn. Als men in een politieke campagne vrijblijvend de belangrijkste fei-

ten kan negeren, op basis waarvan dan nog een discussie te voeren?

Een zwakte van het essay is dat Arendt te weinig duidelijk maakt hoe de twee centrale elementen van haar diagnose – namelijk het dogmatisme van de beleidsmakers en het 'tot doel-op-zich verheffen' van de beeldvorming – zich precies tot elkaar verhouden. Komen deze twee noodzakelijk tegelijk voor, en welke was ten tijde van de Vietnamoorlog nu van doorslaggevend belang?

Burgerlijke ongehoorzaamheid

Het andere essay van de bundel, 'Burgerlijke Ongehoorzaamheid', gaat over de heikele vraag of dit fenomeen, zoals in de jaren vijftig en zestig gepraktiseerd door de burgerrechtenbeweging in het zuiden van de VS, wettelijke bescherming verdient. Arendt stelt dat het feitelijk onmogelijk is om een dergelijke bescherming in de wet vast te leggen: dit zou natuurlijk aanleiding geven tot een contradictie. Toch wil zij proberen een zekere 'nis' in de wet voor dit instituut te vinden. Dit doet ze door te betogen dat burgerlijke ongehoorzaamheid in de geest is van de Amerikaanse Grondwet, die als het ware zou zijn opgesteld als een contract tussen regering en bevolking. Verbreekt de regering de beloften van dit contract, bijvoorbeeld door zwarte burgers systematisch hun rechten te ontfemen, dan zou het de bevolking vrij moeten staan hiertegen in opstand te komen. Arendts belangrijkste voorbehoud hierbij is dat deze opstand *geweldloos* is.

Al doet Arendt in het essay een

lovenswaardige poging om de mogelijkheid tot burgerlijke ongehoorzaamheid te verdedigen, toch overtuigt het essay niet, vooral omdat ze niet duidelijk maakt hoe het *toestaan* van dit soort acties verenigd kan worden met de onwettigheid ervan. Zo blijft de centrale tegenstelling intact, en de lezer in het ongewisse. Desondanks biedt dit essay een interessante blik op de politiek van Arendts tijd, inclusief de legitimatiecrisis van de toenmalige Amerikaanse politiek.

'Het Waagstuk van de Politiek' is een uitdagende bundel geworden, aan te bevelen voor elke hedendaagse politicus. De essays tonen op een bondige manier de legitimatiecrisis van de moderne democratie (die ook en juist speelde in het Amerika van 1970) en bieden een verrassend aantal aanknopingspunten naar de problemen en onvolkomenheden waarmee de politiek zich vandaag de dag geconfronteerd ziet.

/

Het waagstuk van de politiek
Uitgeverij Klement
2018, €19,99

We moeten succesvol beleid afmeten aan 'brede welvaart' in plaats van economische groei. Het boek *Kwetsbare welvaart* voorziet dit brede welvaartsbegrip van historische diepte.

Door **Richard Wouters**

Rond 1850 was de Nederlandse economie in hoge mate circulair. Boeren bedreven kringlooplandbouw, waarbij dierlijke en menselijke uitwerpselen de akkers bemestten. Bouwmaterialen werden eendeloos hergebruikt. De helft van de energie kwam uit hernieuwbare bronnen: wind, water, hout en spierkracht.

Deze circulaire economie was kwetsbaar. Ondanks bemesting raakten sommige landbouwboedems toch uitgeput. In de steden, nog zonder riolering en drinkwaterleidingen, leidde de verontreiniging van het oppervlaktewater met uitwerpselen ertoe dat besmettelijke ziekten om zich heen grepen. Een vijfde van de Nederlanders leefde in extreme armoede. Zij kregen net voldoende calorieën binnen om hun spier-

kracht in stand te houden – of overleden aan honger en kou.

Verhoging van de 'volkswelvaart' stond daarom voorop. Tegen 1910 was Nederland erin geslaagd om de extreme armoede terug te dringen tot 6 procent en de levensverwachting flink op te schroeven, dankzij riolering en waterleiding, nieuwe technologie (stoommachine en beton), handel (export van zuivel en vlees en import van steenkool, kalk, veevoer en kunstmest) én de uitbuiting van de koloniën.

De economie verloor haar circulaire karakter. Nederland verbruikte steeds meer grondstoffen en een deel daarvan eindigde als afval in het milieu. Deze omslag naar een lineaire economie legde de kiem voor de huidige milieuproblemen, zoals klimaatverandering, luchtvervuiling, het mestoverschot en verlies aan biodiversiteit.

Van de aantasting van ons 'natuurlijk kapitaal' lag nog haast niemand wakker. De meeste politici vonden dat ons land zijn natuurlijke hulpbronnen ten volle moest exploiteren. Want de sociale lat was inmiddels hoger gelegd, mede onder invloed van de arbeidersbeweging: niet het overleven van de armen, maar de kwaliteit van hun leven stond centraal. Dat vergde investeringen in volksgezondheid, voeding, huisvesting en onderwijs. In de loop van de twintigste eeuw werd de ambitie verder aangescherpt: Nederland werd een verzorgingsstaat. Intussen bleef ons grondstoffenverbruik stijgen: de gemiddelde Nederlander van nu verbruikt zevenmaal zoveel grondstoffen als die van 1850.

Welvaart en welzijn gaan ten koste van ons natuurlijk kapitaal, zo toont *Kwetsbare welvaart* aan met een rijkdom aan feiten en cijfers, maar deze afruil kan niet doorgaan. Natuurlijk kapitaal, zoals gezonde lucht, vormt immers de voorwaarde voor de instandhouding van economisch, menselijk en sociaal kapitaal. Natuur heeft bovendien een intrinsieke waarde, los van zijn nut voor de mens. De rechtvaardiging voor de aantasting van natuurlijke hulpbronnen is al sinds 1960 twijfelachtig. Nederland had toen zijn grootste sociale problemen

opgelost, zonder de kwaliteit van leven voor toekomstige generaties al te zeer in gevaar te brengen. De forse stijging van ons grondstoffenverbruik sinds 1960 doet dat wel. Onze 'brede welvaart' blijft sedertdien dan ook achter bij de economische groei.

Levenskwaliteit

Brede welvaart betreft de kwaliteit van leven in het hier en nu en de mate waarin deze ten koste gaat van die van latere generaties of van die van mensen elders in de wereld. Het begrip vond in 2014 ingang in de Nederlandse politiek dankzij een motie van de fractievoorzitters Van Ojik (GroenLinks) en Pechtold (D66), die constateerden dat het bbp een kortzichtige ijkpunt was voor beleid. Twee jaar later adviseerde een Kamercommissie onder leiding van GroenLinks-Kamerlid Rik Grashoff om jaarlijks een parlementair debat te voeren over brede welvaart, aan de hand van een meetsysteem. Hiertoe ontwikkelde het Centraal Bureau voor de Statistiek de *Monitor Brede Welvaart*, waarvan de eerste editie in mei 2018 verscheen. Het valt te prijzen dat de auteurs van *Kwetsbare welvaart* zich bij het verzamelen van gegevens over welvaart, welzijn en materiaalstromen sinds 1850 hebben laten leiden door

dit meetsysteem. Daardoor krijgt de *Monitor* historische diepte. De conclusie van *Kwetsbare welvaart* – al rond 1960 is ons verbruik van natuurlijke hulpbronnen binnen en buiten Nederland 'ontspoord' – onderstreept de urgentie van een breder welvaartsbegrip.

Om de levenskwaliteit *hier en nu, later en elders* te waarborgen moeten we meer circulair gaan produceren en consumeren. Zo sparen we grondstoffen en verminderen we vervuiling. De Nederlandse regering wil in 2050 circulair zijn en *Kwetsbare welvaart* schetst alvast het pad daarheen. Zo'n circulaire economie is in sommige opzichten 'vooruit naar vroeger', naar 1850. Maar dankzij het menselijk kapitaal dat we sindsdien hebben vergaard, zoals onze kennis van groene technologie, hoeven we niet per se in te leveren op de kwaliteit van (samen)leven.

/

Harry Lintsen, Frank Veraart, Jan Pieter Smits en John Grin, *'De kwetsbare welvaart van Nederland 1850-2050'. Naar een circulaire economie'*, Prometheus, 2018, € 39,99

Aanbevolen door de redactie

& verder

Route Circulair – een roadmap voor een circulair bedrijfsmodel

- Dionne Ewen, Lieke Ossenblok, Helen Toxopeus, Guido Braam, Karen Maas

Voor managers die uit het lineaire systeem van 'nemen – maken – weggooiën' willen stappen voordat het keihard tegen planetaire grenzen aanbotst, biedt dit boek een introductie in de bedrijfskundige aspecten van de circulaire economie. Elk hoofdstuk bevat praktijkervaringen van bedrijven die al werken aan de grondstoffentransitie, bijvoorbeeld door het recyclebaar maken van materialen en producten, het verlengen van hun levensduur of het vervangen van producten door diensten. Deze voorbeelden dragen bij aan de leesbaarheid van het boek, net als het spaarzame gebruik van jukwoorden zoals *customer journey* en *intrapreneurship*.

Het boek kan ook beleidsmakers aansporen. Zo blijkt beddenfabrikant Auping – een circulaire voorloper nochtans – van consumenten tien euro te vragen voor het terugnemen van afgedankte matrassen. Zo'n boete op goed gedrag zou verdwijnen zijn als de overheid 'uitgebreide producentenverantwoordelijkheid' zou invoeren voor matrassen. Dan wordt gescheiden inzameling en recycling verplicht voor alle fabrikanten en importeurs.

€ 24,95 Koninklijke Van Gorcum

Energy Atlas – facts and figures about renewables in Europe

- Heinrich Böll Stiftung e.a.

Door middel van kaartjes, grafieken en compacte teksten vertelt de Energieatlas hoe Europa langzaam maar zeker overschakelt van fossiele op groene energie. De atlas brengt in beeld wie de koplopers en achterblijvers zijn, hoe wind- en zonnestroom snel goedkoper worden, hoe we groene stroom gaan opslaan en uitwisselen, hoe fossiele energiegeigiganten een deel van hun macht kwijtraken aan 'energieburgers' en hoe belangrijk Europese samenwerking is. Afgaand op de atlas speelt Nederland geen noemenswaardige rol in de Europese energietransitie. Het nieuws dat ons land in 2022 het eerste subsidieloze windmolenpark op zee krijgt, kwam net te laat voor de makers van de atlas.

De informatieve atlassen die de Böll Stiftung – de denktank van de Duitse Groenen – met wisselende partners uitgeeft, vormen inmiddels een fraaie reeks. Eerder verschenen onder meer de Vleesatlas, de Bodematlas en de Oceaanatlas.

Gratis te bestellen of downloaden via www.boell.de/energyatlas

Werk in uitvoering Green European Journal, voorjaar 2018

Waren vroeger 'fulltime werk' of 'geen werk' de enige twee mogelijkheden op de arbeidsmarkt, vandaag de dag zijn er beduidend meer varianten. Mensen werken in deeltijd, op een flexcontract of hopen van project naar project. Digitale platforms veranderen de traditionele plichten van werkgevers tegenover werknemers, robotisering biedt zowel kansen als bedreigingen. Het toenemende belang van werk voor mensen – niet alleen voor hun inkomen, maar ook voor hun zelfwaardering en persoonlijke ambities – in combinatie met de toenemende onzekerheid, was voor de Green European Journal (het Europese zusje van de Helling) aanleiding om een themanummer te wijden aan ons werkende leven. Centrale vraag: welke uitdagingen staan de groene partijen in Europa te wachten? Van armoede en uitbuiting tot een wereld zonder banen, van fundamentele vragen over wat werk nu precies is tot banenjacht in een steeds meer flexibele toekomst: de Green European Journal belicht 'werk' ver buiten het perspectief van broodwinning alleen. De onderliggende boodschap is evident, en de woordspeling niet geheel onbewust gekozen: voor een groene en eerlijke arbeidsmarkt is werk aan de winkel.

*De Green European Journal is te bestellen via gej@gef.eu
Meer informatie via www.greeneuropeanjournal.eu*

za 7 juli – conferentie Mobiliteit en Bereikbaarheid

Goede bereikbaarheid met minder milieuschade, hoe pakken we dat aan? Met Daan Zandbelt (Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving), Suzanne Kröger (Tweede Kamerlid GroenLinks) en Liesbeth van Tongeren (wethouder GroenLinks Den Haag), Lot van Hooijdonk (wethouder GroenLinks Utrecht) en vele anderen.

Georganiseerd door Milieunetwerk GroenLinks en GroenLinks provincie Utrecht. Tijd: 14-17 uur. Plaats: Utrecht. Info en aanmelding: <https://milieunetwerk.groenlinks.nl/agenda>

Publicaties Bureau de Helling

Julia van Aart en Tijs Sikma, **Tijd om aan de bel te trekken. Interview met Wim Gorissen over de kritiek op de Jeugdwet**, 20.3.2018
www.bureaudehelling.nl/artikel/tijd-om-aan-de-bel-te-trekken
> *Over maatwerk versus rechtsgelijkheid.*

Tijs Sikma, **Wmo: goede zorg voor de meest kwetsbaren**, 21.3.2018
www.bureaudehelling.nl/artikel/wmo-goede-zorg-voor-de-meest-kwetsbaren
> *Overzicht van risicogroepen binnen de Wmo en voorstellen voor verbetering.*

Suzanne Kröger & Richard Wouters, **'EU-belasting helpt tegen afvalberg'**, in: *Trouw*, 7.5.2018
www.trouw.nl/opinie/nederland-overwin-je-weerzin-en-steun-die-europese-plastic-taks--a45738e3/Pleidooi-voor-het-belasten-van-grondstoffenverbruik

Simon Otjes, **'Green Sweep: Lessons from the Dutch local elections'**, in: *Green European Journal online*, 8.5.2018
www.greeneuropeanjournal.eu/green-sweep-lessons-from-the-dutch-local-elections/
> *Het verkiezingssucces van GroenLinks verklaard voor groene campagnevoerders in Europa.*

Bureau de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

BUREAU DE HELLING

Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000

> bureaudehelling.nl

DIRECTEUR

· Robbert Bodegraven

MEDEWERKERS

· Dirk van Hoorn
· Suzanne van den Eynden
· Marnix Koopman
· Simon Otjes
· Richard Wouters

STAGIAIR

· Mirte Bruns

MEDEWERKERS 'DEMOCRACY DEVELOPMENT ABROAD'

· Anne de Boer
· Mirjam Tiems

RAAD VAN ADVIES

· Nevin Özütok (voorzitter)
· Jessie Bokhoven
· Martien Das
· Albert Faber
· Anita de Horde
· Jeroen Postma
· Theo Verstrael

OVER DE AUTEURS

Liesbeth **Beneder** (1984) studeerde wetenschapsfilosofie en Science and Technology Studies aan de Universiteit van Amsterdam. Zij werkt als adviseur duurzame en slimme mobiliteit bij Twynstra Gudde.

Arie **Bleijenberg** (1954) werkt, naast zijn functie bij TNO, als zelfstandig strategisch adviseur op het kruispunt van economie en duurzaamheid. Hij geeft regelmatig lezingen over de veranderingen die gaande zijn in onze mobiliteit, vooral in de stadsgewesten.

Robbert **Bodegraven** (1963) is directeur van Bureau de Helling. Hij werkte hiervoor als sociaal ondernemer en in diverse directeursfuncties bij *non-profit* organisaties. Robbert studeerde Nederlands en journalistiek aan de Universiteit Utrecht en Communicatie aan de Rotterdam School of Management.

David **Bogaers** (1994) volgt de research master Politieke Filosofie en de master *Conflicts, Territories and Identities* aan de Radboud Universiteit.

Niels **Bosma** (1974) is universitair hoofddocent op het gebied van sociaal en duurzaam ondernemerschap bij Utrecht University Social School of Economics. Hij is medeoprichter van het Utrecht University Social

Entrepreneurship Initiative, een multidisciplinair platform gericht op het stimuleren van meer kennis over sociaal ondernemerschap.

Suzanne **van den Eynden** (1978) is hoofdredacteur van tijdschrift de Helling. Ze studeerde Europese Studies, journalistiek en wijsbegeerte, en werkte in de journalistiek en bij diverse ngo's.

Karin **Geuijen** (1962) is als universitair docent en onderzoeker verbonden aan de afdeling Publiek Management van het departement Bestuurs- en Organisatiewetenschap en als *affiliate researcher* aan Oxford University.

Willem **Janssen** (1988) is docent en onderzoeker Economisch Publiekrecht bij de Universiteit Utrecht, tevens verbonden aan het Public Procurement Research Centre. Hij doet onderzoek naar regulering van de relatie tussen overheid en markt.

Jos **de Krieger** (1984) is architect bij Superuse Studios. Hij studeerde Bouwkunde aan de TU Delft en is gespecialiseerd in innovatieve architectuur en ontwerpen gemaakt van rest- en afvalmaterialen.

Albert Jan **Kruiter** (1976) is publisit en medeoprichter van het Instituut voor Publieke Waarden (IPW). Krui-

ter studeerde Public Administration aan de Universiteit Leiden. In 2010 promoveerde hij aan de Universiteit van Tilburg met zijn proefschrift 'Mild Despostime'.

Socrates **Schouten** (1985) is onderzoeker en projectleider bij Waag, instituut voor kunst, wetenschap en technologie in Amsterdam. Hij studeerde Milieuwetenschappen aan de Technische Universiteit Delft en de Universiteit Leiden. Socrates is redacteur van de Helling.

Veronique **Schutjens** (1963) is universitair hoofddocent aan de Universiteit Utrecht met expertise op het gebied van kleinschalig ondernemerschap, bedrijfsontwikkeling en wijkeconomie.

Prof. Dr. Jeroen P. **van der Sluijs** (1965) is parttime Universitair Hoofddocent nieuwe risico's bij de afdeling Milieu-Natuurwetenschappen, Copernicus Instituut voor Duurzame Ontwikkeling, Universiteit Utrecht en hoogleraar bij de Universiteit Bergen, Noorwegen.

Richard **Wouters** (1966) is medewerker van Bureau de Helling. Hij houdt zich onder meer bezig met de circulaire economie en de energietransitie.

Nieuwe Mobiliteit

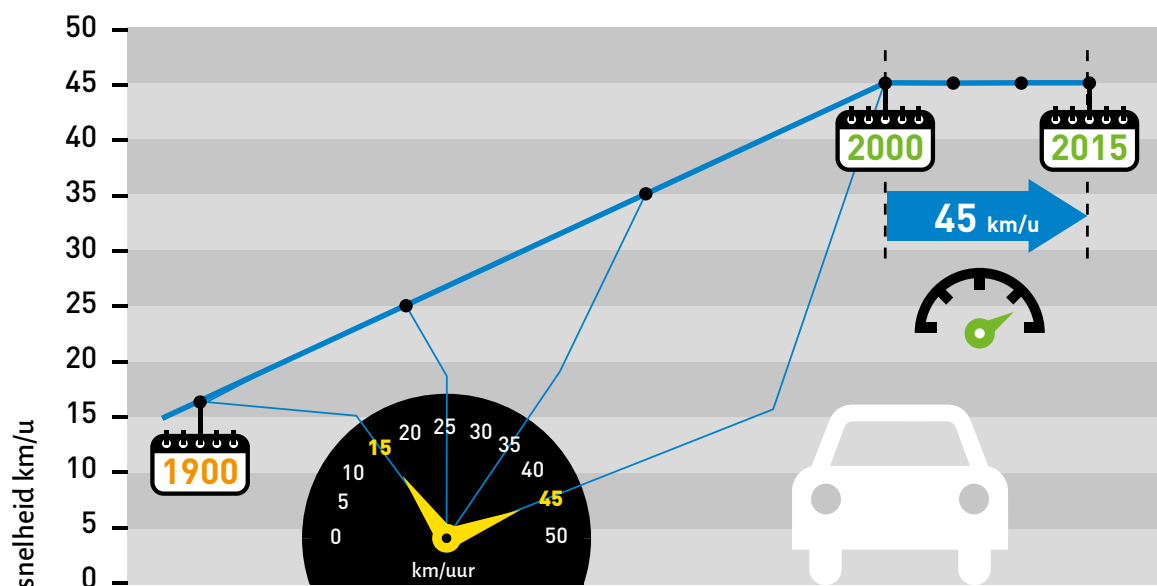

Arie Bleijenberg

De manier waarop we denken over mobiliteit is niet meegegaan met de tijd. Het streven naar betere bereikbaarheid wordt door de politiek momenteel vernauwd tot mobiliteit, oftewel meer snelheid.

Bereikbaarheid verbetert echter ook door verdergaande verstedelijking, waardoor korte afstanden ontstaan. Het is tijd om anders te gaan denken over mobiliteit en deze 'vergeten helft' van het bereikbaarheidsbeleid weer op het podium te zetten. Dat stelt Arie Bleijenberg, auteur van het boek 'Nieuwe mobiliteit'.

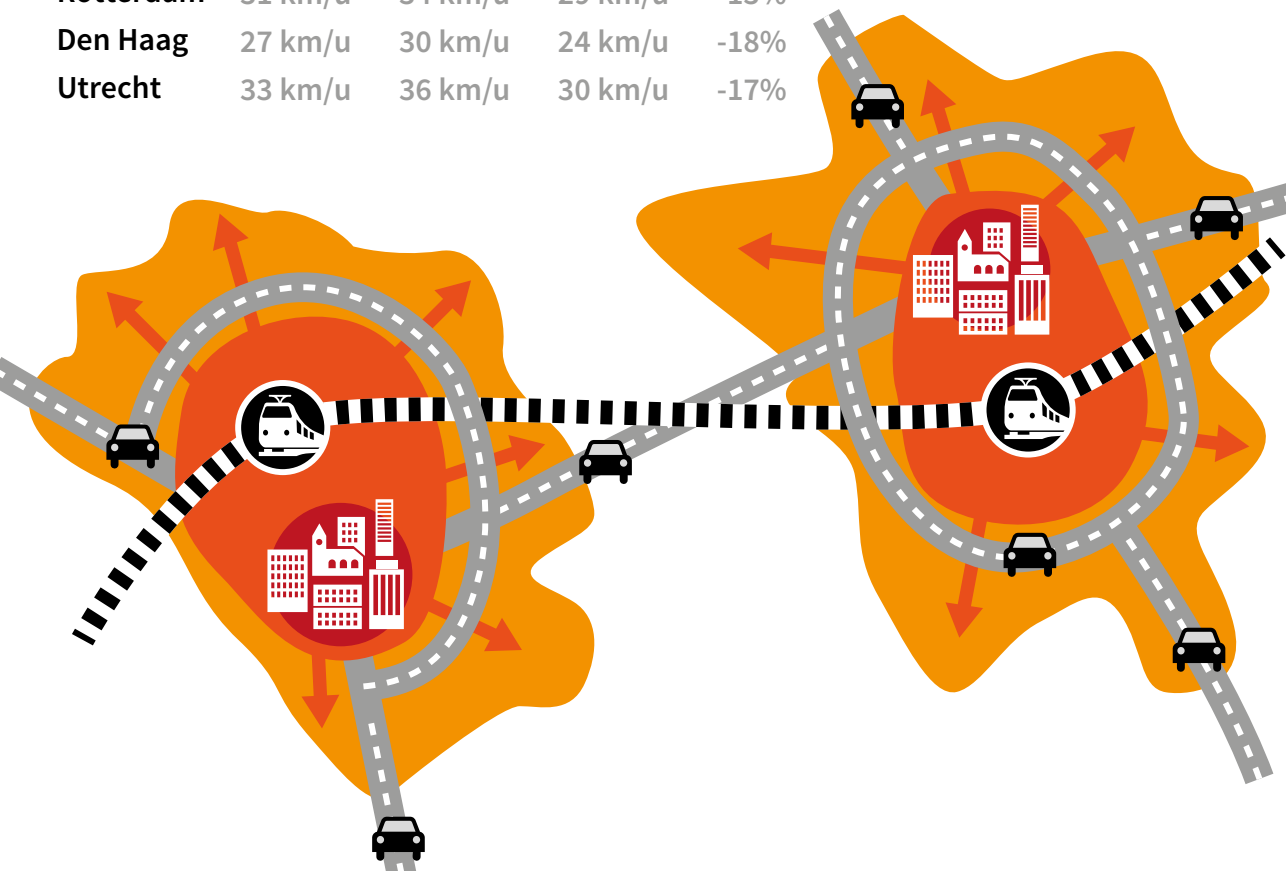
Figuur 2: Gemiddelde snelheid van de auto

De gemiddelde snelheid van de auto is al twintig jaar constant 45 km/uur. Hierdoor leggen we in het halfuur dat we per dag gemiddeld autorijden, niet steeds grotere afstanden af. Sinds 2005 heeft de gemiddelde Nederlander juist 3 procent minder kilometers per auto afgelegd.

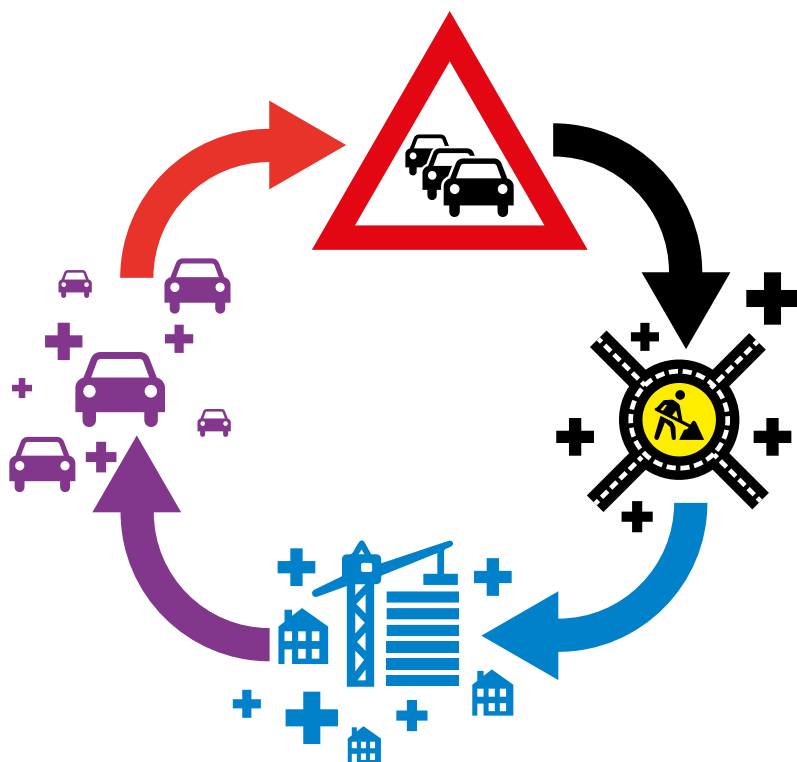
Snelheid auto in de stadsregio

	Dag 24/24	Free flow	Spits	Spits/free
Amsterdam	31 km/u	33 km/u	28 km/u	-17%
Rotterdam	31 km/u	34 km/u	29 km/u	-13%
Den Haag	27 km/u	30 km/u	24 km/u	-18%
Utrecht	33 km/u	36 km/u	30 km/u	-17%

De gemiddelde snelheid van de auto in de spits ligt in de grote stadsgewesten rond de 25 tot 30 km/uur. Hierdoor komen de files snel weer terug na uitbreiding van stadssnelwegen. Verbreding van een stadssnelweg trekt veel verkeer aan dat nu door de stad sukkelt.

Zoals de Telegraaf schreef: “We waren in het begin allemaal blij dat de snelwegen breder werden met het gebruik van de spitsstroken en nieuw asfalt, maar nu het wegennet is volgelopen, moeten we constateren dat we er niets mee zijn opgeschoten”.

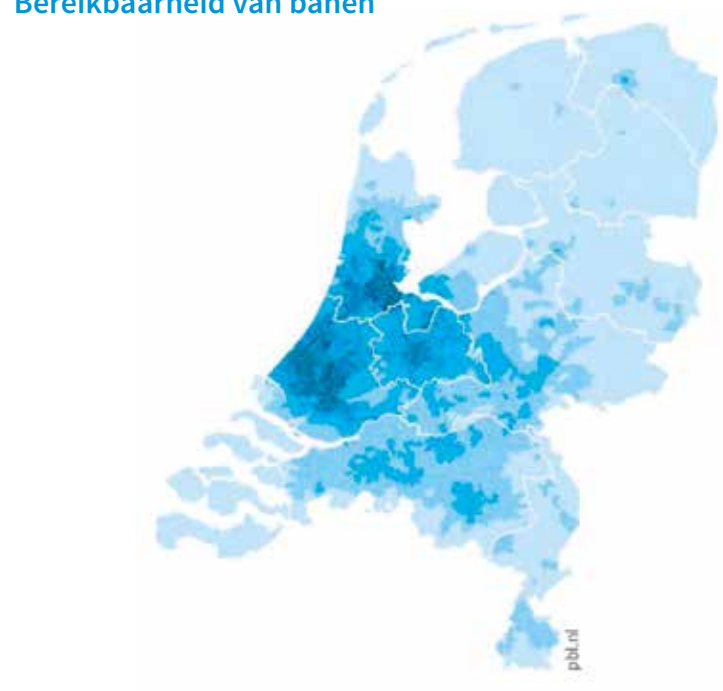

$$\text{Bereikbaarheid} = \frac{\text{snelheid}}{\text{afstand}}$$

Goed plekken trekken nieuwe bedrijvigheid, nieuwe bewoners en nieuw verkeer aan. Hierdoor kan de auto in alle grote steden in de wereld niet goed doorrijden. Oftewel: in stedelijke gebieden geldt de wet van behoud van files.

Niet het oplossen van files, maar verbetering van de bereikbaarheid zou het hoofddoel van het mobiliteitsbeleid moeten zijn. Bereikbaarheid verbetert door kortere afstanden – dus verstedelijking – en door hogere snelheid.

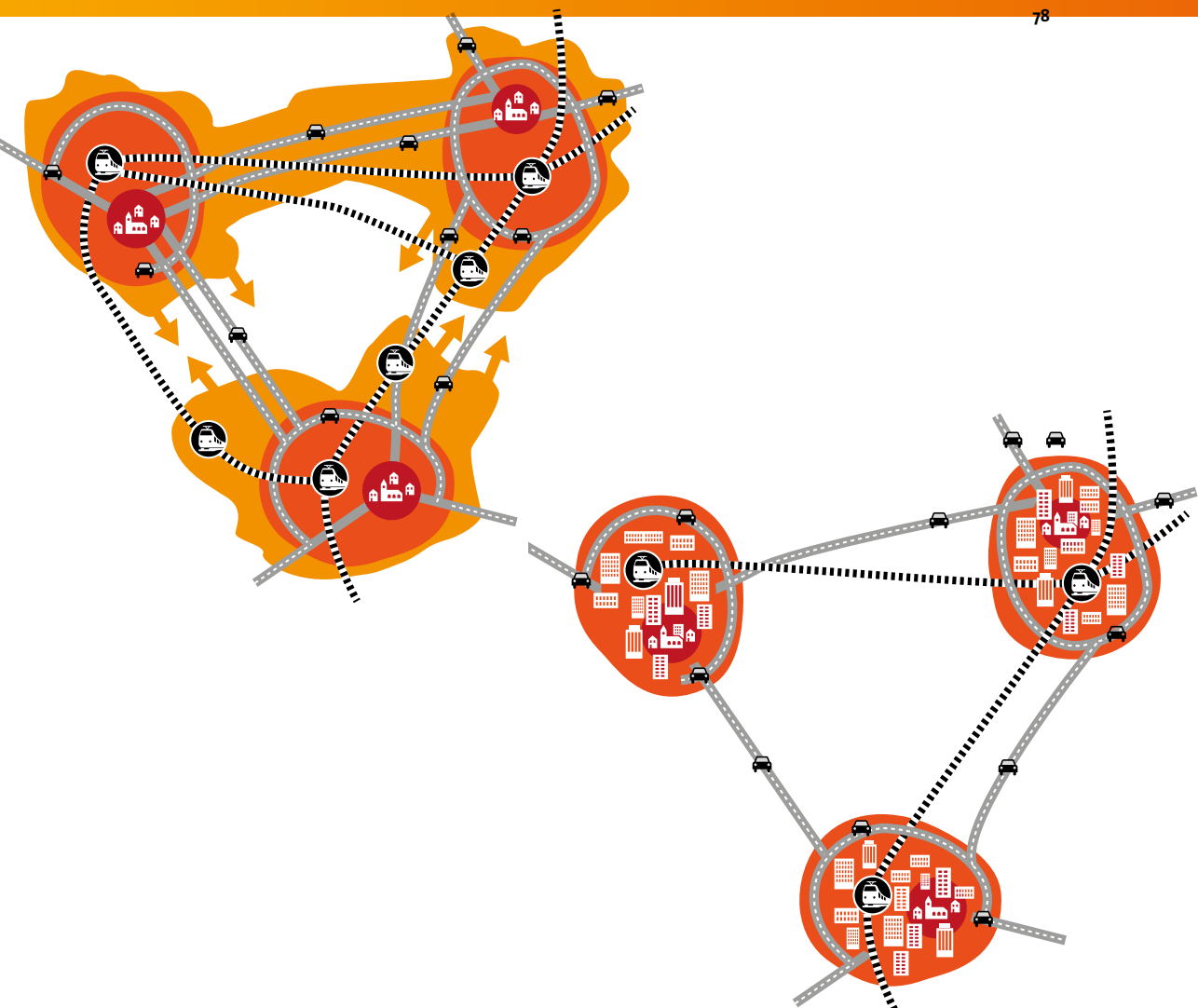
Bereikbaarheid van banen

AANDEEL VAN ALLE RITTEN	AMSTERDAM	MEEST STEDELIJK	LANDELIJK
Auto	23%	36%	55%
Openbaar vervoer	17%	10%	2%
Fiets en lopen	61%	53%	40%

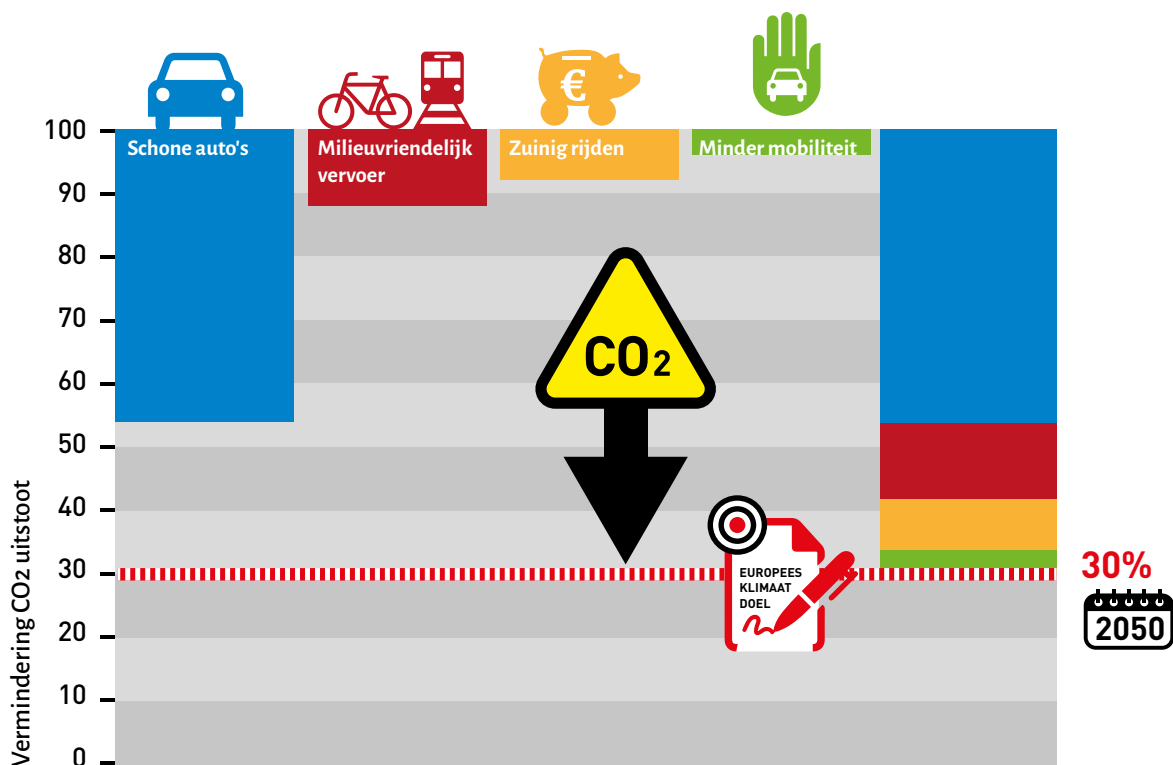
In de grote stadsgewesten is de bereikbaarheid het grootst. De korte afstanden in de steden wegen zwaarder dan de lage snelheid van de auto. Door de betere bereikbaarheid trekken de steden nieuwe bedrijven en inwoners aan.

Het mobiliteitsgedrag in de grote stadsgewesten verschilt sterk van dat in de rest van Nederland. Stedelingen rijden 40 procent minder kilometers in de auto, reizen vijf keer zoveel met het OV en fietsen vaker.

Door het verbeteren van de vervoersmogelijkheden binnen de steden, groeit de stad naar binnen in plaats van naar buiten. Stedelijke verdichting is goed voor de economie, zorgt voor goedkope bereikbaarheid en houdt het buitengebied aantrekkelijk.

Voor een goede bereikbaarheid binnen de steden zijn naast de auto ook hoogwaardig openbaar vervoer en goede fietsvoorzieningen nodig. Deze gebruiken minder schaarse ruimte.

Schone technologie levert de grootste bijdrage aan het halen van de klimaatdoelen voor mobiliteit. De achterliggende decennia zijn er veel illusies gekoesterd over een sterke beïnvloeding van de groei van de automobility. Alleen verstedelijking blijkt tot andere mobiliteitskeuzes te leiden.

Samen met beleidsmaatregelen die afdwingen dat er alleen schone auto's op de weg komen, kan de uitstoot van CO₂ drastisch naar beneden.

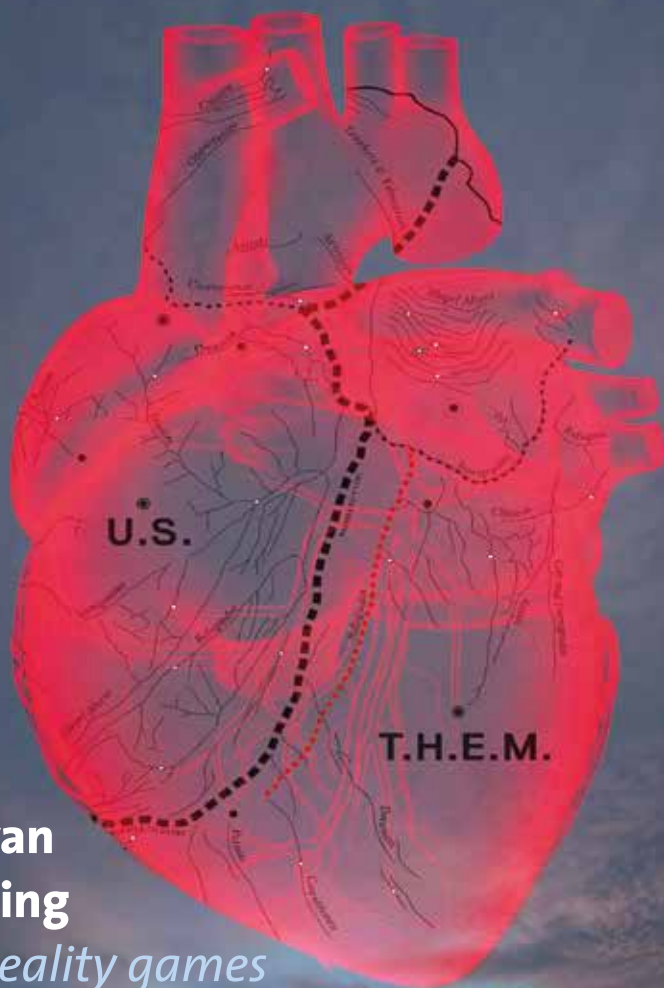
	oud	Nieuw
Bereikbaarheid	Snelheid, geen files	Korte afstanden en snelheid
Economie	Industriële economie	Kennis- en ideeëneconomie
Ruimtelijke orde	Suburbanisatie	Urbanisatie
Economie en mobiliteit	Files oplossen, snelheid vergroten	Investeren in binnenstedelijke vervoerskwaliteit
Autoverkeer	Voortgaande groei	Naar nulgroei
Luchtvaart	Afzonderlijke vervoerswijze	Onderdeel van het totale mobiliteitssysteem
Infrastructuur	Tussen en rondom grote steden ('Intercity')	Binnen grote steden ('Intracity')
Maatschappelijke waarde van openbaar vervoer	Milieu en sociaal	Economie en sociaal
Bestuurlijk zwaartepunt voor infrastructuur en mobiliteit	Rijksoverheid	Metropoolregio's en stadsregio's
Sneller vervoer	Geeft tijdswinst	Geeft langere verplaatsingsafstanden
Verminderen CO ₂ -uitstoot	Bevorderen alternatieve vervoerswijzen en technieken	Verplichten en stimuleren schone technologie voor auto

De manier waarop we denken over mobiliteit is ruim vijftig jaar geleden ontstaan, toen het autoverkeer sterk groeide en de industriële economie op het hoogtepunt was. Inmiddels is dit veranderd en zitten we in een nieuwe verstedelijkingsgolf.

Deze veranderingen vragen ook om een nieuwe manier van denken over mobiliteit. Hoe we denken, bepaalt immers hoe we doen. Deze tabel schets het nieuwe denkkader.

de Helling

herfst 2018 nr. 3 €9,90

In het hart van een vluchteling

*Hoe virtual reality games
ons empathisch maken*

**Plus: Pleidooi voor
een menselijker
vluchtelingenbeleid**

Koeien versus klimaat
*Hoeveel vee kan een
kringlooplandbouw aan?*

Gun de oppositie ook een succes
*en tien andere tips voor nieuwe
wethouders*

Omslagfoto: Legendary. Beeld uit de VR-game *Carne Y Arena*, zie p. 22

Deze pagina: de boer van de toekomst volgens het *Next Nature Network*

- 6 'Ik hoop dat GroenLinks nooit bestuurlijk arrogant wordt'.** Elf tips voor goed wethouderschap van Lot van Hooijdonk en Paul Smeulders – *Suzanne van den Eynden*

- 14 Het sociale domein:** democratie, solidariteit en professionaliteit onder druk – *Jan Willem Duyvendak en Evelien Tonkens*

- 21 Kleur** – column door *Thomas Mertens*

- 22 In het hart van een vluchteling** – *Joost Raessens*

- 32 Kringlooplandbouw:** wat doen we met de veestapel? Interview met Rik Grashoff en Martin Scholten – *Suzanne van den Eynden en Richard Wouters*

- 40 Geen migratiedeals zonder mensenrechten** – **Tineke Strik**

- 44 Samen publiek geld uitgeven.** De kansen van digitale burgerbegrotingen – *Ira van Keulen en Iris Korthagen*

- 49 Next Nature Network** – *de impact van technologie in beeld*

- 57 Leven in het Antropoceen:** voorpublicatie – *Albert Faber*

- 60 Handelsakkoorden in de 21ste eeuw:** Parijs-proof en rechtvaardig – *Bas Eickhout en Vincent Hurkens*

- 64 Grote vermogensongelijkheid vraagt modernisering erfbelasting** – *Jelle van der Meer e.a.*

- 66 Recensie: **The Synthetic Age** – *Petra van der Kooij*

- 68 Recensie: **Overspannen Democratie** – **Harmen Binnema**

- 70 Bureau de Helling

- 72 Over de auteurs

- 73 Moria** – *Judith van Istendael*

de Helling

Kwartaaluitgave van Bureau de Helling,
wetenschappelijk bureau GroenLinks
Jaargang 31 · nr 3 · herfst 2018

Los € 9,90, jaarabonnement € 36,50,

Jongeren t/m 27: € 19,50

Banknummer: NL60 TRIO 0390109096 t.n.v.

Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks,
met vermelding van de Helling.

ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE

Suzanne van den Eynden

REDACTIE

Natasja van den Berg, Lara de Brito, Lot van
Hooijdonk, Suzanne Kröger, Herman Meijer,
Socrates Schouten, Farid Tabarki, Rens van
Tilburg, Alderik Visser.

ONTWERP

de Ruimte ontwerpers/Mark Schalken

DRUK

Drukkerij Raddraaier (papier 100 % recycled)

UITGEVER

Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht
redactiedehelling@bureaudehelling.nl
tel 030 239 99 07,
abonneezaken: 030 239 99 59

www.bureaudehelling.nl

(> 'tijdschrift')

Foto: Philippe McIntyre

Wrijving en glans

“Zonder wrijving geen glans”, sprak een oud-collega steevast monter wanneer we samen weer eens voor een professioneel dilemma stonden. Deze tegeltjeswijsheid houdt ons voor dat enige spanning en een stevige discussie doorgaans nodig zijn om tot een optimaal resultaat te komen.

Voor deze Helling hield ik twee dubbelinterviews. Samen met collega Richard Wouters bevroeg ik oud-politicus Rik Grashoff en wetenschapper Martin Scholten over vraag hoeveel koeien, kippen en schapen een natuurinclusieve kringlooplandbouw kan herbergen. Aan wrijving geen gebrek: de heren stonden lijnrecht tegenover elkaar. Waar Grashoff pleit voor een forse inkrimping van de veestapel, vindt Scholten dat getuigen van een totaal verkeerde aanpak. Die wrijving was precies waar we op hoopten: voor lezers van de Helling is het nuttig om kennis te nemen van verschillende perspectieven op het gedeelde doel van kringlooplandbouw. Nu is het moment voor degenen die de circulaire landbouw moeten realiseren om de verschillende opties voor het ‘hoe’ uitgebreid te onderzoeken. Hadden de twee instemmend gereageerd op elkaars woorden, dan waren de interviewers minder tevreden huiswaarts gekeerd. En – ik geef toe – de pittige discussie (denk: stemverheffing en wilde armgebaren) maakte het gesprek tot een boeiend schouwspel.

Daarentegen was wrijving afwezig tijdens mijn gesprek met wethouder Lot van Hooijdonk en Tweede Kamerlid Paul Smeulders over het besturen van een gemeente. Hoe doe je dat nu, en hoe doe je het goed? Als een geroutineerd danspaar vulden zij elkaar aan, elke *do* en *don't*, elk voorbeeld kon op instemming en herkenning van de ander rekenen. Maar wat was het een glansrijk gesprek, tussen twee gedreven mensen die gemaakt lijken voor hun job en duidelijk genieten van wat ze doen.

Zonder wrijving geen glans? Oordeelt u vooral zelf.

/ Suzanne van den Eynden

Nieuw: tijdschrift de Helling

Tijdschrift de Helling krijgt een nieuw jasje. Met meer mogelijkheden om het blad ook online te lezen – iets waar velen van u via het lezersonderzoek om vroegen – en een nieuwe vormgeving hopen wij de Helling nog aantrekkelijker te maken als tijdschrift dat bijdraagt aan de ontwikkeling van het groene en linkse gedachtengoed. Wat blijft zijn de verdiepende essays, opiniestukken en interviews over groene en linkse kwesties, door en met spraakmakende schrijvers en denkers, in combinatie met mooi beeld. Een tijdschrift dat ruimte geeft aan andere perspectieven, achtergronden, nieuwe ideeën en inspirerende mensen. Het winternummer is het eerste nummer dat in de nieuwe vormgeving zal verschijnen.

Voor ontwerper Mark Schalken is dit het moment om afscheid te nemen van de Helling. Zie p. 73.

Goed besturen vol Hooijdonk en Paul *11 tips voor (nieuwe)*

gens Lot van Smeulders *wethouders*

Met meer dan honderd wethouders in 95 gemeenten heeft GroenLinks de traditionele bestuurderspartijen op veel plekken van hun troon gestoten. Hoe maakt de partij deze unieke situatie tot een succes en zorgt zij voor de gedroomde verandering in Nederland? De Helling at een hapje met 's lands Beste Bestuurders, GroenLinksers Lot van Hooijdonk (40) en Paul Smeulders (31), en verzamelde hun gouden tips voor een succesvolle en bovendien aangename bestuursperiode. "Iedere wethouder komt een keer in de problemen. Maar relax: het waait vrijwel altijd weer over."

*‘Ik hoop dat GroenLinks nooit bestuurlijk **arrogant** wordt’*

Wethouder, Kamerlid en Beste Bestuurders

Lot van Hooijdonk (1978) is sinds 2014 wethouder voor GroenLinks in Utrecht, met in haar portefeuille onder meer energie, mobiliteit en groen. Daarvoor werkte ze op het ministerie van Verkeer en Waterstaat en was ze adjunct-directeur van de Natuur- en Milieufederatie in Utrecht. Paul Smeulders (1987) was van 2014 tot 2018 wethouder Financiën in zijn geboortestad Helmond. Daarvoor was hij fractievoorzitter van de Provinciale Staten van Noord-Brabant, gemeenteraadslid en werkte hij bij Natuurmonumenten. In juni volgde hij Linda Voortman op in de Tweede Kamer, waar hij zich nu bezig houdt met sociale zaken, ruimte en wonen. Van Hooijdonk en Smeulders werden in januari dit jaar verkozen tot Beste Jonge respectievelijk Beste Lokale Bestuurder van Nederland. Voor Van Hooijdonk was het de tweede keer dat ze deze titel won.

Tip 1: Stel prioriteiten en ga daar vol voor

PS: “De rol van wethouder is eigenlijk heel gek. Je neemt beslissingen en bepaalt het beleid, maar je hebt geen managementverantwoordelijkheden. Ik vond dat een van de leukste dingen aan het wethouderschap. Je hoeft niet eens met je eigen secretaresse een functioneringsgesprek te voeren.”

LvH: “Mocht het nu eens voorkomen dat iemand niet zo goed functioneert, dan leg je dat neer bij degene die boven die persoon staat. Jij kunt je echt volledig op de inhoud richten.”

PS: “Je krijgt met heel veel onderwerpen te maken. Kies er daarom twee of hooguit drie waarop je echt verandering nastreeft en zet je daar vol voor in. De rest is leuk maar bijzaak. In Helmond heb ik me voornamelijk gericht op duurzaamheid. Zo hebben we met alle betrokkenen afspraken gemaakt om heel Helmond aardgasvrij te maken. Het is gewoon vet dat ze over twintig jaar nog bezig zijn met de dingen die we daar nu over hebben vastgelegd. Mijn andere prioriteit was het bouwen van de slimste woonwijk ter wereld. Op het gebied van duurzaamheid en sociale samenhang wordt dat echt een GroenLinkse droom, in Helmond *of all places*. Tijdens de laatste vergadering voor de verkiezingen stemde de raad unaniem in, dus die wijk gaat er gewoon komen.”

LvH: “Ik zou daarnaast altijd gaan voor projecten die een structureel, blijvend effect hebben. Als ik zou moeten kiezen tussen nieuwe

parkeernormen of een deelauto-programma in een bepaalde wijk, zou ik altijd voor die parkeernormen gaan. Die veranderen wezenlijk hoe de stad eruit ziet en blijven ook doorwerken als je zelf niet meer in het college zit. Ik heb echt de ambitie om nieuwe spelregels neer te zetten, en niet een klein subsidieprogramma dat na vier jaar zo weer teruggedraaid kan worden.”

Tip 2: Blijf herkenbaar als partij

LvH: “We moeten echt voorkomen dat we op één hoop gegooid worden met andere partijen. Dat is bij de PvdA gebeurd: van een aantal bestuurders – zeker niet allemaal – was niet meer duidelijk of ze nu van de PvdA of het CDA waren. De kwetsbare groepen die behoren tot hun natuurlijke achterban herkennen hun partij niet meer. Wij hebben deels dezelfde doelgroepen en tot nu toe lukt het ons volgens mij om herkenbaar te blijven, maar we staan pas aan het begin van onze nieuwe rol als bestuurderspartij. Ik kan me voorstellen dat je ideologische kant wat verzwakt als je de samenleving na zoveel jaren besturen al zo’n beetje naar je eigen snit hebt gevormd.”

PS: “Middenpartijen als PvdA en CDA hebben te vaak de ambitie om goed op ‘de toko’ te passen. GroenLinks is een echte veranderpartij en profileert zich ook duidelijk zo. Dat brengt ook verwachtingen met zich mee.”

LvH: “Leuk vind ik het trouwens zeker niet dat de PvdA zo klein is geworden. Het zijn onze vrienden en we zijn in Utrecht nu wel een-

zaam met drie PvdA’ers en twee SP’ers in de raad. Je wenst jezelf meer steun toe. Maar ik begrijp de kiezers wel. Ze voelden zich door de sociaaldemocraten in de steek gelaten. Ik hoop dat wij altijd oog houden voor de mensen waar we het voor doen.”

Tip 3: Verkoop een compromis nooit als je eigen besluit...

LvH: “In ons coalitieakkoord staat dat we de *Vuelta* naar Utrecht willen halen. Maar GroenLinks wil dat wielervedstijn helemaal niet! Naar buiten toe zeg ik dan ook precies hoe het zit: wij hebben op dit punt moeten inleveren bij het sluiten van het coalitieakkoord. *Tell them like it is*, maak dingen niet mooier dan ze zijn. Ik denk dat de PvdA in het verleden teveel compromissen heeft verdedigd alsof het hun eigen besluit was. Dat moet je nooit doen. Het is echt niet erg om te zeggen: balen, maar dit is een van onze verliespunten.”

PS: “Helemaal mee eens. In Helmond speelde dat ook op een heel gevoelig dossier, de kap van een bos om er een bedrijventerrein van te maken. Natuurlijk is GroenLinks daar fel tegen, maar we waren destijds de negende partij in de raad. Het lukt ons in het coalitieakkoord om de Ruit (LvH: “Wij hebben een ring, zij een Ruit.”) rondom Eindhoven tegen te houden, maar dan moesten we het nieuwe bedrijventerrein wel slikken. Samen met de VVD-wethouder voor economie ben ik toen in gesprek gegaan met alle betrokkenen en heb uitgelegd: ik ben natuurlijk niet voor het kapen van een bos, maar ik ga er alles

“Houd de langetermijnrelatie in het oog. Maak niet overal een principiële discussie van en drink een borrel na afloop van de raadsvergadering.”

aan doen om de verloren natuur te compenseren en de leefbaarheid in de wijk te verbeteren. Die uitleg werd geaccepteerd, al vergde dat veel gesprekken. Gelukkig waren er nog geen onomkeerbare stappen gezet. Dus nu GroenLinks de grootste is in Helmond, gaat er uiteraard een streep door die bomkap.”

Tip 4: ...maar ga nooit door je ondergrens heen

PS: “Bij de stemming over het natuurakkoord van voormalig staatssecretaris Bleker was de Kamerfractie van de SP destijds fel tegen. Maar als onderdeel van de coalitie moest de SP in de Provinciale Staten vóór stemmen.”
LvH: “Dan ga je als partij dus door je ondergrens heen.”

PS: “De uitbreiding van vliegveld Eindhoven is daarom in Eindhoven uit het coalitieakkoord gehouden. Het is volkomen ondenkbaar dat GroenLinks daar ooit vóór zou zijn. Schrijf er dan maar liever niets over in het akkoord en maak het tot een vrije kwestie voor alle coalitiepartijen. Dat bos was voor ons ook een lastig punt, maar ik kon in ieder geval verdedigen dat er aantoonbaar meer natuur voor terug zou komen.”

LvH: “In onderhandelingen moet je altijd bereid zijn om ‘nee’ te zeggen en dus de oppositie in te gaan. Dan heb je een sterkere positie. Zet nooit je geloofwaardigheid op het spel door je idealen te verloochenen voor de macht of een leuke baan.”

Tip 5: Neem de oppositie serieus

LvH: “Je wint heel veel als je

steun groter is dan alleen die van de coalitie. Het meest trots ben ik op ons mobiliteitsbeleid. Ons voorstel om vier kilometer snelweg terug te brengen van twee keer twee banen naar twee keer één baan is met ruim veertig van de 45 zetels aangenomen. We halen hectaren asfalt weg in een groeiende stad, dat is nogal wat. Het mooiste is dat dit niet alleen door de coalitie maar ook door de oppositie wordt gesteund. Dat bereik je alleen door de oppositie serieus te nemen en te luisteren naar hun ideeën.”

PS: “Als wethouder van Financiën heb ik raadsleden van alle partijen kunnen helpen door hun vragen te beantwoorden of door dingen voor ze uit te zoeken. Bij die verkiezing voor Beste Bestuurder hoorde ik van veel mensen uit de oppositie dat ze op mij hadden gestemd. Het maakt me trots dat het me gelukt is om wethouder van iedereen te worden.”

LvH: “Een goed idee is een goed idee, ongeacht van wie het komt. Kijk, ik ben ook geen heilig boontje. Als coalitiegenoot VVD mij in de vorige raadsperiode iets vroeg, vond ik het net iets eerder een goede vraag dan als het CDA vanuit de oppositie een vraag stelde. Maar als die CDA'er gelijk had, had hij of zij gewoon gelijk. Door zo'n instelling draag je bij aan een fijne bestuurscultuur. Als mensen zich serieus genomen voelen, luisteren ze ook eerder naar jou.”

PS: “Absoluut. Helmond had geen prettige bestuurscultuur toen ik commissielid was. Alles wat uit de oppositie kwam, werd per

definitie weggestemd. Door als coalitiepartij iedereen serieus te nemen en samen te werken, hebben we bijgedragen aan verandering. Om een voorbeeld te geven: in een motie van anderen staat altijd iets waar je niet heel gelukkig mee bent. Dus bij een motie uit de oppositie kun je twee lijnen kiezen: als college negatief adviseren en de motie weg laten stemmen, of tegen de betreffende persoon zeggen: als je de motie nu zo aanpast, kan hij wel. Ik vind het oprecht mooi als zo'n voorstel dan wordt aangenomen. De oppositie heeft net zoveel hart voor de stad als wij en werkt net zo hard.”

LvH: “Misschien scheelt het ook dat GroenLinks in jullie vorige coalitie klein was. Je hebt vrienden dan ook gewoon nodig.”

PS: “Klopt, mijn grote frustratie als lid van de oppositie was dat ik nooit serieus werd genomen. Als wethouder nam ik me direct voor het heel anders te doen.”

LvH: “Oppositietrauma's helpen blijkbaar ook.”

PS: “Ik hoop dat GroenLinks nooit bestuurlijke arrogantie krijgt door een houding aan te nemen van: wij zijn de grootste en hebben de macht, en de rest doet er niet toe. Dat is echt een valkuil voor grotere partijen.”

Tip 6: Werk samen met de raad...

LvH: Soms krijg ik een appje van een raadslid: ik zit in wijk X en ze zeggen daar dit over project Y. Dan denk ik: ah, dat gezichtspunt was mij onbekend. Fijn dat ik voorbereid ben en zelf op onderzoek uit kan gaan.”

“Mijn droom is dat we ons met minimaal tien GroenLinks-steden ten doel stellen om in 2030 geen CO2 meer uit te stoten in milieuzones.”

PS: “In Helmond gingen college en raad vaak samen op wijkbezoek. Je bent samen het stadsbestuur en voor beide is het belangrijk om de wijken in de trekken. Gun de raad ook wat en maak ook ‘gebruik’ van ze. Soms is het heel fijn om te kunnen zeggen: ik doe dit in opdracht van de raad.”

LvH: “De verhouding tussen raad en college hangt erg af van de politieke cultuur.”

PS: “In Utrecht en Helmond heerst geen sfeer van: wij willen bloed zien. Ik krijg weleens de indruk dat de raad er in sommige steden tijdens het vragenuurtje soms vooral op uit is om de wethouder kapot te maken.”

LvH: “De enige manier om een negatieve bestuurscultuur te doorbreken is door jezelf te blijven en eerlijk te zijn.”

PS: “Wat zo leuk is aan het wethouderschap is dat er nergens voorgeschreven staat hoe je het moet doen. Er is geen goed of fout. Ik denk dat Lot en ik goede recensies krijgen omdat we onszelf blijven. Ik vind duurzaamheid heel belangrijk en als ik voor een zaal sta, ziet iedereen dat ik dat meen. Ik ben jong en enthousiast, en ben me niet anders gaan gedragen omdat ik ineens wethouder was.”

LvH: “Je oogst ook wat je zaait. Ik heb een hekel aan machtspolitiek, het gaat mij om de inhoud en ik heb het idee dat ik daardoor voor veel mensen niet bedreigend ben. Ik beschouw mijn portefeuilles niet als mijn territorium maar als een gedeelde taak.”

PS: “Besturen betekent verschillen overbruggen. Probeer te

investeren in begrip voor de ander en elkaar niet in de problemen te brengen. Als een VVD’er met een onderwerp zat dat voor die partij heel belangrijk was en waar ik niet zo’n sterke mening over heb, hielp ik die VVD’er voluit. Fijn voor hem en ik weet dan dat hij mij helpt als ik hem een keer nodig heb.”

LvH: “Dat heeft ook te maken met het scheiden van hoofd- en bijzaken. Een valkuil voor GroenLinkers is dat we de neiging hebben om alles belangrijk te vinden, elke bloempot circulair te willen hebben.”

PS: “Houd ook de langetermijnrelatie in het oog. Maak niet overal een principiële discussie van en drink een borrel na afloop van de raadsvergadering. Dan merk je dat raadsleden allemaal mensen zijn, die vader en moeder of opa en oma worden.”

Tip 7: ...en met andere GroenLinkse gemeenten

LvH: “We besturen nu in zoveel gemeenten. Bedenk eens hoeveel kansen dat biedt op het gebied van bijvoorbeeld mobiliteit! Mijn droom is dat we ons met minimaal tien GroenLinks-steden ten doel stellen om in 2030 geen CO2 meer uit te stoten in milieuzones. Het Rijk wil daar niet aan, maar gezamenlijk kunnen wij wel een nieuwe norm neerzetten. Als tien steden die norm stellen, heeft dat een enorm effect op de markt en halen we het Rijk gewoon in. We kunnen veel meer impact hebben wanneer we onze krachten bundelen.”

PS: “Eens, gezamenlijk kunnen we op lange termijn dingen écht

veranderen.”

LvH: “We moeten elkaar ook vooral niet gaan aftroeven. Dat heb ik overigens nog nergens geproefd, maar ik hoop dat we daar ook verre van blijven. We zijn allemaal van hetzelfde merk, laten we vooral samen optrekken.”

Tip 8: Laat zien hoe je problemen aanpakt

PS: “Het feit dat je als wethouder geen managementverantwoordelijkheid hebt, is prettig maar soms ook wel lastig. Als wethouder van Financiën in Helmond werd ik afgelopen jaar geconfronteerd met een vervelend rapport van onze nieuwe accountant. We waren 37 jaar klant bij hen geweest, hadden twee jaar een andere accountant gehad en toen we terugkeerden bij Deloitte, waren ze in hun eerste rapport opeens extreem kritisch op onze interne organisatie. Stond ik plotseling met mijn gezicht in de krant onder de kop ‘Puinhoop in Helmond’. Verschrikkelijk. Dit was precies mijn moeders grootste nachtmerrie toen ik wethouder werd: dat ik op zo’n manier in de media zou komen. Toen pas merkte ik hoe kwetsbaar ik was als bestuurder, vooral omdat we die signalen nooit eerder hadden gekregen. We hebben meteen de raad geïnformeerd over het rapport en in alle openheid orde op zaken gesteld. Maar als bestuurder ben je bij zo’n interne kwestie vooral afhankelijk van anderen. Toen baalde ik wel een beetje van dat ik geen managementverantwoordelijkheid had.”

LvH: “Maar daar moet je niet van

“Iedere wethouder komt een keer in de problemen. Anders heb je óf een prutportefeuille gehad, óf je hebt vier jaar niets gedaan. Maar echt, de meeste incidenten waaien weer over.”

balen, zo werkt het nu eenmaal als je wethouder bent. En ik ben van de school: het gaat erom wat je hebt gedaan op basis van wat je op dat moment wist. Zodra jij dat rapport van de accountant onder ogen kreeg, ben je gaan handelen. Dus je hebt het goed gedaan, alleen staat er wel een stom artikel in de krant.” PS: “Een paar maanden eerder was ik nog de Beste Bestuurder, en dan ineens ben je heel negatief in het nieuws.”

LvH: “In het begin van mijn wethouderschap kreeg ik te maken met een verkeerde berekening van het rendement van onze stadsverwarming. Dat getal, dat te hoog was ingeschat, bepaalt mede welke duurzaamheidsmaatregelen verder moeten worden genomen bij nieuwbouw. Er werden dus bij wijze van spreken te weinig zonnepanelen geplaatst. Die verkeerde berekening werd door een klokkenluider naar buiten gebracht en de raad nam het heel hoog op. Ik heb toen steeds laten zien aan de raad wat ik op welk moment deed met de kennis die ik had. Dat is het enige wat je op dat moment kunt doen.”

PS: “Klopt. Ik heb van die affaire met de accountant ook geleerd dat het met media-aandacht net zo is als met een nieuwe racefiets: het eerste krasje doet het meeste pijn, daarna haal je er je schouders over op. Het vierde artikel in de krant raakte me al veel minder.”

Tip 9: Maak duidelijk waar burgers wel en geen zeggenschap over hebben

LvH: “Er is niet zoiets als een formule voor burgerparticipatie.

Wat werkt, verschilt per wijk en ook per kwestie. Bij een windmolenpark of tippelzone weet je dat het ingewikkeld wordt. Belangrijk is dat je duidelijk maakt waar mensen wel en geen invloed op hebben. In Utrecht zitten we momenteel in een participatieproces rond een windmolenpark. Het is niet meer de vraag óf het er komt: de raad heeft dit bij mij besteld en ik moet het uitvoeren. Met burgers ga ik wel in gesprek over hoe het er komt. Maar we kunnen die windmolens niet meer wegdromen.”

PS: “Toen wij te maken kregen met de komst van vluchtelingen naar de stad, hebben we in de drie wijken die in beeld waren voor een opvanglocatie sessies met burgers georganiseerd. Daar werd ik geconfronteerd met mensen die het vertrouwen in de overheid volledig hadden verloren. Hun boosheid ging eigenlijk helemaal niet om die vluchtelingen.”

LvH: “Herkenbaar. En de vluchtelingen worden daar de dupe van. ‘We vertrouwen jullie al niet, en dan willen julliever ons ook nog eens Syriërs in de maag splitsen’.

PS: “Ik vond het heel leerzaam om te merken dat ik daar niet als persoon werd gezien, maar als vertegenwoordiger van die onbetrouwbare overheid. Uiteindelijk lukte het me gelukkig om als persoon vertrouwen te winnen. De avond verliep verder respectvol en uiteindelijk zijn in een van die wijken geen vluchtelingen gekomen, maar hebben we wel een wijkactieplan opgesteld om een aantal terechte zorgen aan te pakken.”

LvH: “In Utrecht hebben we ons

als doel gesteld om te luisteren naar de wat meer timide stemmen die vaak niet worden gehoord bij grote plenaire sessies. Daarom kiezen we eerder voor kleinschalige inloop- en rondetafelbijeenkomsten, decentraal en soms met hulp van gespreksbegeleiders. In onder meer de wijk Overvecht hebben we daarnaast een luisterpaal staan,

“Met media-aandacht is het net als met een nieuwe racefiets: het eerste krasje doet het meeste pijn, daarna haal je er je schouders over op.”

waar mensen over bepaalde onderwerpen mogen inspreken, op het moment dat het hun uitkomt. Dit werkt heel goed, mensen komen even langs tijdens het boodschappen doen. Voor ons is dit een meer rechtvaardige manier van inspraak.”

Tip 10: Ga creatief om met landelijk beleid

LvH: “Wij kijken in Utrecht totaal anders tegen mobiliteit aan dan het Rijk, en lange tijd ook als de provincie. Ik vind files bestrijden helemaal niet interessant, maar voor het Rijk is dat het belangrijkste wat er is. Het is heel lastig om zo’n ander paradigma te hebben bij een onderwerp waarop je een samenhangend systeem zou wensen. Regionaal – stad, omliggende gemeenten en provincie – varen we gelukkig steeds meer dezelfde koers, en daar ben ik trots op. Hoe ik met dat verschil in opvattingen omging? Door creatief te zijn. Wij wilden een milieuzone, het Rijk wilde die niet faciliteren. Toen hebben we gewoon een verkeersbord neergezet waarin we de binnenstad tot milieuzone uitriepen. Een aantal rechtszaken later bleek dat we in ons recht stonden. Ook hebben we zoveel mogelijk Rijksgelden voor mobiliteit en filebestrijding ingezet voor het bevorderen van fietsverkeer. Ons verhaal daarbij: fietsen is ook heel goed tegen files!”

Tip 11: Relax!

LvH: “Iedere wethouder komt een keer in de problemen. Anders heb je óf een prutportefeuille gehad, óf je hebt vier jaar niets gedaan. Maar echt, de meeste incidenten waaien weer over. Ik zie dat nog duidelijker nu ik – ik krijg het bijna mijn strot niet uit – ‘oud-gediende’ ben. Natuurlijk gaat het soms echt goed mis. Maar meestal denk je een paar maanden na ‘gedoe’: waar hadden we het ook alweer over?”

PS: “Ik merkte dat heel duidelijk na dat nieuws in de krant over het accountantsrapport. Door de manier waarop we omgingen met de kritiek, kregen we een compliment van de Rekenkamer. Het speelde een maand voor de verkiezingen en uiteindelijk zijn we zelfs de grootste geworden in Helmond. Er zijn altijd dingen die misgaan, wees daar als bestuurder open en transparant over. En verlies door het gedoe vooral het hogere doel niet uit het oog.”

LvH: “Ik zit hier niet om de populariteitsprijs te winnen maar om de stad te verbeteren. Dat gaat een stuk beter als je je niet gek laat maken door kleine tegenslagen. Durf ook lui te zijn in zaken die niet met de inhoud te maken hebben. Ik concentreer me op mijn dossiers en gesprekken met burgers en laat me in andere dingen graag faciliteren. Over mijn eten maak ik me bijvoorbeeld niet druk. Als ik honger krijg, kijk ik mijn secretaresse lief aan. En als het nodig is, zeg ik tegen mijn ambtenaren: beste vrienden, los het maar op. Hier ga ik niet over.”

/

Het sociale

professionaliteit, democratie en solidariteit onder druk

Drie jaar decentralisaties in het sociale domein brachten ons nabijheid van en maatwerk in de zorg. Maar ook een tekort aan professionaliteit, democratie en solidariteit, en onterecht een leidende rol voor het povere beleidsideaal van zelfredzaamheid.

Door Evelien Tonkens en Jan Willem Duyvendak

Na drie jaar decentralisaties in het sociale domein maken we in dit artikel de balans op, op basis van ons vierjarig onderzoek naar de interacties tussen hulpverleners en cliënten in deze decentralisaties. Eerst het goede nieuws. Cliënten blijken tevreden over en hebben waardering voor de fysieke nabijheid van professionals in de nieuwe wijkteams. Voorheen moesten mensen zelf hun weg vinden binnen de verschillende zorgorganisaties en loketten. Nu kunnen ze in de meeste gemeenten naar het wijkteam. In wijkteams werken tien tot vijftien professionals met verschillende achtergronden, bijvoorbeeld maatschappelijk werk, wijkverpleging, schuldhulpverlening of begeleiding naar werk. In plaats van hun eerdere specialisatie als bijvoorbeeld schuldhulpverlener, worden zij nu geacht als 'generalist' het hele sociaal domein te beheersen. Wijkteamleden komen op verzoek of na signalen bij mensen thuis en voeren daar zogeheten 'keukentafelgesprekken', waarin verschillende problemen in samenhang besproken en bekeken worden met als doel mensen meer 'zelfredzaam' te maken.

Cliënten blijken het prettig te vinden dat hulpverleners naar hen toe komen. Dat ze een gewoon gesprek kunnen voeren met een persoon van vlees en bloed. Dit leidt waarneembaar tot vertrouwdheid tussen professionals en cliënten. Deze vertrouwdheid komt tegemoet aan een eerdere klacht dat de verzorgingsstaat voor veel mensen een anoniem doolhof was geworden (Mepschen 2016; Tonkens & De Wilde 2013).

Ook professionals lijken deze vertrouwdheid te waarderen. Bovendien is er dankzij de wijkteams ook maatwerk mogelijk. Professionals kunnen in die fysieke nabijheid en vertrouwdheid de ruimte nemen om de hulp te bieden, of te organiseren, die de cliënt nodig heeft. Overigens hebben niet alle gemeentes wijkteams; soms blijven organisaties apart werken en

domein

worden keukentafelgesprekken gevoerd door Wmo-consulenten.

Ook de belofte van samenwerking tussen verschillende organisaties en disciplines wordt behoorlijk waargemaakt. Professionals ervaren vaak steun van collega's in hun team, en hebben meer gelegenheid om collega's om hulp en advies te vragen. Wel zijn er nieuwe vormen van concurrentie ontstaan die samenwerking tussen organisaties belemmeren.

De decentralisaties hebben echter ook problematische kanten, die deze voordelen deels tenietdoen. We bespreken achtereenvolgens het povere beleidsideaal van zelfredzaamheid en tekorten aan professionaliteit, democratie en solidariteit.

Zelfredzaamheid: altijd prijs

Zelfredzaamheid is het leidende ideaal in de decentralisaties van het sociale domein. Wie zou daartegen willen zijn? Zelfredzaamheid is bovendien een succesvol ideaal. Een evaluatie van het programma *Meedoen werkt* in Amsterdam, dat gericht was op doorstroom naar de arbeidsmarkt en op deelname aan buurtactiviteiten of doorverwijzing naar de lokale zorginfrastructuur van mensen met gering perspectief op werk, berekende dat 67 procent van de deelnemers na zes maanden op ten minste één terrein meer zelfredzaam is geworden (Carlier, Lindeman & Van Loon 2016). Ons onderzoek laat echter zien dat zo'n percentage weinig zegt over de praktijk. Wijkteamleden (en Wmo-consulenten) deden in bijna alle gevallen een poging om het netwerk van cliënten in te schakelen. Maar in slechts drie van de 66 keukentafelgesprekken waarin dit verwacht mocht worden, leidde dit daadwerkelijk tot een grotere inzet van dit netwerk. Vaak bleek dit niet mogelijk of wenselijk. Meestal is er al veelvuldig een beroep gedaan op familie, vrienden en burens op het moment

dat mensen bij een wijkteam of Wmo-loket aankloppen. Ook kampen mensen in het eigen netwerk vaak zelf met problemen, wonen te ver weg of zijn zelfs medeveroorzakers van de problemen van de hulpvrager. Soms heeft de hulpvrager geen naasten (meer). Daarnaast past het vragen van hulp vaak niet bij de aard van de relatie. Burens helpen elkaar met een kopje suiker of het zorgen voor de planten, maar houden elkaar emotioneel graag op afstand. Vriendschap is meestal gebaseerd op gedeelde interesses, en daar past onderlinge hulp vaak niet bij. En met intimi zoals kinderen of ouders is er vaak met moeite een precair evenwicht bereikt, dat bedreigd wordt wanneer er (meer) hulp gevraagd en gegeven moet worden. Kortom: professionals komen er dus meestal al snel achter dat grotere inzet van het netwerk niet mogelijk is, en (meer) professionele hulp dus noodzakelijk.

Toch kunnen we voorspellen dat nog meer onderzoek zal aantonen dat er sprake is van toegenomen zelfredzaamheid. Zelfredzaamheid heeft namelijk in het beleid drie sterk uiteenlopende betekenissen. Ten eerste betekent het *zelf doen*: je problemen zelf oplossen en geen beroep doen op professionele hulp. Ten tweede betekent zelfredzaamheid: het eigen netwerk aanspreken, en dus *hulp vragen aan naasten*. Maar als dat ook niets oplevert, is er nog een derde betekenis van zelfredzaamheid: *professionele hulp vragen*, teneinde het in een later stadium alsnog zelf te kunnen redden of het netwerk te kunnen inschakelen. In de veelgebruikte *zelfredzaamheidsmatrix* kom je alle drie betekenissen tegen. Zelfredzaamheid is dus een dermate breed opgerekt begrip dat iedere stap die een cliënt maakt als toename van zelfredzaamheid te scoren is.

Deze brede betekenis van zelfredzaamheid, plus decentrale rol ervan in het beleid, veroorzaakt drie problemen. Ten eerste worden wijkteamleden

/

Professionals komen er meestal al snel achter dat grotere inzet van het netwerk niet mogelijk is, en (meer) professionele hulp dus noodzakelijk.

geschoold om vooral de tweede betekenis te bevorderen en mensen ertoe te bewegen meer van hun omgeving te vragen. Daarin zijn zij soms tamelijk dwingend. 'Kan uw zoon of dochter niet wat vaker komen? Kunt u de burens niet vragen?' En, als mensen niet meteen iemand weten die kan helpen: 'Wie was er op uw laatste verjaardag? Met welke ouders praat u wel eens op het schoolplein?' Uit ons onderzoek blijkt dat zorgverleners mensen daarmee met schuld- en schaamtegevoelens kunnen belasten. Een eenzame alleenstaande moeder werd bijvoorbeeld gedwongen de ouders van een vriendje van haar kind om hulp te vragen. Die ouders kende ze nauwelijks en het was ook niet verwonderlijk maar wel beschamend en vernederend dat deze mensen afwijzend reageerden.

Een tweede probleem van de centrale rol van zelfredzaamheid is dat deze andere idealen verdringt. Waarom is het belangrijker dat mensen zelfredzaam zijn dan dat ze bijvoorbeeld zichzelf kunnen ontplooiën en ontwikkelen, solidair zijn met elkaar en voor elkaar opkomen, of zich organiseren om gezamenlijk hun leven te verbeteren? Of dat ze voor elkaar zorgen? De oplettende lezer zal zeggen: maar voor elkaar zorgen, dat valt toch onder zelfredzaamheid? Dat klopt, maar daarmee komen we op het derde probleem van de focus op zelfredzaamheid met de drie betekenissen, inclusief voor elkaar zorgen. Een ideaal met zulke uiteenlopende betekenissen – zelf doen, anderen vragen of professionele hulp aanvaarden – kan altijd wel gerealiseerd worden. De conclusie uit talloze evaluaties zal dan zijn dat het ideaal van zelfredzaamheid gerealiseerd is en dus een succes. Waarbij de derde betekenis, namelijk meer professionele hulp, snel vergeten zal worden – deze is ook de meest vreemde eend in de bijt – en deze successen dus reden zullen zijn voor verdere terugtrekking van de overheid en verdere

bezuinigingen op het sociale domein, zonder dat dit op deugdelijk onderzoek gebaseerd is.

Professioneel tekort

Een van de *beloften van nabijheid* is dat hulpverleners binnen de nieuwe aanpak meer ruimte krijgen om te doen wat cliënten en zichzelf gezamenlijk belangrijk achten. Zij kunnen bij één keukentafel bijvoorbeeld tegelijkertijd zorgen voor schuldhulpverlening, een traplift en bemiddeling bij relatieproblemen. Dat is een grote verworvenheid, als je het vergelijkt met alle 'loketten' waar mensen voorheen langs moesten. Echter: deze professionele ruimte wordt echter niet of nauwelijks gevuld met professionele ontwikkeling. Terwijl de huisarts wel een eigen specialisme heeft met eigen professionele kennis en ontwikkeling, moet een 'generalist' het doen met wat collega's kunnen vertellen over bijvoorbeeld opvoedingsproblematiek of werkloosheid. In ons onderzoek zagen we dat dit leidt tot onzekerheid bij professionals en soms tot onbedoelde willekeur ten aanzien van cliënten.

Van échte professionalisering zou sprake zijn wanneer de wending naar 'generalisten' in sociale wijkteams gepaard zou gaan met eisen aan en mogelijkheden voor opleiding, training, bijscholing en interne kwaliteitsbewaking en -verbetering van professionals onder elkaar, op basis van eigen normen ten aanzien van generalistisch werken. Inclusief een register met wie zich op basis van deze eisen en mogelijkheden heeft gekwalificeerd als een 'volgroeide generalist'. Maar al deze zaken ontbreken veelal.

De socioloog Freidson (2001) voorspelde dat bij gebrek aan professionele ontwikkeling, markt en bureaucratie de ontstane ruimte innemen. De ruimte wordt dan gevuld met strakke algemene

Veel mensen willen hun naasten graag hulp geven, maar op hun eigen voorwaarden, niet ten dienste van een beleidsdoel als vergroting van ‘zelfredzaamheid’.

/

regels, of door de willekeur van de individuele hulpverlener. In de praktijk zien we vooral het eerste gebeuren: méér bureaucratische controle. Ook anderen hebben erop gewezen dat professionalisering gesmoord dreigt te worden in bureaucratisering (Tollenaar 2016).

Het feit dat cliënten zoveel mogelijk een beroep moeten doen op hun eigen netwerk, geeft hulpverleners bovendien de boodschap dat vrijwilligers en mantelzorgers, zonder enige opleiding, hun werk ook wel kunnen doen. Beter zelfs, want ze zouden meer continuïteit bieden en met meer creatieve en passender oplossingen komen.

Ironisch is dat onder professionele organisaties jarenlang grote onzekerheid en discontinuïteit is gecreëerd door marktwerking en aanbesteding. Organisaties en de daar werkende professionals weten daardoor vaak niet of ze het volgende jaar dezelfde cliënten nog wel mogen helpen. Deze arbeidsonzekerheid krijgen ze nu als gebrek aan kwaliteit in hun gezicht geworpen: het netwerk is beter want het biedt meer continuïteit.

Dit alles is geen verwijt aan wijkteamleden en Wmo-consulenten. Dat de decentralisaties zonder grote rampen verlopen, is in hoge mate te danken aan hun inzet en toewijding én aan stil verzet, waardoor ze, ook als het netwerk dit eigenlijk zou moeten doen, mensen met problemen en vragen toch vaak goed helpen. De term ‘professioneel tekort’ duidt er slechts op dat zij in hun moeilijke en verantwoordelijke taken te weinig geëquipt en gesteund worden.

Democratisch tekort

Een andere *belofte van nabijheid* die de decentralisatie met zich mee zou brengen, is de belofte van democratisering: de formele en informele controle op

beleid zou, dichter bij de burger, verbeteren. Informatie, in de interactie tussen cliënt en professional, gaat dat best goed. Het beleid stuurt de professional weliswaar richting zelfredzaamheidsbevordering, maar *deze dat dit het welzijn van* de cliënt lang niet altijd ten goede komt en besluit daarom anders te handelen.

Als cliënten toch ontevreden zijn, verzetten ze zich overigens zelden. Zo verwachten cliënten niet dat protest veel zal uithalen (Grootegoed, Broer & Duyvendak 2013). Het beleid voorziet weliswaar in ‘cliëntondersteuners’ om individuele cliënten bij te staan om voor hun belangen op te komen bij keukentafelgesprekken, maar in de praktijk zijn we die niet tegengekomen.

Het beleidsverhaal (over de decentralisering) biedt ook weinig ruimte voor debat. De verzorgingsstaat is ‘nu eenmaal onhoudbaar’, hij ‘is niet meer van deze tijd’, ‘we ontkomen er niet aan om ...’ – dat zijn de termen waarin de decentralisaties en de bezuinigingen in de door ons geanalyseerde beleidsteksten gerechtvaardigd worden. Er zou ‘geen weg terug zijn’ (De Boer & Van der Lans 2011). Opvallend is echter dat de voorkeuren van burgers zich in omgekeerde richting ontwikkelen: burgers willen eerder méér dan minder hulp van professionals (Van den Broek 2016; zie ook Grootegoed, Van Barneveld & Duyvendak 2014). Dat er nauwelijks publiek debat plaats heeft gevonden over deze discrepantie, duidt op een democratisch tekort.

Niet alleen bij de ontwikkeling van beleid schort het aan democratisch debat, ook in de *implementatie* is weinig plaats voor kritische feedback. Professionals worstelen met gevoelens van machteloosheid en gebrek aan invloed op de voorwaarden en manieren van verantwoording. Ze verzetten zich zoals gezegd wel, maar in stilte.

De georganiseerde stem van de cliënt is ook

verzwakt door enorme bezuinigingen op patiënten- en cliëntenorganisaties en de professionele ondersteuning daarvan sinds 2002 (Tonkens 2016). Natuurlijk, mensen die kampen met schulden, langdurige werkloosheid, chronische ziekte of handicap hebben nog steeds hun eigen belangenverenigingen. En ze zijn, dankzij de wettelijke verankering van 'horizontale verantwoording' in de oude Wmo, vaak vertegenwoordigd in Wmo-raden. Hun invloed en hun professionele ondersteuning zijn sinds het begin van de eeuwwisseling echter stilzwijgend verzwakt. Subsidies zijn voor veel cliënten van cruciaal belang omdat het organiseren van inspraak vanwege hun problemen en beperkingen een heidense klus is.

Het is naar ons idee ook de taak van onderzoekers om het democratisch debat te voeden, zowel over de invoering van het beleid als over de implementatie. Kritische geluiden waren aanvankelijk echter opmerkelijk schaars. Het onderzoek werd gedomineerd door beleidsvolgende commerciële onderzoeksbureaus. Recentelijk zijn er gelukkig wel meer (tegen)geluiden te horen (Hilhorst 2018, Wilken 2018: 40).

Solidariteitstekort

In de derde plaats signaleren we een solidariteitstekort, zowel tussen naasten onderling als tussen 'vreemden'. Met een solidariteitstekort bedoelen we dat het decentralisatiebeleid bestaande vormen van solidariteit onder druk zet zonder, in min of meer evenredige mate, nieuwe vormen van solidariteit te genereren.

Solidariteit tussen naasten staat onder druk door de gesignaleerde instrumentalisering van persoonlijke relaties. Veel mensen willen hun naasten graag hulp geven, maar op hun eigen voorwaarden, niet ten dienste van een beleidsdoel als vergroting

van 'zelfredzaamheid'. Een gevaar van beleidsbeoefening met de manier waarop mensen elkaar helpen, is dat zij zich onder druk gezet voelen en dingen beloven die ze al na korte tijd niet meer kunnen of willen waarmaken, waardoor cliënten teleurgesteld en eenzaam achterblijven.

Afgedwongen hulp zet niet alleen solidariteit tussen naasten onder druk. Dit geldt ook voor de solidariteit tussen vreemden, en dan met name tussen arm en rijk. De beleidsverwachting dat mensen primair afhankelijk moeten worden van hun 'eigen' netwerk, beperkt met name de keuze van armere mensen om zich naar eigen wensen tot hun nabije omgeving te verhouden. Rijkere mensen kunnen zelf hulp regelen en betalen, ook van ver buiten hun eigen kring. Er vindt daarmee een *spill-over-effect* plaats van ongelijkheid: ongelijkheid op sociaal en economisch vlak leidt dan tot ongelijkheid op affectief vlak. Armere mensen moeten een appèl doen op hun naasten, terwijl rijkere dat kunnen vermijden.

Wie niet voor zichzelf kan zorgen en ook niet over een netwerk van naasten beschikt, kan nog steeds aanspraak maken op professionele hulp, zei voormalig staatssecretaris Van Rijn, in antwoord op Kamervragen van de SP naar aanleiding van ons tussenrapport *Een mooie gedachte* (Bredewold e.a. 2016). Maar dat komt wel met emotionele kosten, zoals schaamte en schuld (zie ook Grootegoed, Broer & Duyvendak 2013, en Bos, Dekker & Duyvendak 2013).

Gebrek aan solidariteit tussen 'vreemden' speelt ook nog op een hoger schaalniveau. Het behoud van de nationale verzorgingsstaat zou alleen mogelijk zijn door de toegang te beperken tot 'degenen die hem opgebouwd hebben', waarbij men vooral doelt op witte ouderen. Migrant en vluchtelingen worden in die redenering meer of minder expliciet uitgesloten van verzorgingsvoorzieningen en krijgen

/

Hoe zorgen we ervoor dat rijke burgers offers willen brengen voor arme burgers – die ze niet in hun nabijheid tegenkomen?

De politiek zal heel kritisch moeten kijken naar aanstaande evaluaties die zullen aantonen dat zelfredzaamheid is toegenomen en er dus (nog meer) op het sociale domein bezuinigd kan worden.

/

zo dus ook minder rechten toebedeeld. Deze visie op de verzorgingsstaat wordt wel *welzijnschauvinisme* genoemd.

Dat dit welzijnschauvinisme polariserend werkt, behoeft weinig betoog. Het probleem waarop het welzijnschauvinisme een antwoord vormt, vereist echter wel aandacht. Het probleem namelijk hoe we in een globaliserende wereld een fatsoenlijke verzorgingsstaat overeind kunnen houden. Niet alleen in termen van voorzieningen en arrangementen, maar ook als collectief bindend en inspirerend verhaal. De verzorgingsstaat heeft zo'n verhaal nodig omdat deze grote offers vraagt van burgers. Hij is gestoeld op emotionele verbondenheid en empathie tussen vreemden. Als die verbondenheid verdwijnt, wat is dan de toekomst van de verzorgingsstaat?

Decentralisatie is deels een antwoord op deze vraag. De gedachte is dat burgers zich inderdaad minder met de nationale en meer met de lokale schaal verbonden voelen, waar ze naasten hulp kunnen geven in plaats van voor onbekenden premies en belastingen te betalen. Maar als het beleid ons voortdurend vertelt dat we vooral solidair moeten zijn met degenen om wie we toch al geven – partners, familieleden, burens en vrienden – waarom zouden we dan nog solidariteit betonen met anonieme vreemden op nationale schaal?

Het beroep op 'zelfredzaamheid' is ook een antwoord op die vraag. Dit moet de dreigende afkalving van solidariteit – of het nu met vreemden of met naasten is – een halt toeroepen. Als mensen eerst gedwongen worden om voor zichzelf te zorgen en niet snel hulp te vragen aan professionals, dan zal het totale beroep op de verzorgingsstaat afnemen. Degenen die alsnog hulp krijgen, verdienen dit dan ook (*deservingness*). Maar een politiek die haar kaarten eenzijdig zet op solidariteit via nabijheid dreigt dezelfde fout te maken als het nationale

welzijnschauvinisme: beperking van hulp tot mensen die zich met elkaar verbonden voelen. Wat resteert er dan aan hulp voor degenen die niemand in hun nabijheid hebben? Hoe zorgen we er dan nog voor dat rijke burgers offers willen brengen voor arme burgers – die ze niet in hun nabijheid tegenkomen?

Politieke opdracht

Wat betekenen deze bevindingen voor (linkse) politici? Ten eerste dat zij heel kritisch moeten kijken naar aanstaande evaluaties die zullen aantonen dat zelfredzaamheid is toegenomen en er dus (nog meer) op het sociale domein bezuinigd kan worden. Ten tweede is het van belang om de term zelfredzaamheid in beleid te beperken tot wat het woord letterlijk zegt: dat je jezelf kunt redden en dus geen hulp van anderen nodig hebt. Voor hulp van anderen hebben we andere woorden die duidelijker zijn, zoals mantelzorg of professionele hulp.

Ten derde is het van belang om naast zelfredzaamheid ook andere leidende idealen te formuleren in het sociaal domein, zoals ontplooiing, kwaliteit van leven, sociale mobiliteit, solidariteit, gelijkheid of vrijheid. Dat geeft meteen ook inhoud aan het ontbrekende democratische debat over decentralisaties: hoe dragen deze bij aan een beter leven? Om dat te bepalen, zijn verhalen nodig over ervaringen van cliënten en hulpverleners met het huidige beleid. Subsidies voor cliëntenorganisaties zijn, ten vierde, eveneens van groot belang om het democratisch debat te voeden.

Wat betreft de ontbrekende professionele ontwikkeling is het, ten vijfde, van belang om initiatieven te ondersteunen die de professionele ontwikkeling van wijkteams bevorderen. Niet slechts met cursussen netwerkversterking, zoals nu gegeven worden, maar vooral ook met ontwikkelingen die de kennis

en kunde van de beroepsgroep versterken, over bijvoorbeeld huiselijk geweld of dementie, en met professionele ontwikkeling via intervisie en supervisie. Ook is het van belang om niet langer mee te gaan in de gedachte dat vrijwilligers wel van alles over kunnen nemen. Behalve dat dit meestal praktisch niet haalbaar is, is het ook beledigend voor geschoolde beroepskrachten.

Met het oog op het solidariteitstekort is, ten zevende, een inclusief beleidsverhaal dat de beloften van solidariteit-op-afstand en solidariteit met vreemden bezingt, dringend gewenst. Een verzorgingsstaat of -stad heeft zo'n verhaal nodig, ongeacht of voorzieningen gedecentraliseerd zijn of niet. En burgers hebben zo'n verhaal nodig, als tegenwicht tegen de grote eigen verantwoordelijkheid die al in zoveel opzichten op individuele schouders rust. De laatste jaren maken velen zich zorgen over groeiende kloven tussen sociale klassen en bevolkingsgroepen (De Beer & Van Pinxteren 2016; Benschop 2016; Bovens 2015; Van Eijk, Reeskens & Keuzenkamp 2015; Vrooman, Gijsberts & Boelhouwer 2014).

Het is daarom zaak om collectieve, anonieme en activerende voorzieningen te versterken die deze kloven enigszins beperken en 'vreemden', ondanks verschil in sociale klasse en culturele en etnische achtergrond, als lotsverbonden erkennen. Zulke voorzieningen zijn er trouwens nog wel hier en daar – denk aan buurtbibliotheken, muziekscholen, buurthuizen, brede scholen en breed toegankelijke sportclubs. Politici kunnen er dus mee beginnen om hierop niet langer te bezuinigen, en gemeenten om zich er niet meer uit terug te trekken.

/

Deze bijdrage is gebaseerd op het TSV-jaarboek 'De verhuizing van de verzorgingsstaat' van Femmianne Bredewold e.a. dat op 13 september is verschenen bij Uitgeverij Van Gennep.

Literatuur

- Benschop, H. (red.) (2017) *Nieuwe tegenstellingen*. Amsterdam: Boom.
- Bos, D., Wekker, F., & Duyvendak, J. W. (2013) Thuis best. Over het Nederlandse ideaal van zorg met behoud van zelfstandigheid. In: Kampen, T., Verhoeven, I., & Verplanke, L. (red.) *De affectieve burger: Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid*. Amsterdam: Van Gennep.
- Bovens, M. A. P. (2015) Opleiding als nieuwe sociale scheidslijn. *Sociologos. Tijdschrift voor Sociologie* 36(3): 264-275.
- Bredewold, F., Kampen, T., Verplanke, L., Tonkens, E., & Duyvendak, J. W. (2016) *Een mooie gedachte: Wat professionals denken over zelfredzaamheid en wat ze vervolgens (niet) doen*. Amsterdam/Utrecht: Universiteit van Amsterdam/ Universiteit voor Humanistiek.
- Broek, M. P. B. (2016) *Supporting Ageing Parents Comparative analyses of upward intergenerational support*. Rotterdam: Proefschrift Erasmus Universiteit.
- Carlier, B., Lindeman, E., & van Loon, A. (2016) *Evaluatie trajecten Meedoen Werkt Amsterdam 2016*. Amsterdam: GGD Amsterdam en Onderzoek, Informatie en Statistiek.
- De Beer, P., & van Pinxteren, M. (red.) (2016) *Meritocratie: Op weg naar een nieuwe klassensamenleving?* Amsterdam: Amsterdam University Press.
- De Boer, N., & van der Lans, J. (2011) Laat meer over aan de zelfredzame burger. *Sociale Vraagstukken*, 4 oktober 2011. <https://www.socialelvraagstukken.nl/laat-meer-over-aan-de-zelfredzame-burger/>
- Freidson, E. (2001) *Professionalism, the third Logic: On the Practice of Knowledge*. University of Chicago press.
- Fung, A. (2004) *Empowered Participation: Reinventing Urban Democracy*. Princeton University Press.
- Grootegoed, E., Broer, C., & Duyvendak, J. W. (2013) Too ashamed to complain: cuts to publicly financed care and cliënt' waving of their right to appeal. *Social Policy and Society*: 1-12.
- Grootegoed, E., van Barneveld, E., & Duyvendak, J. W. (2014) What is customary about customary care? How Dutch welfare policy defines what citizens have to consider 'normal' at home. *Critical Sociology*: 1-22.
- Hilhorst, P. (2018) Wie de overheid het hardst nodig heeft, heeft er vaak een hekel aan. *De Correspondent* 27 februari 2018.
- Lipsky, M. (2010) [1980] *Street-level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Service*. 30th ann. ed. Russell Sage Foundation.
- Marshall, T. H. (1950) *Citizenship and social class*. Cambridge: Cambridge U.P.
- Mepschen, P. (2016) *Everyday Autochthony: Difference, Discontent and the Politics of Home in Amsterdam*. (PhD-diss.).
- Pollitt, C. (2003) *The essential Public Manager*. Midenhead: Open University Press.
- Pommer, E., & Boelhouwer, J. (2016) *Overall rapportage sociaal domein 2015*. Den Haag: SCP.
- Tollenaar, A. (2016) *Humane betrekkingen in de lokale verzorgingsstaat*. In: Vonk, G., *Rechtstatelijke aspecten van de decentralisaties in het sociale domein*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen: 27-62.
- Tonkens, E. (2016) Het democratisch tekort van de decentralisaties. In: *De decentralisaties in het sociaal domein: Wie houdt er niet van kakelbont? Essays over relatie tussen burger en bestuur*. Den Haag: Transitiecommissie Sociaal Domein: 61-77.
- Tonkens, E., & de Wilde, M. (red.). (2013) *Als meedoen pijn doet: Affectief burgerschap in de wijk*. Amsterdam: Van Gennep.
- Trappenburg, M. (2009) *Actieve solidariteit*. (Oratie). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van Eijk, G., Reeskens, T., & Keuzenkamp, S. (2015) Ongelijkheid in Nederland. *Sociologie* 11(3): 317-328.
- Vrooman, C., Gijsberts, M., & Boelhouwer, J. (2014) *Verskil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wiiken, J. P. (2018) *Ertoe doen: Over verbinding, inclusie en het (eigen)aardige van sociaal werk*. Utrecht: Hogeschool Utrecht.

kleur

COLUMN door Thomas Mertens

Soms zeg ik wel eens dat ik een lezend bestaan leid. Aan weinig andere activiteiten besteed ik zo veel tijd als aan lezen. En wat dat lezen betreft ben ik een omni-voor: ik lees alles, waarbij vroeger de nadruk lag op academische, doorwrochte stukken (ik ben dol op 'Suhrkamp'-jes, de publicaties van een van de grootste Duitse uitgevers in filosofie en sociologie) en tegenwoordig op vooral hedendaagse literatuur. Uiteraard lees ik ook de nodige tijdschriften. Een daarvan is hier wel het vermelden waard: Mr., Magazine voor juristen. Aangezien ik op een juridische faculteit werk, behoor ik tot degenen die dit glossy maandblad maandelijks gratis ontvangt. In Mr. staat de jurist centraal ('wie is de beste op zijn vakgebied?'; 'welk kantoor is het beste?'). Daarnaast besteedt het aandacht aan ontwikkelingen binnen het vakgebied zoals juridische overnames en de voors en tegens van referenda. Er komen typisch 'glossy' onderwerpen aan de orde, zoals een bespreking van de favoriete auto (type Bentley, Jaguar) van een van de 'maten' van bijv. een Zuidaskantoor – in de juristerij wordt door sommigen heel behoorlijk verdiend – en de rubriek 'netwerken'. Daarin staan de kiekjes afgedrukt die een Mr.-fotograaf maakte tijdens de vele borrels na afloop van een juridisch congresje of vergaderingetje. Altijd leuk om te kijken wie je kent, en wie zich met

wie op de foto heeft laten zetten.

Natuurlijk is Mr. geen diepgavend juridisch tijdschrift en die pretentie heeft het ook helemaal niet. Maar toch geeft Mr. ons wel degelijk een inkijsje in de juristenwereld. Op de omslagen van de laatste nummers kijken ons veelal witte mannen, bijna allemaal in pak, en witte vrouwen aan. Incidenteel duikt er in de rubriek 'netwerken' wel eens een kleurige jurist op, maar de grote meerderheid van degenen die in Mr. worden afgebeeld, is autochtoon, man en wit. Is dat erg? Tot voor kort dacht ik eigenlijk van niet; ik ken immers veel juristen als integere mensen met een brede belangstelling (mijn favoriete rubriek in Mr. is die waarin deze of gene jurist de romans bespreekt die op zijn nachtkastje liggen) die een goede rechtsbedeling beogen. Maar onlangs ben ik aan het twijfelen geslagen. Misschien is het toch niet zo onschuldig dat een etnisch tamelijk homogeen gilde van juristen – dat zichzelf bovendien grotendeels in stand houdt door coöptatie – verantwoordelijk is voor de Nederlandse rechtsbedeling. Nu doel ik er natuurlijk niet op dat alle rechters D66-ers zouden zijn. Ik weet dat dat niet zo is. Ik doel op een wat mij betreft tamelijk choquerend recent artikel in de Groene Amsterdammer over hedendaags racisme. Ik weet wel dat het bij sollicitaties of bij het zoeken naar een huurwoning uit-

maakt welke achternaam je draagt. Maar ik wist niet dat de 'etnische' samenstelling van de schooltypes binnen het middelbaar onderwijs tussen 2003 en 2016 nauwelijks is veranderd. Havo en VWO worden nog steeds grotendeels bevolkt door kinderen zonder migratieachtergrond. Geen wonder dus dat de juristenstand zo weinig kleur kent. Bovendien blijken inderdaad migrantenkinderen die wel doorstromen naar de universiteit, moeilijk aan een mooie juridische baan te komen. Rechtenstudent Samir vertelt ons in datzelfde artikel dat hij met een uitstekend c.v. veel moeilijker aan zo'n baan komt dan de Willemijntjes met hun zesjes. Soort zoekt soort, zullen we maar zeggen? Nogmaals: is dat erg? Zolang er maar op onafhankelijke en onpartijdige manier recht wordt verkregen en gesproken, lijkt er niets aan de hand. Maar toch: een beroemde Engelse juridische uitspraak stelt dat het recht niet alleen 'gedaan moet worden', maar ook als zodanig moet 'worden gezien'. Belangrijk is dat iedereen zich in de juristenstand kan herkennen. Juist daarom is kleur, ook onder juristen, een belangrijke zaak.

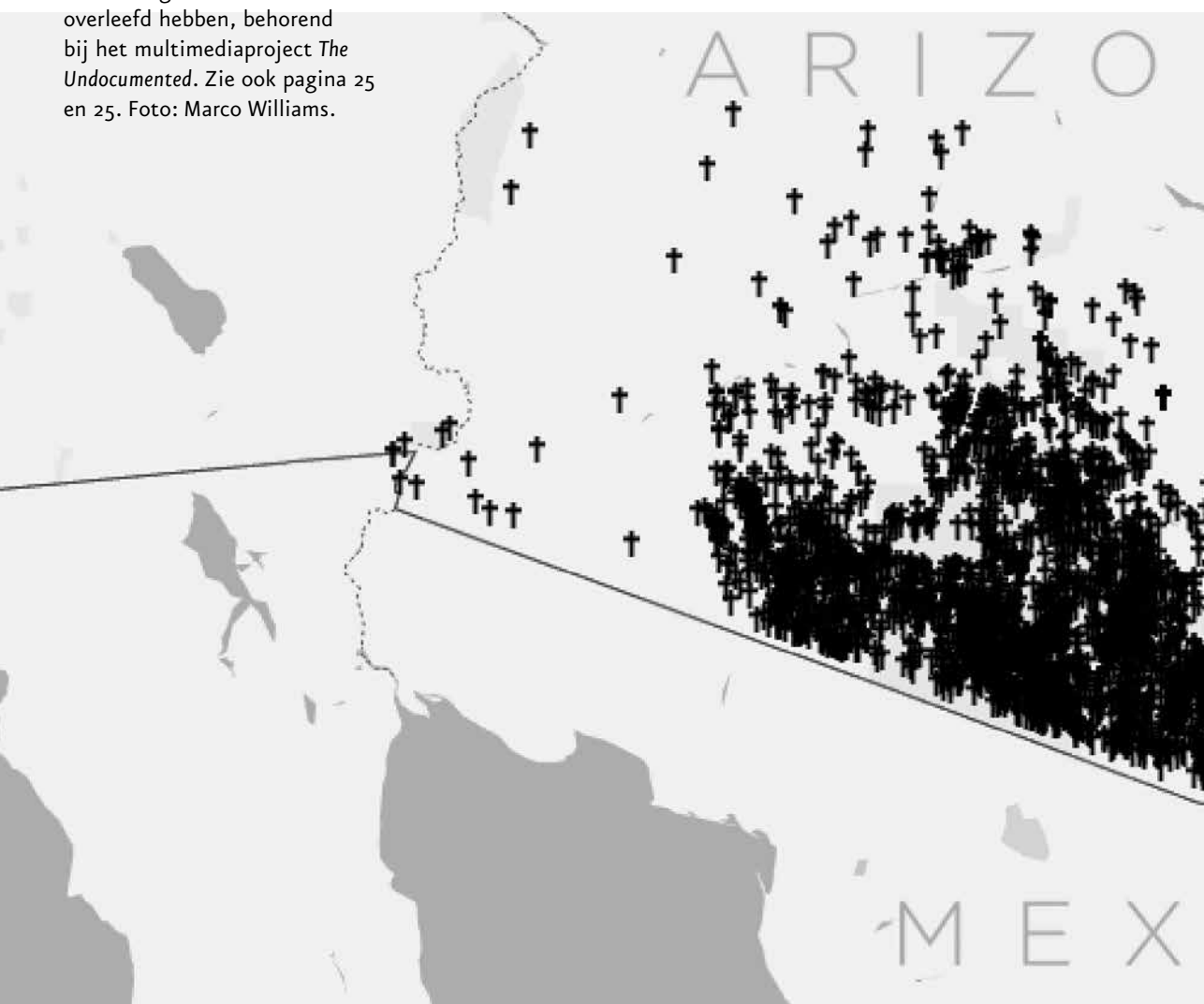
/

Dit is de laatste column van Thomas Mertens. De redactie dankt hem heel hartelijk voor zijn inspirerende bijdragen aan de Helling de afgelopen jaren.

In het hart van

The undocumented

Interactieve kaart van vluchtelingen die hun tocht niet overleefd hebben, behorend bij het multimedialproject *The Undocumented*. Zie ook pagina 25 en 25. Foto: Marco Williams.

een vluchteling

Hoe is het om als vluchteling een levensgevaarlijke tocht naar een betere toekomst te ondernemen? In *Virtual Reality games* kunnen spelers zien, horen en voelen wat vluchtelingen ervaren. Zo veranderen vluchtelingen van getallen in de krant naar mensen met herkenbare levens, dromen en doelen. Een reis naar het hart van een vluchteling.

Door Joost Raessens

Zonsondergang. Op blote voeten loop je, helemaal alleen, door het woestijnzand in het Mexicaans-Amerikaanse grensgebied. Totdat een groepje vluchtelingen opdoemt uit het donker. Ze worden aangevoerd door twee 'coyotes' – jakhalzen – ofwel mensensmokkelaars. Ineens wordt iedereen verblind door het zoeklicht van een helicopter. Ontredde alom. Gewapende agenten met een gevaarlijk blaffende hond houden de groep aan. Eerst ben je stille getuige, even later zelf vluchteling. "Hé jij daar, wat ben je aan het doen? Handen omhoog, op je knieën!" Pas wanneer de agenten in de gaten hebben dat de groep niet bestaat uit gewapende smokkelaars, verandert hun toon. Vrouwen en kinderen worden geholpen, de smokkelaars gearresteerd.

Angst versus empathie

"Dit zijn geen mensen, dit zijn beesten." Aldus President Trump over de duizenden gezinnen die chaos, corruptie, geweld en armoede ontvluchten en via de zuidgrens van de VS het land proberen binnen te komen. Dit terwijl de extreem-rechtse Lega trots meldt dat Italië weer eens een bomvol reddingsschip de toegang tot Europa heeft ontszegd. Maar tegelijkertijd groeit het verzet tegen deze politiek van de angst, tegen discriminatie, uitsluiting en alledaags racisme, tegen de recente boude uitspraken van minister van Buitenlandse Zaken Stef Blok. Verzet van de vluchtelingenorganisatie UNHCR die stelt dat zowel de VS als Italië fundamentele mensenrechten schenden. En van de burgemeesters van Zuid-Italië die juist pleiten voor opvang: "Wij zijn mensen met een groot hart".

Een relatief nieuwe manier om meer begrip voor vluchtelingen te creëren en bij te dragen aan een betere wereld, zijn *virtual reality*-installaties en zogeheten *games for change*: op ware gebeurtenissen gebaseerde spellen waarbij de speler in de schoenen van een vluchteling staat en diens ervaringen beleeft. De levens van vluchtelingen (68,5 miljoen in 2017, waarvan de helft kinderen) blijven hierdoor niet slechts een kwestie van statistiek, maar worden in al hun concreetheid zichtbaar en 'ervaarbaar' gemaakt. Ondersteund door de in 2004 opgerichte organisatie

Games for Change, streven deze installaties en games niet alleen naar educatie en empathie maar ook naar *engagement*: spelers worden geïnspireerd om zich ook buiten de *game* betrokken te tonen bij de vluchtelingenproblematiek, in hun eigen leven en gemeenschap, politiek of anderszins.

Virtual reality

Onderzoek binnen ons project *Persuasive Gaming* laat zien dat VR en games de wijze waarop spelers denken en voelen over maatschappelijke thema's kunnen beïnvloeden. Door spelers bijvoorbeeld in de schoenen te laten staan van vluchtelingen, kunnen de spellen empathie oproepen en verwante attitudes en gedrag veranderen of versterken.

VR-installaties kenmerken zich door aanwezigheid, participatie, multi-zintuiglijkheid en reflectie. Bij VR ben je zelf aanwezig als getuige (*The Displaced*, 2015), vluchteling (*A Breathtaking Journey*, 2016) of – zoals aan het begin van dit artikel beschreven – afwisselend als beide (*Carne y Arena*, 2017). Ook participeer je door zelf te beslissen waar en wanneer je ergens naar kijkt. *The Displaced* is een korte virtual reality-film waarin de *New York Times* de levens schetst van Oleg, Hana en Chuol, drie kinderen op de vlucht voor oorlog en vervolging. Door hun dagelijkse leven te kunnen zien op een manier waardoor het lijkt alsof je er zelf bij bent, ontstaat onbewust een verbondenheid met deze levens ver weg van ons.

Het gebruik van niet alleen beeld en geluid, maar ook van andere zintuigen zoals reukzin, beweging, vibraties en tastzin, maakt deze VR-ervaringen multisensorieel en lichamelijk. Een Nederlands voorbeeld is *A Breathtaking Journey*. Hierin ervaart de speler hoe het is om je als vluchteling te verstoppen achterin een vrachtwagen, in de hoop op en op weg naar een betere toekomst. En tijdens momenten van reflectie ingebouwd in *Carne y Arena*, zowel voor, na als tijdens de eigenlijke VR-ervaring, worden deelnemers geïnformeerd over de context en achtergrond van het leven van vluchtelingen. Zo wordt niet alleen op affectieve maar ook op cognitieve wijze empathie opgeroepen.

Games for change

De persuasieve kracht van games is gelegen in haar

verhalen, sociale gebruik, regels en spelkarakter. Spelers passen hun attitudes aan door zich te identificeren met game-personages die zich gedurende het spel op een specifieke wijze ontwikkelen. In *Bury me, my Love* (2017) volg je als speler het reisverhaal van de Syrische vluchteling Nour naar Europa. Zo krijg je inzicht in en sympathie voor wat haar beweegt om deze zware reis te maken. Het sociale gebruik van gaming zorgt ervoor dat spelers in gesprek moeten gaan over de betekenis van het spel en ook buiten het spel samen actief worden. *The Migrant Trail* (2003) is niet alleen de naam van een in het onderwijs gebruikt spel over vluchtelingen die de Mexicaans-Amerikaanse grens proberen over te steken, maar ook van een organisatie die deze route loopt om aandacht te vragen voor deze schrijnende situatie.

Uniek voor games is dat hun morele en politieke waarden verankerd zijn in de regels van het spel. Deze zorgen ervoor dat een *game* spelers op een heel specifieke wijze kan laten denken en voelen. In *Papers, Please* (2013) moet de speler in de rol van immigratieambtenaar afwegen wanneer iemand wel of niet wordt toegelaten, balancerend tussen de eisen van het systeem en eigen overwegingen. De gameregels zetten de speler aan iemand zonder de juiste papieren toch toe te laten – en daarmee het risico te lopen zelf gestraft te worden – omdat familiehereniging van groter belang is. En doordat games vanwege hun spel- of alsof-karakter geen directe consequenties hebben voor het echte leven, kunnen deelnemers tijdens het World Economic Forum in het rollenspel *A Day in the Life of a Refugee* (2018) verschillende scenario's uitproberen en zo op 'veilige' manier inzicht verkrijgen over het leven van vluchtelingen.

In *Carne y Arena* loop je als speler voor een moment aan de zijde van vluchtelingen. Letterlijk ga je hun hart binnen. Wanneer je de plaats inneemt van de vluchtelingen, ook die van de agenten, zelfs die van de hond, zie je een groot kloppend hart. Ongeacht welke overtuiging je aanhangt en welke oplossing je uiteindelijk wenselijk acht. Angst maakt hier plaats voor de noodzakelijke empathie om vluchtelingen wereldwijd op te vangen.

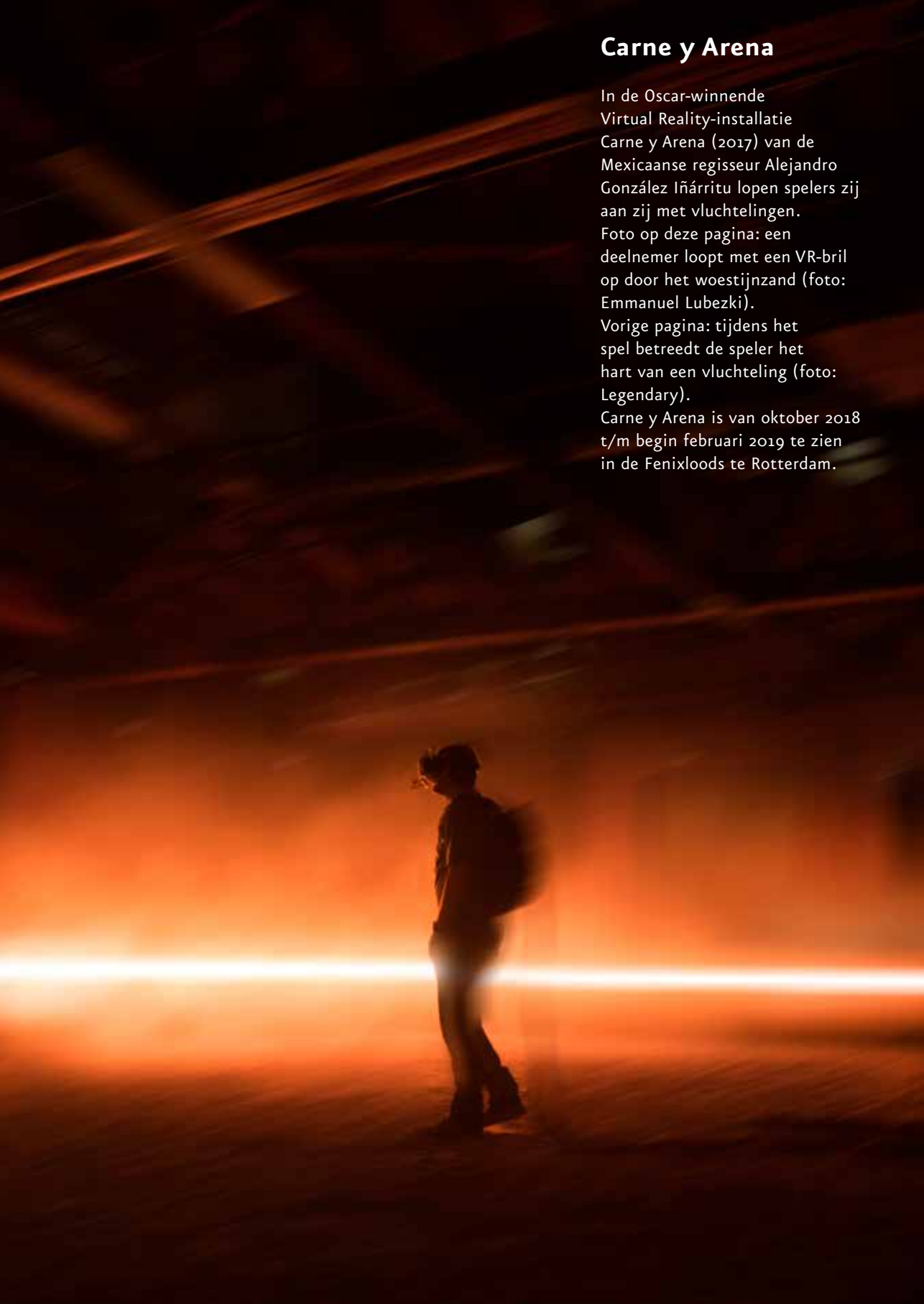
Carne y Arena

In de Oscar-winnende Virtual Reality-installatie Carne y Arena (2017) van de Mexicaanse regisseur Alejandro González Iñárritu lopen spelers zij aan zij met vluchtelingen.

Foto op deze pagina: een deelnemer loopt met een VR-bril op door het woestijnzand (foto: Emmanuel Lubezki).

Vorige pagina: tijdens het spel betreedt de speler het hart van een vluchteling (foto: Legendary).

Carne y Arena is van oktober 2018 t/m begin februari 2019 te zien in de Fenixloods te Rotterdam.

The migrant trail

Het multimedia-project *The Undocumented* (2003) bestaat uit een documentaire en een website over vluchtelingen die de reis door het Mexicaanse-Amerikaanse woestijngebied niet overleefd hebben, en de game *The Migrant Trail*. Deze game laat spelers ervaren hoe moeilijk het is voor vluchtelingen om de grens over te steken; meestal sterven zij onderweg of worden ze opgepakt door de grenspolitie.

Als speler van *The Migrant Trail* sta je in de schoenen van Diego of je speelt border patrol agent. Foto's: Gigantic Mechanic en Marco Williams. Meer informatie: themigranttrail.com, theundocumented.com

PROLOGUE

Continue

Diego

MY FAMILY MOVED TO THE NORTH SIDE OF CHICAGO WHEN I WAS SIX. YEAR OR TWO BACK, I GOT KICKED OUT OF HIGH SCHOOL FOR FIGHTING GANGS. YOU KNOW HOW IT IS. WHEN I TURNED 18, THEY DEPORTED ME. GUESS I'M NOT THEIR PROBLEM ANYMORE.

BUT MEXICO'S NOT FOR ME. I'M GOING BACK TO CHICAGO. MY UNCLES ARE THERE. THEY SENT ME ENOUGH MONEY FOR THE TRIP.

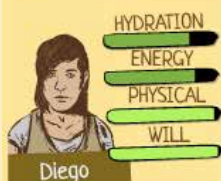

The Crossing Party

The Crossing Party

Journey Started

Diego

A Day in a Life

Soldaten ondervragen deelnemers aan het spel *A Day in the Life of a Refugee* (2018). In dit *real life* rollenspel konden deelnemers aan het World Economic Forum in 2018 ervaren hoe het is om in de schoenen te staan van vluchtelingen.

Hiernaast: deelnemers aan *A Day in the Life of a Refugee* krijgen taalles.

Foto's: Crossroads Foundation.

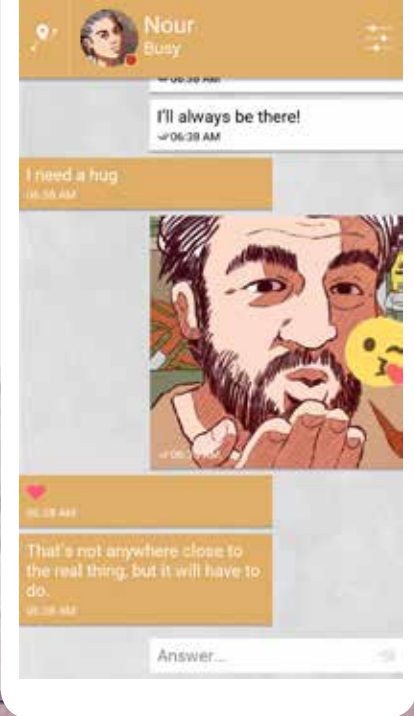

Bury me, my Love

In *Bury me, my Love* (2017) wissel je als speler WhatsApp berichten uit met Nour, een Syrische vluchteling op weg naar Europa.
© The Pixel Hunt, ARTE.
www.burymylove.arte.tv.

Kringloop

Wat doen we met de veestapel?

Landbouw

Het 'wat', daar zijn Rik Grashoff en Martin Scholten het roerend over eens: het tegengaan van klimaatverandering vraagt om een natuurinclusieve kringlooplandbouw. Over het 'hoe' verschillen ze van mening. Volgens voormalig Tweede Kamerlid Grashoff vereist deze omslag een forse inkrimping van de veestapel. Scholten, hoofd van de *Animal Sciences Group* van Wageningen Universiteit, vindt dat een verkeerde insteek. Een soms felle discussie tussen twee voorstanders van een groener landbouwbeleid. "Als we niet stevig ingrijpen, gaan we de bietenbrug op."

Door Suzanne van den Eynden en Richard Wouters

Hoe produceren we ons voedsel in 2050? Over deze vraag buigt Bureau de Helling zich in het kader van een onderzoeksproject naar de circulaire economie. In het voedselscenario van Bureau de Helling – zie www.bureaudehelling.nl/voedsel2050 – staat natuurinclusieve kringlooplandbouw centraal. Deze vorm van landbouw sluit de kringloop van voedingsstoffen voor planten zoals stikstof en fosfor, houdt de bodem gezond, ziet af van kunstmest en pesticiden, tast de natuur niet aan en maakt het boerenland tot een gastvrije plek voor vogels en insecten. Een lastig punt

in elk toekomstscenario vormen de broeikasgassen uit vee en mest. Een klimaatneutrale landbouw, vergt dat geen forse inkrimping van de veestapel tussen nu en 2050? Als Tweede Kamerlid bepleitte Grashoff deze volgens hem onvermijdelijk maatregel. Scholten benadrukt, onder meer in een briefing voor de Tweede Kamer, de belangrijke bijdrage van vee aan kringlooplandbouw. Een kleinere veestapel is volgens Scholten een aannemelijk gevolg van de omslag naar een nieuwe landbouw, maar moet niet als dogma worden opgelegd.

Eerst een makkelijke vraag: komt ons eten in 2050 uit de voedselprinter, of bereiden we het nog gewoon in de keuken?

RG: "Ik ben te veel een Bourgondiër om me echt iets bij eten uit een voedselprinter te kunnen voorstellen. Dan gaan we als mens ook veel te veel afstand nemen van onszelf."

MS: "Een voedselprinter zal best goed eten kunnen produceren, maar ik zie dat zeker niet als een realiteit in 2050. We praten dan over de mensen die nu kind zijn, die hier in Wageningen studeren. Die gaan echt geen voedsel uit de printer halen, daarvoor hechten ze veel aan authenticiteit van voedsel. Bij voedsel hoort een verhaal, het moet herkenbaar en herleidbaar zijn. Ik denk eerder dat we juist afstand nemen van 'prefab' voedsel en veel dichterbij de oorsprong willen komen."

RG: "Dat denk ik ook. De nieuwe generatie is er een van kritische consumenten die willen weten waar hun voedsel vandaan komt."

Een moeilijker kwestie. De ambitie van een natuurinclusieve kringlooplandbouw vraagt volgens ons scenario om een kleinere veestapel. Hoeveel vee kunnen we nog houden in 2050?

MS: "Die vraag bevat een verkeerd uitgangspunt. De

hoeveelheid vee is namelijk afhankelijk van de mate waarin wij in staat zijn de veehouderij om te vormen naar kringlooplandbouw. Nu zijn we daar nog ver vandaan. We produceren gewassen om de huidige omvang van de veestapel in stand te kunnen houden. De essentie van kringlooplandbouw is dat we ons juist aanpassen aan wat de natuur in staat is te produceren. Dat betekent een radicale omslag, waarin vee een belangrijke rol speelt. Veeteelt is ooit ontstaan vanuit de kringloopgedachte: voedselresten die niet geschikt waren voor menselijke consumptie, dienden als voedsel voor dieren zoals kippen. Met de mest werd de bodem vruchtbaar gehouden."

RG: "Ik ben het met je eens dat landbouwhuisdieren een essentiële rol vervullen. Maar onze manier van landbouw bedrijven is nu mijlenver verwijderd van die kringloop. Het landbouwbeleid is gestoeld op de Mansholtdoctrine (de moderniseringspolitiek van de Nederlandse oud-minister en oud-eurocommissaris Sicco Mansholt, red.), waarin alles draait om productiemaximalisatie. Alles wat daar niet rechtstreeks aan bijdraagt, is jarenlang genegeerd. Resultaat is onder meer een veehouderij die compleet uit zijn krachten is gegroeid. We produceren veel meer mest dan we kwijt kunnen op onze landbouwbodems.

Om de kringloop te sluiten, zal de veehouderij dan ook drastisch in omvang terug moeten. Dat vraagt om stevig ingrijpen.

Zowel de landbouwsector als de overheid doen het vóórkomen alsof mensen die kritiek hebben op de omvang van de veestapel, de inkrimping van die veestapel als een doel op zich zien. Ik wil het omdraaien: het lijkt wel een doel op zich om de huidige veestapel te behouden. Als we de kringloop willen sluiten, moet ook Wageningen man en paard gaan benoemen."

MS: "Maar met de reductie van het aantal dieren veranderen we de landbouw niet! Dat vind ik er zo gevaarlijk aan. De resterende veehouderij zorgt dan waarschijnlijk voor nog meer druk op het milieu. De veestapel moet een zodanige omvang hebben dat deze past binnen een voedselsysteem waarin we niets verspillen. Daar volgt dan het antwoord uit hoeveel dieren we nodig hebben. Dat is echt een omslag. Die focus op reductie van het aantal dieren op voorhand getuigt van lineair denken: als je maar aan die ene knop draait, komt alles goed. Daar verzet ik me echt tegen. Die vraag naar dat aantal moet je dus niet aan mij stellen. Hoe beter we in staat zijn de kringloop te sluiten, hoe meer we afhankelijk zijn van vee. De omslag moet kwalitatief zijn, niet kwantitatief."

Martin Scholten:

"Binnen een kringlooplandbouw zullen we geen gewassen meer produceren die louter bestemd zijn als diervoer."

“Om de kringloop te sluiten, moet de veestapel drastisch in omvang terug. Dat vraagt om stevig ingrijpen.”

Hoe maken we die omslag dan zonder de veestapel aan te pakken?

MS: “Door op een radicaal andere manier voedsel te produceren. De kwaliteit van de bodem bepaalt de omvang en de aard van de akkerbouw, en de capaciteit van de akkerbouw bepaalt weer de omvang en de aard van de veehouderij. Dat betekent dat we geen gewassen meer zullen produceren die louter bestemd zijn als diervoer. Alleen van de resten die overblijven bij de productie van voedsel voor mensen maken we dan diervoer. Er moeten bijvoorbeeld dubbeldoelgewassen komen, die deels geschikt zijn als voedsel voor mensen, en deels voor dieren. Het is toch heel gek dat we nu afzonderlijk suikerbieten voor mensen en voederbieten voor dieren produceren.

Gevolg is dat we niet méér dieren kunnen houden dan de hoeveelheid gewasresten die in het kringloopsysteem zit. Dan denk ik inderdaad niet dat we de huidige hoeveelheid koeien, varkens en kippen kunnen behouden. Maar dat is wat anders dan wat ik Rik ook in de Tweede Kamer heb horen zeggen: dat de veestapel zoveel procent kleiner moet worden.”

RG: “Ik heb nooit gezegd dat een kleinere veestapel alles oplost. Sterker nog, zelfs een halvering van het aantal melkkoeien wil nog niet zeggen dat we het juiste resultaat

behalen. Ik zie juist het omgekeerde, zowel in de landbouwsector als bij partijen als CDA, VVD, ChristenUnie en SGP: de omvang van de veestapel is een soort H-woord (hypotheekrenteaftrek, red.). Het mag niet genoemd worden want er zouden wel eens kabinetten op kunnen vallen! Daardoor is het een soort roze olifant geworden, een politieke *no-go area*. Ook in het Klimaatakkoord wordt niet getoond aan die veestapel. Terwijl iedereen weet dat we er niet aan ontkomen: die veestapel moet kleiner om de kringlopen te kunnen sluiten op een aanvaardbaar niveau. In theorie zou je er namelijk voor kunnen kiezen om restproducten zoals sojaschroot als veevoer te importeren uit Zuid-Amerika, de mest per kerend schip af te voeren en dan in Brazilië die mest te gebruiken. Maar op dit mondiale niveau lukt het nooit om die kringloop te sluiten, gezien de stookolie die nodig is om de sojaschroot te vervoeren. Er zijn stukjes kringloop die we alleen kunnen sluiten door hard in te grijpen. Als we dit maar blijven negeren, ontstaat er straks ongelooflijk veel schade en leed onder boeren. We kunnen beter nu al beginnen de veestapel met één of anderhalve procent per jaar te verkleinen, ook in het belang van de boeren zelf. Het is de taak van wetenschappers om de juiste getallen te berekenen, die vervolgens

politiek vertaald moeten worden.”

Zullen die veehouders dat zelf ook zien, dat inkrimping in hun eigen belang is?

RG: “Voor alle duidelijkheid, ik verwijt die boeren zelf niets. Zij maken vanuit hun eigen perspectief keuzes, en natuurlijk zullen zij zelf nooit heel enthousiast worden van inkrimping. Maar voor boeren zal een kleinere veestapel de enige optie zijn binnen een natuurinclusieve kringlooplandbouw.

Overheid en landbouwsector zijn met elkaar verantwoordelijk voor de huidige stand van de veeteelt. We moeten er dan ook samen voor zorgen dat die verandering netjes, zorgvuldig en sociaal wordt gerealiseerd.”

MS: “Inkrimping van de veestapel is een voorstelbaar gevolg van de overgang naar kringlooplandbouw.”

RG: “Nee, het is een noodzakelijke uitkomst.”

MS: “Jij nodigt ons uit om te rekenen. Dat doen we in Wageningen ook zeker, maar we maken geen lineaire berekening. Het optimale aantal landbouwdieren hangt ervan af hoe goed we in staat zijn om de kringlooplandbouw in te vullen en gebruik te maken van de productiecapaciteit die de natuur biedt. Dat geldt niet alleen voor de capaciteit van de veehouderij, maar ook van de akkerbouw. Mijn vertrekpunt is

dat we geen landbouw meer willen die verspillend is. We stappen af van de Mansholtdoctrine en gaan naar een nieuw verdienmodel. Minder verspillen betekent immers efficiënter produceren en met een betere kwaliteit. Als universiteit hebben we zo'n zestig jaar lang onderzocht hoe de Mansholtdoctrine het beste ingevuld kon worden. Daar schaam ik me absoluut niet voor, want dat was de opgave en daarin zijn we succesvol geweest. Nu staan we voor de opgave om boeren met kennis te ondersteunen om de volgende slag naar kringlooplandbouw goed in te richten, samen met een overheid die ondernemers de kans geeft."

RG: "Het klopt dat er langzaam maar zeker iets aan het veranderen is. Maar we staan voor de ongeflooflijke opgave van nul uitstoot

van broeikasgassen tegen 2050. Als we niet met een groot gevoel van urgentie stappen zetten, gaan we de bietenbrug op en gaan we die doelstelling nooit halen. Ik maak me zorgen over de landbouwparagraaf in het Klimaatakkoord, die inzet op een *lousy* 3,5 megaton CO₂-equivalent minder broeikasgassen. Daarmee wordt de uitstoot van de landbouwsector in 2030 slechts 14 procent kleiner! Fundamentele keuzes worden omzeild, waardoor boeren met verkeerde verwachtingen aan het werk gaan. De geitensector is momenteel *booming*. Minister Schouten heeft nu een warme sanering aangekondigd van de varkenshouderij in Oost-Brabant. Met de beschikbare 200 miljoen euro verwacht ik een vermindering van maximaal 400.000 varkens op de 12 miljoen die we er hebben. En als

we alleen die varkens eruit halen en niets structureels veranderen, zitten er straks geiten in die stallen."

MS: "Als we overstappen op kringlooplandbouw kunnen we wel zes megaton reductie realiseren. Daar heb je wel dieren voor nodig."

RG: "Op dit punt zijn we het eens. De beste landbouw is zeker geen veganistische landbouw, want dan misken je de rol van varkens en kippen bij het omzetten van gewasresten in voedsel en mest. Maar momenteel bestaat de helft van het diervoer uit primaire productie. Vijftig procent! Als je heel scherp kijkt naar de rol van dieren binnen de kringloop, kom je onvermijdelijk op een lager aantal uit. Neem bijvoorbeeld onze melkveehouderij. Nederland heeft 450 duizend hectaren veenweiden, die niet geschikt zijn voor akkerbouw. Daar kunnen we of moeras van maken, of koeien op zetten. Als je gaat kijken naar de optimale dichtheid, kom je uit op ongeveer 900.000 koeien in plaats van de huidige 1,6 miljoen. En dan nog moet je de methaanuitstoot compenseren."

MS: "Koeien scheiden methaan uit, maar zorgen er ook voor dat de bodem opgeladen wordt met koolstof en dat gras blijft groeien. Uiteindelijk kunnen we best komen tot een gesloten kringloop. De koeien mogen niet de prijs betalen voor de fout die in het verleden gemaakt

Martin Scholten:

"Die focus op reductie van het aantal dieren op voorhand getuigt van lineair denken: als je maar aan die ene knop draait, komt alles goed. Daar verzet ik me echt tegen."

Rik Grashoff: “De omvang van de veestapel is een roze olifant geworden, een politieke no go area.”

is door massaal fossiele brandstof te gaan verstoken. Ook met koeien kunnen we de biosfeer weer een eind op orde brengen.”

Rik zegt dat de landbouw klimaatneutraal moet worden en de methaanemissies gecompenseerd. Maar met het opslaan van extra koolstof in landbouwbodems kom je niet verder dan één megaton CO₂-equivalent per jaar. Hoe behalen we dan dat klimaatdoel?

MS: “Je voedselsysteem moet in zijn totaliteit klimaatneutraal zijn. Dat is de enige oplossing. Hoe we dit gaan doen? De belangrijkste winst bereiken we door het uitsparen van emissies die met kunst-mestproductie gepaard gaan.”

RG: “Dat klopt. En als we stoppen met het opslaan van mest en deze direct gebruiken, stoot de mest ook nauwelijks methaan en lachgas meer uit. We houden alleen de emissies over die rechtstreeks uit de pens van de koeien komen.”

MS: “De koolstof die door planten uit de bodem wordt getrokken, moet via de mest van de dieren zo snel mogelijk weer terug naar de bodem. Korte schakels zijn essentieel.”

RG: “Dat methaan krijg je wel uit de mest. Maar de methaanuitstoot die overblijft, moet wel gecompenseerd worden en dat lukt niet bij de huidige omvang van de veestapel.”

Moet de landbouw inschikken voor meer natuur?

MS: “Ik spreek graag over een natuurinclusief boerenlandschap. Voedsel produceren en natuur zijn voor mij nauw verweven. Je kunt alleen efficiënt voedsel produceren wanneer je optimaal gebruik maakt van de natuurlijke processen en geen water en goede grond verliest. Natuurinclusief betekent ook dat landbouw en natuur met elkaar verweven zijn, in plaats van dat in bepaalde gebieden geconcentreerd wordt op landbouw om ruimte te sparen voor de natuur. Landbouw en natuur hebben elkaar nodig.”

RG: “Maar in een land met 13 procent natuur en 55 procent agrarisch gebied ontkom je er niet aan om een deel van het landbouwareaal om te zetten in natuur. Dat past bij de vraag die we ons steeds moeten stellen: waar is het land geschikt voor? In plaats van mais te telen op

de droge zandgronden in Brabant, als voer voor ons overschot aan vee, kunnen we op die zandgronden beter bos gaan planten.”

MS: “Maar daar kun je toch ook graan verbouwen voor mensen? Mijn ideaal is nogmaals dat natuur en voedselproductie verweven zijn, niet afgebakend van elkaar.”

RG: “Maar ben je het niet met me eens dat er iets moet verschuiven? Ons landschap is nu een soort stippeltjesdeken: kleine eilandjes natuur te midden van landbouwgebied.”

MS: “Nee, ik vind dat Nederland trots mag zijn op zijn afwisselende boerenlandschap. Mansholt bepleit te zoveel mogelijk eenzijdigheid, maar kringlooplandbouw is gebaat bij veelzijdigheid – de natuur is dat zelf niet voor niets. De ecologie kent vier principes: efficiëntie, symbiose, adaptatie en diversiteit. Biodiversiteit is niet alleen prettig omdat we ervan genieten, maar ook omdat

Martin Scholten: “We hebben al maatregelen zat over de landbouw uitgestrooid. We moeten boeren perspectief bieden en met alle partijen tot een akkoord komen.”

het de kracht is van een robuust ecosysteem, met daar binnen landbouw. Hoe veelzijdiger het landschap, hoe minder kwetsbaar het is bij droogte of overvloedige regen. Die veelzijdigheid past trouwens ook bij de moderne consument, die een verhaal wil bij zijn eten en niet elke dag hetzelfde goedje uit de voedselprinter op zijn bord wil.”

Hoe gaan we voor die ecologische omslag zorgen zonder inkrimping van de veestapel?

MS: “We moeten de goede voorbeelden die er al zijn, koesteren zonder dogmatisch te worden. Iedereen die zijn nek uitsteekt om nieuwe keuzes te maken, moet daarin ondersteund worden. Als er één land is dat dit kan, is het Nederland wel. Wij hebben destijds verreweg het beste de Mansholtdoctrine uitgevoerd. Als wij die *drive* tot efficiëntie kunnen vasthouden, maar dan gekoppeld aan die andere drie ecologische principes, gaat het ons lukken om ons voedsel te produceren op een manier die toekomstbestendig is. De goede voorbeelden moeten we op het schild hijsen.”

RG: “Maar zo gaat het echt niet snel genoeg, Martin.”

MS: “We hebben al maatregelen zat over de landbouw uitgestrooid om de wonden van de Mansholtdoctrine te dichten. We moeten boeren perspectief bieden en met

alle partijen tot een akkoord komen waarin we vaststellen wat het nieuwe adagium is. Zoals de afspraak om alleen nog maar voedselresten als veevoer te gebruiken.”

RG: “Ik hou erg van het polderlandschap, maar niet van het poldermodel als bestuursstijl. De overheid is er om ervoor te zorgen dat de dingen gebeuren die moeten gebeuren. Dat is soms hard en pijnlijk. Als we deze transitie van de grond willen krijgen, moeten een paar dingen gebeuren. Zoals, inderdaad, harde eisen stellen aan de productie van veevoer. Aan melkveehouderijen moeten we de eis stellen van honderd procent grondgebondenheid, dus dat een boerenbedrijf niet méér koeien heeft dan grond om het vee op te weiden en de mest op te verspreiden. Anderhalf tot twee koeien per hectare moet de norm worden voor rundvee.”

MS: “Deze benadering spreekt mij totaal niet aan. Je noemt getallen die op de huidige praktijk gebaseerd zijn. Dat biedt geen perspectief. Ik wil uitgaan van een toekomstige situatie, die op een andere leest is geschoeid.”

RG: “Ik zie het verschil echt niet, Martin.”

MS: “De stelligheid waarmee je getallen roept... Je zegt anderhalf of twee koeien per hectare, maar het zou net zo goed een halve of vier

koeien kunnen zijn.”

RG: “Deze getallen zijn *common sense* in de vakwereld.”

MS: “Precies, op dit moment! Maar wat als bij het invoeren van de kringloop nu blijkt dat je twee keer zoveel dieren nodig hebt?”

RG: “Dat gaat niet gebeuren.”

MS: “Ik vind het gevaarlijk om op basis van gegevens uit de Mansholtdoctrine normen te stellen voor een voedselsysteem van ná ‘Mansholt’. Mijn bezwaren gaan niet over maatregelen, maar over het gemak waarmee gegevens uit systeem A geëxtrapoleerd worden naar systeem B.”

Rik Grashoff: *“De overheid is er om ervoor te zorgen dat de dingen gebeuren die moeten gebeuren. Dat is soms hard en pijnlijk.”*

De mens is een gewoontedier. Zal hij zonder normstelling die radicale verandering wel willen maken?

MS: “De mens is niet alleen een gewoontedier, maar jaagt ook perspectieven na. Kringlooplandbouw betekent kwaliteitsverbetering, waarbij de boer per hectare meer voedsel gaat produceren. Inkrimping van de veestapel biedt als enige perspectief dat de boer minder gaat verdienen. Ik ken geen boer die daar warm voor loopt.”

RG: “Ze gaan niet minder verdienen, maar er komen wel iets minder boeren met iets minder melkkoeien.”

MS: “Uit onderzoek blijkt dat

tachtig procent van de boeren vóór de omslag naar kringlooplandbouw is.”

RG: “Maar ze gaan niet uit zichzelf om. Bovendien stel je zelf ook een harde maatregel voor, namelijk dat er geen voedsel meer exclusief als veevoer geproduceerd mag worden. Dat zal pijnlijk gevoeld worden.”

MS: “Klopt. Dat was overigens ook zo bij de maatregelen die antibiotica- en pesticidengebruik beperkten. Maar toen konden we zeggen: minder antibioticagebruik betekent meer winst.”

Op dit moment schrijven politieke partijen hun programma's voor de Provinciale Statenverkiezingen. Provincies hebben veel te zeggen over landbouw en natuur. Wat mag er niet ontbreken in de programma's?

MS: “Het koppelen van landbouw en natuur moet vastgelegd worden in de bestemmingsplannen, waardoor het landschap veelzijdiger wordt en de kringloop beter te sluiten is. Provincies zijn daar aan zet.”

RG: “Provincies nemen landschapsbeheer heel serieus, maar vormen een vrij zwakke bestuurslaag. Bij het beschermen van bestaand landschap kunnen zij een hoofdrol spelen. Zij kunnen het agrarisch natuurbeheer effectiever maken, zodat bijvoorbeeld weidevo-

gelbescherming ook echt resulteert in meer weidevogels. Daar moet de provincie echt bovenop zitten, en GroenLinks kan daar het verschil in maken. Maar voor wezenlijke veranderingen in de landbouw zelf is toch echt het Rijk aan zet.

Provincies moeten ook veel strenger sturen op waterbeheer. In Friesland is de ontwatering heel groot en treedt enorme veenoxidatie op, met een forse CO₂-uitstoot als gevolg. Er is een onwaarschijnlijke weerstand, zowel vanuit de landbouwsector als de politiek, om het grondwaterpeil omhoog te brengen. De provincie heeft daar als toezichthouder van de waterschappen een belangrijke rol in te spelen.”

/

Migratie

40

Geen deals zonder mensenrechten

De Europese regeringsleiders noemen de migratiedeals nodig om illegale migratie en mensensmokkel te bestrijden. Met deze afspraken schuift de EU haar verantwoordelijkheid voor vluchtelingen echter af op andere landen ten koste van de mensenrechten. Een rechtvaardiger, menselijker vluchtelingenbeleid is nodig én mogelijk: met een eerlijk verhaal en moedige politici.

DoorTineke Strik

“Ik wil met GroenLinks ook een beetje naar de toekomst kijken. (...) Nu kijk ik hier om me heen en zie ik GroenLinks eigenlijk nog maar in haar eentje staan spartelen, zeggend: dit mag niet, dit kan niet. (...) Niet alleen isoleert GroenLinks zich hier in Nederland met dat standpunt, maar ook in Europa. En dan heb je helemaal niks. Dan sta je erbij, mijnheer Van Ojik, en heb je als GroenLinks je zogenaamde principiële superioriteit maar koop je er niks voor.”

“De heer Pechtold zegt dat GroenLinks geen alternatief heeft. Ik heb het nu geloof ik drie keer genoemd: grondoorzaken, grensbewaking en opvang in de regio. (...) We zijn het alleen over één ding niet eens. (...) Wat is het verschil voor de vluchteling? Bij GroenLinks kan die persoon in Europa asiel aanvragen. Bij de heer Pechtold wordt hij teruggestuurd naar Tunesië. Hij mag dan daar asiel aanvragen. Dat is het verschil.” Tijdens dit verhitte debat van 21 juni jl. blikte de Tweede Kamer vooruit naar de Eurotop, waar migratie centraal stond als gevolg van de Italiaanse weigering om geredde migranten uit de Middellandse Zee toe te laten. Deze Italiaanse koppigheid kwam voort uit de verkiezingsoverwinning door populistisch rechts, maar was geworteld in een jarenlang conflict tussen Zuid- en Noord-Europa over de verdeling van asielzoekers. GroenLinks werd een geïsoleerde positie toegedicht met het standpunt dat vluchtelingen in Europa asiel moeten kunnen vragen. Echter, een kleine week na het debat van 21 juni nam de Parlementaire Assemblee van de Raad van Europa, de organisatie die zich richt op het bevorderen van mensenrechten en democratie, met grote meerderheid mijn resolutie aan over de mensenrechtenimpact van migratiedeals met derde landen. Onder het motto ‘*out of sight, not out of right*’, spraken parlementariërs van 47 landen zich uit voor een rechtvaardiger en realistischer benadering dan die het huidige EU-beleid zo typeert. Het aannemen van deze resolutie biedt daarom een

De EU schuift haar verantwoordelijkheid voor vluchtelingen af op andere landen ten koste van hun mensenrechten.

/

basis voor een GroenLinks-visie die ook in Nederland politieke steun kan vergaren, in elk geval onder progressieve partijen. In dit artikel betoog ik waarom die andere benadering nodig en ook mogelijk is. Daaraan voorafgaand schets ik de huidige beleidsontwikkelingen en hun impact op vluchtelingen.

Tegenhouden en afschuiven

Terwijl de EU-lidstaten nog geen stap verder komen met een gemeenschappelijk asielbeleid, zijn ze op één doel opmerkelijk eensgezind: voorkomen dat asielzoekers het EU-grondgebied bereiken. Om die reden is de focus verschoven van interne asielspraken naar deals met derde landen zoals Turkije om illegale migratie naar Europa tegen te gaan. De afspraken op de EU-top van juni vormden daarvan een voorlopig hoogtepunt: geredde migranten in de Middellandse Zee zouden voortaan niet meer naar een EU-lidstaat worden gebracht, maar naar regionale 'platforms', waar Noord-Afrikaanse landen (Tunesië, Marokko, Egypte) in samenwerking met de VN vluchtelingen zouden moeten selecteren en opvangen. Of dit plan van de grond komt, is zeer twijfelachtig. Tot nu toe lenen de landen zich daar niet voor, en bovendien ontbreekt er een beschermingssysteem met opvang, asielprocedures en rechten voor vluchtelingen. Realistisch of niet: de afspraken maken duidelijk dat de EU haar verantwoordelijkheid voor vluchtelingen afschuift op andere landen ten koste van hun mensenrechten.

Samenwerking met derde landen op het gebied van migratie is geen nieuw fenomeen. Eind jaren tachtig al begonnen Europese landen met het sluiten van overeenkomsten om migranten zonder documenten te kunnen terugsturen naar hun herkomstland. Sinds dergelijke afspraken zich hebben uitgebreid naar zogeheten transitlanden, waar vluchtelingen doorheen hebben gereisd, gaan ze gepaard met allerlei dilemma's. Waarom zou een transitland een migrant moeten terugnemen van de EU? En als deze migrant niet kan doorreizen naar zijn herkomstland, krijgt hij in dat transitland wel toegang tot basisvoorzieningen? Het model van de EU-Turkije-deal gaat nog een stapje verder: daar worden niet alleen uitproce-

deerde asielzoekers maar ook vluchtelingen overgedragen, naar een land dat het Vluchtelingenverdrag niet erkent voor Syrische of Irakese vluchtelingen en waar veel van hen onder de armoedegrens leven. Toch vormt deze deal nu een blauwdruk voor de afspraken met Noord-Afrika.

Spanning met mensenrechten

De Europese regeringsleiders noemen de migratiedeals nodig om illegale migratie en mensensmokkel te bestrijden, maar ze verzwijgen de grote impact voor vluchtelingen die immers praktisch volledig afhankelijk zijn van illegale migratie en smokkelaars. Zij kunnen geen visum aanvragen bij de ambassade voor bescherming, luchtvaartmaatschappijen krijgen zware boetes als ze hen meenemen en het uitnodigingsbeleid voor vluchtelingen van Europese landen heeft nauwelijks iets om het lijf. Veel politici verkondigen graag dat ze heus wel meer vluchtelingen willen uitnodigen, als de illegale migratie maar vermindert. Maar de drastische daling van het aantal asielzoekers de afgelopen twee jaar heeft de bereidheid vluchtelingen uit te nodigen niet vergroot. Door de klimaatcrisis zal het aantal vluchtelingen bovendien alleen maar toenemen. En zo is de cirkel rond. Zolang de behoefte aan vluchten bestaat, zal het enkel aanpakken van smokkelroutes vooral leiden tot duurdere, gevaarlijker en langere 'illegale' routes.

De bestrijding van illegale migratie leidt daarom tot grote spanning met de mensenrechten. Het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens verplicht landen om iemand pas terug te sturen als uit individueel onderzoek blijkt dat dit veilig kan. Geen push backs of collectieve uitzettingen dus. Precies om die reden hamerde Bram van Ojik er tijdens het debat van 21 juni op dat asielzoekers bij aankomst in Europa een asielverzoek moeten kunnen indienen. Dit maakt landen creatief. Meestal betalen ze hun buurlanden om migranten tegen te houden bij hun vertrek naar Europa (Spanje/Marokko, Italië/Libië). Deze beweging van push backs naar pull backs maakt het moeilijker om Europese landen voor het Mensenrechtenhof te dagen. Ook het Vluchtelingenverdrag is pas in te roepen door een vluchteling die het grondgebied heeft

De internationale gemeenschap moet in staat zijn om de opvang en acceptatie van vluchtelingen – minder dan één procent van de wereldbevolking – goed te organiseren.

/

bereikt. Maar is elke maatregel om te voorkómen dat vluchtelingen daarin slagen ook toegestaan? Die gedachte lijkt wel te leven. De Europese Unie financiert de Libische Kustwacht om migranten in zee te onderscheppen en terug te sturen naar detentiecentra waar ze worden gemarteld en verhandeld. Sinds CNN groot uitpakte over de Libische slavenmarkt, vallen die misstanden niet te ontkennen. Maar de geldkraan blijft open. De evacuatie uit Libië ligt praktisch stil omdat de lidstaten hun belofte van hervestiging van vluchtelingen niet nakomen en de opvang in Niger dichtslibt.

Duivelspact?

De samenwerking met Libië is exemplarisch voor de migratiesamenwerking met derde landen en de dilemma's die daarmee samenhangen. Met Libië samenwerken betekent zaken doen met milities voor wie migranten slechts handel- of gijzelwaar zijn. Maar ook andere samenwerkingspartners hebben weinig nobele motieven voor hun gunsten aan de EU. Landen als Egypte en Eritrea zien het als een uitgelezen kans op legitimatie en financiering van hun militaire regimes, andere repressieve regimes kopen er mensenrechtenkritiek vanuit het Westen mee af. En dat lukt ook: organisaties die deze regeringen onwelgevallig zijn, zien hun financiering opdrogen. Zo trok minister Blok de Nederlandse subsidie aan de kritische radiozender Dabanga in, die voor miljoenen Soedanezen als een soort levenslijn fungeert. Nederland verkiest een soepele migratiesamenwerking met de Soedaneese regering boven de broodnodige versterking van de *civil society* en mensenrechten. Migratie als topprioriteit van het buitenlandbeleid raakt andere doelen zoals economische ontwikkeling, rechtsstaat, onderwijs en klimaat. Deze doelen worden zelfs ondermijnd doordat de EU andere beleidsterreinen inzet om te belonen en bestraffen. Alles behalve noodhulp kan worden ingetrokken als het land niet meewerkt om de illegale migratie naar de EU te bestrijden. Alleen al dit mechanisme staat in de weg bij het bestrijden van de grondoorzaken van migratie. En zeker ook aan het verbeteren van de mensenrechten.

Sinds er met tientallen landen afspraken zijn

gemaakt, is de toenemende repressie tegen vluchtelingen (een hardere aanpak, collectieve uitzettingen) merkbaar. Door de strengere grensbewaking komen vluchtelingen vast te zitten in landen zonder asielprocedure of opvangvoorzieningen. De mobiliteit in vrijhandelszones zoals de Economische Gemeenschap van West-Afrikaanse Staten (Ecowas) neemt af, met alle economische gevolgen van dien. Uiteindelijk bedreigen de migratiedeals zelfs het recht van vluchtelingen om hun land te verlaten: Libanon, Jordanië en Turkije hebben hun landsgrenzen met Syrië afgesloten. De Turkse premier Erdogan is zelfs overgegaan tot het inrichten van 'safe havens' op Syrisch grondgebied om vluchtelingen te laten terugkeren. De EU mist de geloofwaardigheid om deze landen over te halen hun grenzen voor vluchtelingen open te houden. Doordat landen het afweer- en afschuifbeleid kopiëren (strenger visumbeleid, terug- en overname overeenkomsten), zal de opvang van vluchtelingen op een steeds kleiner groepje (fragiele) landen neerkomen. Deze effecten openbaren zich juist op het moment dat de VN onderhandelt over een 'Global Compact' die de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor vluchtelingen beoogt te versterken.

Van deal naar partnerschap

Maar verantwoordelijkheid kun je toch ook nemen via financiële steun aan opvang in de regio? Jazeker, die is hard nodig en moet substantieel omhoog en minder vrijblijvend worden. Alleen vergt gedegen opvang, inclusief het bieden van een toekomstperspectief voor vluchtelingen, geborgde jarenlange financiering. Het pleidooi van Femke Halsema in haar lezenswaardig boek *Nergensland* om bedrijven en universiteiten meer te betrekken bij vluchtelingenopvang past daar goed in. Maar uiteindelijk kan vluchtelingenopvang niet zonder integratie in het land van verblijf. En dat is één van de redenen waarom vluchtelingenopvang ook getalsmatig zijn beperkingen heeft, ook al zullen de meeste vluchtelingen altijd dicht bij huis blijven. Ook in transitlanden, die nu vooral geld krijgen voor grensbewaking, is structurele steun voor beschermingsystemen, goede opvang en integratie cruciaal. Echter niet onder de voorwaarde dat deze landen migranten

De framing dat we 'overspoeld worden' door migranten, en deals nodig zijn om levens te redden, is hardnekkig maar vals.

/

terugnemen, maar dat ze de mensenrechten garanderen en vluchtelingen kansen bieden in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. De weeffout van het Vluchtelingenverdrag (een land is pas verantwoordelijk als iemand zijn grondgebied bereikt) staat op gespannen voet met de solidariteitsgedachte achter het verdrag: wij, verdragssluitende partijen, moeten waarborgen dat mensen die hun overheid (of andere vervolger) moeten ontvluchten, beschermd worden tegen die vervolger. Deze weeffout lokt een politiek van afweren en weghouden uit, die alleen is te keren als we de verantwoordelijkheid gezamenlijk organiseren en loskoppelen van grondgebied.

De internationale gemeenschap moet in staat zijn om de opvang en acceptatie van vluchtelingen – minder dan één procent van de wereldbevolking – goed te organiseren. Wetende dat de meesten zijn ontheemd in eigen land of in een buurland verblijven en dat 'doormigratie' vooral een gevolg is van gebrek aan voorzieningen, zijn investeringen in buurlanden van conflicten en transitlanden de eerste prioriteit. Rijke landen zouden tevens een percentage extra kwetsbare vluchtelingen van hen moeten overnemen (de UNHCR becijfert tien procent). Ook de duurzame ontwikkeling van deze landen zou centraal moeten staan, met een coherent buitenlandbeleid gericht op *good governance*, onderwijs, gezondheidszorg en gelijkwaardig partnerschap. Eerlijke handel is daarbij onmisbaar. Alleen zo werken we echt aan het wegnemen van de grondoorzaken voor migratie.

Drastische ommekeer

Aangezien de EU en haar lidstaten gegrondvest zijn op de mensenrechten, zouden deze ook in het migratiebeleid leidend moeten zijn. Ook dat vergt een drastische ommekeer. Mijn resolutie pleit voor het intensiveren van steun en hervestiging, losgekoppeld van voorwaarden over grensbewaking en terugname.

Migratiedeals zijn alleen acceptabel met landen die de mensenrechten (EVRM, Vluchtelingenverdrag) naleven en op voorwaarde dat de deals geen negatief effect hebben op de mensenrechten. Dat moet vooraf en tijdens de samenwerking worden gemeten, met schorsing bij een negatieve uitkomst. Ontwikkelingsgeld mag geen wisselgeld vormen.

Met duurzame verbetering van opvang elders in de wereld zal de trek van vluchtelingen naar de EU verkleinen. Maar zelfs nu al schommelt het percentage vluchtelingen dat zijn heil zoekt in de EU slechts rond de vijf procent. De *framing* dat we 'overspoeld worden' door migranten, en deals nodig zijn om levens te redden, is hardnekkig maar vals. Vluchtelingen wagen hun leven bij gebrek aan alternatief. Van de arbeidsmigranten krijgen alleen hoogopgeleiden een visum. Een rationelere benadering dan wegkijken en afweren is in ieders belang. Organiseer de opvang wereldwijd, waarbij ieder land zijn verantwoordelijkheid neemt. Zet in de EU gezamenlijke asielprocedures op, waarbij na selectie zowel een snelle terugkeer (naar het herkomstland) als een goede bescherming gezamenlijk worden georganiseerd. Het doorbreken van de interne impasse vereist creativiteit en moed. Nu eensgezindheid verder weg lijkt dan ooit, is de tijd gekomen om alle opties te benutten om die impasse te doorbreken: de weg van meerdere snelheden met beloningen voor meewerkende landen, en consequenties voor niet meewerken (minder subsidies of in het uiterste geval zelfs uitsluiting van Schengen). In elk geval is de weigering van enkele landen geen vrijbrief voor de anderen om achterover te leunen. Ook kan de EU niet langer dralen met een rationeel arbeidsmarktbeleid dat recht doet aan de behoeften op de arbeidsmarkt van EU en herkomstlanden, maar ook aan de mensenrechten van de arbeidsmigranten. Utopisch? Met moedige politieke leiders en een eerlijk verhaal geenszins.

Samen publiek geld

Technologische ontwikkelingen kunnen nieuwe kansen bieden om burgers invloed te geven op belangrijke keuzes van lokale overheden. De digitale burgerbegroting is daarvoor een effectieve methode, die in onder meer Parijs al succesvol is. Tot nu toe lopen Nederlandse gemeenten nog niet warm voor deze manier van inspraak. Een gemiste kans, betogen onderzoekers van het Rathenau Instituut.

Door Ira van Keulen en Iris Korthagen

De Eerste Kamer zette op 10 juli een punt achter het raadgevend referendum. Maar hoe moeten overheden burgers nu betrekken bij de politiek? Uit onderzoeken blijkt keer op keer dat Nederlandse burgers graag willen meebeslissen over belangrijke politieke kwesties, zoals immigratie en 'Europa'. Ook menig bestuurder verlangt naar meer democratie. En het moet gezegd, Nederland scoort hoog op alle ranglijstjes als het gaat om vertrouwen in de democratie. Maar op het gebied van burgerparticipatie lopen we internationaal achter. Minister Ollongren van Binnenlandse Zaken zet de komende jaren in op versterking van de lokale democratie, onder meer door tien gemeenten te laten experimenteren met digitale instrumenten om burgers te betrekken bij gemeentebestuur. Een goed initiatief. Digitale technologie kan zeker helpen om burgers te betrekken én politieke impact te geven. Gemeenten hebben daarvoor een prachtig instrument voorhanden: de digitale burgerbegroting.

Van Brazilië tot Afrika

Al ruim 25 jaar betrekken lokale en regionale overheden over de hele wereld burgers bij het uitgeven van publiek geld via burgerbegrotingen. Het begon eind jaren tachtig in Porte Alegre in Brazilië en is vervolgens verder verspreid in Zuid-Amerika, en later ook door veelal linkse overheden in Europa, de Verenigde Staten, India, Indonesië en Afrika. Die betrokkenheid kent verschillende vormen. Burgers kunnen voorstellen doen voor uitgaven (of juist bezuinigingen), commentaar geven op voorstellen van de overheid, voorstellen samen met ambtenaren verder uitwerken en stemmen op voorstellen. Voor ieder wat wils dus, met digitaal stemmen als de meest laagdrempelige manier om mee te doen. Participatief begroten is bovendien constructief van aard. Burgers raken beter geïnformeerd en staan niet alleen stil bij wat beter moet, maar ook bij hoe het beter zou kunnen. Dit vergroot de betrokkenheid op lange termijn.

Digitale burgerbegrotingen laten een deel van het participatief proces online plaatsvinden. Burgers kunnen online voorstellen presenteren, bediscussiëren en hierover stemmen. Dit biedt diverse voordelen. Toevoeging van een digitale component

uitgeven

vergroot de transparantie en het verantwoordingsproces van het participatief begrotingsproces. Een website biedt überhaupt mogelijkheden de gemeentelijke financiën inzichtelijk te maken, ook wel *open spending* genoemd. Daarnaast neemt de toegankelijkheid van het participatief proces toe: mensen kunnen op een tijd en plaats naar keuze deelnemen aan een digitale burgerbegroting. Het aantal deelnemers in Berlijn-Lichtenberg nam flink toe door het maken van een eenvoudige website. Digitale burgerbegrotingen kwamen in ons internationaal vergelijkend onderzoek naar verschillende vormen van digitale burgerbetrokkenheid opvallend positief uit de bus, als duidelijk en effectief instrument om burgers mee te laten beslissen.

Douches voor daklozen

Parijs kent een veelgeprezen voorbeeld van een grotendeels digitaal burgerbegrotingsproces, gestart in 2014. Het budget waar Parijzenaren over mee konden praten was – internationaal vergeleken – substantieel: honderd miljoen euro in 2016. Vrij uniek is dat de stad heeft vastgelegd dat burgers kunnen meebeslissen over een budget van vijfhonderd miljoen euro voor de periode 2014-2020 (zo'n 5% van de totale begroting). Het participatieproces vindt zowel plaats op het niveau van de hele stad als op de niveaus van de twintig arrondissementen, een aantal arme wijken en alle

publieke scholen. Een permanent team van ambtenaren zorgt voor de begeleiding. Elke inwoner van Parijs kan een idee aanleveren dat 1) het publieke belang dient, 2) onder de verantwoordelijkheid van de stad valt, 3) niet teveel doorlopende kosten heeft en 4) door het bestaande aantal ambtenaren kan worden gerealiseerd. Commissies met politici, ambtenaren en burgers beoordelen de ingeleverde ideeën; in 2016 waren het er zo'n 3200. Na clustering en verdere uitwerking via workshops met indieners en ambtenaren bleven er 219 projecten over waar Parijse burgers over konden stemmen, online en offline, onder meer via mobiele stemhokjes. Alle projecten zijn online terug te vinden en vele zijn ook in het openbaar gepresenteerd. In 2016 hebben bijna 100.000 burgers gestemd (5% van de totale Parijse populatie, dat blijkt een goede score voor een grote stad). De meeste ideeën betreffen de leefomgeving, het milieu, transport en mobiliteit en kunst en cultuur. Voorbeelden van projecten die uiteindelijk zijn uitgevoerd zijn douche- en wasgelegenheden voor daklozen en arme Parijzenaren, meer fietspaden, stadstuinen, begroeiing of beschildering van grote kale muren.

Bezuinigingsdialogen

Terwijl in Duitsland al meer dan vierhonderd gemeenten burgerbegrotingen hebben, loopt Nederland hier nog nauwelijks warm voor. In het

Terwijl in Duitsland al meer dan vierhonderd gemeenten burgerbegrotingen hebben, loopt Nederland hier nog nauwelijks warm voor.

verleden zijn burgers wel op andere manieren betrokken bij gemeentelijke begrotingen. In de jaren tachtig maakten de gemeenten Deventer en later Breda als eerste respectievelijk 100.000 en 500.000 gulden vrij waarover bewoners in bepaalde wijken mochten beslissen. Deze traditie is uitgemond in wijkbudgetten die min of meer fungeren als een subsidiepot van of voor de wijk in handen van een lokale commissie. Dat is net wat anders dan het bredere democratische proces van een burgerbegroting waarbij alle inwoners in een gebied betrokken worden. En in 2010 voerden maar liefst 240 van de 431 gemeenten dialogen over de toen benodigde aanzienlijke bezuinigingen. Hoewel burgers mochten meepraten, is in deze dialogen de doorwerking niet zo goed geregeld als bij een burgerbegroting idealiter het geval is. Geen enkele gemeente heeft de bezuinigingsdialogen doorgetrokken tot een burgerbegroting.

De Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) heeft twaalf Nederlandse initiatieven op het gebied van participatief begroten tussen 2015 en 2017 in kaart gebracht. Maar hoewel de noemer van participatief begroten wordt gebruikt, is in slechts zes van deze twaalf initiatieven echt sprake van burgers die mogen meebeslissen over de verdeling van gemeentelijk budget. Het gaat om Emmen, Oss, Breda, Oldenbroek, Ede en Goes. Andere initiatieven zijn voorbeelden van *open spending* zonder inspraak. Of initiatieven die alleen gericht zijn op het ophalen van meningen van burgers, waarbij het onduidelijk is hoe die (kunnen) worden meegenomen in de begroting. Tegelijkertijd is het overzicht van de VNG niet volledig en mist bijvoorbeeld een recent initiatief in Den Haag.

Te weinig urgentie

De zes VNG-voorbeelden van burgerbegrotingen

vinden plaats via fysieke bijeenkomsten. Een voorbeeld: inwoners van twee wijken in Emmen mogen na een complete inventarisatie van het gemeentelijk budget (via *open spending*) beslissen over de bestedingen van specifieke overgedragen begrotingsposten. De wijk Emmerhout kreeg voor 2017 en 2018 samen een budget van 179.000 euro in handen. Aan vijftien tafels met burgers werd met fiches ter waarde van 2000 euro het budget voor acht thema's bepaald. In een tweede ronde werd geld uit de themapotjes verdeeld over concrete projecten, zoals het sportplein Emmerhout en een '*bee highway*'. Websites en sociale media worden vooral gebruikt om mensen te mobiliseren en te informeren, niet om de inspraak zelf te organiseren. Dat geldt ook voor de andere VNG-voorbeelden. Hoewel een enkele gemeente gebruik maakt van online enquêtes, zijn er verder nauwelijks andere voorbeelden van digitale interacties.

Waarom zijn er in Nederland zo weinig (digitale) burgerbegrotingen? Dat blijft gissen, maar er lijkt bij Nederlandse gemeenten te weinig wil om de lokale democratie te innoveren. Veel ambtenaren en politici lijken best tevreden te zijn over de huidige structuren en voelen te weinig urgentie om deze te veranderen. Ook het initiatief van Binnenlandse Zaken om de lokale democratie te versterken door proeftuinen voor digitale burgerparticipatie in te richten, heeft moeite om gemeentes te vinden die zich willen committeren aan bijvoorbeeld een digitale burgerbegroting. Digitale democratie vergt tijd, geld, draagvlak, kennis en kunde. En dit is niet altijd beschikbaar in alle betrokken partijen in gemeenten: politiek, bestuur, beleid én communicatie moeten mee. Gezien het groeiende takenpakket van gemeenten is dit ook wel begrijpelijk.

Online participatie moet daadwerkelijk onderdeel zijn van formele besluitvorming binnen de overheid.

Succesvolle digitale burgerbegrotingen: zes randvoorwaarden

Burgerbegrotingen bieden echter veel kansen. Een digitale burgerbegroting geeft burgers een significante rol bij beslissingen over een deel van de publieke uitgaven. Er zijn belangrijke randvoorwaarden om burgerparticipatie met politieke impact te realiseren, zo leerden we in vergelijkend onderzoek dat we uitvoerden op verzoek van het Europees Parlement. De vier burgerbegrotingen die we in ons onderzoek met tweeëntwintig cases meenamen – van Parijs, Berlijn, Reykjavik en Belo Horizonte (Brazilië) – scoorden vaak beter op deze randvoorwaarden dan andere digitale instrumenten. Hieronder bespreken we de zes voorwaarden en waarom de burgerbegrotingen positief scoorden.

1 Inbedding in formele besluitvorming

De belangrijkste voorwaarde: online participatie moet daadwerkelijk onderdeel zijn van formele besluitvorming binnen de overheid. Met andere woorden: digitale participatie is niet vrijblijvend maar wordt ook echt gebruikt door de betreffende overheid. Dit klinkt misschien als voor de hand liggend, maar helaas gaan veel overheden een digitaal burgerparticipatieproces zo open in dat resultaten uiteindelijk niet (kunnen) worden opgepakt in politiek of beleid. Als gevolg van zo'n open participatieproces kunnen opbrengsten heel generiek worden geformuleerd – denk aan 'we vinden duurzaamheid belangrijk'. Dergelijke uitkomsten zijn lastig te vertalen in concreet beleid of naar specifieke verantwoordelijkheden. In andere gevallen is het onduidelijk of en waar er nog ruimte is om ideeën van burgers te gebruiken, omdat er bijvoorbeeld al een resultaat lag waarover lang is onderhandeld. Een goede burgerbegroting betreft een duidelijk afgebakend deel van het gemeente-

lijk budget, dat gereserveerd is voor plannen van inwoners die voldoende gesteund worden. Soms kunnen inwoners alleen stemmen op plannen die de gemeente voorstelt, maar ook in dat geval is de participatie in ieder geval gekoppeld aan een duidelijk formeel doel.

2 Helderheid over het proces

Ten tweede is het belangrijk helder te zijn over het proces van participatie. Hoe kunnen mensen meedoen, op welke manieren dragen ze bij aan de besluitvorming en wie is waarvoor verantwoordelijk? Dat schept realistische verwachtingen bij alle betrokkenen en voorkomt teleurstelling.

Het proces van een burgerbegroting is heel overzichtelijk te presenteren. Vooral de website van de gemeente Parijs blinkt uit door de toepassing van duidelijke, laagdrempelige *infographics* en veel gestelde vragen (FAQ's), die uitleggen hoe en in welke fasen burgers betrokken kunnen worden bij de gemeentelijke uitgaven.

3 Terugkoppeling

Feedback is een derde randvoorwaarde. Het is belangrijk om deelnemers te laten weten wat er gebeurt met hun bijdragen, juist wanneer er andere afwegingen worden gemaakt en er niets met bepaalde bijdragen van deelnemers zal gebeuren.

In ons onderzoek zagen we tal van voorbeelden van online burgerbegrotingen waarin de feedback goed georganiseerd was. Korte en bondige terugkoppeling, met een duidelijk kleurenpalet bijvoorbeeld (groen voor een geaccepteerd voorstel, oranje voor in behandeling en rood voor afgewezen zoals in Berlin-Lichtenberg). Of updates over gehonoreerde projecten in beeld en tekst zoals in Parijs. En in Reykjavik worden digitale statusupdates per mail naar alle daarbij betrokken deelne-

À VOTRE IDÉE

mers verzonden.

4 Mobilisatiestrategie

Ten vierde vraagt participatie om een effectieve mobilisatiestrategie, met verschillende offline en online middelen gericht op de diverse doelgroepen. Het is vaak lastig om precieze aantallen deelnemers en hun afspiegeling van de lokale bevolking te achterhalen; de statistieken worden slecht bijgehouden, ook bij de burgerbegrotingen. In Parijs hebben in 2016 meer dan 100.000 mensen meegedaan, het Braziliaanse Belo Horizonte had in 2006 meer dan 170.000 deelnemers, Berlijn-Lichtenberg in 2013 meer dan tienduizend en Reykjavik kent inmiddels drieduizend actieve gebruikers (maar meer dan 22.500 mensen hebben de website bezocht). Dit blijken internationaal vergeleken geen slechte scores maar relatief wel bescheiden percentages van de bevolking. Succesvolle mobilisatiestrategieën die de organisatoren noemden, waren: een persoonlijke uitnodigingsbrief ondertekend door de burgermeester, flyers in diverse talen, enthousiaste buurtwerkers of politici, aandacht op lokale bijeenkomsten, in kranten en op de radio, online advertenties en posters op straat.

5 Stemmen en prioritering

Het ophalen van handtekeningen of stemmen is online vrij 'makkelijk' te realiseren en een laagdrempelige manier om burgers te laten bijdragen aan de besluitvorming. Maar er blijkt wel een verschil te zitten in de effectiviteit van een kwantitatieve meting van het draagvlak. Handtekeningen zijn minder effectief dan het online stemmen op of prioriteren van ideeën, zoals bij burgerbegrotingen gebeurt. Die kwantitatieve meting brengt de voorkeuren van deelnemers helder in kaart en officiële besluiten worden daarom bij burgerbegrotingen vaak in lijn met die voorkeuren genomen.

6 Herhaal en verbeter

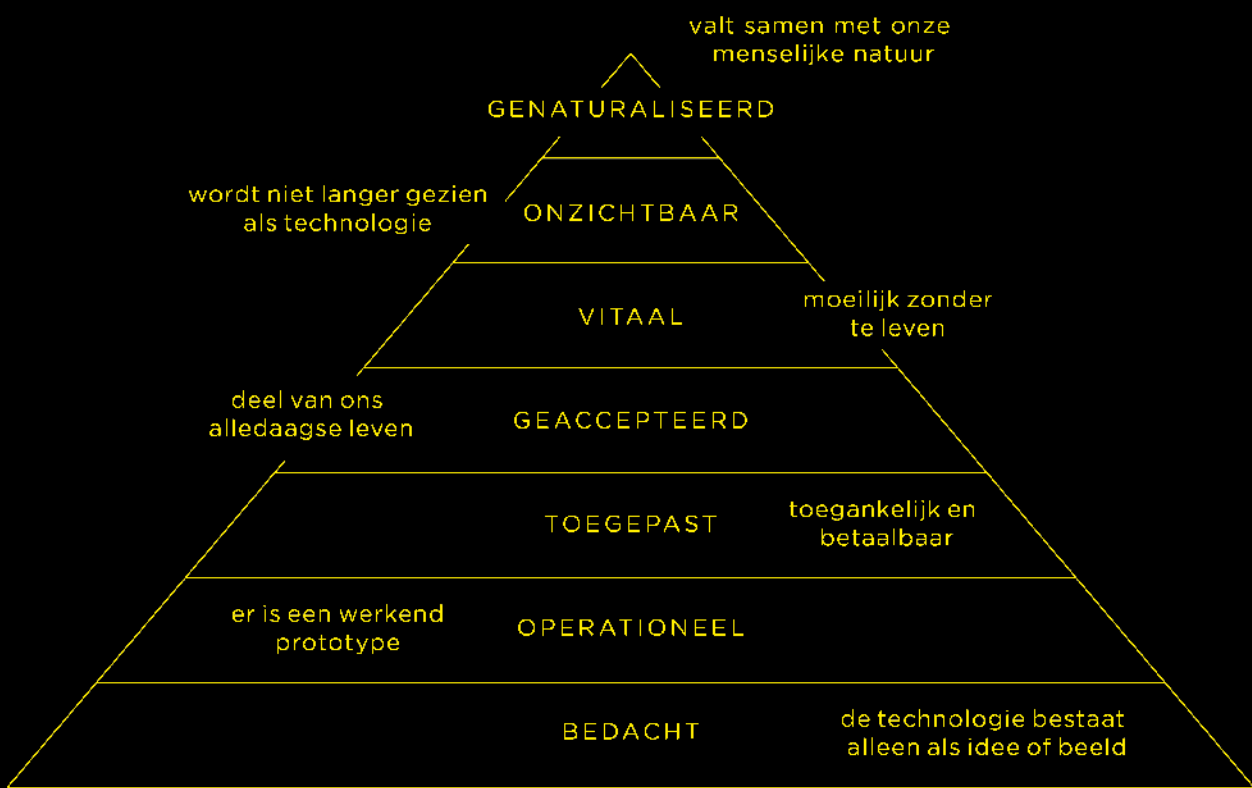
Ten slotte is het goed om te leren van eerdere ervaringen. Drie van de vier burgerbegrotingen die wij onderzochten, komen voort uit leerprocessen: ze lopen al meerdere jaren en lessen worden geïmplementeerd. Zo is de *open source software*

Your Priorities in meerdere gemeentes getest en gebruikt voordat Reykjavik het toepaste. Parijs herzag het proces meermalen. In eerste instantie konden burgers alleen stemmen op voorstellen vanuit de gemeente, maar er bleek behoefte zelf ideeën te ontwikkelen. Toen in die behoefte werd voorzien, bleken de voorstellen van burgers niet altijd binnen de bestaande kaders zoals bestemmingsplannen te passen. Daarom helpen Parijse beleidsmakers bewoners nu bij het maken van begrotingsvoorstellen.

/

Literatuur

- Cabannes, Y. (2017). Participatory Budgeting in Paris: Act, Reflect, Grow. In: Cabannes, Y. (ed.) Another city is possible with Participatory Budgeting. Montréal/New York/London: Black Rose Books, pp. 179 – 203. https://budgetparticipatif.paris.fr/bp/plugins/download/PB_in_Paris.pdf.
- Dias, N. (red.) (2014). *Hope for democracy – 25 years of participatory budgeting worldwide*. In loco association. http://www.in-loco.pt/upload_folder/edicoes/1279dd27-dbb1-40c9-ac77-c75f31f82ba2.pdf
- Hofman, J. (2017). *Burgerbegroting: eerste lessen en ervaringen uit Nederland*. Democratic Challenge – Discussiepaper. <http://democraticchallenge.nl/burgerbegroting-de-eerste-ervaringen-in-nederland/>
- Korthagen, I. en I. van Keulen. Online meebeslissen (2017). Lessen uit onderzoek naar digitale burgerparticipatie voor het Europees Parlement. Den Haag: Rathenau Instituut. www.rathenau.nl/nl/kennis-voor-beleid/online-meebeslissen.
- Den Ridder, J., P. Dekker & P. van Houwelingen m.m.v. E. Schrijver (2016). *Burgerperspectieven 2016* | 1. Kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2016/Burgerperspectieven_2016_1.
- V-Dem Annual Report 2017. Democracy at Dusk? Universiteit van Göteborg, Anna Lührmann e.a., mei 2017 www.v-dem.net/en/.
- Wampler, B. S. McNulty, M. Touchton (2017). Participatory Budgeting: Spreading Across the Globe. Blogpost Open Government Partnership. <https://www.opengovpartnership.org/stories/participatory-budgeting-spreading-across-globe>.
- Overige bronnen:
- BZK- website democratic challenge. <http://democraticchallenge.nl/burgerbegroting/>
- Gemeenteraad Emmen, 2016. *Burgerbegroting Gemeente Emmen 2017-2018 – Emmerhout en Nieuw-Dordrecht en de daarbij behorende "Kaders met betrekking tot de burgerbegroting"*, RA16.0061, A16, 16/205 <https://www.gemeenteraad Emmen.nl/nc/vergaderingen/document/document/42246/via/itemdocument%3A16005.html>
- Wijkbelangen Emmerhout, burgerbegroting. <http://www.wijkbelangen Emmen.nl/wijkbelangen/h/1956/o/o/Burgerbegroting>
- VNG-website praktijkvoorbeelden participatief begroten <https://praktijkvoorbeelden.vng.nl/databank/gemeentefinancien/participatief-begroten.aspx>,

NEXT NATURE

Next Nature Network is een internationaal netwerk dat onderzoekt hoe technologie en menselijkheid met elkaar te verenigen zijn. Technologie is zo alomtegenwoordig dat het onze 'next nature' wordt.

Hoe zorgen we ervoor dat technologische oplossingen zó goed zijn dat ze ook als een tweede natuur voor ons voelen – een door de mens veroorzaakte natuur? Dat we ons er nauwelijks meer bewust van zijn dat we met technologie te maken hebben?

De piramide van technologie

Om technologieprojecten richting te helpen geven, ontwikkelde Next Nature Network een technologie-piramide (zie vorige pagina). Geïnspireerd op de piramide van Maslov geeft de Piramide van Technologie de zeven stadia weer waarop technologie in onze levens kan functioneren – van ‘envisioned’ (de technologie is niet meer dan een idee, zoals een tijdmachine) tot ‘part of human nature’ (zoals kleding en koken). De piramide doet dienst als ‘gereedschap’ om complexe vraagstukken rond technologie mee te lijf te gaan. Creatieven en ontwerpers, maar ook beleidsmakers en boeren kunnen er hun voordeel mee doen. De piramide kan helpen te bedenken hoe een technologie de hoogste trede kan bereiken

en de stappen op weg er naar toe te visualiseren. Ook al ligt die top niet binnen bereik, je hebt in ieder geval een richtinggevende visie geformuleerd.

Daarnaast kun je aan de hand van de piramide een bestaande technologie in kaart brengen, zoals zonne-energie. Op welke trede van de piramide bevindt deze technologie zich? Welke stappen zijn nodig om een stap hoger te komen?

Tot slot helpt de piramide je na te denken over het beleid dat nodig is op alle verschillende niveaus.

Meer op www.nextnature.net

OPERATIONAL

How will it evolve?

Technological evolution is comparable with biological evolution: it moves from simplicity towards complexity, builds upon the properties of previous technologies and wants to keep intruders out. In the end, the ‘fittest species’ survive i.e. the ones that are able to adapt to their ecosystem.

- ☐ Think of ways in which this technology would advance, using the metaphor of biological evolution, natural selection etc.
- ☐ Think of technologies that could co-evolve with it, like the roads evolved with the car.
- ☐ What can you do to prevent your technology becoming a dinosaur?

Is the technology outside or inside your body?

We can talk about 'what' technology is, 'how' it works and 'why' we need it, but more and more we should ask ourselves 'where' it is (or could be). High tech innovations in computers are deemed desirable by many, but high tech innovations in food or inside our bodies tends to be found less acceptable. Why exactly?

- ☐ Describe where your technology currently resides.
- ☐ Think about where else it could be. How would it be applied on the moon, on the southpole, around your wrist or in the retina of your eyes?
- ☐ Discuss technology on or inside the body. How acceptable or 'natural' is this idea to you?

What human needs and desires does this resonate with?

Technological advancement needs to be balanced with human needs and desires such as the need for privacy and belonging, personal freedom, love, sex and religion. But how to do this? Who gets to decide if (and when) we can, must or should move certain societal boundaries, or even cross them?

- ☐ Describe the primitive human needs and desires this technology resonates with and rethink how the technology could resonate better with the needs and desires that are currently not being fulfilled.
- ☐ Imagine a future situation in which this technology transgresses societal borders. How plausible or desirable would that be?

How does it integrate with the ecosystem?

Birds migrating along highways is not the worst example of technology impacting the ecosystem. However, all technology that aims to be 'naturalized', should seamlessly integrate into the ecosystem. Shouldn't we balance the biosphere and the technosphere in a better way?

- ☐ Investigate the expected impact of the technology on the ecosystem. Is this impact reversible?
- ☐ Consider that a visual impact is also an impact and that there are various ecosystems, even in cities.
- ☐ Try to imagine a version of the technology with less impact on the ecosystem.

What would make this more 'natural'?

Technologies such as handwriting, cooking and agriculture are perceived as part of human nature. They reside in the top of the pyramid and although this level is rarely attained, all technologies have the potential to become naturalized. Let's be ambitious and make second nature first nature!

- ☐ Try to envision the most (or a bit more of a) 'natural' version of this technology.
- ☐ For example, think to what extent technology resonates with your biological body, or how it blends into the environment.
- ☐ Don't hesitate to borrow ideas from the biosphere, or build on principles found in nature (biomimicry).

Technologies as children

What if we would see our technologies as children who would need us to raise them? Under which circumstances are they conceived and put on this Earth? Who would nurture them and how? What kind of upbringing would they need and which parenting values are important? What type of education would they have? When would they be considered adult? Is there an initiation rite for that? How will they treat us in return?

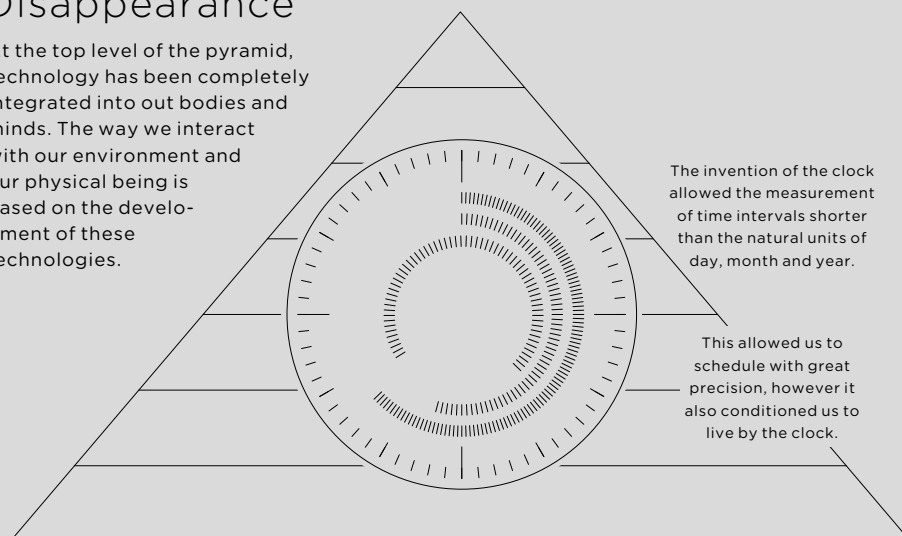
- Define a starting point in the form of Technology X (replace X with any existing, emerging or speculative technology you want).
- Reimagine the technology as if it was a child. Use the seven levels of the pyramid to discuss as many aspects around its upbringing as possible; from conception (level 1), birth (level 2), childhood (level 3-4) via adolescence (levels 5-6) to adulthood and beyond (level 7).
- Present the results as a lifestory, including life events such as first steps, relationships, death. Use *design fiction* to visualize ephemera such as birth- and wedding cards, diploma's etc.
- Follow-up assignment: write the memoirs of the technology at the end of its life. How would it look back? What would it be proud of?

- 🔗 INTERMEDIATE
- 👥 1-21 PEOPLE
- 🕒 2-4 HOURS
- 🌀 REFLECTION
- 💬 STORYTELLING
- 📄 CREATIVE WRITING
- ✍️ DESIGN FICTION

DOWNLOAD ADDITIONAL
WORKSHOP MATERIALS VIA
PYRAMIDOFTECHNOLOGY.COM

Disappearance

At the top level of the pyramid, technology has been completely integrated into our bodies and minds. The way we interact with our environment and our physical being is based on the development of these technologies.

De HUBOT: het beste van mens en machine. Orgaanontwerper, robot coach of cybercrime detective. Of liever een dataserveerster (m/v) in een Tinderrestaurant? HUBOT, het project dat Next Nature Network ontwikkelde samen met de Start Foundation en de gemeente Eindhoven, verkent nieuwe beroepen waarin mens en robot samenwerken. Beroepen van de toekomst, waarin robots de mens niet overbodig maken, maar beiden elkaar juist aanvullen. Een mens mét een robot kan nieuwe kansen bieden, inclusief

mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt. Dankzij nieuwe technologie kunnen mensen met een visuele beperking verkeersregelaar worden. Of wat te denken van een functie als inspecteur voor mensen met een zeer geavanceerde rollator, die bijvoorbeeld de luchtkwaliteit controleert en rioolverstoppingen detecteert? Meer informatie plus een beroepentest op www.hubot.org

Als verkeersregelaar met verminderd zicht draag je een haptisch pak dat de verkeerssituatie omzet in prikkels op je rug.

Blinde verkeersregelaar

De rollator inspecteur doet metingen naar luchtkwaliteit, fijnstof en riolering door zich simpelweg voort te bewegen op straat.

Rollator inspecteur

hubots

Als Shiva fysio-
therapeut masseer
je ouderwets met je
eigen handen - er gaat
niets boven menselijke
aanraking. Maar voor
het zware werk heb je
nog vier robotarmen
ter beschikking.

Shiva

teur

Dankzij het half doorzichtige augmented reality scherm op je helm wordt bij iedere klus direct het reparatie-stappenplan in een handige video op het te repareren kapotte apparaat geprojecteerd.

Superslimme klusser

De robot coach traint een robot om zijn of haar vakkennis over te dragen aan toekomstige vakmensen. Mens en robot werken zo optimaal samen.

Coach

De gemaakte planeet

door Albert Faber

Leven in het Antropoceen

Het Antropoceen is een krachtig begrip voor de beschrijving van de grote vraagstukken van deze tijd. De Nederlands-Zweedse atmosfeerchemicus en Nobelprijswinnaar Paul Crutzen, bedenker van de term 'Antropoceen', herkende deze kracht zelf ook: 'De lang in stand gehouden barrières tussen natuur en cultuur brokkelen af. Er is niet langer sprake van Wij tegen de Natuur. In plaats daarvan bepalen wij wat natuur is en wat het zal zijn [...]. In deze nieuwe tijd zijn "wij" en "natuur" hetzelfde geworden.' De vraag is nu welke verbeelding en welke ordening besloten ligt in het begrip 'Antropoceen'. Welke beschrijving van de wereld geeft het? Mag de mens de natuur veranderen? Is de mens onderdeel van de natuur, of staat de mens daarbuiten, in de door mensen gemaakte cultuur? Is er nog wel een zinvol onderscheid te maken tussen 'het natuurlijke' en 'het culturele'?

Het Antropoceen is echter niet alleen een neutrale beschrijving van een tijdperk, maar vooral ook een normatief begrip, waarin een voorschrift voor handelen en beleid zit verborgen. Het Antropoceen is een begrip met een grote morele lading. Dat betekent dat we niet alleen op zoek moeten naar de beschrijvende waarde van het Antropoceen, maar vooral ook naar de inspirerende kracht die het kan geven. Tot welke dragende ideeën en verhalen kan het Antropoceen ons inspireren als we nadenken over de herijking van onze verhouding tot de wereld? Juist de enorme slagkracht van de mens – tot de geologische processen van de aarde aan toe – maakt het van groot belang om doordacht te handelen. De mensen die worden geraakt door de veranderingen in het Antropoceen zijn lang niet altijd degenen die de last of zelfs maar de verantwoordelijkheid kunnen dragen. Machtsverhoudingen zullen veranderen, waardoor nieuwe evenwichten ontstaan of juist verdwijnen. De toekomst van de aarde in het Antropoceen is niet iets wat ons overkomt, maar de uitkomst van menselijke keuzes. Het Antropoceen is een begrip dat ons helpt om ver-

anderingen scherper te zien, doordat we ze kunnen beschouwen op een geologische tijdschaal. 'Terwijl we de kracht van het Antropoceen steeds sterker voelen in ons dagelijks leven, worden vragen over duurzaamheid, kwaliteit van leefomgeving, natuur en historie steeds urgenter', stellen filosoof Dale Jamieson en auteur Bonnie Nadzam. Het Antropoceen dwingt tot een nieuw perspectief op onze omgang met de wereld om ons heen. Het Antropoceen is niet alleen een historisch geologisch gegeven, maar vooral ook een perspectief op de toekomst van de mensheid op aarde.

De complexiteit van de vraagstukken in het Antropoceen maakt het onmogelijk om tot simpele oplossingen te komen. De urgentie is niettemin reëel en enorm. Het is geen optie om de toekomst te negeren en het Antropoceen synoniem te laten worden met afval, rotzooi en verwaarlozing. We zullen hard moeten werken om de druk op ecosystemen, kringlopen en grondstoffen tegen te gaan. Maar we zullen ons ook moeten aanpassen aan de effecten ervan. We zullen moeten leren omgaan met watertekorten en -overschotten omdat de gletsjers weg zijn of omdat de zeespiegel is gestegen. Dat is niet zózeer een vraagstuk van techniek of management, maar vooral een kwestie van verantwoordelijkheid. We zullen ideeën moeten ontwikkelen over hoe we ons willen verhouden tot de wereld om ons heen, een wereld waarvan we deel zijn en die deel is van onszelf. Daarover gaat dit boek.

De generatie van het Antropoceen

We hoeven ons niet neer te leggen bij een situatie die uit de hand is gelopen. Integendeel, we zullen op zoek moeten naar perspectief voor een toekomst die leefbaar is voor de mens op aarde en voor de aarde met de mens. Het is van groot belang dat we onszelf herkennen als deelnemers aan deze zoektocht. De vormgeving van de wereld is niet iets van bovenaf, dat doen we zelf. We kleuren de wereld gezamenlijk in. Dat betekent enerzijds dat *iedereen* een verantwoordelijkheid heeft; iedereen heeft de macht om mede vorm te geven aan de wereld van nu en voor de toekomst. Het betekent anderzijds ook dat niemand zich de wereld van het Antropoceen kan toe-eigenen; iedereen heeft de tegenmacht om dat te voorkomen. De uitkomst zal nooit wor-

den wat we ons in onze dromen voorstellen, maar het zal ook niet de nachtmerrie hoeven zijn die we vrezen. Als we utopieën én dystopieën laten varen, kunnen we met gezond pragmatisme een heel eind komen in de vormgeving van de wereld van het Antropoceen. Onze wereld.

Velen zijn daar al mee begonnen en kunnen ons tot inspiratie dienen. Zoals Chewang Norphel, de 'Gletsjerman' die zich het watervraagstuk van de Himalaya aantrekt en met gezond verstand en doorzettingsvermogen naar praktische oplossingen zoekt. Of de man die in Amsterdam Nieuw-West de straat schoonveegt. We zien het bij mensen die openstaan voor vernieuwing, maar ook bij mensen die houvast vinden in de culturele waarden van het landschap. We zien het bij de 'sociale makelaars', die gemeenschappen helpen verbinden en zo nieuwe ideeën helpen kweken over wat maatschappelijke waarde is. We zien het bij doodgewone huishoudens, die zich bewust en soms onbewust rekening geven van een verantwoordelijke omgang met de wereld om hen heen. We zien het ook bij bevoegde ondernemers, die nieuwe businessmodellen ontwikkelen voor een economie waarin ook geld te verdienen valt met hergebruik van grondstoffen en maatschappelijke betrokkenheid. We zien steden vol met burgerinitiatieven, die beogen een stapje voorwaarts te zetten ten

aanzien van grote vraagstukken als klimaatverandering, ongelijkheid of onze omgang met natuur. Het lijken allemaal kleine dingen, maar het kan flink optellen. Het zijn sociale innovaties, gericht op maatschappelijke problemen en het plan om daar iets aan te doen. We weten niet precies waar het op uitkomt, maar de combinatie van doelbewuste intenties en van opkomende vernieuwing geeft met vele kleine en soms grote stappen inkleuring aan ons leven in het Antropoceen.

We hoeven niet alle problemen van de wereld zelf op te lossen en we kunnen dat ook niet, maar iedereen kan een rol spelen, met eigen ideeën en mogelijkheden. De wereld zit vol onverwachte doeners en denkers, die gezamenlijk komen tot nieuwe verhoudingen in het Antropoceen. Dat zal niet eenvoudig zijn, maar het is wel nodig. De belangrijkste eigen bijdrage ligt misschien wel besloten in de erkenning van de waarde van deze inspanning. Dat is nadrukkelijk geen oproep tot verschraling en terughoudendheid, maar een pleidooi voor *levensureugde* in het Antropoceen. De kunst van het leven in het Antropoceen appelleert aan een diep ecologisch bewustzijn, dat aangescherpt kan worden door de leefomgeving op te zoeken, door ons het landschap en de natuur eigen te maken, door te voelen wat de cycli van de natuur zijn, door te leren hoe we ons besef van tijd en plaats kunnen aanscherpen. Natuur kunnen we voelen en ervaren, we kunnen ons erin onderdompelen en gelouterd weer bovenkomen.

Het is ook een oproep tot *hoop*, zelfs voor wie zich ternegergeslagen voelt door de zeer reële vraagstukken van het Antropoceen, onder druk van de schijnbaar niet te stoppen stoomtrein van de menselijke vooruitgang. Hoe komen we dan nog tot hoop? Hoop is niet hetzelfde als blind optimisme of het naïeve geloof dat alles wel goed komt. Hoop is ook niet het idee om aan de hand van nostalgische beelden te kunnen herstellen wat ooit

was; het is geen filosofie van restoratie, van terug naar een fictieve tijd waarin iedereen gelukkig was. Hoop is vooral een werkwoord, een opdracht tot actie om onze ideeën over een leefbare wereld ook daadwerkelijk vorm te geven, ondanks de kans op falen, ondanks wat anderen er soms van denken, weg van de verlamming. Hoop gaat over mogelijkheden, over het putten van inspiratie uit wat er goed gaat, over herkenning van tekenen van een nieuwe balans voor de mens op aarde. Hoop is wat er *wel* kan. Hoop is ook de tegenstelling van wanhoop, het gevoel dat niets er meer toe doet, het idee dat alleen een machtige keizer de mensheid nog zou kunnen redden, maar tegen een ondenkbaar hoge prijs. In Brazilië hoorde ik wat het betekent als het dagelijks leven bestaat uit bestuurlijke corruptie en een hyperinflatie van boven de duizend procent: alles wat vandaag is opgebouwd is morgen dan waardeloos. Geen enkele investering in de toekomst heeft dan nog zin. Waar kan men dan nog op rekenen? Hoop is de actieve bijdrage aan *perspectief*, aan het idee dat de wereld morgen mooier kan zijn dan vandaag, en vooral: daar actief een bijdrage aan leveren. We zullen moeten vertrouwen op onszelf om de toekomst vorm en zin te geven, en tegelijk moeten voorkomen dat de cynicus de zoektocht frustreert. De generatie van het Antropoceen heeft alleen de toekomst als optie, met de bijbehorende plicht tot hoop en optimisme.

/

'De gemaakte planeet. Leven in het Antropoceen' door Albert Faber verschijnt begin oktober bij Amsterdam University Press

ERFBELASTING

Grote vermogensongelijkheid vereist modernisering erfbelasting

De vermogensongelijkheid is groot en groeit, zeker in Nederland. De rol van erfenissen hierin blijft onderbelicht. Het is tijd voor een moderne vorm van erfbelasting die oog heeft voor deze ongelijkheid. Hier ligt een schone taak voor de linkse politiek.

Door Paul de Beer, Jelle van der Meer, Janneke Plantenga en Wiemer Salverda

Sinds Thomas Piketty's *Kapitaal in de 21ste eeuw* vier jaar geleden de wereld veroverde, staat de ongelijkheid van vermogens in de belangstelling. Nederland kent gematigde inkomensverschillen, maar de vermogensverschillen zijn zeer groot, het grootst zelfs van alle OECD-landen op de VS na. De rijkste 10% van de Nederlanders bezit ruim twee derde van alle vermogen, terwijl de armste helft per saldo niets heeft. Deze ongelijkheid groeit, en zal volgens Piketty bij ongewijzigd beleid ook blijven groeien. Dit is iets om zeer ongerust over te zijn. Vermogensongelijkheid leidt tot ongelijke kansen in het onderwijs, op de woonmarkt en meer algemeen in de toegang tot politieke en economische macht.

Bij alle aandacht voor ongelijkheid blijft één element merkwaardig genoeg onderbelicht, namelijk de rol van erfenissen. Dat zou anders moeten, zo laten wij zien in ons boek *Voor wie is de erfenis* (Van Gennep) dat deze zomer uitkwam. Een eenvoudige rekensom leert dat ruwweg 40 procent van alle particuliere vermogens afkomstig is van erfenissen. De vraag is daarom niet óf erfenissen de vermogensverdeling beïnvloeden, maar h_óe.

Wieg

Jaarlijks wordt in Nederland 14 tot 15 miljard euro nagelaten. Zo'n 200 duizend mensen krijgen een erfenis (boven de belastingdrempel) met een gemiddelde omvang van 50.000 euro. Slechts rond de 10 procent van de erfenissen is groter dan een ton, maar bij elkaar opgeteld is deze 10 procent goed voor

meer dan de helft van het totale bedrag aan verkrijgingen. Om het precieze effect van erfenissen op de vermogensongelijkheid te berekenen, zijn onvoldoende cijfers beschikbaar. De gegevens zijn er wel, verstopt in de data van de Belastingdienst, maar ze worden door het CBS niet gebruikt en door de politiek niet opgevraagd. Dat is opzienbarend. Het betekent dat de Tweede Kamer bij het vaststellen van de tarieven en vrijstellingen van de erfbelasting niet weet wat de gevolgen zijn voor de vermogensverdeling. Alsof je in het donker zoekt naar de uitgang. Opmerkelijk ook in vergelijking met de aandacht voor de inkomenseffecten van politieke beslissingen, die berekend worden tot op de 0,1 procent.

Uit de wél beschikbare cijfers kunnen we de beredeneerde conclusie trekken dat grote erfenissen binnen de klassen van de vermogenden blijven en op die manier de ongelijke verdeling in stand houden. Dat betekent dat een aanzienlijk deel van de vermogensongelijkheid niet voortkomt uit verschillen in prestaties, maar uit de plek waar iemands wieg heeft gestaan. Er zijn bovendien duidelijke aanwijzingen voor belastingontwijking bij erfenissen, onder andere omdat veel bedrijfsvermogens niet terug te vinden zijn in de erfbelastingstatistieken. Het effect van erfenissen op de vermogensongelijkheid zou dus wel eens groter kunnen zijn dan we nu inschatten.

Sterftaks

Daarmee zijn er goede redenen om

DEBAT > Op 15 november wordt naar aanleiding van dit boek gedebatteerd in Nieuwspoort, Den Haag. 16.00 - 18.00 uur. Organisatie Weekblad Fiscaal Recht. Toegang is gratis. Zie www.nieuwspoort.nl

belasting te heffen op erfenissen. Toch is erfbelasting bij het publiek weinig populair en wordt dit weggezet als een 'sterftaks'. Ten onrechte, want niet de overledene wordt aangeslagen maar de verkrijger. De kritiek dat over de nalatenschap al eerder belasting is betaald, is ook niet terecht: voor de verkrijger is het nieuw inkomen. Net zoals inkomsten uit arbeid of winst worden belast, worden ook de inkomsten uit een erfenis belast.

Veel wrevel over de erfbelasting komt voort uit familiegevoelens. Kinderen vinden dat wat van de ouders is, ook van hen is en dat de overheid zich daar niet in mag mengen. De erfbelasting houdt rekening met familiebanden via vrijstellingen en lagere tarieven, met name voor partner en kinderen. Daar zijn echter, in tijden van een veranderende betekenis van 'familie', flinke vraagtekens bij te plaatsen. Want waarom krijgen niet-familieleden voor wie erfaters vergelijkbare affectieve gevoelens koesteren geen vrijstellingen of lagere tarieven? De bevoordeling van familierelaties door de overheid is op de keper beschouwd een vorm van ongelijke behandeling.

Familiebedrijf

Zeer in het oog springt de ruimhartige vrijstelling bij de overdracht van familiebedrijven. Het eerste miljoen euro is geheel vrijgesteld, en van de waarde daarboven nog eens 83 procent. De legitimering van deze vrijstelling is het behoud van familiebedrijven omdat deze een toegevoegde waarde hebben voor de Nederlandse economie.

De regeling is belangrijk voor het kleinschalige familiebedrijf, met name het boerenbedrijf. Maar ze leidt ook tot ongelijke behandeling: over de erfenis van een huis van een miljoen euro moet een kleine tweeton belasting betaald worden, over een familiebedrijf van een miljoen euro geen cent. De regeling kost de schatkist jaarlijks 400 miljoen euro en waarschijnlijk meer: het is een makkelijke manier voor vermogensden om erfbelasting te ontwijken.

Gelijke kansen

De erfbelasting was in de 19de eeuw een instrument voor 'modernisering', het doorbreken van de rol van overerving. Macht en bezit zouden niet langer verdeeld moeten worden op basis van familiebanden, maar op basis van verdienste. Dit was niet alleen een socialistische strijd, maar ook een liberaal project voor gelijke kansen. Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw doet zich echter een omslag voor en is in veel landen de erfbelasting verlaagd. Nederland vormt in dit opzicht geen uitzondering. In 2009 zijn hier de tarieven verlaagd. De SP stemde tegen, GroenLinks en de PvdA waren akkoord omdat de verlaging gepaard ging met de aanpak van belastingontduiking – waar vervolgens weinig van terecht is gekomen. De gemiddelde effectieve belastingdruk op erfenissen bedraagt slechts 11 procent, tegen 54 procent op inkomen uit arbeid. En dat op een moment dat de vermogensongelijkheid en de overerving daarvan 19de-eeuwse proporties aannemen.

Politieke actie

GroenLinks pleit in haar verkiezingsprogramma voor het zwaarder belasten van grote erfenissen. Er is alle aanleiding voor GroenLinks om nu samen met andere linkse partijen in actie te komen. Het doel zou moeten zijn een erfbelasting die recht doet aan het verdelingsvraagstuk, maar de emotionele kanten van het erven niet uit het oog verliest. Dat kan op verschillende manieren. Door bijvoorbeeld de eerste 50.000 euro vrij te stellen en daarboven hogere tarieven op te leggen, blijven de meeste erfenisontvangers buiten schot – goed voor het draagvlak – en kan toch de opbrengst omhoog. Als vervolgens in die tarieven ook rekening wordt gehouden met het vermogen van de ontvanger – hoe rijker, hoe hoger het tarief – wordt daarmee een correctie geïntroduceerd op overerving van ongelijkheid. Je kunt een erfenis ook zien als een eenmalig extra inkomen en dus (eventueel na aftrek van de eerste 50.000 euro) optellen bij het belastbare inkomen dat onder de inkomstenbelasting valt. Dat heeft het voordeel dat mensen met een hoog inkomen meer belasting over een erfenis betalen dan mensen met een laag inkomen. En door creatieve politici zijn er vast nog wel meer alternatieven te bedenken.

/

Voor wie is de erfenis? Over vrijheid, gelijkheid en familiegevoel; door Paul de Beer, Jelle van der Meer, Janneke Plantenga en Wiemer Salverda. 2018, Van Gennep.

Handelsakko⁶²

in de 21e eeuw: Parijs-*proof* en rechtvaardig

Toekomstige handelsakkoorden moeten bijdragen aan een eerlijkere verdeling van onze welvaart en een duurzamere wereld. Een dergelijk handelsakkoord biedt niet alleen een duidelijk alternatief voor de huidige vrijhandelsagenda; het neemt ook wind uit de zeilen van politici als Trump, die de terechte onvrede over vrijhandel misbruiken voor een nationalistische agenda.

Door Bas Eickhout en Vincent Hurkens

Handelsoorlogen lijken terug van weggeweest. President Trump schuwt het tarievenwapen niet en weet in korte tijd ruzie te maken met Mexico, Canada, China en de EU. Dit na een lange periode waarin consensus leek te bestaan dat internationale handel goed is voor de economie en dus voor iedereen. Vrije en eerlijke handel is een van de eerste doelstellingen van de EU, vastgelegd in Artikel 3 van het Verdrag van Lissabon. Binnen de Europese Commissie is DG Handel (het Handelsministerie van de EU) een van de machtigste onderdelen van het EU-ambtenarenapparaat. Zelfs China sprak zich de afgelopen jaren steeds meer uit voor vrijhandel, zich realiserende dat het daarvan profiteert. Tot nu toe leidde de brede consensus dan ook altijd tot pro-handel conclusies. Tot Trump ten tonele verscheen...

Achter deze brede politieke consensus woedt al langer een maatschappelijke discussie over vrijhandel. Vertaald in eigentijdse termen zou je kunnen stellen dat de politieke elite en mainstream media de brede consensus over vrije handel lang hebben overschat en het debat erachter onderschat. Na de Val van de Muur in 1989 verschoof het hele politieke spectrum in de richting van meer marktwerking, een kleinere overheid en een geloof dat vrijhandel alleen winnaars kent. Politici die begonnen aan een nieuwe groot-schalige handelsronde van de WTO in Seattle in 1999 hadden het verzet tegen ongebreideld geloof in de positieve effecten van meer globalisering en vrijhandel onderschat, met de 'Slag van Seattle' tot gevolg. De bezwaren van anders-globalisten in Seattle tegen de toenemende macht van multinationals, private winsten die publieke belangen overschaduwden en de impact van handelsregels op democratische zeggenschap, staan nog steeds pal overeind.

De multilaterale handelsagenda kwam in zwaar terecht. Steeds assertievere opkomende economieën en ontwikkelingslanden in combinatie met een agres-

orden

sieve landbouwlobby uit de VS en de EU stonden mondiale afspraken over vrijere handel in de weg. Sinds het falen van de Doha-ronde lijkt een multilateraal handelsakkoord nu verder weg dan ooit.

Nieuw verzet

Hoewel de WTO weinig vooruitgang heeft geboekt sinds 1999, is de politieke wens van regeringen voor meer vrijhandel er niet minder om geworden. Door het falen van de multilaterale handelsagenda gingen de verschillende handelsblokken op zoek naar bilaterale en regionale handelsovereenkomsten.

Bilaterale handelsovereenkomsten tussen EU-landen en ontwikkelingslanden bestaan al langer, met name om oud-koloniën preferentiële toegang te bieden tot de Europese markt. Maar sinds de Cotonou Overeenkomst uit 2000 wordt meer en meer ingezet op wederkerige handelsovereenkomsten; de zogenaamde Economic Partnership Agreements (EPA's). Oftewel: markttoegang moet aan beide kanten worden geregeld. Dit is ook de voornaamste reden dat EPA's op veel verzet stuiten: ontwikkelingslanden worden gedwongen hun markten te openen, wat een ongelijke macht voor Europese bedrijven oplevert aangezien zij met veel meer kapitaal de productie in de ontwikkelingslanden kunnen overnemen, wat lokale economische ontwikkelingen totaal verstoort. Linkse en groene partijen hebben tot nu toe dan ook altijd tegen EPA's gestemd.

Maar onderhandelingen over bilaterale handelsakkoorden begonnen het afgelopen decennium ook tussen de EU en de grote en rijke handelsblokken zoals de VS, Japan, Canada, Zuid-Korea en Singapore. In 2013 sprak President Obama de wens uit om tot een bilateraal handelsakkoord tussen de VS en de EU te komen: TTIP (Transatlantic Trade and Investment Partnership). Daarmee zou TTIP een eerste verdrag worden tussen twee economisch gelijkwaardige grootmachten. De ambitie daarbij ging verder dan traditionele handelsakkoorden die erop gericht waren om tariefmuren af te schaffen. De tarieven waren immers al laag tussen de VS en EU. De grootste winst zou moeten komen van het afbouwen van andere niet-tarifaire handelsbelemmering zoals producteisen, en toelatingsprocedures.

Chloorkip

Wat de één beschouwt als een handelsbelemmering, is voor de ander een essentieel stuk consumentenbescherming. Van de in TTIP voorgenomen handelsafspraken over de kleur van elektriciteitsdraden lag niemand wakker. Maar veiligheidseisen voor auto's harmoniseren is ingrijpender: in de VS wordt vooral ingezet op veiligheid van de bestuurder (dus steeds stevigere voorkanten die botsingen kunnen overleven), terwijl in de EU juist ook wordt nagedacht over de veiligheid van de voetganger (dus inzet op meebuijgende motorkappen). Wat als de Amerikaanse auto met harde voorkant ook op de Europese wegen mag komen? Deze zorgen zijn nog groter als het gaat om afspraken rond voedselkwaliteit, zoals hormoonvlees en de beruchte chloorkip.

De plannen om investeerders een instrument te geven om overheden aan te klagen indien handelsregels niet werden nageleefd, droeg extra bij aan het verzet tegen TTIP. Dit zogenaamde *Investor-State Dispute Mechanism* zou er in de praktijk toe kunnen leiden dat lokale, nationale of Europese wetten worden afgezwakt of vertraagd uit angst voor schadeclaims van grote bedrijven.

Met TTIP liet de sluimerende maatschappelijke onvrede die we in Seattle zagen, opnieuw zijn gezicht zien. Het simplistische klassieke beeld dat vrijhandel het bruto nationaal product verhoogt en dus goed is, werd niet langer voor zoete koek geslikt. De dogmatische voorstanders van vrijhandel bleken nauwelijks in staat om fundamentele vragen te beantwoorden. Wie profiteert er eigenlijk van TTIP: grote exportbedrijven, of ook het midden- en kleinbedrijf? Welke impact heeft TTIP op klimaatverandering? Waarom zouden we multinationals nog meer macht geven? Hoeveel zeggenschap verliezen landen, regio's en gemeentes? En niet te vergeten: als twee machtige handelsblokken de handelsregels onderling vormgeven, welk effect heeft dat op ontwikkelingslanden?

Grofweg zijn er drie bezwaren tegen TTIP en andere hedendaagse handelsakkoorden. De eerste: vrijhandel mag dan goed zijn voor de economie, maar niet voor een gelijke verdeling van de welvaart. Het veronderstelde *trickle down* effect van de welvaarts-winst van handelsakkoorden vindt in werkelijkheid

Progressieve idealen zoals duurzaamheid en gelijkheid zijn niet te realiseren zonder vergaande internationale samenwerking, waarvan handelsbeleid een belangrijk onderdeel is.

/

niet plaats. De welvaartswinst bereikt met name hoger geschoolden terwijl laaggeschoold werk juist verdwijnt en de ongelijkheid toeneemt. Ten tweede zijn handelsakkoorden er vooral om barrières voor het bedrijfsleven weg te nemen zonder dat daar tastbare afspraken over sociale standaarden en duurzaamheid tegenover staan. In de derde plaats geven handelsakkoorden nog meer macht aan het bedrijfsleven, wat ten koste gaat van democratische zeggenschap. Dit heeft verstreckende gevolgen voor sociale, consumenten- en milieustandaarden. In de EU kan het Europees Parlement meebeslissen over de regels die gelden voor de interne markt. Bij de handelsstandaarden die in het kader van bilaterale akkoorden worden gezet, is deze democratische controle vrijwel afwezig.

Blij met Trump?

Eind 2016 maakte president Trump duidelijk dat hij niets van handelsverdragen moet hebben en trok hij de stekker uit de lopende TTIP-onderhandelingen. Daarnaast stapte hij uit de onderhandelingen met Aziatische landen (TPP) en heeft hij de deal met Canada en Mexico (NAFTA) opengebroken. In de ogen van Trump pakken handelsovereenkomsten slecht uit voor de Verenigde Staten omdat sommige sectoren hun activiteiten naar het buitenland hebben verplaatst voor goedkopere productie aldaar. De jarenlange strijd van progressief Europa om TTIP van tafel te krijgen, kreeg ineens vleugels: de onderhandelingen over TTIP liggen nu volledig stil.

Moeten we als groene beweging dan blij zijn met de handelsagenda van Trump? Schadelijke handelsakkoorden komen dankzij hem op losse schroeven te staan, maar zijn botte dreigementen tegen alle handelspartners om tariefmuren op te werpen, zorgen voor nog meer spanningen en conflicten. Trump's handelsagenda brengt internationaal gereguleerde handel met respect voor duurzaamheid en mensenrechten geen stap dichterbij. Tegelijkertijd zorgt de nieuwe koers van de Amerikaanse regering er wel voor dat het jarenlange simplistische denken over handel nog meer ter discussie komt te staan. Meer handel leidt tot meer specialisatie, efficiëntie, lagere prijzen en een hoger BNP, maar wie profiteert ervan? Trump zag haarscherp dat kiezers in Pennsylvania, Wisconsin,

Ohio en Michigan niets merkten van de beloofde voorspoed die vrijhandel zou brengen.

Trump werpt een nieuw dilemma op voor progressieve critici van de handelsakkoorden die de EU momenteel sluit met onder andere Canada (CETA), Japan (JEFTA), Mexico en India. Hoewel de kritiek op TTIP de Europese Commissie en nationale regeringen heeft aangespoord tot een nieuwe retoriek over hoe deze akkoorden eerlijke standaarden zouden gaan zetten, zijn ze nog altijd gestoeld op het ouderwetse denken dat iedere handelsbarrière er één te veel is. Maar het simpelweg afwijzen van bilaterale handelsakkoorden in deze geopolitiek onrustige tijden, is ongewenst vanuit het doel om handel en internationale samenwerking mondiaal beter te reguleren. Het ontstaan van de EU was ook geënt op handel tussen EU-naties om zo een nieuwe oorlog te voorkomen. Progressieve idealen zoals duurzaamheid, gelijkheid en respect voor mensenrechten zijn niet te realiseren zonder vergaande internationale samenwerking, waarvan handelsbeleid een belangrijk onderdeel is.

Handelsverdrag moet bijdragen aan 'Parijs'

Voor de groene beweging is het daarom urgenter dan ooit om constructieve voorstellen te doen die handelsbeleid in een nieuwe richting duwen, zonder de ingezette ontwikkeling van Trump te ondersteunen die de mondiale samenwerking verder aantast.

Een groene visie op handel begint met het expliciet uit elkaar halen van doel en middel. Handelsbeleid is slechts een van de instrumenten om welvaart te vergroten, naast een wellicht nog belangrijker Europees groen industrieel beleid dat innovatie stimuleert en de duurzame en digitale transitie vormgeeft. Waar het wegnemen van handelsbarrières bij gevestigde politieke partijen nog altijd een doel op zich lijkt te zijn, moeten ze vanuit een groen en links perspectief altijd worden getoetst aan hun bijdrage aan het welzijn van alle mensen tegen een minimale milieudruk.

Concreter betekent dit dat ieder handelsverdrag moet bijdragen aan het halen van de Parijs-klimaatdoelen. Het Klimaatakkoord is leidend en bindt handelsverdragen. Dit zou de huidige situatie, waarin klimaatbeleid eerst moet worden gelegitimeerd als het leidt tot handelsbelemmeringen, omdraaien. Het

De EU moet geen enkel handelsverdrag aangaan met een land dat het Parijs-akkoord niet heeft geratificeerd.

/

betekent dat de EU geen enkel handelsverdrag aangaat met een land dat het Parijs-akkoord niet heeft geratificeerd. Het betekent ook dat de EU haar eigen klimaatbeleid moet aanpassen, zodat emissierechten niet langer gratis worden weggegeven. Zodra ieder emissierecht wordt geveild, kan de ontstane CO₂-prijs aan de grens van de EU-markt als heffing gaan gelden voor producten uit landen die een zwakker klimaatbeleid voeren. Handel wordt daarmee een instrument voor effectief klimaatbeleid in plaats van een obstakel.

De nieuwe generatie handelsakkoorden bevatten over het algemeen een duurzaamheidshoofdstuk waarin de partijen hun intentie uitspreken om rekening te houden met de impact van handel op mens en milieu. Juridisch gezien hebben deze teksten echter weinig waarde. Handelsverdragen zouden daadwerkelijk een instrument kunnen worden om de zo broodnodige regels te stellen aan het gedrag van multinationals. Als deze hoofdstukken concrete en juridisch afdwingbare instrumenten bevatten om handel te laten bijdragen aan de Duurzaamheidsdoelen van de VN (de SDG's), kunnen we met recht zeggen dat handelsakkoorden mondiale standaarden zetten. Deze doelen gaan over schone energie, fatsoenlijk werk innovatie, schone consumptie en productie en samenwerking. Dit zal ertoe leiden dat handelsverdragen ook een duidelijke wereldwijde sociale en duurzame uitwerking hebben.

Mensenrechtenschendingen

Handelsakkoorden hebben ook het potentieel om bij te dragen aan de aanpak van vele misstanden veroorzaakt door bedrijven. Handelsakkoorden moeten regels stellen om mensenrechtenschendingen in productieketens te voorkomen, van batterijen (conflictmineralen) tot textiel (kinderarbeid). Ook het hardnekkige probleem van multinationals die belas-

ting ontwijken door met winsten te schuiven, hoort thuis in handelsafspraken. Volledige transparantie over betaalde belastingen en echte eigenaren van bedrijven moet een voorwaarde voor handelsdeals worden. Niet alleen de ratificatie, maar ook de effectieve implementatie van ILO-standaarden (de internationale arbeidsorganisatie de VN) is een minimumvereiste. In plaats van de dienstensector slechts verder te liberaliseren, zouden handelsafspraken paal en perk moeten stellen aan de veronachtzaming bij de omgang van digitale persoonlijke gegevens.

Eerlijke verdeling

Tot slot moet het proces om tot handelsovereenkomsten te komen veel beter democratisch worden ingebed. Het recht van parlementen om te stemmen over een handelsakkoord dat na jaren van onderhandelingen tot stand komt, is volstrekt onvoldoende. Na maatschappelijke consultatie moeten nationale parlementen en het Europees Parlement een breed gedragen mandaat goedkeuren voordat de onderhandelingen kunnen beginnen. Bij dit mandaat moeten analyses beschikbaar zijn wat te verwachte gevolgen zijn van een dergelijke handelsovereenkomst voor de VN 2030 Duurzaamheidsagenda, zodat helder is hoe handelsbetrekkingen bijdragen aan welzijn en duurzaamheid.

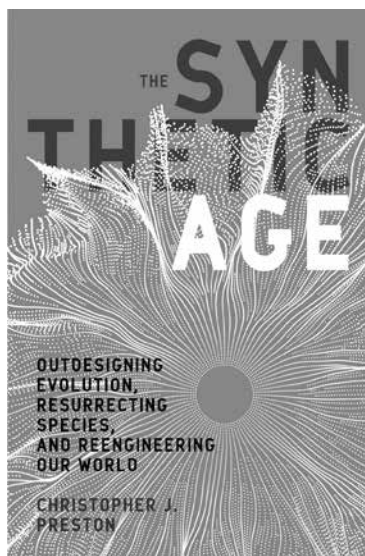
Als aan deze eisen wordt voldaan, kan een handelsovereenkomst een middel zijn tot een eerlijkere verdeling van onze welvaart en een duurzamere wereld. Op die manier neemt handel een duidelijke plaats in om bepaalde doelen te bereiken. Niet alleen biedt dat een duidelijk alternatief voor de huidige vrij-handelsagenda; het neemt ook wind uit de zeilen van politici als Trump, die de terechte onvrede over vrij-handel misbruiken voor een nationalistische agenda.

/

Als variant op het veelgebruikte Antropoceen stelt Christopher Preston voor te spreken van het Synthetisch Tijdperk of het Plastoceen: een tijdperk waarin de mens niet meer leeft in een wereld die hij gevonden heeft, maar in één die wordt vormgegeven door ingenieurs. In deze nieuwe werkelijkheid moeten we vooral de vraag stellen: wat is de wereld die we willen creëren?

Door **Petra van der Kooij**

Er is geen plek op de aarde meer die niet is aangetast door de mens. Ongerepte natuur is iets dat tot het verleden behoort en zelfs de fundamentele processen waarvan ecosystemen afhankelijk zijn, zoals de koolstof- en de fosforcyclus, blijven niet onberoerd. Onbedoeld heeft de mensheid de natuurlijke omgeving aangepast, maar niet in haar voordeel. De enorme droogte waarmee Europa deze zomer kampte, kan niet worden genegeerd en als we op deze voet doorgaan, ziet de toekomst er niet al te rooskleurig uit. Deze zomer is voor mij, en ik hoop voor vele anderen, een stimulans om daadkracht te tonen om de effecten van klimaatverandering te verminderen. Nieuwe technologische mogelijkheden bieden zich hiervoor aan.

Christopher Preston, hoogleraar milieufilosofie aan de University of Montana en voormalig *visiting fellow* aan de Vrije Universiteit Amsterdam, moedigt ons aan om deze nieuwe technologieën kritisch te bejegenen. We moeten ons steeds de vraag stellen: *wat is de wereld die we willen creëren?*

De synthetische wereld

De aanleiding voor deze vraag is onder meer de opkomst van technologieën waarmee we fundamentele natuurlijke processen kunnen veranderen – maar nu intentioneel. De constructie van DNA, de weerkaatsing van zonlicht en de compositie van ecosystemen; wat eens natuurlijke processen waren, worden met de nieuwe technologische mogelijkheden producten van menselijke keuzes. Deze ingrepen hebben verregaande consequenties voor de samenleving. Preston stelt daarom voor te spreken van het *Synthetisch Tijdperk* of het *Plastoceen* (een variatie op het veelgebruikte Antropoceen): een tijdperk waarin de mens niet meer leeft in een wereld die hij gevonden heeft, maar in één die wordt vormgegeven door ingenieurs. De nieuwe technologische mogelijk-

heden, de dreiging van klimaatverandering en de maakbaarheid van de samenleving vragen volgens Preston niet enkel om een analyse van deze ontwikkelingen *an sich*, maar ook om een ethische analyse van de wenselijkheid ervan.

Neanderthalers en nanobots

Preston begint met een uitgebreide en fascinerende beschrijving van een aantal technologische ontwikkelingen. De eerste hoofdstukken lezen weg als een spannende roman. De absurditeit van wat er mogelijk is, is even fascinerend als verontrustend: het weer tot leven brengen van de neanderthaler, synthetische microben die emissie-neutrale brandstoffen leveren, of nanobots (minirobots die op plekken kunnen komen waar de mens niet bij kan) die cholesterol en kankercellen tegengaan of smog verwijderen.

Preston is kritisch over deze nieuwe ontwikkelingen. Sommige van deze technologieën moeten we ongetwijfeld omarmen om gevaarlijke klimaatverandering tegen te gaan of de gezondheidszorg te verbeteren, maar hij waarschuwt ook voor de verleiding van een technologische 'fix' van sociale vraagstukken. Dat is problematisch, want er zullen naast voordelen ook nadelen kleven aan deze technologieën. Om daadwerkelijk nuttig te zijn voor de mens zijn er bijvoorbeeld heel veel nanobots nodig – ze zijn immers heel klein. Hierdoor is het een groot voordeel als de bots zichzelf kunnen reproduceren, maar daarmee verliest de mens tegelijkertijd de controle

over hen. Wat als de bots zichzelf zo snel reproduceren dat ze een plaag worden? Of als er onvoorziene mutaties optreden met ongekende gevolgen? Bovendien zijn de langetermijnevolgen voor het milieu en onze gezondheid onbekend, om nog maar te zwijgen over de sociale rechtvaardigheid. Wanneer we de macht grijpen over de fysische wereld geven we dus tegelijkertijd een bepaalde controle en voorspelbaarheid uit handen.

Natuurlijke limieten

De mens heeft zich altijd moeten aanpassen aan de grenzen van de natuur. Sommige grondstoffen zijn eindig, de evolutie bepaalt ons genoom en de atmosfeer heeft een beperkte capaciteit om broeikasgassen op te nemen. Wat de door Preston besproken technologieën gemeen hebben, is dat ze de natuurlijke limieten uitdagen. Nanotechnologie kent geen materiële limieten, synthetische biologie stelt de mens in staat om het genoom aan te passen en door *geo-engineering* zouden we ecologische limieten kunnen overwinnen. Dit brengt nieuwe ethische vraagstukken met zich mee. De relatie tussen de mens en zijn omgeving verandert diepgaand. Met het verdwijnen van natuurlijke limieten zal de omgeving steeds meer bestaan uit menselijke creaties in plaats van natuurlijke producten. We bepalen niet enkel meer hoe de planeet eruit ziet, maar ook hoe ze werkt. In hoeverre mag de mens ingrijpen in de elementaire processen van de natuur om die in dienst te stellen van zichzelf?

Er bestaan verschillende perspectieven op de wenselijkheid van zulke radicale ingrepen en de veranderende rol van de mens. Enerzijds zijn er de techno-optimisten, die deze ontwikkelingen omarmen en de mens uitroepen tot de vormgever van de aarde, anderzijds zijn er sceptici die huiverig staan tegenover de verregaande gevolgen van deze technologie en betwijfelen of de voordelen wel opwegen tegen de nadelen. Zonder duidelijk positie te kiezen, waarschuwt Preston dat we voorzichtig moeten zijn. Het is belangrijk dat we de juiste afwegingen maken over welke technologieën daadwerkelijk een bijdrage kunnen leveren aan de samenleving. Democratie is daarbij essentieel voor een rechtvaardige wereld. Voorkomen moet worden dat een kleine groep experts de dienst gaat uitmaken of economische belangen de doorslag geven. Burgers moeten beslissen.

Wildernis

Hoe we dit democratische proces precies moeten aanpakken, blijft onderbelicht in Prestons analyse. Hij grijpt deze discussie vooral aan om het concept 'wildernis' nog eens goed onder de loep te nemen. In debatten over het Antropoceen of het Plastoceen wordt vaak benadrukt dat er niet meer zoiets bestaat als wilde natuur. Maar, betwist Preston, is wildernis wel hetzelfde als ongegrepte natuur? Klopt het wel dat er geen wildernis meer is – en is een wereld zonder wildernis überhaupt mogelijk? Preston maakt de frictie tussen natuurbeheersing en de

toenemende onvoorspelbaarheid van menselijke creaties expliciet. We kunnen wel veronderstellen dat we de aarde kunnen beheersen, maar gezien de onvoorspelbaarheid van zowel verder evoluerende natuurlijke processen als complexe samenlevingen denkt Preston niet dat nieuwe creaties ondergeschikt zullen blijven aan het *design* van de ingenieur. Zoals de wilde natuur onvoorspelbaar was, zal ook de synthetische wereld grillig zijn. Die nieuwe wildernis heeft waarde en maakt de wereld mooier, maar kent ook een duistere kant. Er kleven grote risico's aan de technologische verleidingen. Preston stelt daarom dat de ongekende en onomkeerbare effecten van opkomende technologieën terughoudendheid vereisen. We moeten eerst de risico's goed overdenken voordat we het synthetisch tijdperk binnenstappen.

Het belang van democratie

Groene partijen, die opkwamen in de jaren zestig en zeventig, hebben altijd het belang en de limieten van de natuurlijke omgeving erkend. Door gevaarlijke klimaatverandering en de aantasting van fundamentele natuurlijke processen moeten groene partijen zich herbezinnen op hun positie ten opzichte van de natuur. Het is hun taak om bij besluitvorming afwegingen te maken tussen het menselijk welzijn, de waarde van de natuur en het nut van technologische ontwikkelingen.

Een tweede stap is het formuleren van maatregelen en benoemen van instanties om technologieën te reguleren. De toekomst van

de aarde is te belangrijk om over te laten aan het ingenieursgilde en het bedrijfsleven. Als we niet oppassen en het debat niet opzoeken, ligt een wereld bestuurd door een technocratische en economische elite in het verschiet. De belangrijke boodschap van Preston is dat dit moet en kan worden voorkomen. De 'wildheid' van technologie vraagt om een voortdurende discussie over kansen en risico's. GroenLinks kan dit debat naar de publieke arena vertalen en zal als groene partij een weloverwogen standpunt moeten vormen over wat de toekomst is die we willen en welke rol technologie hierin speelt. Alleen door proactief te handelen kan de politiek enigszins controle houden over de beslissing welke technologieën er komen en wie hiervan profiteren.

/ Christopher J. Preston, *The Synthetic Age: Outdesigning Evolution, Resurrecting Species, and Reengineering our World*, MIT Press, 2018

Wie wil er meer democratie?

We lijden aan 'democratische

metaalmoeheid': onze demo-

cratie is lang en breed af, en

toch willen we er maar steeds

aan blijven sleutelen. Dat

stelt Gijs van Oenen in het

boek *Overspannen democratie*.

Zijn oplossing: 'algoritmisch-

democratische' besluitvorming

om de vermoeide burger wat

werk uit handen te nemen.

Door **Harmen Binnema**

Meer, meer, meer! Dat zou volgens Gijs van Oenen iedereen antwoorden op de vraag of we meer of minder democratie willen. In dat antwoord zou tegelijk ook het probleem schuilen. Niet zozeer het gebrék aan democratie is volgens hem de tragiek van ons hedendaagse politieke stelsel, maar juist het feit dat de democratie af is, goed functioneert en we er toch telkens iets aan willen verbeteren en veranderen. Van Oenen, universitair hoofddocent praktische filosofie aan de Erasmus Universiteit, noemt dit fenomeen 'overspannen democratie', tevens de titel van het boek dat hij in juni publiceerde. Hierin beschrijft hij zowel de kenmerken van onze democratische 'metaalmoeheid' als een mogelijke remedie om deze te lijf te gaan.

Onze hoge verwachtingen van

democratie komen in verschillende vormen. We zijn zodanig gesocialiseerd en geëmancipeerd dat we onze opvatting over allerlei onderwerpen graag willen laten horen – en ook verwachten dat de overheid naar ons luistert. Een overheid die ons in de vorm van inspraakprocedures, peilingen en interactief beleid telkens naar die opvatting vraagt, versterkt deze verwachting. Bovendien heeft de democratie zelf hoge verwachtingen van ons: medezeggenschap, actief burgerschap – het mede maken en mede verantwoording dragen voor beleid – is de norm geworden. We voelen ons tekort gedaan, maar vooral ook tekort schieten wanneer daar niet aan wordt voldaan. En dat zorgt voor die overspannenheid: we kunnen al die democratische activiteit en betrokkenheid simpelweg niet meer aan.

Frustrerende krachten

Twee andere redeneerlijnen in het boek, die eveneens gaan over de verwachtingen ten aanzien van democratie, betreffen de rol van frustrerende krachten en het democratisch ideaal van het populisme. Het neoliberalisme en

de wetten van de markt, die ons als consumenten naar de democratie laten kijken, zitten danig in de weg. Van Oenen bespreekt bovendien de verstorende invloed van de media, nieuwe 'tegenpublieken' (minderheidsgroepen die in het openbare debat beperkt aan bod komen) en internationalisering. Het populisme draagt de belofte in zich van een pure democratie, waarin de volkswil rechtstreeks tot uitdrukking wordt gebracht. Zonder alle krachten die dit in de weg zitten: de elite die niet luistert, doet wat zij zelf wil en aan het pluche zit vastgekleefd.

Besluitvorming via algoritmen

De oplossing die Van Oenen propageert om de metaalmoeheid tegen te gaan, is 'algoritmisch-democratische besluitvorming'. Dit betreft het verzamelen van informatie over burgers gebaseerd op de technieken die Amazon, Google en Facebook al toepassen voor gepersonaliseerde zoekresultaten en op eeniëders (veronderstelde) behoeften toegespitste advertenties. Het idee is dat de overheid via algoritmen op een intelligente manier informatie verzamelt over opvattingen van burgers. Opvattingen die zij her en der al hebben achtergelaten: op sociale media, maar ook in bijvoorbeeld eerdere enquêtes van de overheid en onderzoeksinstellingen. Hieruit distilleert de overheid een beeld van de positie van groepen burgers ten aanzien van bepaalde thema's. Algoritmen op basis van big data zouden de overheid nog beter in staat stellen naar de burgers te luiste-

ren en nemen bovendien, als een soort dienstverlening de (te) zware taak van burgers weg om steeds opnieuw hun mening te moeten geven en mee te moeten doen. Het algoritme 'weet' daarnaast beter wat burgers ergens van vinden, en formuleert dit beter dan zij zelf zouden kunnen tijdens een inspraakreactie of via interactieve besluitvorming.

Het is niet verrassend dat met name het pleidooi voor algoritmische democratie de meeste aandacht heeft gekregen in de besprekingen van dit boek – en tevens de meeste kritiek. Hoe transparant en democratisch zijn algoritmes? Zijn algoritmes controleerbaar? Wat wordt over mij verzameld, door wie en met welk doel? Wat is het risico van commercialisering en het verder vervagen van de grens tussen publiek en privaat? Bezwaren waar Van Oenen ten dele al in zijn boek op ingaat, in elk geval door te pleiten voor het behoud van deliberatieve democratie naast algoritmische democratie. De uitkomsten van beide processen kunnen dan met elkaar worden vergeleken en algoritme en deliberatie kunnen als het ware van elkaar leren.

Anekdotisch bewijs

Overspannen democratie is een origineel en verfrissend boek, zij het niet zo controversieel als tot twee maal toe op de achterflap wordt gesteld. Mogelijk geldt dit wél voor de oplossing van algoritmische democratie, maar al veel minder voor de probleemanalyse die daaraan vooraf gaat. Het mede verantwoordelijk maken

van burgers en de keerzijden van actief burgerschap in de vorm van overvraagde vrijwilligers en mantelzorgers zijn al regelmatig benoemd. Van Oenen is het meest overtuigend in zijn politieke theorie en de intelligente en toegankelijke manier waarop hij inzichten van onder meer Hegel, Habermas, Foucault en Rancière een plek weet te geven in zijn betoog. De empirische onderbouwing voor de stelling dat burgers zulke hoge verwachtingen hebben van democratie en dat die verwachtingen steeds verder worden opgeschroefd, is echter op zijn best mager. Het is jammer dat we hier niet meer krijgen dan wat anekdotisch bewijs van een via Google gevonden voorbeeld over luisteren naar de burger in de Veiligheidsregio Fryslân, en een persoonlijke ervaring van de auteur met gemeentelijke ambtenaren bij de herinrichting van zijn straat.

Juist in de vele onderzoeken die worden aangehaald onder het kopje 'peilend bestuur' was ten minste één nuancering te vinden van de zogenaamd steeds oplopende verwachtingen. Gezien de specifieke betekenis die Van Oenen toekent aan de oprichting van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) is het opmerkelijk dat hij met de rijkdom aan data over de democratieopvattingen van burgers die het SCP jaar in jaar uit verzamelt, zo weinig doet in het boek. In elk geval zie ik daarin een veel genuanceerder beeld dan de wat te simpele voorstelling dat 'we' naar meer democratie verlangen. Evenmin zijn er concrete aanwijzingen dat burgers demo-

cratisch overbelast of vermoeid zouden zijn. In plaats daarvan zien we dat zes op de tien Nederlanders op geen enkele manier politiek hebben geparticipeerd -verkiezingen buiten beschouwing gelaten. Bij de mensen die wel participeren, heeft in de afgelopen vijftien jaar discussie of actie via internet en *social media* sterk aan populariteit gewonnen, terwijl deelname aan protesten, contacten met politici en deelname aan inspraakavonden alle zijn afgenomen.

Instrumentaliseren

De hoge verwachtingen vanuit de overheid zijn wat mij betreft beter herkenbaar (en te onderbouwen). Dit heeft echter te vaak eerder het karakter van het 'instrumentaliseren' van de burger ten behoeve van de doelen van de overheid of het ongegeneerd over de schutting gooien van publieke taken, dan met het bevorderen van democratie. Onderzoek naar burgerparticipatie en interactief beleid laat zien dat het met het luisteren naar de burger en responsiviteit van de overheid minder goed gesteld is dan Van Oenen optimistisch stelt en dat coproduceren van beleid eerder uitzondering dan regel is. We hebben al evenveel optimisme nodig – of een minimale definitie van deliberatie – om te stellen dat in die voorbeelden sprake is van deliberatieve democratie. Laat staan wanneer die deliberatieve democratie via algoritmen in evenwicht gebracht zou moeten worden.

Ik vrees dat de democratie minder goed functioneert en min-

der af is dan Van Oenen het doet voorkomen, en dat er wel degelijk reden is om te streven naar verbetering en verandering. Terecht stelt Van Oenen dat democratisering geen doel op zich is en dat eerst een deugdelijke analyse van het probleem nodig is. Maar juist omdat die analyse nogal wankel is, overtuigt de oplossing van de algoritmische democratie niet. Noch voor de passieve burger die verlangt naar leiders die doen wat het volk wil, noch voor de (te) betrokken burger die zich niet gehoord weet. Vooral op lokaal niveau, waar de laatste jaren veel geëxperimenteerd wordt met nieuwe vormen van democratie, zijn politici, ambtenaren, maatschappelijke organisaties en burgers op zoek naar wat werkt. Voor hen biedt Van Oenen helaas te weinig praktische handvatten, en mij bekruipt juist het gevoel dat met zijn oplossing systemen en technieken de voor democratie zo belangrijke dialoog gaan overvleugelen.

Harmen Binnema

/

Gijs van Oenen, *'Overspannen democratie'*, Boom Filosofie, 2018, € 20,-

vrijdag 16 november: Conferentie circulair bouwen

De bouwsector is verantwoordelijk voor circa de helft van het grondstofverbruik en 40% van het afval in Nederland. Gebouwen zijn met 35% de grootste bron van CO₂-uitstoot. Als we een circulaire economie willen, die zuinig is op grondstoffen, geen afval of vervuiling meer produceert en op schone energie draait, moet er een grote slag gemaakt worden in de bouw.

Nederland heeft de ambitie om circulair te zijn in 2050. We moeten dus anders gaan ontwerpen, bouwen, verbouwen en slopen. Dit vormt een uitdaging voor de bouwsector, maar ook voor overheden. Gelukkig zijn er inspirerende voorbeelden, zoals het circulair paviljoen Circl op de Amsterdamse Zuidas (zie foto). Dit is dan ook de locatie voor een conferentie over circulair bouwen van Bureau de Helling en Milieunetwerk GroenLinks. Tijdens deze conferentie

onderzoeken we de mogelijkheden voor lokale, provinciale en nationale politici om circulair bouwen aan te jagen, in samenhang met de energietransitie. Circulair bouwen belooft namelijk niet alleen een besparing op grondstoffen en afval, maar ook op CO₂-uitstoot. Tevens werpen we een blik op de toekomst: als Nederland in 2050 circulair is, zoals regering en Kamer willen, hoe bouwen en wonen we dan?

Sprekers zijn onder meer Suzanne Kröger en Paul Smeulders (Tweede Kamerleden GroenLinks), Paul Terwisscha (Woonbedrijf Eindhoven, Transitieteam Circulaire Bouweconomie), Stefan van Uffelen (Betonakkoord, Madaster), Erik Koremans (New Horizon Urban Mining), Jos de Krieger (Superuse Studios), Jeroen van der Waal (gemeente Amsterdam, Transitieteam Circulaire Bouweconomie), Wim Beelen (gemeente Utrecht) en vele anderen.

/

Tijd: 13 tot 18 uur

Plaats: Circl, Amsterdam

Info en aanmelding: www.bureaudehelling.nl/circulairbouwen

De Helling zoekt medewerkers!

Tijdschrift de Helling is op zoek naar journalisten en eindredacteuren die het leuk vinden om op vrijwillige basis bijdragen te leveren aan het kwartaalblad van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks. Ben je een ervaren schrijver die zich graag vastbijt in een diepgaand, maar toch prettig leesbaar essay of boekbespreking? Een interviewer die geen genoegen neemt met vage antwoorden? Een eindredacteur die op elke punt en komma zout legt, en ervan geniet om stukken van anderen naar een hoger niveau te tillen? En lijkt het je een uitdaging om mee te helpen het tijdschrift inhoudelijk en taalkundig te verbeteren? Dan kom ik graag met je in contact. Stuur je cv, een korte motivatie en een voorbeeld uit eigen werk naar svdeynden@groenlinks.nl ovv Meehelpen aan de Helling.

Bureau de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

BUREAU DE HELLING

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

030-23 999 000

> bureaudehelling.nl

DIRECTEUR

• Robbert Bodegraven

MEDEWERKERS

• Dirk van Hoorn
• Suzanne van den Eynden
• Marnix Koopman
• Simon Otjes
• Richard Wouters

STAGIAIRES

• Maas Prinsen
• Cato Rademakers

MEDEWERKERS 'DEMOCRACY DEVELOPMENT ABROAD'

• Anne de Boer
• Mirjam Tiems

RAAD VAN ADVIES

• Nevin Özütok (voorzitter)
• Jessie Bokhoven
• Martien Das
• Albert Faber
• Eva Groen-Reijman
• Anita de Horde
• Theo Verstraal

OVER DE AUTEURS

Paul de **Beer** (1957) is bijzonder hoogleraar Arbeidsverhoudingen aan de Universiteit van Amsterdam.

Harmen **Binnema** (1979) is universitair docent en programma-coördinator Bestuur en Beleid aan de rechtenfaculteit van de Universiteit Utrecht.

Jan Willem **Duyvendak** (1959) is hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam en directeur van het Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS-KNAW).

Bas **Eickhout** (1976) is delegatie-leider voor GroenLinks in het Europees Parlement en lijsttrekker bij de Europese verkiezingen in 2019.

Suzanne **van den Eynden** (1978) is hoofdredacteur van tijdschrift de Helling.

Albert **Faber** (1972) is milieukundige en beleidsambtenaar, en lid van de Raad van Advies van Bureau de Helling.

Vincent **Hurkens** (1984) is beleids-medewerker voor GroenLinks in het Europees Parlement

Ira van **Keulen** (1973) is parlementair liaison en senior onderzoeker bij het Rathenau Instituut

Petra van der **Kooij** (1991) doet promotieonderzoek in de politiek filosofie en klimaatethiek aan de Universiteit Utrecht.

Iris **Korthagen** (1986) is onderzoeker bij het Rathenau Instituut

Jelle van der **Meer** (1957) is journalistiek onderzoeker; www.jellevanderveer.nl

Thomas **Mertens** (1955) is hoogleraar Rechtsfilosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Janneke **Plantenga** (1956) is hoogleraar Economie aan de Universiteit Utrecht.

Joost **Raessens** (1960) is hoogleraar Mediatheorie aan de Universiteit Utrecht. Raessens geeft leiding aan *Persuasive Gaming* (persuasive-gaming.nl) en het Utrecht Center for Game Research (gameresearch.nl).

Wiemer **Salverda** (1947) is emeritus hoogleraar Arbeidsmarkt en Ongelijkheid aan de Universiteit van Amsterdam.

Tineke **Strik** (1961) is Eerste Kamerlid voor GroenLinks en lid van de Raad van Europa.

Evelien **Tonkens** (1961) is hoogleraar Burgerschap en Humanisering van de Publieke Sector aan de Universiteit voor Humanistiek en lid van de Raad van Toezicht van Mondriaan GGZ.

Richard **Wouters** (1966) is medewerker van Bureau de Helling. Hij houdt zich onder meer bezig met de circulaire economie en de energietransitie.

et eerste nummer
ving zal verschij-
ark Schalken is
heid te nemen
ft de afgelopen
kennis en cre-
empel gedrukt
was veel meer
ankzij hem kreeg
pvallende en
jdschrift. Talloze
en illustratoren
ezers te inspi-
ren om naar de
te kijken. Wij
voor de fijne
oen jaren en
e Helling heeft

ega-ontwerper
recht het Huis
een broedplek
schappelijke ver-
eel veel succes

MORIA

De vergeetput
van Europa / Judith
Vanistendael

Een reportage over de vluchtelingenkampen op Lesbos

HET VERTREK

Het begon allemaal
in de zetel thuis.

Ik ga naar de
vluchtelingen-
kampen.

Wacht even.

Ik toonde je een illegaal
gedraaid filmpje van
Moria, één van de
kampen.

Daarin zie je hoe 200
mannen zich moeten
douchen met één
tuinslang.

Het was alsof je voor
de eerste keer wakker
werd in de echte
wereld.

Ik ben gaan kijken. Voor jou. Naar die echte wereld, die niet te
vatten valt op een scherm.

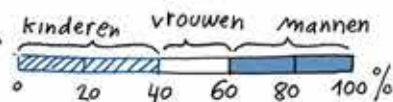
EEN PAAR CIJFERS & WEETJES

Hoofdstad: Mytilini

Inwoners: 86.436

Vluchtelingen in kampen: 8.665 (sep 2017)

Lesbos - Turkije: 10 km

41,4% Syriërs, 19,7% Irakezen,
11,5% Afghanen

De weg die ze moeten afwandelen
naar Moria. ± 50 km. De vluchtelingen helpen
betekent de name aan mensensmokkel

KARATEPE model kamp van
Europa,
opvangkamp voor kwetsbare
vluchtelingen

plaats voor 1.000, er wonen er 1.064
gerund door de overheid
van Lesbos

MORIA het geheimzinnige
kamp, vreemde blikken
niet toegelaten

plaats voor 2.000, er wonen er nu 6.468
gerund door Griekse leger

Lesbos ligt vlak bij Turkije, dat kan je zo op de kaart zien.

Het eiland lijkt zelfs meer bij Turkije dan bij Europa te horen

Maar Lesbos is wel degelijk Europa, en daar willen de vluchtelingen
naartoe. Het is pas als ik langs de kust van het eiland wandel, dat
ik zie wat dichtbij betekent: je kunt de huizen aan de overkant tellen

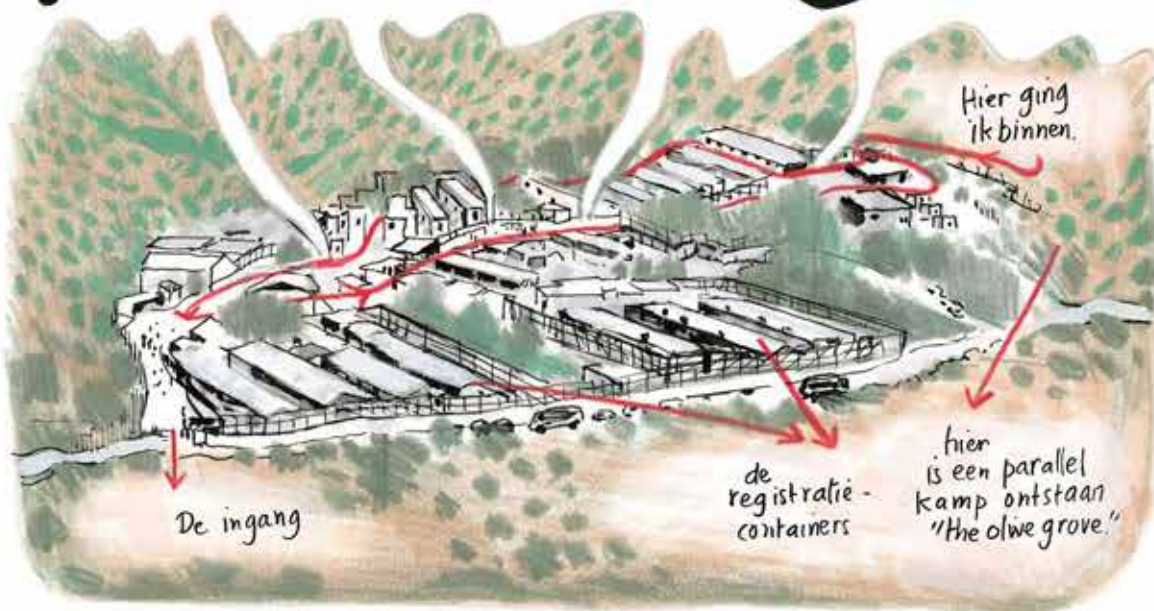

IN het Kara Tepe-kamp binnen raken, is niet zo moeilijk. Moria binnen gaan blijkt totaal onmogelijk. Vier dagen lang interview ik vluchtelingen in Kara Tepe. Syriërs, Irakezen, Pakistani, Afghanen... Telkens hoor ik hetzelfde verhaal: eerst vliegen ze naar Turkije. Daar komen ze terecht in kampen, waar de omstandigheden ronduit gevaarlijk, gewelddadig en onhygiënisch zijn. Daarom trekken ze verder naar Europa, over de zee, met illegale bootjes. Alle vluchtelingen op Lesbos registreren zich eerst in Moria. Over Moria zijn ze het allemaal eens: "Moria is no good"

Vanop een afstand ziet Moria er nochtans redelijk georganiseerd uit. Het ligt zelfs idyllisch tussen de olijfgaarden. Het enige wat opvalt, is het lawaai, alsof je op een autosnelweg staat...

De stemmen van 6.468 mensen op elkaar gepropt.

Rooooo

Uiteindelijk ga ik Moria toch binnen. Stiekem, langs de achterkant, en onder strikte voorwaarden: geen foto's, geen tekeningen, geen contact met de vluchtelingen. Ik fotografeer met mijn ogen en probeer zoveel mogelijk beelden op te slaan in mijn hoofd...

Moria begon in 2013 als een klein kamp, beheerd door het Griekse leger.

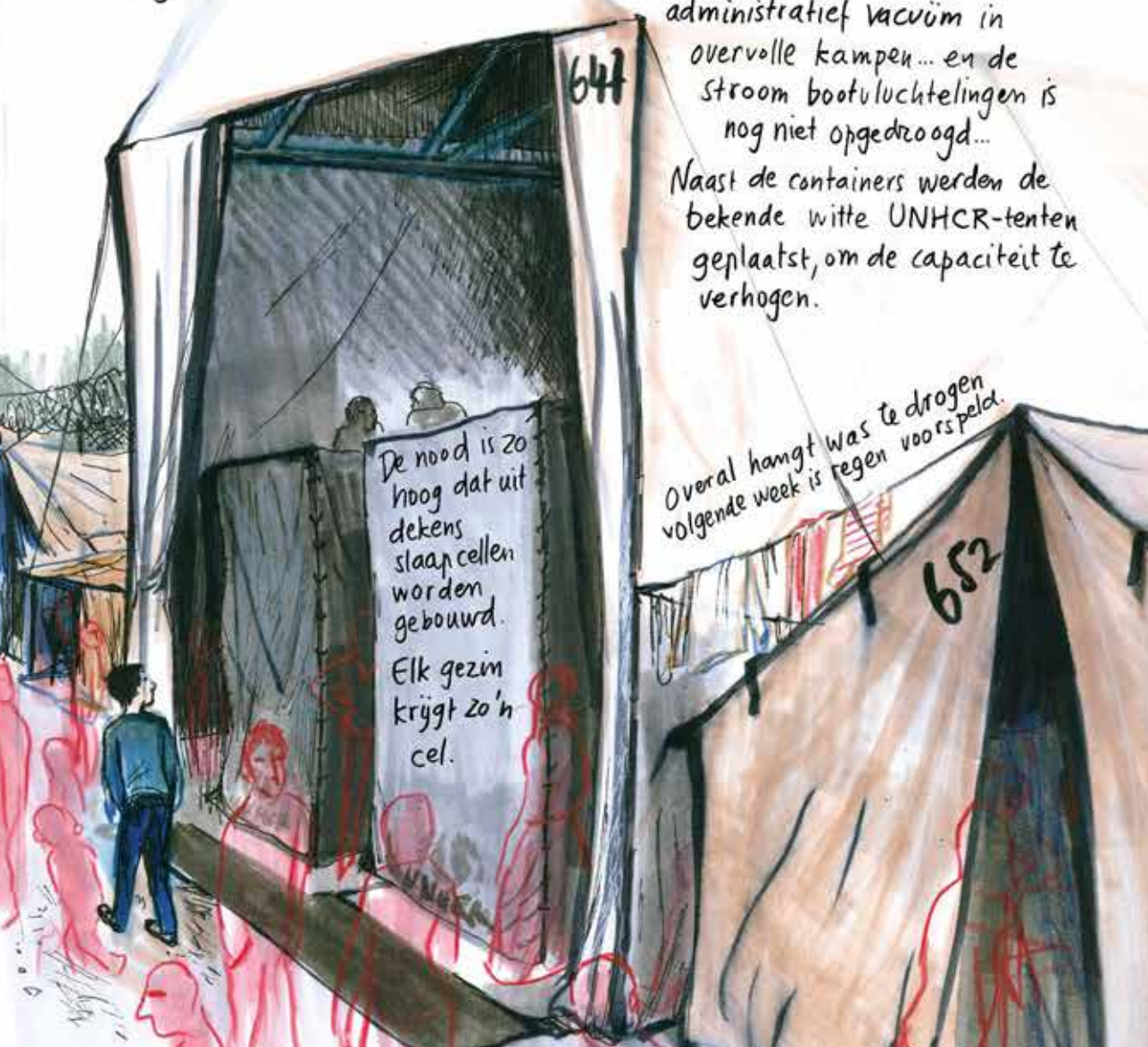
In 2015, toen Griekenland werd overspoeld door vluchtelingen, werd Moria een "Hotspot" en een registratiekamp.

UNHCR (de internationale vluchtelingenorganisatie van de VN) plaatste ISOBOXEN om 2.500 mensen op te vangen.

Maar er kwamen steeds meer mensen toe op de stranden van Lesbos. Het Europese spreidingsbeleid van 2015, waarbij vluchtelingen vanuit Italië en Griekenland naar andere Europese landen werden verspreid, faalde radicaal. Griekenland en Italië voelden zich in de steek gelaten. Griekenland hield de vluchtelingen op de eilanden. Ook de complexe Turkijedeal bleek een slag in het water. De vluchtelingen kwamen vast te zitten in een

administratief vacuüm in overvolle kampen... en de stroom bootvluchtelingen is nog niet opgedroogd...

Naast de containers werden de bekende witte UNHCR-tenten geplaatst, om de capaciteit te verhogen.

En toen zaten die
witte tenten ook vol, in de
zomer van 2017.

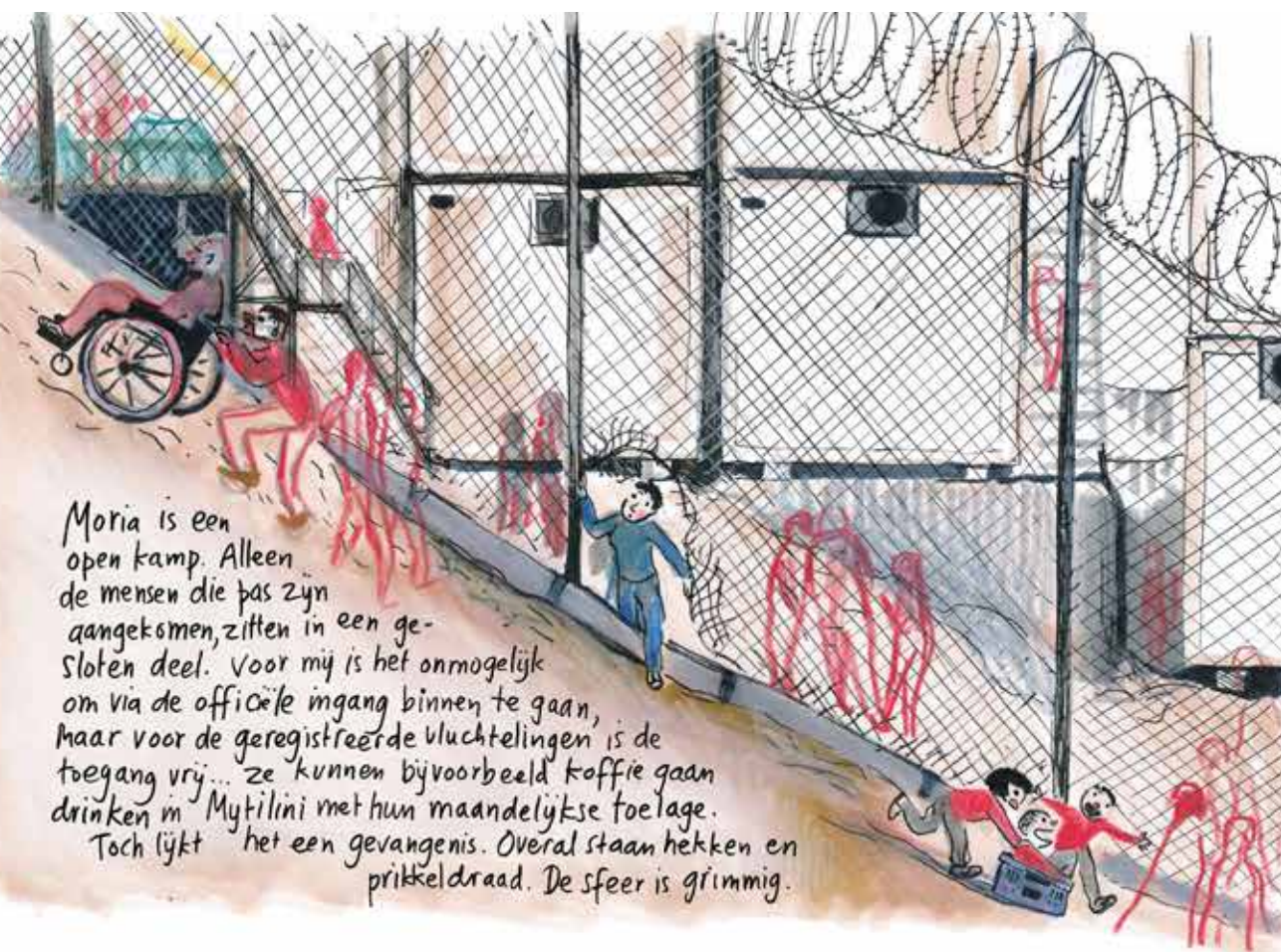
Vrijwilligers proberen zeilen
te hangen tegen
de komende
regen.

Als ik het kamp binnenga in oktober,
staan overal op elkaar gepropt lglo tentjes.
In één tent kunnen tot zes mensen wonen.

Sommige tenten
staan op palletten,
andere werden
ingepakt met
plastic zeil.

Veel tentjes
staan
rechtstreeks
op de ruwe
beton.

De winter
is niet
meer
veraf.

Moria is een open kamp. Alleen de mensen die pas zijn aangekomen, zitten in een gesloten deel. Voor mij is het onmogelijk om via de officiële ingang binnen te gaan, maar voor de geregistreerde vluchtelingen is de toegang vrij... ze kunnen bijvoorbeeld koffie gaan drinken in Mytilini met hun maandelijks toelage. Toch lijkt het een gevangenis. Overal staan hekken en prikkeldraad. De sfeer is grimmig.

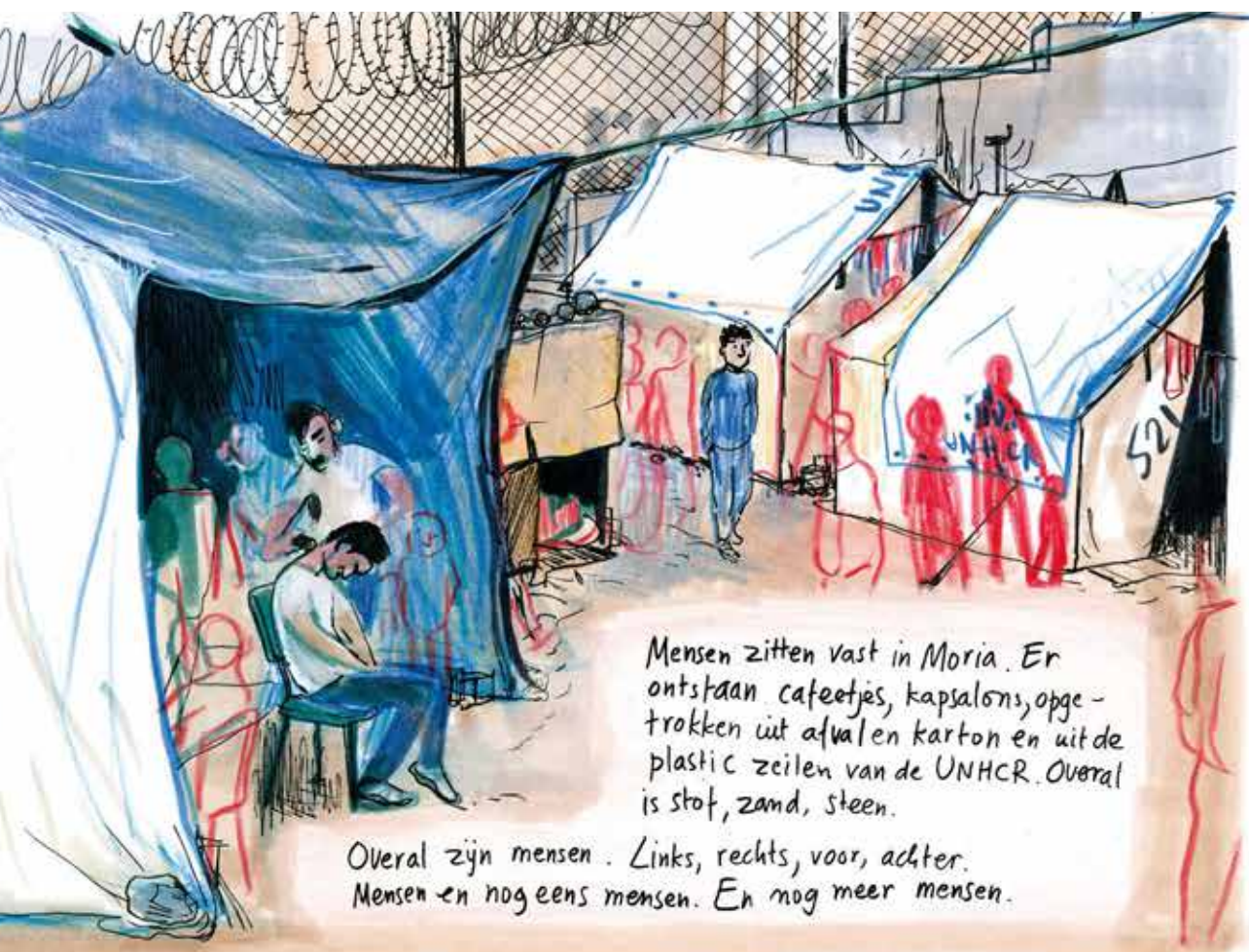
Soms begrijp ik niet wat ik zie.

Dit zijn de WC's

Overal liggen uitwerpselen en lege petflessen. De afvoer werkt niet, de toevoer trouwens ook niet.

De douches zouden hier ook moeten zijn...

Mensen zitten vast in Moria. Er ontstaan cafeetjes, kapsalons, opgetrokken uit afval en karton en uit de plastic zeilen van de UNHCR. Overal is stof, zand, steen.

Overal zijn mensen. Links, rechts, voor, achter. Mensen en nog eens mensen. En nog meer mensen.

EN OVERAL ZIJN KINDEREN... Moria zit propvol kinderen.

Ik heb, denk ik, nog nooit zoveel kinderen op een hoop gezien.

Ze gaan niet naar school. Ze spelen en hangen rond.

kinderen op sokken

kinderen met te grote schoenen

Hoe verder ik het kamp binnenwandelen, hoe minder ik voel. De weeë geur die overal hangt, de kille materialen - beton, metaal, steen, plastic, prikkeldraad - het gedreun van al die mensenstemmen, het totale gebrek aan zachtheid op welke manier dan ook: ik voel er niets bij.

Ik kan alleen maar aan praktische zaken denken, aan dat die iglotenten toch kapot scheuren op de ruwe bodem, aan hoe je je baby ververscht in deze omgeving, aan hoe je je was droog moet krijgen als het regent.

Ik voel zelfs niks als ik het enige gesprek voer dat ik in Moria zal hebben. Met de dokter - net als alle dokters hier een vrijwilligster. Ze vertelt me over de gruwelijke realiteit.

DE THUISKOMST

voor Hanna,
mijn meisje van 15

Dit artikel is tot stand gekomen met de steun van
Het Fonds Bijzondere
Journalistieke Projecten
en de Lira Startsubsidie
voor Jonge Journalisten
(www.fondsbi.nl) en met de
steun van Fonds Pascal Decees

NRC Handelsblad stuurde drie
stripauteurs in oktober 2017 naar
Lesbos om de vluchtelingen-
kampen te gaan tekenen.
De reportages van Aimée de Jongh
en Mei-Li Nieuwland kunt u op
16 december lezen in NRC.
Mijn dank gaat uit naar Aimée
voor haar initiatief.

Dossier Geldstelsel

Een beter milieu
begint bij ons geld

Geld in het
digitale tijdperk

ULRIKE
GUÉROT OVER
EUROPA LEVE DE
REPUBLIEK!

Helling

NR 4 2018 • €9,90

ENERGIE EN POLITIEK

Hoe nieuwe energie internationale
verhoudingen verandert

DUIZELINGWEKKENDE ONGELIJKHEID

Over de besteedbare ruimte van
werknemers in de publieke sector

*No amount of
sophisticated
statistical analysis
is a match
for the
historical
experience that
'stuff happens'*

— *Mercyn King, The End of Alchemy: Money, Banking,
and the Future of the Global Economy*

zie dossier Geldstelsel, p. 19

Risotto

Wist u dat banken als ING, Rabobank en ABN AMRO het grootste deel van ons geld scheppen?

Gefeliciteerd, dan behoort u tot de 12% van de mensen die hiervan op de hoogte is. De kans is statistisch gezien echter groter dat dit feit nieuw voor u is – op een enkeling na gold dit in ieder geval voor de redactie van de Helling. Maar door het verstrekken van hypotheek en andere leningen, creëren en beheren commerciële banken meer dan 95% van al het geld dat in omloop is, oftewel enkele tientallen miljarden euro's per jaar. Hoe democratisch is dat? En wat zijn de gevolgen voor de duurzaamheid van onze economie?

Reden genoeg voor de redactie om zich eens te verdiepen in de wondere wereld van de geldschepping. Daarmee zijn we niet de enigen: de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid publiceert op verzoek van de minister van Financiën in januari een langverwacht onderzoek naar de verschillende aspecten van geldschepping en mogelijke alternatieven.

Alternatieven voor het huidige geldstelsel staan in deze Helling centraal. Hoogleraar Geowetenschappen Klaas van Egmond betoogt dat de overheid het geld dat zij nu misloopt doordat commerciële banken geld scheppen en beheren, uitstekend had kunnen gebruiken voor broodnodige investeringen in duurzaamheidsopgaven zoals de energietransitie. Martijn Jeroen van der Linden, promovendus aan de TU Delft, legt uit hoe digitale technologieën een alternatief geldstelsel in publieke handen ook daadwerkelijk mogelijk maken.

Food for thought dus. Dat geldt ook voor het interview met de Duitse politiek-filosoof Ulrike Guérot. Interviewer Tom Vasseur bevroeg haar in Brussel over haar voorstel om de EU om te vormen tot een republiek, volgens Guérot de enige manier om Europa te behouden als hoeder van vrijheid en rechtvaardigheid. Mijn favoriete quote uit dit boeiende interview: "Het werken aan een betere wereld lijkt op het bereiden van risotto. Je begint bij de basis – gelijke rechten en vrijheid voor alle Europeanen – en dat bouw je heel, heel langzaam uit."

Eet u smakelijk.

Suzanne van den Eynden
Hoofdredacteur
 Reageren? svdeynden@groenlinks.nl

***PS: Een warm
 welkom aan André
 van Es als onze
 nieuwe columnist.
 Haar eerste bijdrage
 vindt u op pagina 47.***

— COLOFON

Tijdschrift de Helling is de kwartaaluitgave van Bureau de Helling, wetenschappelijk bureau GroenLinks

Jaargang 31, nr. 4, winter 2018

Uitgever Stichting Wetenschappelijk bureau GroenLinks

Hoofdredactie Suzanne van den Eynden

Redactie Natasja van den Berg, Lara de Brito, Lot van Hooijdonk, Suzanne Kröger, Herman Meijer, Simon Otjes, Socrates Schouten, Farid Tabarki, Rens van Tilburg, Alderik Visser.

(Basis)ontwerp, art directie en vormgeving Sanna Terpstra, Twin Media bv, Culemborg

Beeld Adobe Stock, De Beeldredactie (Sander Nieuwenhuys), Roel Jeroen van der Linden, Peter Smith, Dieter Telemans, Peter Valckx

Druk Veldhuis Media

Abonnementen

Losse nummers € 9,90

Jaarabonnement € 36,50

Jongeren t/m 27 jaar € 19,50

Bankrekeningnummer:

NL60TRIO 0390109096

t.n.v. Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, met vermelding van de Helling.

Bureau de Helling,
wetenschappelijk bureau
GroenLinks

Postadres Postbus 8008,
3503 RA Utrecht

Bezoekadres Oudegracht 312,
Utrecht

Telefoon 030 230 99 90

E-mail info@bureaudehelling.nl

Internet www.bureaudehelling.nl

Directeur Robbert Bodegraven

Medewerkers Suzanne van den Eynden, Marnix Koopman, Hans Rodenburg, Richard Wouters.

Stagiair Maas Prinsen

ISSN 0922-0119

Copyright © 2018, De Helling.

Alle rechten op tekst, infografieken en beeld voorbehouden, inlichtingen Bureau de Helling.

Zon, wind en internationale politiek: nieuw licht op de energietransitie

p. 54

Dossier Geldstelsel

- 20 Een beter milieu begint bij ons geld**
Klaas van Egmond
- 26 Geld in het digitale tijdperk**
Martijn Jeroen van der Linden

Inhoud

Interview

- 6 Ulrike Guérot**
Waarom Europa een republiek moet worden
- 40 Heather Leslie**
De gevaren van microplastics voor mens, dier en milieu

Opinie

- 12 Kringlooplandbouw**
Een goed begin is slechts de helft: reactie op de landbouwvisie van minister Schouten

Onderzoek en analyse

- 48 Vermogensongelijkheid**
Hoeveel bezitten uitvoerende werknemers in de publieke sector?
- 54 Energietransitie**
Hoe nieuwe energie de internationale verhoudingen verandert

Achtergrond

- 14 Technologie**
Een écht slimme stad begint met behoorlijke ICT
- 34 Woningmarkt**
Pleidooi voor andere waarden in wonen

Rubrieken

- 32 In Beeld: Roel Jeroen van der Linden**
Visuele reflectie op het dossier Geldstelsel
- 47 Column: Andrée van Es**
Weerwoord
- 53 De bomen en het bos**
Simon Otjes

Lezen

- 60 Essay: de politiek van Bruno Latour**
Hoe moeten we handelen in het Antropoceen?
- 64 Ecologisch wezen**
Klimaatprobleem met komedie te lijf
- 65 Het ontmantelen van de demos**
De neoliberale mens: van burger tot ondernemer
- 67 Signalerings**
De conservatieve revolte en Project Drawdown

Leve de republiek

*Pleidooi voor een
nieuw Europees dak*

door TOM VASSEUR
fotografie DIETER TELEMANS

Europa moet grondig op de schop, vindt de Duitse politiek-filosoof Ulrike Guérot: alleen door de Unie om te vormen tot een republiek krijgt Europa het democratisch gehalte dat nodig is om te overleven. Een gesprek in het politieke hart van Europa met een utopische Europeaan. “Het werken aan een betere wereld lijkt op het bereiden van risotto: je begint bij de basis – gelijke rechten en vrijheid voor alle Europeanen – en dat bouw je heel, heel langzaam uit.”

U pleit in uw boek ‘Red Europa!’ voor het oprichten van een Europese Republiek, een vrij utopisch idee. Wat is er mis met de huidige EU?

“In 2016 was ik woedend op het Europese systeem dat de crisis niet het hoofd kon bieden. We waren Europa aan het verliezen terwijl we zoveel bereikt hadden: de vrede, de munt en de markt. Daarom besloot ik dit boek te schrijven en Europese onderwerpen daarna links te laten liggen. Het boek – en daarmee Europa – kwam echter bij me terug als een boemerang, →

CV

GEBOREN

1964 (54 jaar),
Grevenbroich,
Duitsland.

OPLEIDING

Studie politieke wetenschappen, geschiedenis en filosofie aan de Universiteit van Munster. In 1995 gepromoveerd aan dezelfde universiteit met een proefschrift over de Franse socialistische partij en Europa.

WERK

Oprichter en directeur van het European Democracy Lab, een denktank die zich richt op de toekomst van de Europese democratie. Hoogleraar Europees Beleid en Democratie aan Danube University Krems in Oostenrijk.

mensen namen het serieus. Op het partijcongres van de Duitse Groenen is bijvoorbeeld een motie ingediend om de Europese Republiek in het verkiezingsprogramma voor de volgende Europese verkiezingen op te nemen.

Met het idee van de Europese Republiek probeer ik twee feiten met elkaar te verzoenen. De meeste mensen willen een Europa dat hen beschermt, bijvoorbeeld tegen China, de VS of klimaatverandering. Daarnaast zoekt de meerderheid ook een gezamenlijke identiteit, die meestal niet de nationale identiteit is. Voor Bretoenen is dat bijvoorbeeld *la Bretagne*.

De Europese Republiek biedt een Europees dak boven het hoofd zonder mensen hun identiteit af te pakken. Het model dat ik bepleit, is gebaseerd op het Amerikaanse politieke systeem met een Huis van Afgevaardigden, een senaat, en vijfenvijftig regio's. In Europa gaat het om regio's die authentiek zijn, zoals de Elzas of Sicilië, en die we moeten samenvoegen om zo, in plaats van nationale lidstaten, eenheden te krijgen van tussen de acht en vijftien miljoen mensen. Deze grootte is optimaal, omdat iedereen dan het idee heeft een nicht te hebben bij de overheid – of dit nu klopt of niet.

Wat ik zeg, is niets nieuws. Voordat het Verdrag van Maastricht werd getekend, kreeg toenmalig bondskanselier Kohl een memorandum aangeboden door 178 regionale vertegenwoordigers met als boodschap: "Ja, we willen een steeds hechtere Unie, maar het moeten de regio's zijn die haar leiden."

Momenteel is er een enorme lokalisering en decentralisering gaande. Waar voorheen een natiestaat nodig was voor energievoorziening, kunnen steden dit nu zelf. De huidige gecentraliseerde Europese Unie is juist het tegenovergestelde. Fondsen gaan sneller naar dichtbevolkte gebieden en marktmechanismen leiden tot financiële en industriële concentratie.

Daarnaast was het probleem van Europa de laatste honderd jaar vooral dat het altijd "een Europees Duitsland of een Duits Europa" is geweest. Als Duitse had ik het gevoel dat het ontmantelen van Duitsland binnen Europa een oplossing kan bieden."

Wat is de staat van het utopisch denken in het huidige Europese politieke discours?

"Er zit een bepaalde wanhoop in de Europese politiek. De Europese Commissie geeft bijvoorbeeld heel veel

geld uit om de opkomst bij de verkiezingen te verhogen, want hoe hoger de opkomst, hoe kleiner de kans dat de populistten winnen. Ik zie echter ook dat, waar het doel vijf jaar geleden leek te zijn om oude waarheden over het belang van verdergaande integratie opnieuw te verwoorden, we vandaag vooral discussiëren over het opnieuw uitvinden van Europa. Macrons toespraken gaan niet langer over Europese integratie, maar over *unité, souveraineté* of *démocratie européenne*. Er is een duidelijke verschuiving in het discours van Europese integratie naar Europese democratie, van de Verenigde Staten van Europa naar de Europese Republiek.

Dat betekent dat we eindelijk komen waar *founding father* Jean Monnet ons naartoe wilde hebben, toen hij zei dat Europa niet gaat over het integreren van staten maar over het verenigen van mensen. Al jaren draaien we om deze vragen heen."

Radicaal-rechts lijkt wel af te stevenen op grote verkiezingswinst volgend jaar, met de Italiaanse vice-premier Matteo Salvini als Spitzenkandidat. Wat moeten voorstanders van Europa de komende maanden doen om zijn aantrekkingskracht te verminderen?

"Opkomst wordt essentieel. Bij de vorige Europese verkiezingen was deze 47%, maar we hebben 70% nodig om de populistten te verslaan. De Europese Commissie heeft dit volgens mij goed door, gezien alle pogingen om jongeren naar de stembus te krijgen.

Ten tweede moeten we de *framing* rond Europa veranderen van integratie naar democratie. Dan worden Salvini's ideeën minder aantrekkelijk voor kiezers. We hebben het altijd over de vier vrijheden binnen de EU: goederen, kapitaal, diensten en personen. De EU als rechtsgemeenschap dekt echter enkel goederen, kapitaal en diensten. Ik pleit voor het voltooien van één markt en één munt met één democratie, anders gezegd rechtsgelijkheid door middel van het naar elkaar toe laten groeien van juridische stelsels.

Daarnaast denk ik dat de *framing* van pro- en anti-Europees uiteen aan het vallen is. Dat is de fout van hen die zich pro-Europees noemen, terwijl Salvini, Le Pen en Strache óók erg pro-Europees zijn. Zij zeggen te staan voor een sterk Europees Grens- en kustwachtagentschap Frontex, een Europa van de vaderlanden en subsidiariteit. Overigens waren Hitler en Mussolini eveneens zeer pro-Europees: beiden droomden ervan om Europa te verenigen. De vraag moet dan ook niet zijn 'ben je voor of tegen Europa', maar: wil je een Europa bouwen op basis van rechtsgelijkheid voor alle burgers en volkssoevereïni-

teit in een federale structuur, of wil je blijven zitten in de integratiemodus met behoud van de zogenaamde natiestaten en, via de Europese Raad, de hoofdrol van de nationale staatshoofden en regeringsleiders.

Ik ben natuurlijk voor het eerste. Niet alleen omdat de huidige EU in zeer slechte staat verkeert, maar ook omdat we weten, en wisten, dat het Verdrag van Maasticht ging om het verenigen van staten en burgers. Hadden wij dat destijds goed gedaan, dan waren er geen discussies geweest over de vraag of de Duitsers voor de Italianen moeten betalen. Het 'vergemeenschappelijken' van de Europese schuld wordt gezien als het grote kwaad. We zouden juist moeten zeggen: schuld is een gemeenschappelijk probleem binnen de EU én wij moeten Italianen kunnen aanspreken op hun aanpak. Het is een heel ander verhaal wanneer we een gezamenlijk dak hebben waaronder we het Italiaanse probleem kunnen repareren, dan wanneer we Italië eruit gooien omdat het een probleem heeft. Dit zou een stap richting federalisering zijn. Een stap die in de VS, in Zwitserland en in Canada na een burgeroorlog

gerealiseerd. We zijn geen fiscale, sociale of budgettaire unie geworden, en hebben geen schuldafllossingsfondsen. Ik zeg niet dat er niets is gedaan, maar het zijn enkel bijzaken. Wanneer een systeem zich niet ontwikkelt, bouwt het altijd anti-systemische weerstand op. Dit uit zich nu in populisme. Zowel de linkse als rechtse populistten komen voort uit hetzelfde fenomeen en voelen om verschillende redenen weerstand tegen de EU. Sommigen vanwege een anti-transferuniesentiment zoals de Nederlanders en de Duitsers. Anderen voeren een meer linkse oppositie tegen de EU vanwege de bezuinigingspolitiek vanuit Brussel. Het klopt dus niet dat er een hernationalisering gaande is. De hedendaagse natiestaten vallen juist in stukken uiteen langs de vraag: "Wat is jouw opstelling tegenover Europa?": *Brexit* versus *Remain* of *Macron* versus *Le Pen*."

Hoe beoordeelt u de besluiten om artikel 7-procedures te starten tegen Polen en Hongarije vanwege de ondermijning van de rechtsstaat en democratie? En

'We moeten de framing rond Europa veranderen van integratie naar democratie. Dan worden Salvini's ideeën minder aantrekkelijk'

kwam. Het was de zogeheten schuldmutualisatie, het samenvoegen en aflossen van schuld, dat de Verenigde Staten van een meervoudig begrip maakte tot een enkelvoudig begrip. En ik denk dat Europa dat moment stilaan nadert."

Het moment van een burgeroorlog?

"Ik wilde slechts een historische analogie maken, maar het intrigeert mij dat Macron onlangs stelde dat Europa zich aan de vooravond van *une guerre civile européenne* bevindt. Vergeet even de associatie met Syrië, maar kijk eens naar het theoretische verhaal. De Italiaanse filosoof Giorgio Agamben spreekt over *stasis*, Oudgrieks voor burgeroorlog, oftewel systemische onbeweeglijkheid. Een burgeroorlog breekt doorgaans uit binnen een rigide systeem dat zich niet ontwikkelt. Die parallel is toepasbaar op de EU. Wij hebben ons niet ontwikkeld, geen van de in 2015 gedane beloften voor de voltooiing van de economische en monetaire unie zijn

zou een Europese Republiek dezelfde mogelijkheden hebben om de rechtsstaat te garanderen?

"Natuurlijk moet het altijd mogelijk zijn om onvervreemdbare mensenrechten en de rechtsstaat te beschermen, maar de artikel 7-procedure, hoezeer ik deze ook steun, schiet structureel tekort. Je gaat uit van niet-inmenging in een lidstaat of niet. Zo ja, waarom is er dan Europese bemoeienis met besluiten over de pensioenleeftijd van rechters in Polen? Ook al ben ik het eens met het genoemde middel en al ben ik blij dat er eindelijk ingegrepen wordt, het blijft een ingreep in een soevereine lidstaat. Welke legitimiteit heeft de EU hiervoor, anders dan dat Polen enkele jaren terug het Verdrag van Lissabon ondertekend heeft?

Hetzelfde geldt voor wat er nu gebeurt met de Europese Commissie die tegen Salvini vertelt dat zijn begroting onacceptabel is. Natuurlijk zijn er juridische beperkingen voor de hoeveelheid staatsschuld die een lidstaat mag hebben, maar hoe je het ook wendt of keert, de Commissie is niet verkozen. Deze bemoeienis komt →

→ "We blijven maar discussiëren over de vraag of de Duitsers de Italianen moeten helpen, in plaats van te zeggen: schuld is een gemeenschappelijk probleem binnen de EU én wij moeten Italianen kunnen aanspreken op hun aanpak."

neer op federalisme van een uitvoerende macht zonder parlementaire toestemming. Deze twee voorbeelden wijzen, elk op een andere manier, naar het probleem van soevereiniteit: de vraag wie het legitieme geweldsmonopolie heeft. Dit kan alleen opgelost worden met gelijke verkiezingen, de scheiding der machten en directe politieke vertegenwoordiging. De huidige structuur van de EU is een complexe legitimiteitsketting waarin de Raad legitiem zou zijn, omdat een lidstaat er deel van uitmaakt. Deze structuur is indirect en onverantwoord en daarom roept zij weerstand op. De Europese Republiek zal deze legitimiteit wél hebben, omdat deze overeenkomt met ons westerse idee van wat een democratie is.

Hoe komen we tot dit systeem? We zouden bijvoorbeeld een Europees kiesregister kunnen beginnen waarin alle Europese burgers van A tot Z worden vermeld, onafhankelijk van het land waar zij wonen. Omdat het Europees Parlement tegen transnationale lijsten heeft gestemd in februari dit jaar, stemmen we nog steeds op nationale lijsten en partijen voor de Europese verkiezingen. Deze zijn dus direct, geheim en algemeen, maar niet gelijk – te beginnen bij het simpele feit dat sommige stembureaus open gaan om acht uur en anderen om negen uur.

Overigens ontstaan naties door dit soort verkiezingen. Het maakt me boos dat we almaar spreken over identiteit, etniciteit en *Heimat*, maar de Duitsers in de negentiende eeuw waren helemaal geen Duitsers! Het waren Rijnlanders of Beieren. Zij werden Duitsers gemaakt via gelijk recht, eerst in 1848, maar daarna door Bismarck die alle Duitsers gelijke sociale rechten toekende. Hetzelfde geldt voor Frankrijk. Corsicanen en Bretoenen hebben niet dezelfde identiteit of taal. Het is op basis van gelijk recht en gelijke verkiezingen dat de natie, of beter de republiek, wordt gevormd.“

Eerder heeft u gezegd dat links het concept van Heimat opnieuw uit moet vinden. Welke elementen zijn hiervoor nodig?

“Iedereen heeft *Heimat*, in de zin van de plek waar je geboren bent en je kinderjaren doorbracht of het eten dat je gewend bent. Het wordt pas een probleem als je dit tot een identiteit maakt. Ten eerste moet *Heimat* voorbij het louter fysieke gebracht worden. Er is daar-

naast een sociale *Heimat* die gaat over je familie en vrienden en een intellectuele *Heimat* bestaande uit je politieke partij of de boeken die je leest. In zeldzame gevallen zijn de drie hetzelfde, maar meestal niet. Ten tweede moeten we voorkomen dat mensen op basis van hun geboorteplaats aanspraak kunnen maken op het recht dat die plaats onveranderd moet blijven. Dit is zeer gevaarlijk.

Als we het concept ten slotte toepassen op de vluchtelingen crisis zien we dat zij die vluchten geen *Heimat* meer hebben – daarom vluchten ze. Zij die vluchtelingen ontvangen, ervaren juist dat hun *Heimat* vernietigd wordt. Er zijn dus twee groepen die hun *Heimat* kwijtraken. Het echte probleem is dat ontvangers die uit arme plattelandsgebieden komen, dit gevoel enkel hebben omdat zij eerder verwaarloosd zijn geweest. Zij zijn ongelukkig omdat hun *Heimat* achteruit is gegaan – cafés, bakkers en slagers zijn vertrokken. De wortel van veel bezwaren tegen de komst van vluchtelingen ligt in de langdurige verwaarlozing van landelijke gebieden.”

Europa is volgens u het idee van grenzenloosheid, maar moet ook een bron zijn van verbroedering en identiteit. Hoe verzoent u deze schijnbare tegenstelling?

“Het gaat niet om verzoening, maar om een wisselwerking. Europa is het idee van de universele verklaring dat mensen vrij en met gelijke rechten geboren worden. Vandaag de dag gaat Europa echter over veiligheid. Terwijl wij denken onze waarden te verdedigen, verraden wij ze juist, omdat we onze levens en welvaart zeker willen stellen.

De Europese kernwaarde is toewerken naar een wereld waar alle mensen vrij en met gelijke rechten geboren worden. Natuurlijk heb je grenzen nodig; om mensen op een bepaalde tijd en plaats gelijke rechten te verlenen, moeten we anderen buitensluiten. De vraag is of dit een permanente of tijdelijke toestand moet zijn. Dit is de keuze waar we voor staan, en je kunt het vergelijken met het maken van een risotto. Je moet het water héél, héél langzaam toevoegen, zo bouw je het gerecht op. Als wij het erover eens zijn dat dit de taak van Europa is dan moeten we het doen zoals risotto. We beginnen met het verwezenlijken van vrijheid en gelijke rechten voor Europeanen, en dan gaan we verder.” ✕

—TOM VASSEUR studeerde Politicologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam en vervolgens Vergelijkende en Internationale Politiek aan de Katholieke Universiteit Leuven met een specialisatie in Europese politiek. Hij werkt als managementassistent bij de permanente vertegenwoordiging van Nederland bij de NAVO in Brussel.

Een goed begin is slechts de helft

Reactie op de landbouwvisie van minister Schouten

door MERLIJN SCHUURBIERS

Minister Schouten van Landbouw wil dat Nederland in 2030 koploper is op het gebied van de kringlooplandbouw. Het streven van de minister is goed, maar in haar landbouwvisie ontbreken concrete maatregelen, zelfreflectie en verantwoordelijkheidsgevoel van de overheid.

De Nederlandse landbouw moet volgens de recent verschenen landbouwvisie van minister Schouten gaan verduurzamen. Dit inzicht is op zich al een overwinning voor mens, dier en milieu. Na de Tweede Wereldoorlog was er onder de 'Mansholtdoctrine' namelijk maar één weg vooruit: die van de productievergroting en kostenverlaging. Nooit meer moest iemand in Nederland honger lijden. Globalisering en het vrijemarktdenken werden omarmd. Verduurzaming was totaal niet aan de orde. Jammer genoeg bleek dit productivistische landbouwmodel een aantal nare bijwerkingen te hebben. Zo veel en zo goedkoop mogelijk produce-

ren, ging ten koste van de natuur, het klimaat en de sociaaleconomische positie van de boer. Gelukkig is daar nu een alternatief voor. In de visie van minister Schouten moet in plaats van voortdurende kostenverlaging, vermindering van het grondstoffengebruik het streven zijn in de landbouw. Nederland moet volgens de minister in 2030 koploper worden op het gebied van de kringlooplandbouw. Het streven van de minister is goed, maar in haar landbouwvisie ontbreken concrete maatregelen, zelfreflectie en verantwoordelijkheidsgevoel van de overheid.

Het feit dat minister Schouten een visie durft uit te spreken, verdient alle lof. Het is een verademing in de hedendaagse politiek om een minister te hebben die over een kabinetsperiode heen durft te kijken. Met deze landbouwvisie is ze er bovendien in geslaagd om de vinger op de zere plek te leggen. Ondanks de bijdrage van de landbouw aan biodiversiteitsverlies en klimaatverandering blijft een transitie naar een duurzaam productiesysteem uit. De agrofoodsector zit als het ware gevangen in het huidige productiesysteem. De financiële situatie van boeren maakt het onmogelijk om te verduurzamen. Boeren zitten gevangen in een schulden-cyclus en er is een gebrek aan durfkapitaal om de verandering in bedrijfsvoering te financieren. De wereldmarkt is instabiel en internationale concurrentie drukt de prijzen. In Nederland is de prijsbewuste consument bovendien de binding met zijn voedsel verloren. Er wordt daardoor te weinig betaald voor voedsel om verduurzaming mogelijk te maken.

Tot zover heeft de minister volledig gelijk. Wel ben ik bang dat ze de hardnekkigheid van het huidige landbouwmodel onderschat. Niet alleen op financieel gebied zit de agrofoodsector gevangen in het huidige productiesysteem. Waar de minister het ondernemerschap en het aanpassingsvermogen van de Nederlandse boeren de hemel in prijst, betwijfel ik of de Nederlandse boer zo gemakkelijk zal overstappen

naar duurzame landbouw. De boer heeft jarenlang in een cocon gezeten waarin intensief landgebruik aangemoedigd werd door collega's en boerenbelangenorganisaties. De minister vertrouwt bovendien op onze 'goede instellingen op het gebied van onderzoek en onderwijs' om de omslag naar kringlooplandbouw te maken. Ze vergeet daarbij te vertellen dat de overgrote meerderheid van het huidige onderzoek is gericht op productieverhoging. Waar vroeger de overheid nog 10% van haar budget opzij zette voor onderzoek naar biologische landbouw, ontbreekt tegenwoordig de financiële stimulans voor onderzoek naar duurzame productiemethoden. Daarnaast speelt het bedrijfsleven een te grote rol in de keuze van onderzoeksonderwerpen. Grote landbouwbedrijven gaan niet onderzoeken hoe landbouw duurzamer kan. Als boeren minder kunstmest of chemische bestrijdingsmiddelen zouden gebruiken, wordt het verdienmodel van die bedrijven immers ondermijnd.

Natuurinclusief

Daarnaast is de keuze voor kringlooplandbouw als hét alternatief voor het huidige landbouwsysteem opmerkelijk. Deze term werd vorig jaar door D66-Kamerlid Tjeerd de Groot geïntroduceerd in de Tweede Kamer. Hiervoor bestond echter ook al een beleidsterm die het duurzame alternatief voor conventionele landbouw moest aanduiden: 'natuurinclusieve landbouw', zoals gebruikt door het kabinet-Rutte II. Natuurinclusieve landbouw dekt precies dezelfde lading als kringlooplandbouw, maar verwijst bovendien naar het belang van (niet)functionele biodiversiteit voor duurzame landbouw. De keuze voor het hippe kringlooplandbouw, in plaats van natuurinclusieve landbouw, brengt het risico met zich mee dat de rol van insecten, weidevogels en bodemdieren in de landbouwtransitie ondergesneeuwd raakt. Om dit te ondervangen, wordt in het 'scenario voor een circulair Neder-

land in 2050' van Bureau de Helling (www.bureaudehelling.nl/voedsel2050) gesproken over 'natuurinclusieve kringlooplandbouw'; wat mij betreft dus een goede keuze.

Halve maatregelen

Wat verder opvalt aan de visie van de minister is het gebrek aan concrete maatregelen. Zo staat er dat vee 'bij voorkeur met zelf geproduceerd voer, lokaal voer of reststromen gevoed moet worden'. Het gebrek aan een concretere invulling van dit streven nodigt uit tot halve maatregelen, zoals de verplichte aanbeveling van belangenvereniging voor de landbouw LTO om 65% van de eiwitbehoefte van melkvee van eigen land of dat van naburige boeren te halen. Dit is een maatregel die onbedoeld aanmoedigt om een diversiteit aan gewassen te vervangen door hoog productieve monoculturen met intensieve bemesting zodat aan de eiwit-eis voldaan kan worden zonder meer grond aan te kopen. Als de minister echt duurzaam wil zijn, zou ze het moeten verbieden om voor veevoer gebruik te maken van producten die voor menselijke consumptie geschikt zijn. De veestapel zal onherroepelijk moeten inkrimpen, waarbij niet de vraag naar dierlijke producten, maar de milieugrenzen zouden moeten bepalen hoe groot de veestapel mag zijn.

Mijn grootste punt van kritiek op de landbouwvisie is echter het gebrek aan zelfreflectie en verantwoordelijkheidsgevoel. De minister schrijft in haar visie: 'Het kabinet vertrouwt op de kracht van de samenleving om de omslag naar kringlooplandbouw te maken.' De samenleving kan veel, maar als het op regie van een landbouwtransitie aankomt, zal de minister toch echt zelf aan de slag moeten en dienen te erkennen welke rol de overheid tot nu toe gespeeld heeft bij het in stand houden van het huidige productivistische model.

Het is juist de overheid die het goede voorbeeld moet geven door haar

eigen landbouwgronden uit de geliberaliseerde pacht te halen. Boeren worden nu door kortlopende contracten gedwongen om de grond uit te putten, in plaats van te werken aan een gezonde bodem met voldoende organische stof. Het is ook de overheid die onpopulaire maatregelen moet invoeren om ervoor te zorgen dat de Nederlandse consument een reële prijs voor zijn voedsel gaat betalen, een prijs die de milieukosten weerspiegelt en een eerlijke beloning biedt aan boeren. Alleen de regering kan door sturende belastingen en coördinatie van certificering van duurzame bedrijven de financiële obstakels voor een landbouwtransitie wegnemen. Bovendien is het aan de overheid om budget in te zetten ter financiering van duurzaam landbouwonderzoek, onderwijs en de omslag in bedrijfsvoering. Alleen op die manier gaan we productie-export vervangen door kennisexport en zullen boeren het aandurven om over te stappen naar duurzame productiemethoden.

Het begin is er. Nu is het van belang dat de visie van de minister vertaald wordt naar een compleet uitgewerkte set maatregelen zodat boeren écht weten waar ze aan toe zijn. De overheid moet bovendien weer de regie op zich nemen en actief gaan sturen op duurzame landbouw. Als de minister dat voor elkaar krijgt, heb ook ik vertrouwen in de toekomst. X

Dit artikel is gebaseerd op een rapport dat de auteur schreef tijdens een onderzoeksstage naar de landbouwtransitie voor de Tweede Kamerfractie van GroenLinks.

www.wur.nl/nl/nieuws-wur/Show/Structurele-veranderingen-in-de-landbouw-vragen-om-structurele-maatregelen.htm

Smart city

Het *smart city*-concept klinkt veelbelovend. Overheidstaken kunnen we sneller, goedkoper en efficiënter uitvoeren dankzij digitale technologie. Maar het leven van de dakloze Hassan staat in de *smart city* niet sneller of goedkoper weer op de rails, en de succesvolle zelfstandig ondernemer Esther verliest al haar rechten met één druk op de knop. Aan de hand van deze verhalen laat ik zien hoe en waardoor de overheid van karakter is veranderd door de toepassing van ICT.

door ARJAN WIDLAK

Natuurlijk kan ICT de kwaliteit van leven verbeteren, maar dat vraagt wél om slimmere sturing om te voorkomen dat we de mens uit het oog verliezen. De beginselen van behoorlijke ICT kunnen daarvoor een kwaliteitskader bieden.

De gedachte achter de *smart city* is dat toepassing van ICT in de stedelijke omgeving leidt tot meer efficiëntie en een betere kwaliteit van leven. Het concept heeft zich in de afgelopen twintig jaar ontwikkeld. Enerzijds is de aard van de technologie veranderd. In 1999 waren breedband en internet nog kernbegrippen; nu staan het gebruik van grote hoeveelheden gegevens (big data) en kunstmatige intelligentie centraal. Anderzijds verandert het concept in de breedte. Creativiteit, diversiteit en onderwijs werden onderdeel van het concept. Maar de functie van de overheid als aanjager van gebruik van digitale technologie blijft constant. Ook in Nederland zien we deze ontwikkeling.

Voor deze praktische kijk op technologie valt vaak veel te zeggen. Rijkswaterstaat gebruikt kunstmatige intelligentie om wegen te tekenen op luchtfoto's. Een toepassing die helemaal past in dit concept: met technologie wordt het werk efficiënter. Soms is dit meer omstreden. De gemeente Enschede stimuleert fietsers een app te gebruiken van het bedrijf Mobidot. Gebruik van deze app vereist echter dat verzamelde gegevens mee verkocht mogen worden bij verkoop van het bedrijf. Leusden werkt samen met KPN, maar wil de overeenkomst niet openbaar maken. Dit geldt ook voor de samenwerking van Eindhoven met Philips, en ook Den Haag zegt contracten niet openbaar te maken. Het is een logisch uitvloeisel van deze praktische manier van kijken. Binnen het *smart city*-concept ligt de nadruk op de mogelijkheden, en niet op over het feit dat technologie ook de verhoudingen verandert. Maar technologie is niet neutraal. Ze versterkt sommige belangen en verzwakt andere. De toepassing van ICT heeft de overheid wezenlijk van karakter veranderd in de afgelopen

twintig jaar. De twee voorbeelden op p. 16 maken dat concreet.

De bureaucratische cloud

In de verhalen van Hassan en Esther speelt de toepassing van ICT een cruciale rol. Het verhaal van Esther staat in het ongevraagde advies dat de Raad van State uitbracht op 6 september dit jaar. De Raad schrijft dat “de burger niet meer kan nagaan welke regels zijn toegepast,” “het niet meer is vast te stellen of de regels ook doen waarvoor ze bedoeld zijn,” “het valt niet meer na te gaan of een besluit is genomen op basis van de juiste gegevens” en “bij fouten in het systeem moet de burger zijn onschuld bewijzen.” Een kijkje in de ICT maakt inzichtelijk hoe dit komt.

Anders dan vroeger zijn ambtenaren niet meer de experts van hun eigen regels. Ze werken met een systeem dat gemaakt is door IT-experts en systeemontwerpers. Het is eigenlijk niet één systeem, maar duizenden systemen die met elkaar zijn verknoopt via duizenden datakoppelingen. Daarmee worden gegevens over burgers, bedrijven en beslissingen uitgewisseld. Niet alleen de RDW weet dat je een auto bezit, maar automatisch ook de Belastingdienst, de gemeente en het Centraal Justitieel Incassobureau (CJIB). En als je gemeente je nieuwe adres registreert, komt dat ook terecht bij je zorgverzekeraar, je pensioenfonds en de Dienst Uitvoering Onderwijs (DUO).

Dit systeem is ontstaan uit twee belangrijke ontwikkelingen. De eerste is het toepassen van ICT voor het geautomatiseerd nemen van beslissingen. Al decennia lang zijn de grote uitvoeringsorganisaties, zoals de Belastingdienst, UWV, SVB en anderen bezig met het automatiseren van – vooral – beslissingen. Nu nemen we miljoenen automatische besluiten per jaar waar geen mens meer aan te pas komt; meer dan de helft van alle besluiten die de overheid neemt. Elke zeventien seconden wordt er iemand geflitst. Dat betekent dat er elke zeventien seconden een verkeersmaatregel wordt opgelegd. De

–Arjan Widlak is directeur en onderzoeker bij Stichting Kafkabrigade, een organisatie die actie-onderzoek doet gericht op het opsporen en oplossen van onnodige en disfunctionele bureaucratie. Hij publiceert regelmatig over de impact van informatietechnologie op het openbaar bestuur, waaronder wekelijks in het Financieel Dagblad en op iBestuur.nl.

1 Hassan woont in een garagebox

Hassan is een minderjarige jongen met een verstandelijke beperking. Hij is dakloos. Jarenlang wandelt hij de ene na de andere instantie binnen. Geen van de organisaties weet hem echt te helpen. Pas op z'n zeventiende vindt hij het juiste loket: MEE, een organisatie die mensen met een verstandelijke beperking begeleidt. Pablo, de hulpverlener die Hassan bijstaat, gaat namens Hassan alle loketten langs om voor de analfabete jongen in de juiste volgorde een briefadres, een DigiD, een uitkering, een bankrekening, een zorgverzekering, zorgtoeslag, beschermd wonen en meer aan te vragen. Het hele traject duurt meer dan een half jaar. Maar dan durft Hassan weer te dromen. Hij wil op Schiphol werken. "Het laden en lossen van bagage," zegt hij, "dat is mooi werk, begrijp je."

2 Geen stemrecht, geen verzekering

Esther reist de hele wereld rond voor haar werk als *motivational speaker*. Ze heeft een koophuis, een auto en kan prima voor zichzelf zorgen. Het gaat zelfs zo goed, dat ze vaker in het buitenland is dan in Nederland. Daarom besluit ze haar huis te verhuren. Als de huurders zich inschrijven bij de gemeente, ontdekt deze dat Esther veel reist. Een inschrijving in de Basisregistratie Personen (BRP) vereist dat iemand een bepaald aantal aaneengesloten dagen per jaar op het ingeschreven adres overnacht – het zogeheten ingezetenen criterium. Omdat Esther daar niet aan voldoet, wordt ze uitgeschreven uit de basisadministratie. De gevolgen blijken verstrekking. Ze verliest haar stemrecht, haar zorgverzekering, toeslagen, parkeervergunning en als zelfstandige ook haar btw-nummer en inschrijving bij de Kamer van Koophandel. Ze verliest vrijwel al haar rechten, terwijl er vrijwel geen rechten of plichten zijn gekoppeld aan deze registratie. De plichten blijven dan ook. De Belastingdienst is de enige die haar niet vergeet.

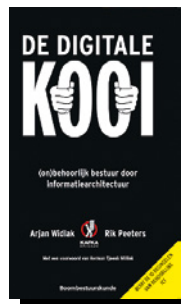
Belastingdienst krijgt elk jaar negen miljoen aanvragen voor inkomensafhankelijke toeslag. Het UWV neemt elk jaar bijna zeventien miljoen continueringbeslissingen.

Deze beslissingen worden steeds vaker genomen op basis van gegevens van andere organisaties. De overheid is niet alleen een enorme beslisfabriek geworden, maar wisselt ook op grote schaal gegevens uit. Al sinds eind jaren '90 hebben deze uitvoeringsorganisaties de mogelijkheid geschapen om gegevens uit te wisselen met partners. Tegenwoordig zijn soms op één registratie bijna tweeduizend organisaties aangesloten. Ook buiten de context van de dertien basisregistraties zijn er honderden registraties waarvan de gegevens uitgewisseld worden. In 2015 waren er in het domein van Veiligheid en Justitie al 495 datakoppelingen.

De organisaties die gegevens ontvangen, verwerken wijzigingen in hun eigen registratie. Op basis daarvan nemen een besluit zonder menselijke tussenkomst. Dit noemen we daarom een 'automatische netwerkbeslissing' of een 'geautomatiseerd ketenbesluit'.

Wat zien we hier nu precies gebeuren? Allereerst is de overheid nu vaak blind geworden voor de burger – letterlijk. Gegevens komen binnen via gegevensuitwisseling, zonder contact met de burger. En zonder contact met de burger gaat het besluit van de organisatie uit. Dat betekent dat absurde uitkomsten, fouten of de noodzaak tot oordeelsvorming niet kunnen worden waargenomen door een professional. De burger moet daarop wijzen. Ooit was de professional verantwoordelijk voor het verzamelen van gegevens en het maken van een belangenafweging. Nu is de organisatie op dit punt blind.

De computer neemt een besluit op basis van 'als/dan'-beslisregels. De omvang van zo'n verzameling beslisregels is bij een organisatie als de Belastingdienst enorm. Hierdoor is onduidelijk op basis waarvan een individueel besluit is genomen. Niet elke organisatie maakt die regels openbaar. En wanneer

De digitale kooi
Widlak, A.C.,
& Peeters, R.
Den Haag, Boom
bestuurskunde,
2018

ze wel openbaar zijn, zijn ze niet te herleiden naar de wetten waar ze op gebaseerd zijn.

Papiertje

Een wijziging in je gegevens bij één organisatie kan leiden tot acties bij organisaties waarmee je als burger geen contact hebt gehad. Die acties kunnen expliciet zijn, zoals een acceptgiro in de bus. Maar als de gevolgen niet direct zichtbaar zijn, dan kom je ze ook niet te weten. Dit is relevant omdat we er in de rechtsbescherming van uitgaan dat burgers weten bij welke organisatie de oorzaak ligt. Dat was een redelijke veronderstelling in de tijd dat je zelf met een papiertje langs elke organisatie moest. Nu moet de burger in feite het ICT-landschap van de overheid doorzien binnen de termijnen van beroep en bezwaar.

Dit zijn maar drie voorbeelden, maar ze zijn voldoende om te laten zien dat bestaande taken niet alleen sneller, goedkoper en efficiënter verlopen door de toepassing van ICT; het karakter van de overheid verandert er wezenlijk door.

Hoe is dit zo ontstaan? De informatie-architectuur van de overheid – dat wil zeggen, de manier waarop toepassingen en registraties onderling samenhangen – is niet ontworpen. Ze is ook niet gestuurd met een visie op publieke doelen of met afrekenbare kwaliteitskaders. Ze is ontstán. Met name vanaf 2003 namen de grote uitvoeringsorganisaties het initiatief om niet meer te wachten op Den Haag, maar aan de slag te gaan met digitalisering. Hier ontstond een belangrijke dynamiek. Deze organisaties financierden deze ontwikkeling uit hun reguliere budget en vonden elkaar in kostenbesparing. Zo konden ze elke geïnvesteerde euro weer terugverdienen voor het reguliere budget.

Deels is dat een groot goed geweest. Er zijn enorme besparingen gerealiseerd. De arbeidsproductiviteit van een politieagent verdrievoudigt in zekere zin wanneer een teruggevonden auto via gegevensuitwisseling in het Kentekenregister staat. Het resultaat van het werk van de agent gebruikt de RDW dan om direct een oproep voor de APK-keuring en de

→ Vanaf 2003 namen de grote uitvoeringsorganisaties het initiatief om niet meer te wachten op Den Haag maar aan de slag te gaan met digitalisering.

TWEE BEGINSLEN UITGELICHT

1 Recht op centrale correctie

Geen automatische doorwerking zonder automatische correctie

Nooit eerder was het mogelijk om iemands gegevens in duizenden registraties tegelijk te wijzigen. Nu wel. En dat heeft gevolgen, in de vorm van automatische besluiten. Dat noemen we 'automatische doorwerking'. Daarom: geen automatische

doorwerking zonder automatische correctie. Je zou het ook een recht op centrale correctie kunnen noemen. Alle rechten die je met één registratie kunt verliezen, moet je ook weer via die registratie kunnen herstellen. Want je kunt niet van een burger verwachten dat deze het ICT-landschap van de overheid doorziet. Dat betekent dus: geen nieuwe datakoppelingen zonder afspraken over het verwerken van correcties.

2 Scheid data en besluit

Wie digitaal besluit, organiseert ruimte voor afwijkende besluiten

Dit betekent zoveel als: een mens moet kunnen ingrijpen. Nu zijn het verzamelen van de gegevens en het nemen van het besluit vaak volledig met elkaar verweven in de software, waardoor het voor een individuele professional onmogelijk is een burger te helpen. Persoonlijk

contact, de situatie begrijpen of communicatie hebben pas zin als individuele organisaties kunnen handelen. Uiteraard is daar nog meer voor nodig. Ook is overzicht nodig om een belangenafweging te kunnen maken en verantwoorden. Maar zolang een afwijkend besluit überhaupt niet uitgevoerd kan worden door tekortkomingen in de informatie-architectuur, heeft het maken van de afweging geen zin.

Belastingdienst om een acceptgiro Wegenbelasting te sturen. De burger hoeft de interne communicatie van de overheid niet meer te verzorgen door zijn auto bij meerdere overheden opnieuw aan te melden.

Maar hiermee werd ook het organisatiebelang de rationale achter de digitalisering van de overheid. Het voorbeeld van Esther laat zien dat deze ontwikkeling ook onvoorziene gevolgen heeft. Bij gebrek aan kader werd kostenefficiëntie de bepalende kracht. Daarom zien we nu dat de inzet van gegevensuitwisseling eenzijdig in het belang van organisaties is, rechtsbescherming theoretisch wordt en fouten niet meer hersteld kunnen worden.

Behoorlijke ICT

Wat doen we eraan? Geen enkele individuele actor is geëquipeerd om deze onbedoelde gevolgen van de informatie-architectuur tegen te gaan. Daarom stel ik een aantal beginselen van behoorlijke ICT voor, die een leidraad kunnen vormen voor het ontwerpen van een informatie-architectuur die meer aansluit bij de sociale werkelijkheid van burgers. Eén van de functies van beginselen is dat ze een kwaliteitseis kunnen worden. Ook burgers en volksvertegenwoordigers die geen expert zijn, krijgen zo een norm in handen om de kwaliteit van ICT-instrumenten te bevragen en te beoordelen. In het kader op p. 17 zijn twee beginselen uitgelicht.

We hebben het nog niet over Hassan gehad. Zijn verhaal is in veel opzichten het tegenovergestelde van dat van Esther. Het contrast maakt zichtbaar dat de toepassing van ICT bij de overheid bepaalde belangen heeft versterkt en andere verzwakt. De uitschrijving van Esther werkt als een noodknop. Elke aangesloten organisatie stopt met het verlenen van diensten. Maar er is geen startknop voor Hassan; in zijn situatie is elke organisatie weer een eigen loket. De belangen van organisaties bepalen wat gemakkelijk wordt gemaakt en wat

niet. Pablo heeft de landelijke uitvoeringsorganisaties nodig om Hassan te helpen. Maar deze organisaties hebben er geen belang bij om loketten te integreren en betere toegang voor gemeentelijke of gesubsidieerde organisaties te realiseren. Dat kost geld dat de uitvoeringsorganisaties niet terugverdienen. En dus maakt de huidige informatie-architectuur dat het zes maanden duurt om een jongen als Hassan weer op de rails te zetten.

Een slimme stad is een meer zelfbewuste stad. Want met het verplaatsen van verantwoordelijkheden van Rijk naar gemeente zijn uitvoeringsorganisaties ook deels dienstverlener geworden van de gemeente. Maar deze instanties hebben vaak niet eens een accountmanager voor de gemeente. De afhankelijkheid lijkt eenzijdig. Hier kan de slimme stad meer zelfbewust optreden, zodat ze ook haar verantwoordelijkheden voor Hassan kan nemen.

Maar de dynamiek die we zien bij de uitvoeringsorganisaties – geen ander kader dan afrekenen op kosten, waardoor organisatiebelang leidend wordt – organiseert de stad vaak ook zelf bij haar eigen diensten en gesubsidieerde organisaties. Daar kan de gemeente zelf een kader scheppen met de beginselen van behoorlijke ICT om publieke waarden als rechtsbescherming en integrale dienstverlening te realiseren.

Goed uitgewerkte beginselen zijn enerzijds algemeen genoeg, maar anderzijds ook voldoende concreet om net als regels te kunnen functioneren als coördinatiemechanisme.

Door zaken zoals die van Esther en Hassan te onderzoeken, samen met betrokken partijen, zagen wij hoe de toepassing van ICT de overheid heeft veranderd. We keken door de ogen van Esther en Hassan naar wat er gebeurde. Dat is opdracht één voor de overheid bij elke toekomstige toepassing van ICT. ✕

Dit artikel is gebaseerd op het boek "De Digitale Kooi" van Arjan Widlak en Rik Peeters.

Literatuur

Albino V., Berardi U., Dangelico R.M., 2015, *Smart Cities: Definitions, Dimensions, Performance and initiatives*, in: Journal of Urban Technology, Vol 22 No. 1, pp. 3-21.

Teeffelen, van, K., Naafs, S., *Moeten we wel zo blij zijn met de slimme stad?* Trouw, 5 december 2017, www.trouw.nl/samenleving/moeten-we-wel-zo-blij-zijn-met-de-slimme-stad~aaa1a488/

Thaens, M. (red), *Smart City*, PBLQ, 2015, www.pblq.nl/advies/digitale-overheid/trendsboek-smart-city-een-stap-op-weg-naar-smart-governance

Raad van State, *Advies Wo4.18.0230/I*, <https://www.raad-vanstate.nl/adviezen/zoeken-in-adviezen/tekst-advies.html?id=13065>

Widlak, A.C., & Peeters, R. (2018). *De digitale kooi*. Den Haag, Nederland: Boom bestuurskunde.

DOSSIER

Geldstelsel

***Een beter
milieu begint
bij ons geld***

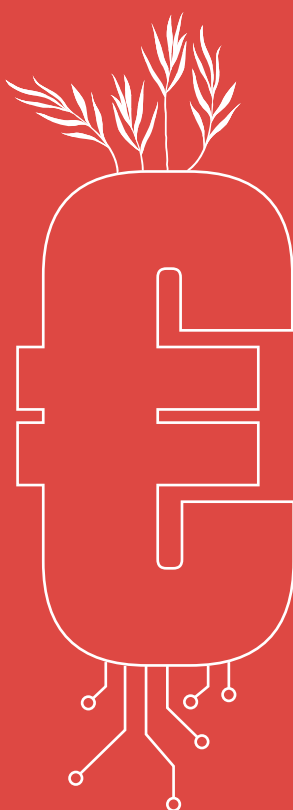
**Klaas van
Egmond**

pag. 20

***Geld in het
digitale tijdperk***

**Martijn Jeroen
van der Linden**

pag. 26

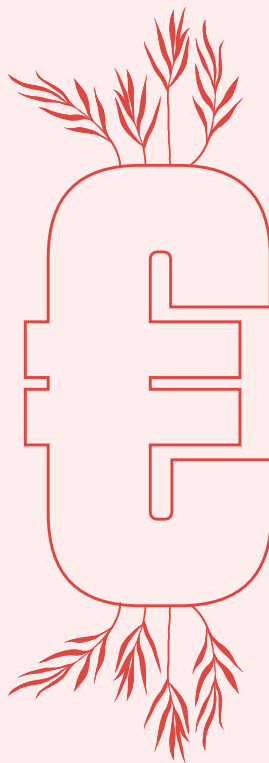

Commerciële banken zoals ING, ABN AMRO en Rabobank scheppen en beheren meer dan 95% van al het geld dat in omloop is. In dit dossier legt Klaas van Egmond uit dat duurzaamheidsambities zoals de energietransitie niet kunnen worden gerealiseerd met het huidige geldstelsel. Martijn Jeroen van der Linden pleit voor een financieel-monetair systeem dat gebaseerd is op de meest recente digitale ontwikkelingen.

Een beter milieu begint bij ons geld

Het huidige systeem van banken die geld scheppen, is contraproductief voor de enorme klimaatuitdagingen waar Nederland voor staat. Een fundamentele verandering van dit systeem is dan ook hard nodig: niet banken, maar de overheid moet geld gaan scheppen en beheren. Een dergelijk geldstelsel is rechtvaardiger, economisch stabiel en dus duurzamer.

door KLAAS VAN EGMOND

Duurzaamheid heeft alles te maken met waarden. Het streven naar duurzaamheid veronderstelt een achterliggend, min of meer gemeenschappelijk waardenpatroon met bijbehorende opvattingen over wat 'duurzame ontwikkeling' precies behelst.

Politiek moet gericht zijn op het realiseren van dat gemeenschappelijke waardenpatroon, en het economische en financiële bestel zijn middelen om dit te bereiken. Deze zullen daarom dienstbaar moeten zijn aan de samenleving, iets waar de politiek op behoort toe te zien.

Maar van zo'n doel-middelen-oriëntatie is geen sprake meer. Financiële markten zijn een eigen leven gaan leiden en zetten overheden onder druk.

Tegelijkertijd staat de samenleving de komende decennia voor enorme ecologische, economische, sociale en culturele uitdagingen. Klimaatverandering en als noodzakelijk gevolg daarvan een andere manier van energievoorziening, robotisering, toenemende inkomensverschillen en ongelijkheid, migratie en integratie zijn daar de belangrijkste voorbeelden van. Om aan deze uitdagingen het hoofd te bieden, zijn ingrijpende maatschappelijke veranderingen (transities) zoals de energietransitie nodig. Het is vrijwel uitgesloten dat deze transities met het huidige, van nature instabiele financiële bestel kunnen worden gerealiseerd. Crises zoals we die in de afgelopen tien jaar hebben meegemaakt, zullen zich steeds weer voordoen.

Een duurzame ontwikkeling vereist herstel van de doel-middelen-oriëntatie die een beschaafde samenleving kenmerkt. Zo'n samenleving kan alleen maar bestaan wanneer publieke en private verantwoordelijkheden in evenwicht zijn. Daar is nu geen sprake van.

In de eerste plaats moet, om het algemene prijsniveau in de economie constant te houden, bij groei van de bevolking ook de hoeveelheid geld toenemen. De vraag is wie dat geld moet en mag scheppen en in omloop brengen. De afgelopen eeuwen zijn veel filosofen, economen en staatslieden het er over eens dat het recht op en de plicht tot het creëren van geld bij de gemeenschap hoort te liggen. Maar het recht op geldschepping is juist bij private banken terecht gekomen, waarover later meer. Hierdoor loopt de overheid per jaar enkele tientallen miljarden euro's mis; geld dat gebruikt zou kunnen worden om de genoemde maatschappelijke transities mogelijk te maken.

Ten tweede is ook de betalingsinfrastructuur ten onrechte in private handen gekomen. Zelfs bij de privatiseringen van de jaren '90 was de algemene consensus dat infrastructuur een publieke aangelegenheid is. Daarom werden de treinen privaat, maar de sporen publiek. Voor het huidige, eenzijdig private financiële bestel bestaat dan ook geen enkele legitimering.

Een derde punt van zorg is dat de private geldschepping in combinatie met de onevenredig grote omvang van het financiële bestel het proces van 'financialisering' versterkt: het belang van financiële motieven, actoren en markten wordt steeds groter en er wordt steeds meer winst gemaakt via financiële in plaats van via productieve kanalen. In de huidige ééndimensionale zoektocht naar het hoogste financiële rendement op de kortst mogelijke termijn wordt de economie over de volle breedte in de richting van roofofbouw gestuurd. Zo wordt het nieuw gecreëerde geld onder meer ingezet voor het exploiteren van toenemende schaarste, waarbij publieke *commons*, zoals natuurlijk gebied en water, toe-

geëigend en overgeleverd worden aan de markt. Goede uitzonderingen daar gelaten, gaat het hierbij vaak om dubieuze aankopen, bijvoorbeeld gemeenschappelijke grond die 'van niemand is' maar door de lokale bevolking wel al generaties lang wordt gebruikt.

Landgrab en ontbossing

Nederlandse investeerders spelen bij het 'aankopen' van landbouwgrond elders in de wereld een belangrijke rol. Nederland staat, als het gaat om de hoeveelheid aangekocht landareaal, op de tiende plaats, achter de VS, China en de Verenigde Arabische Emiraten. Het financiële bestel heeft een groot aandeel in de verstrekte leningen. In een recent rapport van FERN, een NGO die zich richt op de sociale en ecologische rechtvaardigheid in het beleid van de EU, staan de drie Nederlandse grootbanken (Rabobank, ING en ABN Amro) met een leenbedrag van ruim 3 miljard dollar in de top10 van financiers van projecten waarbij *landgrab* en ontbossing aan de orde zijn. Het Nederlandse ambtenarenpensioenfonds ABP staat in de EU te boek als de derde grootste institutionele belegger op dit gebied. Het probleem speelt eveneens in de EU zelf. In een rapport opgesteld in opdracht van het Europese parlement (2015) staat dat een groot deel van de Europese landbouwgrond feitelijk in handen is van banken. Rabobank zou bijvoorbeeld via zeventien bedrijven in Polen en Roemenië investeren in de aankoop van grond, waarbij investeerders een jaarlijks rendement van 8 tot 9 % wordt beloofd, speculerend op de verwachte stijging van de grondprijzen. Volgens het FERN-rapport verzwakken deze ontwikkelingen de sociaaleconomische en ecologische vitaliteit van het landelijk gebied.

Natuurlijk is de rol van geldschepping hier maar een deel van →

—Klaas van Egmond is hoogleraar Geowetenschappen (in het bijzonder Milieukunde en Duurzaamheid) aan de Universiteit Utrecht, en adviseur van de Triodos bank. Van 2004 tot 2008 was hij directeur van wat nu het Planbureau voor de Leefomgeving heet, en van 2012 tot 2016 kroonlid van de SER.

— De crisis van 2008 herhaalt zich onvermijdelijk omdat het financiële bestel niet is veranderd

het probleem: dit soort projecten kan ook worden gefinancierd met bestaand geld, bijvoorbeeld via investeringsfondsen, individuele handelaren en *private equity* fondsen, die dan maar hun eigen verantwoordelijkheid moeten nemen. Maar het kan niet de bedoeling zijn om voor dit soort investeringen het instrument van geldschepping te gebruiken. Gezien de enorme uitdagingen waar we de komende decennia voor staan, is er alle reden om die fundamentele en destabiliserende weeffout in het huidige maatschappelijke bestel ongedaan te maken en de taak van geldschepper te leggen daar waar deze thuishoort: bij de overheid.

De bank als geldschepper

In het Europese Verdrag van Maastricht uit 1992 werd echter vastgelegd dat overheden het recht op geldschepping verloren. Dit betekent dat 97% van het nu circulerende geld is gecreëerd door private banken en dat tegenover al dit geld evenzoveel schulden staan. Een bank creëert namelijk nieuw geld 'uit het niets' door een lening uit te schrijven, bijvoorbeeld voor een hypotheek of een bedrijf (zie toelichting op p. 24, red.). Op deze manier hebben Nederlandse banken de afgelopen 25 jaar meer dan 700 miljard euro gecreëerd en in omloop gebracht, zo blijkt uit de cijfers van De Nederlandse Bank. Klanten die geld lenen van de bank, bijvoorbeeld voor een hypotheek, betalen meer rente dan spaarders bij diezelfde bank voor hun spaargeld ontvangen; het verschil, de zogeheten 'spread', is de winst voor de bank.

Wanneer banken leningen verstrekken, wordt daarvoor dus (voor

een belangrijk deel) geen bestaand geld gebruikt maar nieuw geld gemaakt. Daardoor ontstaat er geen schaarste op de geldmarkt. De rente gaat dus niet omhoog en door de toestroom van nieuw geld juist eerder omlaag. Er is dus geen sprake van marktwerking. De op die manier gemakkelijk verstrekte leningen met de lage rentepercentages drijven de huizenprijzen op, waardoor er nog hogere hypotheekleningen worden verstrekt. Het vele geld dat daarmee in omloop wordt gebracht, zoekt zijn weg naar andere beleggingen, zoals aandelen, wat de indruk wekt dat het goed gaat met de economie. Ook gaat het nieuwe geld naar nieuwe keukens en boten waardoor de consumptie toeneemt en de economie daadwerkelijk groeit, zij het ten koste van een enorme schuldopbouw. Deze vicieuze cirkel leidt tot steeds hogere vastgoed- en aandelenprijzen, tot het moment dat het deel van de potentiële kopers die het niet meer kan betalen groter wordt, huizen langer te koop staan en het vertrouwen in steeds verder stijgende prijzen terecht begint te tanen. De 'euforische' stemming slaat om en de economie stort in. Dit 'procyclische' systeem levert de huidige 'hollen en stilstaan' (zogeheten *boom-bust*) economie op, doordat geld door de private banken op het verkeerde moment wordt gecreëerd en in omloop gebracht. De grafiek op deze pagina toont het Nederlandse Bruto Binnenlands Product (BBP) zoals dat op basis van een door ons ontwikkeld rekenmodel is berekend over de periode 1950-2050 (van Egmond en de Vries, 2018). Het model beschrijft de wisselwerking tussen de economie

en het financiële bestel. Het economische deel simuleert de economische ontwikkeling in afhankelijkheid van investeringen, productie, consumptie en loon- en prijsontwikkeling. Het financiële deel beschrijft de hierbij behorende geldstromen tussen categorieën consumenten, bedrijven, banken en overheid.

Zoals het model laat zien, herhaalt de crisis van 2008 zich onvermijdelijk in de toekomst omdat het financiële bestel sindsdien niet of nauwelijks is veranderd. Volgens hetzelfde procyclische mechanisme zullen zich dus opnieuw crisissituaties voordoen. De economische groei sinds 1950 betreft overigens maar voor een deel 'echte' groei omdat er veel meer geld is gecreëerd dan nodig was om het prijsniveau constant te houden. Het prijsniveau (exclusief de huizenprijzen) is negen keer zo hoog geworden, wat neerkomt op een gerealiseerde, gemiddelde geldontwaarding (inflatie) van bijna 4 % per jaar. Van de door Centrale Banken beoogde prijsstabiliteit is dus niet veel terecht gekomen. Terwijl banken voor de crisis te veel geld hebben gecreëerd en in omloop hebben gebracht, doen ze dat na de crisis juist te weinig, omdat in de dalende markten de commerciële risico's daarvoor te groot zijn.

Banken: privaat bij winst, publiek bij verlies

Om verschillende redenen is het huidige bestel volstrekt ongeschikt voor het realiseren van de noodzakelijke maatschappelijke veranderingen.

In de eerste plaats hebben door het instabiele karakter van het huidige

€2000

€1500

€1000

€500

miljard €

€0

1950

1975

geldstelsel ingrijpende maatschappelijke veranderingen vrijwel geen kans van slagen. Op grond van eerdere ervaringen valt niet te verwachten dat er in tijden van crisis financiële ruimte zal zijn voor bijvoorbeeld de energietransitie die minstens vijf miljard euro per jaar kost. Bovendien zullen opnieuw enorme bedragen worden opgeëist om banken te redden. Deze claims steunen voor een belangrijk deel op het feit dat, afgezien van de geldschepping, ook de (aanvankelijk publieke) betalingsinfrastructuur volledig in handen is gekomen van banken. De noodzaak om deze private infrastructuur overeind houden, is tijdens de crisis van 2008 als belangrijk argument aangevoerd om de banken te redden. Daarmee zijn publieke en private verantwoordelijkheden en risico's door elkaar gaan lopen; banken zijn privaat in geval van winst en publiek in geval van verlies. Uit modelberekeningen blijkt in de tweede plaats dat de al geringe stabiliteit van het huidige financieel-economische bestel verder afneemt naarmate de kosten voor grote maatschappelijke transitie toenemen. Wanneer bijvoorbeeld milieukosten worden doorberekend in de prijzen, worden goederen en diensten duurder, neemt de vraag af en wordt het risico op sterke economische terugval groter. Daarbij is dan al reke-

ning gehouden met een verschuiving van de maaksector naar de (minder materiaal- en dus minder milieu-intensieve) dienstensector. In het huidige geldstelsel, waarin niet de overheid maar de private banken het geld scheppen, loopt de overheid enorme bedragen mis die juist gebruikt kunnen worden om de genoemde grote transitie te kunnen betalen.

Afgezien van deze grote maatschappelijke kostenposten is het financieel bestel in zijn huidige omvang in de derde plaats contraproductief voor de economische groei. Volgens onder meer een IMF-publicatie uit 2012 is de bijdrage aan de economische groei het grootst bij een schuldumfang die kleiner is dan het BBP, om bij verdere groei weer af te nemen. In Nederland bedraagt deze omvang al meer dan twee maal het BBP en is daarmee al zo groot, dat (per saldo) nog nauwelijks sprake is van bijdrage aan de groei. Met andere woorden: wanneer eenmaal in basale financiële diensten zoals hypotheekverstrekking en bedrijfsleningen is voorzien, →

Bruto Binnenlands Product

in miljarden euro's per jaar

Dit model is een weergave van de Nederlandse economie, gereconstrueerd door een rekenmodel (BBP). De doorgetrokken lijn geeft de gereconstrueerde ontwikkeling van het Bruto Binnenlands Product weer tot nu toe en daarna de verwachte ontwikkeling wanneer het huidige financiële bestel

wordt gecontinueerd. De gestippelde lijnen geven het alternatief weer waarin het geldstelsel na de crisis van 2008 is hervormd en de overheid het geld schuldvrij schept; zonder inflatie (onderste stippellijn) en in de situatie waarin 2% inflatie politiek wenselijk wordt geacht.

Hoe banken geld scheppen

Onze munten en bankbiljetten worden gemaakt in opdracht van de centrale bank. De overgrote meerderheid van het geld bestaat tegenwoordig echter niet in de vorm van munten en biljetten, maar in de vorm van direct opvraagbare eurotegoeden bij banken. Commerciële banken giraal geld scheppen. Zij doen dit door het verlenen van krediet aan bedrijven en huishoudens, zoals hypotheek en andere vormen van (persoonlijke) leningen. Door deze kredietverlening wordt minstens 95% van het geld gecreëerd door de commerciële banken met een officiële toestemming van de centrale bank.

Bezittingen

De bankbalans hiernaast maakt dit duidelijk. Op de balans van een bank staan alle bezittingen (activa of assets) en alle verplichtingen (passiva of liabilities) van de bank. Zoals de term balans al aangeeft, moeten deze altijd aan elkaar gelijk zijn. Dat is een boekhoudkundige wet. Verandert er aan de ene kant van de balans iets, dan moet dat ook aan de andere kant in gelijke mate het geval zijn. De 'bezittingen' van een bank

zijn die activiteiten waar de bank aan verdient: de leningen die zijn verstrekt aan huishoudens en bedrijven waarover de bank rente ontvangt, staatsobligaties die de bank bezit en de reserves die de bank aanhoudt bij de centrale bank. Deze reserves zijn de bezittingen die de bank het minst opleveren. De centrale bank betaalt de laagste rente. Daarom zal een bank er zo min mogelijk van op zijn balans willen hebben, niet veel meer dan het wettelijk minimum.

Verplichtingen

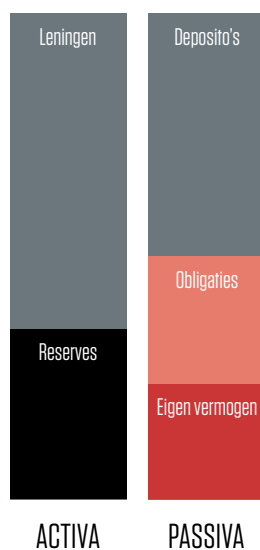
De verplichtingen van een bank betreffen zaken die de bank geld kosten. Het is de financiering van de bank. Daarvoor betaalt de bank de verstrekkers een vergoeding. Dat is het geld op betaal- en spaarrekeningen (deposito), het vreemde vermogen dat de bank zelf heeft geleend (zoals obligaties) en het eigen vermogen van de bank. Het eigen vermogen van de bank is het geld dat aandeelhouders in de bank hebben gestopt via de aankoop van nieuwe aandelen en door een deel van de winst niet als dividend uit te keren maar in de bank te laten (de ingehouden winst).

Alleen bij vraag

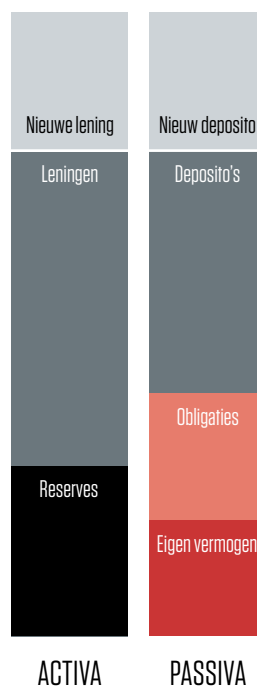
De bankbalans laat de geldhoeveelheid zien voor en na de geldschepping door het verstrekken van een lening. De geldhoe-

veelheid neemt toe als er een nieuwe lening wordt verstrekt. Op de bankbalans verschijnt dan zowel aan de bezittingen- als aan de verplichtingen zijde een gelijk bedrag. De lening is een bezitting voor de bank waarover deze rente ontvangt. Aan de verplichtingenkant verschijnt een extra deposito, een hoger bedrag op de betaalrekening van de persoon die de lening is aangegaan. Dat kan een persoon zijn die een hypotheek neemt, of een bedrijf dat een lening aangaat. Normaliter komt het overgrote deel van het geld via de kredietverlening van private banken op de wereld. De centrale bank brengt alleen munt- en briefgeld in omloop indien er vraag naar is.

Bankbalans VOOR de geldschepping

Bankbalans NA de geldschepping

— Hervorming van het financiële systeem is voorwaarde voor een meer duurzame samenleving en een circulaire economie

levert het huidige financiële bestel voor de samenleving behalve risico's weinig of niets meer op en kost het alleen maar geld.

Zonder hervorming geen duurzaamheid

Tegen deze achtergrond is hervorming van het financiële systeem een voorwaarde voor een meer duurzame samenleving en een circulaire economie. Die hervorming komt neer op het einde van de vervlechting van private en publieke functies binnen het geldstelsel. Alleen zo kan voldoende economische stabiliteit worden bereikt om aan de genoemde uitdagingen het hoofd te bieden. Een dergelijke publiek-private ontvlechting draait om twee elementen:

- Er komt weer een *publieke betalingsinfrastructuur*, overeenkomstig het publieke karakter van het spoorwegenet en het hoogspanningsnetwerk voor elektriciteit, en een publiek verankerde (spaar) bank waar burgers op een veilige manier hun geld kunnen stallen.
- *Geldschepping* wordt weer het principiële recht en de plicht van de overheid. De bovengenoemde nadelen van het huidige financiële bestel worden dan omgezet in voordelen. De overheid schept het geld niet wanneer dat commercieel aantrekkelijk is, maar wanneer het economisch nodig is. De hoeveelheid geld kan worden vergroot door geldschepping en omgekeerd worden ingekrompen door belastingheffing. De huidige manier van het sturen van de economie via de rente is veel te indirect, werkt bij 0 % rente niet meer en wetenschappers betwijfelen of die sturing ooit heeft gewerkt.

De ontwikkeling van het prijsniveau is bepalend voor de hoeveelheid te

scheppen geld. Door meer geld te scheppen wanneer bij een stagnerende economie het prijsniveau daalt, wordt die economie op Keynesiaanse wijze – dus door extra overheidsinvesteringen – gestimuleerd. Op die manier wordt het prijsniveau constant gehouden. Alternatief kan, indien dat politiek gewenst is, naar bijvoorbeeld 2 % inflatie worden gestreefd, een getal dat doorgaans gezien wordt als een niveau van inflatie waardoor de economie voldoende wordt gestimuleerd. Door geld op het juiste moment ('anticyclisch') in omloop te brengen, kan de economie zich stabiel ontwikkelen, zoals weergegeven in de grafiek. In het rekenmodel blijft dankzij dit mechanisme de economische ontwikkeling ook bij sterk toenemende (milieu-) transitiekosten stabiel.

De hoeveelheid geld die jaarlijks moet en mag worden gecreëerd, hangt in dit nieuwe bestel dus uitsluitend af van de economische ontwikkeling (prijsniveau) en wordt vastgesteld door een onafhankelijke financiële macht, vergelijkbaar met de onafhankelijke rechterlijke macht. De zorg van critici dat politici zich niet zouden kunnen beheersen bij het scheppen van geld, wordt daarmee afdoende weggenomen. Overigens was het in het verleden in de westerse wereld niet de overheid, maar waren het de private banken die te veel geld creëerden, vooral sinds de liberalisering van de jaren '80 en '90.

De onafhankelijk vast te stellen geldhoeveelheid kan door de overheid bijvoorbeeld worden gebruikt voor de transitie naar duurzaamheid. Afhankelijk van het politiek gewenste inflatieniveau gaat het daarbij om bedragen van tientallen miljarden euro's per jaar. Tegenover dit door de overheid gecreëerde en in omloop gebrachte geld staat geen schuld: →

Literatuur

Benes, J en M. Kumhof (2012)

The Chicago Plan revisited.

Working paper 12/202 IMF

Bezemer, D., Grydaki, M.,

Zhang, L., (2014). *Is Financial Development Bad for Growth?*

Economic Inquiry.

Egmond, N.D. van, en B.J.M

de Vries (2018) *Modeling the dynamics of the financial-economic system:*

A: Understanding the current 'money as debt' crisis

B: exploring the 'debt free money' alternative Submitted for publication in the Journal on Banking, Finance and Sustainable Development.

Vooralsnog: www.SustainableFinanceLab.nl en www.KlaasvanEgmond.nl

Policy Department B Structural and Cohesion Policies

(2015) *EU Agriculture and Rural Development. Extent of Farmland Grabbing in the EU;*

www.europarl.europa.eu/studies.

FERN (2016) *Financing Land*

grabs and Deforestation; the role of EU-banks and investors; www.fern.org

IMF-working paper WP/12/161, (2012) *Too much Finance?* p42

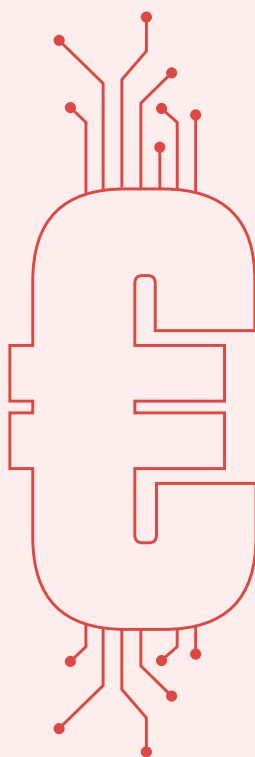
Werner R.A. (2012). *Towards a new research programme on 'banking and the economy' - Implications of the Quantity Theory of Credit for the prevention and resolution of banking and debt crises.* International Review of Financial Analysis 25(2012)1-17

het is 'schuldvrij' geld. Politiek kan worden besloten om een deel van het geld te gebruiken voor het terugbetalen van de staatsschuld.

Ook in het alternatieve bestel kunnen zich nog crises voordoen, maar die kans is zeer veel kleiner dan in de huidige situatie: het nieuwe anticyclische systeem is wezenlijk gericht op het dempen van de natuurlijke schommelingen op de geldmarkt en niet meer op het versterken ervan. In de tweede plaats kunnen in het nieuwe stelsel risico's niet meer worden afgewenteld op de belastingbetaler; iedereen draagt nu zijn eigen risico. In de derde plaats gaat het rentemechanisme weer functioneren. De prijs van geld wordt weer afhankelijk van de vraag naar geld, wat nu door private schepping van nieuw geld maar ten dele het geval is.

Nieuw elan voor Europa

Het door verschillende modelberekeningen onderbouwde voorstel voor hervorming van het geldstelsel is ook praktisch goed uitvoerbaar. Banken worden, op basis van hun zeer specifieke risico-expertise, maatschappelijk relevant als makelaars op de financiële markten. Ook de overige wijzigingen in het bestel zijn goed te overzien. Het *Quantitative Easing* programma van de Europese Centrale Bank, waarbij jarenlang maandelijks 80 miljard euro werd gecreëerd, lijkt al sterk op het hier bepleite model zoals dat in de EU (of een deel daarvan) zou kunnen worden geïmplementeerd. Alleen zou het gecreëerde geld dan niet in het financiële bestel moeten worden gepompt, met alle perverse effecten van dien, maar op de hier beschreven manier besteed moeten worden in de echte economie, bij voorkeur in een duurzame richting. Het zou Europa nieuw elan geven. X

Geld in het digitale tijdperk

Het huidige financieel-monetair systeem is structureel instabiel en valt ten prooi aan overregulering. Daarnaast werkt het duurzaamheidsambities zoals de energietransitie tegen. De opkomst van digitale technologieën als internet, blockchain, *smart contracts* en big data maken het mogelijk om het systeem fundamenteel anders in te richten. Een publiek digitaal geldstelsel vormt een antwoord op de belangrijkste problemen.

door MARTIJN JEROEN VAN DER LINDEN

Bankieren is de afgelopen eeuwen uitgegroeid van een bedrijfsmodel tot de basis van ons financieel-monetair systeem, en heeft bovendien een cruciale rol gespeeld in de economische ontwikkeling. Doordat banken geldtegoeden scheppen als onderdeel van het proces van kredietverlening, is de geldhoeveelheid losgekoppeld geraakt van de hoeveelheid edelmetalen. Dit heeft gezorgd voor economische groei. Bovendien hebben geldtegoeden het verplaatsen van geld over en betaling op afstand eenvoudiger gemaakt. Bankieren heeft ons dus veel gebracht.

Financiële alchemie

Aan geldtegoeden kleeft echter ook een groot nadeel: ze zijn instabiel. Geldtegoeden zijn verplichtingen van de uitgevende bank en dus *by design* verbonden aan bankbezittingen, voornamelijk leningen. Soms verandert – om wat voor reden dan ook – de waardering van deze bankbezittingen, wat een zogeheten *bank run* kan veroorzaken waarbij rekeninghouders massaal hun tegoeden claimen bij de bank. In 2008 leidde een run op (schaduw)banken (bijna) tot de ineenstorting van het financiële systeem. Schaduwbanken vallen buiten het reguliere toezicht. Zij financieren zich met geldmarktinstrumenten zoals geldmarktfondsaandelen, en bezitten onder andere gesecuritiseerde (bank)leningen: leningen die zijn doorverkocht aan andere financiële instellingen.

Uitgevers van geldtegoeden en sommige geldmarktinstrumenten beloven deze claims altijd op aanvraag één-op-één in te wisselen voor bankbiljetten of geldtegoeden van een andere bank. Deze belofte wordt ook wel ‘contractuele liquiditeit’ genoemd. Contractuele liquiditeit zorgt ervoor dat geldtegoeden ook daadwerkelijk

gebruikt kunnen worden als geld, maar is tegelijkertijd een bron van instabiliteit. Niet in alle situaties kunnen geldtegoeden namelijk ingewisseld worden, zoals in 2008 wederom duidelijk werd. De voormalig gouverneur van de Bank of England Mervyn King (2016) noemt het idee dat altijd omwisselbare geldtegoeden langetermijninvesteringen kunnen financieren ‘financiële alchemie’.

De instabiliteit van geldtegoeden en het procyclische karakter van bancaire geldschepping (zie het artikel van Klaas van Egmond dit dossier) zorgt ervoor dat sinds de opkomst van banken systeemcrises altijd op de loer liggen. Een systeemcrisis verschilt fundamenteel van een crisis in een markt (tulpenbollen) of een sector (IT-bedrijven). Schommelingen horen bij markteconomieën. Systeemcrises bedreigen echter het gehele financieel-monetair systeem en hebben verstrekkende economische en niet-economische gevolgen. Zo heeft de laatste financiële crisis bijgedragen aan de opkomst van het populisme. Het redden van banken en de daaropvolgende bezuinigingen heeft volgens Martin Wolf (2014) en Adam Tooze (2018) geleid tot wantrouwen in financiële en bestuurlijke elites en de kansen voor populistische vergroot.

Morele risico's

Het tweede probleem van het huidige financieel-monetaire systeem, nauw verwant aan het eerste, is de overregulering. Om te voorkomen dat kredietproblemen leiden tot problemen in het monetaire systeem zijn de afgelopen eeuwen diverse publieke vangnetten voor private banken geïmplementeerd. De twee belangrijkste zijn centrale banken, die in uiterste nood liquiditeit verstrekken aan private banken tegen onderpand, en depositogarantiestelsels die deposito's →

—Martijn Jeroen van der Linden is Lector New Finance aan de Haagse Hogeschool en PhD-kandidaat aan de TU Delft (afdeling Economics of Technology and Innovation).

— *Too big to fail*-banken weten dat ze altijd gered zullen worden. Dat is een bron van morele risico's

28

DE HELING • NR 4 2018

Indeling Geldsoorten

Geld kan worden ingedeeld op basis van vier karakteristieken:

1 De juridische basis

Geldobjecten (bezit) versus geldtegoeden (claims)

2 De uitgever

Publiek versus privaat

3 De vorm

Materieel versus immaterieel

4 De toegankelijkheid

Universeel versus beperkt.

Nieuw model

Voorstel voor een financieel-monetair systeem in het digitale tijdperk:

1 Een publiek monetair systeem op basis van materieel en *digitaal* geld

2 Een privaat financieel systeem op basis van effecten.

tot een bepaald bedrag garanderen indien een bank failliet gaat (tot €100.000 in eurolanden). De omvang van beide vangnetten is in de loop van de tijd bovendien steeds verder uitgebreid. Daarnaast zijn er impliciete garanties. Zo weten *too big to fail*-banken dat ze altijd gered zullen worden. Deze vangnetten maken het financieel-monetair systeem veiliger, maar zijn ook een bron van morele risico's. Banken zijn geneigd meer risico's te nemen, en verzekerde rekeninghouders zijn over het algemeen niet meer geneigd om banken te controleren. Middels regelgeving en toezicht, zoals regelgeving voor bonussen, trachten overheden morele risico's te reduceren. Het gevolg is dat banken risicovolle activiteiten verplaatsen naar landen met minder strengere regels. Om dit in te perken, zijn weer nieuwe regels nodig. Zo is een vicieuze cirkel van toenemende complexe regulering ontstaan. Rechtsgeleerde Morgan Ricks (2016) stelt dat huidige wet- en regelgeving nauwelijks te begrijpen is, laat staan te onderwijzen.

2795 pagina's regelgeving

Ook in de nasleep van de financiële crisis van 2007 tot 2009 is vooral gekozen voor meer regulering en toezicht. De Bank of International Settlements (BIS), de bank van de centrale banken, publiceerde de afgelopen tien jaar 2.795 pagina's nieuwe regelgeving. Deze BIS-regels worden na publicatie omgezet in nationale wet- en regelgeving. Inmiddels bedraagt de hoeveelheid regels letterlijk meer dan tienduizend pagina's in diverse landen. Volgens de Boston Consultancy Group moeten mondiaal opererende banken per dag ongeveer 200 wijzigingen doorvoeren. De grote vraag is of het systeem veiliger wordt van deze hoeveelheid complexe regels.

Complexe regelgeving heeft diverse nadelen. Zo wordt toetreding tot de markt steeds lastiger, dreigen kleine spelers zoals Triodos te bezwijken onder de regeldruk en nemen kosten toe bij zowel toezichthouders als bij banken. De grote hoeveelheid regels lijkt de oligopolistische marktstructuur van de bancaire sector in diverse landen te versterken. In Nederland was het marktaandeel van de drie grote banken in 2017 84%. Bovendien raken publieke en private taken en verantwoordelijkheden steeds verder vervlochten. Zo debatteren politici tegenwoordig over regels voor beloningen van individuele private bankiers – zoals in het geval van Ralph Hamers, de CEO van ING.

Daarnaast maken digitale technologieën het steeds eenvoudiger om wet- en regelgeving te ontwijken. In het digitale tijdperk zijn geld en leningen zeer mobiel geworden. Securitisa-tie, een van de technieken gebruikt in het schaduwbankieren, was in het verleden tijdrovend. Met behulp van digitale technologieën kunnen leningen tegenwoordig zeer eenvoudig gekocht, verpakt en verhandeld worden. De realiteit is dat bankieren in het digitale tijdperk steeds vaker over een serie van aaneengeschaalde balansen loopt. De focus op individuele bankbalansen is in feite achterhaald, waardoor financiële regulering steeds moeilijker wordt.

Samenvattend: het huidige monetaire systeem is intrinsiek instabiel omdat het op geldtegoeden gebaseerd is, en het financiële systeem is overgereguleerd, wat leidt tot diverse problemen en digitale technologieën lijken de huidige wet- en regelgeving te ondermijnen.

Vier soorten geld

Digitale technologieën bieden echter mogelijkheden om het financieel-mo-

netair systeem significant te veranderen. Deze kansen kunnen begrepen worden door onderscheid te maken tussen verschillende geldsoorten. De economische wetenschap kent een dergelijk onderscheid niet. Een mogelijke reden voor dit tekort is dat de dominante neoklassieke economische theorie geld als iets neutraals ziet. Doorgaans leggen economen geld uit aan de hand van vier functies: ruilmiddel, rekeneenheid, opspottmiddel en betaalmiddel. Economen kijken dus vooral naar wat geld *doet* en besteden relatief weinig aandacht aan de vraag wat geld *is*. In de economische praktijk komen echter meerdere geldsoorten voor met verschillende voor- en nadelen.

Centrale bankiers rapporteren wel over die verschillen. De Europese Centrale Bank (ECB) onderscheidt drie geldhoeveelheden: M1, M2 en M3. M1 bestaat uit cash in omloop en kort termijndeposito's. M2 omvat M1 plus langeretermijndeposito's. M3 omvat M2 plus geldmarktinstrumenten. De ECB classificeert geldsoorten echter alleen voor beleidsdoeleinden, en niet om de verschillende karakteristieken van geld te begrijpen.

Om historische, hedendaagse en toekomstige geldsoorten echt goed te begrijpen en te kunnen beoordelen, ontwikkel ik in mijn proefschrift een taxonomie van geldsoorten, oftewel een indeling van geldsoorten op basis van karakteristieken. Ik onderscheid er vier (zie kader op pagina 28).

Met behulp van deze indeling kunnen de verschillen tussen bestaande geldsoorten beter in kaart worden gebracht. Bankdeposito's zijn bijvoorbeeld beperkt toegankelijke, immateriële geldtegoeden uitgegeven door private banken, bankbiljetten zijn universeel toegankelijke, materiele, publieke geldobjecten, en *cryptocurrencies* zoals de Bitcoin zijn universeel

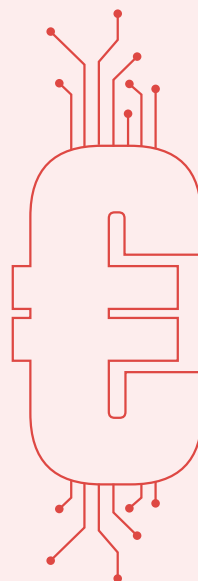
toegankelijke, immateriële, private geldobjecten. Daarnaast helpt de indeling om de mogelijkheden van nieuwe geldsoorten te begrijpen. Digitale technologieën bieden vandaag de dag de mogelijkheid om universeel toegankelijke immateriële publieke geldobjecten te introduceren. Dit is een vorm van geld die nog niet eerder heeft bestaan.

Nieuw stelsel: digitaal geld en effecten

In mijn proefschrift ontwikkel ik vervolgens een model voor het financieel-monetair systeem in het digitale tijdperk (zie kader op pagina x.)

Het model dat ik voorstel is gebaseerd op ideeën uit het zogeheten 'Chicago Plan'. Economen als Frank Knight en Irving Fisher (1935) stelden in de jaren dertig voor publieke en private taken en verantwoordelijkheden te ontvlechten. Dit is ook de essentie van mijn model. Het monetaire systeem (geldscheping en betaalinfrastructuur) is publiek, dus in handen van een onafhankelijke overheidsinstantie. Het financiële systeem (financiële bemiddeling en risicobeheer) is privaat, dus geen taak van de overheid. Hieraan voeg ik het gebruik van digitale technologieën toe, iets dat in de jaren dertig van de vorige eeuw uiteraard niet aan de orde was.

Tegenwoordig maken digitale technologieën het verplaatsen van en betalen met geldobjecten over afstand mogelijk. Hierdoor zijn banken voor het monetaire gedeelte niet meer nodig. We kunnen nu digitale geldtegoeden van private banken vervangen door publieke digitale geldobjecten. Het voordeel van een geldstelsel gebaseerd op geldobjecten in plaats van tegoeden is dat het van nature stabiel is. Een stabiel geldstelsel maakt het vervolgens →

— Momenteel komt sparen in feite neer op investeren in een bank. De meeste rekeninghouders weten echter niet waarin ze investeren

mogelijk financiële regulering te versimpelen.

Monetaire autoriteit

In het model beheert een monetaire autoriteit namens en voor de burgers de materiele en digitale hoeveelheid geld. Deze monetaire autoriteit kan op verschillende manieren worden ingericht, bijvoorbeeld op basis van de manier waarop geld in omloop komt. Dit kan via overheidsbestedingen, zoals Klaas van Egmond voorstelt, of via een burgerdividend. Een publiek digitaal geldstelsel maakt het mogelijk geld op het allerlaagste niveau in omloop te brengen, simpelweg via het plussen van de rekeningen van alle burgers met een gelijk bedrag. Eventueel kan met behulp van *smart contracts*, oftewel geprogrammeerde afspraken, worden vastgelegd dat nieuw geld alleen kan worden gebruikt om nieuwe effecten te kopen; nieuw geld wordt zo aan nieuwe bedrijvigheid gekoppeld.

Daarnaast maken digitale technologieën het mogelijk contractuele liquiditeit, dus de garantie dat geldgoeden altijd één-op-één kunnen worden ingewisseld voor fysiek geld, te vervangen door marktliquiditeit. Banken gaan net als andere financiële tussenpersonen geld aantrekken middels de uitgifte van aandelen en obligaties. Deze effecten zijn verhandelbaar tegen een marktprijs en leggen dus geen claim op de uitgever (de bank), zoals bankdeposito's nu. In het digitale tijdperk zijn enkel een telefoon en internetverbinding nodig om effecten real time te verhandelen. Digitale effecten bieden dus liquiditeit.

In een dergelijk systeem komen risico en beloning op één lijn te liggen, en is toezicht op financiële tussenpersonen veel eenvoudiger en effectiever. De focus komt te liggen op financieel toezicht: transparantie,

het inzichtelijk maken van risico's, fraudebestrijding. Iedere financiële tussenpersoon publiceert een prospectus (banken hebben hier momenteel een uitzonderingspositie) en rapporteert haar resultaten. Dit kan real time dankzij digitale technologieën. Ook over ecologische en sociale waarden wordt gerapporteerd.

Kernwapenproducenten

In een dergelijk financieel systeem wordt investeren een bewuste(re) keuze. Momenteel komt sparen in feite neer op investeren in een bank. De meeste rekeninghouders weten echter niet waarin ze investeren. Uit recent onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat negen van de tien klanten van ING niet weten dat de bank leningen verstrekt aan kernwapenproducenten en dat driekwart dit onjuist vindt. In een hervormd systeem kan geld zowel in materiële als digitale vorm worden gespaard, of kunnen digitale effecten van financiële tussenpersonen worden gekocht. Deze tussenpersonen zijn verplicht te vertellen waarvoor zij het geld gaan gebruiken en rapporteren over de resultaten. Geld staat stil (in materiele of digitale vorm) of je koopt bewust verhandelbare effecten. Hierdoor verbetert marktwerking. De focus op financieel toezicht helpt bovendien risicobeheer te verbeteren.

Een publiek digitaal geldstelsel levert daarnaast diverse andere mogelijkheden op. Een voorbeeld is het real time innen van BTW middels *smart contracts*. Bij aankoop van een product of dienst wordt direct verrekend.

Politiek vraagstuk

Wetenschappers kunnen monetaire hervormingsvoorstellen en modellen ontwikkelen, maar het zijn uiteindelijk democratische gekozen

politici die besluiten over de inrichting van het financieel-monetair systeem. Zij bepalen het mandaat van de banken en andere financiële instellingen en de geldsoort(en) die voor belastingen worden geaccepteerd. De digitalisering van geld gaat hoe dan ook tot veranderingen leiden en een visie van politieke partijen op de toekomst van het geldstelsel is noodzakelijk.

Sinds 2016 onderzoeken diverse centrale banken *central bank digital currency* (CBDC), oftewel digitaal geld uitgegeven door centrale banken. De Riksbank (2018) kondigde recent aan in 2019 te gaan experimenteren met 'e-krona' omdat het gebruik van fysiek geld snel afneemt in Zweden. Ook hier geldt dat definitieve implementatie een politieke keuze is. Hoewel CBDC lijkt op een publiek digitaal geldstelsel, zijn er cruciale verschillen. In het geval van CBDC vormt een balans de basis, net als in het huidige geldstelsel. Geld is alleen een tegoed van de centrale bank in plaats van een tegoed van een commerciële bank. In het hierboven voorgestelde model is geld niet langer een tegoed maar een object. Een fundamenteel probleem van de meeste CBDC-voorstellen is dat contractuele liquiditeit niet wordt oplost en een *bank run* – in digitale vorm – waarschijnlijk zelfs makkelijker wordt. Recent onderzoek van de Bank of England beweert het probleem van contractuele liquiditeit te ondervangen met ontwerpprincipes. Het is echter waarschijnlijk dat fundamentele verandering van het financieel-monetair systeem meer oplevert.

Diverse economen hebben er al op gewezen dat verandering van het financieel-monetair systeem vooral een politiek probleem is. Zo was Milton Friedman in de jaren '80 "very

sceptical . . . that there is any political possibility of achieving one hundred percent reserves". Lobby's en gevestigde ideeën zijn hier de voornaamste oorzaken van. Bankiers en aan banken gerelateerde economen doen alsof de economie instort als het financieel-monetair systeem wordt aangepast en zetten alternatieven weg als radicaal. Een fundamentele verandering is echter niet per definitie radicaal. Het lijkt zelfs redelijk te stellen dat het radicaal is om een instabiel monetair systeem en een overgereguleerd financieel systeem in stand te houden. De huidige inrichting botst met zowel democratische als marktprijncipes. King (2016) stelt dat het veel zegt over de irrationaliteit van een samenleving om haar financieel-monetair systeem te baseren op alchemie en roept op tot een intellectuele revolutie. Daarnaast vraagt digitalisering om actie. Digitale technologieën maken het mogelijk voorbij alchemie te gaan en een digitale vorm van contant geld te introduceren.

Niet radicaal maar rationeel

Politieke partijen van alle gezindten moeten beseffen dat een nieuwe financiële crisis binnen het huidige systeem onvermijdelijk is. Meer of strenger toezicht is geen oplossing. Voor echte veranderingen in de financiële sector, en om ruim baan te geven aan duurzaamheidsdoelstellingen zoals de energietransitie, kunnen politici niet om een fundamentele verandering van het geldstelsel heen. Dit is niet radicaal maar rationeel. Het afnemend gebruik van fysiek geld en voorstellen als de e-krona en CBDC laten zien dat verandering eraan komt. Het is hoog tijd het financieel-monetair systeem te updaten naar het digitale tijdperk. ✕

Literatuur

Admati, A.R. (2016). It takes a village to maintain a dangerous financial system. Hoofdstuk in Herzog, L. (ed.) (2016). *Just Financial Markets? Finance in a Just Society*. Oxford: Oxford University Press. Beschikbaar op: <http://bankersnewclothes.com/wp-content/uploads/2016/06/Takes-a-Village-May-2016.pdf>

Bjerg, O. (2017). Designing new money – the policy trilemma of central bank digital currency. *Copenhagen Business School Working Paper*, juni.

Graeber, D. (2014 [2011]). *Debt: The First 5,000 Years*. New York: Melville House.

King, M. (2016). *The End of Alchemy: Money, Banking and the Future of the Global Economy*. Londen: Little, Brown.

Knight, F., G. Cox, A. Director, P. Douglas, A. Hart, L. Mints, H. Schultz en H. Simons. (1933). Memorandum on Banking Reform. Franklin D. Roosevelt Presidential Library, President's Personal File 431, March 1933. Opnieuw gedrukt in Phillips, R.J (2015 [1995]). *The Chicago Plan & New Deal Banking Reform*. Milton Park/New York: Routledge, 191-199.

Kumhof, M., en C. Noone (2018). Central bank issued digital currencies – design

principles and balance sheet implications. *Bank of England Staff Working Paper* 725.

McMillan, J. (2014). *The End of Banking: Money, Credit, and the Digital Revolution*. Zurich: Zero/One Economics.

Phillips, R.J. (2015 [1995]). *The Chicago Plan & New Deal Banking Reform*. Milton Park/New York: Routledge.

Reinhart, C.M., and K.S. Rogoff (2013). Banking crises: an equal opportunity menace. *Journal of Banking & Finance* 37: 4557-4573.

Ricks, M. (2016). *The Money Problem: Rethinking Financial Regulation*. Chicago/Londen: The University of Chicago Press.

Tooze, A. (2018). *Crashed: How a Decade of Financial Crisis Changed the World*. Londen: Allen Lane.

Wolf, M. (2014). *The Shifts and the Shocks: What We've Learned – And Still Have to Learn – From the Financial Crisis*. Londen: Allen Lane.

De volledige literatuurlijst staat in de digitale versie van het artikel op www.bureaudehelling.nl

In Beeld met Roel Jeroen van der Linden

Verandering vraagt veel van ons. Voornamelijk wilskracht en energie, om te breken met de blinde kracht van het leven die er vaak voor lijkt te zorgen dat alles bij het oude blijft. Verandering gaat vaak gepaard met twijfel – is het wel mogelijk wat we willen? 'Het is wat het is' lijkt soms het adagium – zoals geldschepping in handen van commerciële banken. Zo gaat het nu eenmaal, al heel lang.

Maar kunnen we die blinde levenskracht ook ombuigen? Zijn we echt zo stuurloos als we soms denken? De veranderingen in het geldstelsel die in deze Helling worden bepleit, inspireerden kunstenaar Roel Jeroen van der Linden tot een tekening over kracht, wil en twijfel.

www.roelvanderlinden.wordpress.com

Een duurzaam thuis

**Over
waarden in
wonen**

Een woning is een bijzonder goed. Enerzijds is het een investering waarmee veel geld te verdienen valt, anderzijds heeft de overheid de wettelijke plicht te zorgen voor een goed, betaalbaar huis voor iedereen. Woningen spelen bovendien een cruciale rol in de energie- en zorgtransitie waar Nederland voor staat. Geld en efficiëntie zijn momenteel de dominante waarden in het woonbeleid, waardoor een 'goed, betaalbaar huis' voor velen buiten bereik ligt. Een woonbeleid dat daarnaast wil bijdragen aan doelstellingen op het gebied van duurzaamheid en zorg moet bovendien ook gestoeld zijn op waarden zoals rechtvaardigheid, gelijkheid en duurzaamheid.

door MARJA ELSINGA

De overtuiging dat fatsoenlijk wonen een meerwaarde heeft voor de samenleving stamt al uit 1901, het jaar waarin de Woningwet werd ingevoerd. Deze wet werd bepleit door onder andere liberale politici en artsen met als doel de samenleving gezonder te maken. De ongezonde woonomstandigheden van arbeiders belemmerden de arbeidsproductiviteit en daarmee de economische groei van Nederland. Eind 19^e eeuw trokken veel mensen van het platteland naar de stad, want daar was werk in deze periode van industrialisering. Ze vonden daar onderdak bij particuliere verhuurders voor wie rendement belangrijker was dan de gezondheid van hun huurders.

De Nederlandse overheid koos een oplossing die op breed draagvlak kon rekenen in de samenleving: financiële steun van de overheid voor private non-profit organisaties ten behoeve

van een beschaafde samenleving en een bloeiende economie, oftewel woningcorporaties. Deze dienden een duidelijk doel, namelijk 'het belang van de volkshuisvesting'. De corporatiesector bleef tot de Tweede Wereldoorlog van bescheiden omvang, maar groeide enorm toen ze werd ingezet om de naoorlogse woningnood op te lossen.

Gezinsbeleving

De sociale huursector ontving financiële steun om de naoorlogse woningnood op te verminderen. Toen de ergste nood was opgelost, rees de vraag of de eigen woningsector geen steun verdiende. In 1953 werd daarom een Werkgroep Eigen Woningbezit ingesteld om de maatschappelijke effecten van huizenbezit te onderzoeken. De commissie kwam tot de conclusie dat het bezitten van een eigen huis positieve gevolgen heeft: het bevordert vermogensopbouw, gezinsbeleving en spaarzin. Vanaf dat moment werden zowel de sociale huursector als de koopsector gestimuleerd, met als gevolg een groei van beide sectoren (zie figuur). Het onbenoemde resultaat was inkrimping van de commerciële huursector.

In de jaren '70 werd wonen door het centrumlinkse kabinet-Den Uyl (PvdA, KVP, ARP, PPR, D66) als *merit good* beschouwd, ofwel een goed waarvan de burgers volgens de overheid de positieve effecten onderschaten. Dit was de reden voor brede overheidssteun voor de woningsector. Wonen werd daarmee een substantieel onderdeel van de Nederlandse verzorgingsstaat en er kwamen subsidies voor zowel sociale huurwoningen, commerciële huurwoningen als koopwoningen. Het fenomeen 'overheidsfalen' openbaarde zich in de loop van de jaren '80 op de woningmarkt. Het viel de overheid namelijk zwaar om alle taken inzake wonen die ze op zich had genomen, goed uit te voeren. Uit de Parlementaire Enquête Bouwsubsidies van 1988 bleek dat de controle op de subsidieverstreking tekort schoot.

Het doorschieten van de overheidsbemoeienis bleek een vruchtbare voedingsbodem voor de introductie van het markt- en efficiëntie denken in het Nederlandse woonbeleid.

'Passend wonen'

Aan het einde van de jaren '80 deed het neoliberale denken, dat begon in de Angelsaksische wereld, zich ook gelden op de Nederlandse woningmarkt, met de Nota Van Bouwen Naar Wonen van staatssecretaris Heerma (CDA) als markeerpunt. Het stimuleren van de koopsector en het streven naar 'marktconforme huren' stonden in deze nota centraal. Ook werd de term 'goedkope scheefheid' geïntroduceerd voor de situatie waarin mensen in een sociale huurwoning wonen terwijl ze daar op basis van hun inkomen niet thuishoren. Waar de sociale huursector altijd een sector voor een brede doelgroep was, werd nu met beschuldigende vinger naar 'scheefwonders' gewezen. 'Passend wonen' werd als begrip in 2016 geïntroduceerd, waarbij 'passend' hier louter in financiële termen wordt uitgedrukt – waardoor het doel van het algemene maatschappelijk belang naar de achtergrond verdween. In de sociale huursector heeft 'efficiëntie' überhaupt alleen een financiële betekenis.

Valse concurrentie van woningcorporaties met commerciële vastgoedbeheerders was de aanleiding voor inmenging vanuit Brussel met de Nederlandse corporatiesector. De Brusselse bemoeienis werd in Nederland als excuus gebruikt om de sociale huursector fundamenteel van karakter te veranderen, van de brede sociale huursector die het was naar een sector gericht op de meest kwetsbare groepen. Een belangrijk doel hiervan was ruimte maken voor commerciële investeerders in het middensegment van de woningmarkt. Marktwerving werd het doel, vergezeld van de impliciete veronderstelling dat meer markt sowieso beter was. Er was groot vertrouwen dat de commerciële sector in →

—Marja Elsinga is hoogleraar Housing Institutions & Governance aan de TU Delft, visiting professor op de Tongji Universiteit in Shanghai en voorzitter van het onderzoeksprogramma *Housing in a Changing Society*, over de rol van wonen en woningbouwcorporaties in de zorg- en energietransitie.

De hoogte van de huurtoeslag sluit niet aan bij het percentage van het inkomen dat mensen aan woonkosten zouden moeten besteden

→ Vanaf 1953 werden zowel de koop- als de sociale huursector gestimuleerd, met als gevolg een groei van beide sectoren.

de woonbehoefte van mensen met een middeninkomen kon voorzien, maar betaalbare woningen voor deze groepen bleken al snel een illusie. Middeninkomensgroepen kwamen tussen wal en schip terecht: voor een sociale huurwoning was hun inkomen te hoog, voor particuliere huur- en koopwoningen te hoog.

Kampioen hypotheekschuld

Ook de koopsector werd symbool voor die marktwerking: hoe meer koophuizen, hoe beter voor de woningmarkt, leek het motto. In de koopsector sloeg dit financiële denken in de jaren '90 op een bijzondere manier door. De fiscus faciliteerde voortaan niet alleen de investering in een eigen huis, maar ook hypotheekproducten die gericht zijn op het maximaal gebruiken van de hypotheekrenteaftrek: de spaarhypotheek, de levenshypotheek, de beleggingshypotheek en de aflossingsvrije hypotheek. Daarmee veranderde Nederland van een spaarzaam landje in kampioen hypotheekschuld, gerekend naar percentage van het BNP.

Opmerkelijk genoeg dacht toen niemand: dit kost wel heel veel belastinggeld! Bovendien stimuleerde dit beleid mensen een zo hoog mogelijke hypotheek te nemen: hoe meer schuld, hoe beter, kwam er als motto bij. Dit is het tegenovergestelde van de intenties van de werkgroep Eigen Woningbezit in de jaren '50: het stimuleren van bezitsvorming.

Bovendien werden de koop- en de huursector systematisch verschillend behandeld: de koopsector werd gesubsidieerd via de fiscale behandeling (hypotheekrenteaftrek minus eigen woning forfait: 10 miljard) en de huursector (2 miljard verhuurdersheffing per jaar) werd een bron van inkomsten voor de overheid.

Energieneutraal en levensloopbestendig

Nederland kent een zeer rijke traditie van regelgeving op de woningmarkt:

van bezitsbevorderingspremie tot huurtoeslag en van huurbescherming tot hypotheekgarantie. Bovendien hebben we al decennia ervaring met het aanpassen van die regulering ten behoeve van meer marktwerking. Dit zou kunnen suggereren in het rijke Nederland met zoveel ervaring op het gebied van woningbeleid, geen problemen meer op woongebied moet kennen.

Die problemen zijn er echter wel degelijk.

In Nederland staan 7,7 miljoen woningen, waarvan de meeste aanpassing vergen om energieneutraal te worden en te passen bij een Nederland waarin ouderen langer zelfstandig moeten blijven wonen. Er is sprake van een enorme opgave in de bestaande woningvoorraad die vooral de zorg is van de ministers Wiebes (Economische Zaken en Klimaat) en De Jonge (Volksgezondheid, Welzijn en Sport). Daarnaast zijn er te weinig woningen en is de realisatie van 1 miljoen woningen voor 2030 de ambitie van minister Ollongren (Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties).

Op lokaal niveau zien we de noden op de woningmarkt maar al te goed. Voor middeninkomensgroepen, die te veel verdienen voor een sociale huurwoning en te weinig voor een koophuis en een particuliere huurwoning, zijn er nauwelijks betaalbare woningen beschikbaar. Bovendien zijn er betaalbaarheidsproblemen onder huurders in een sociale huurwoning. De hoogte van de huurtoeslag sluit namelijk niet aan bij het percentage van het inkomen dat mensen volgens het NIBUD aan woonkosten zouden moeten besteden.

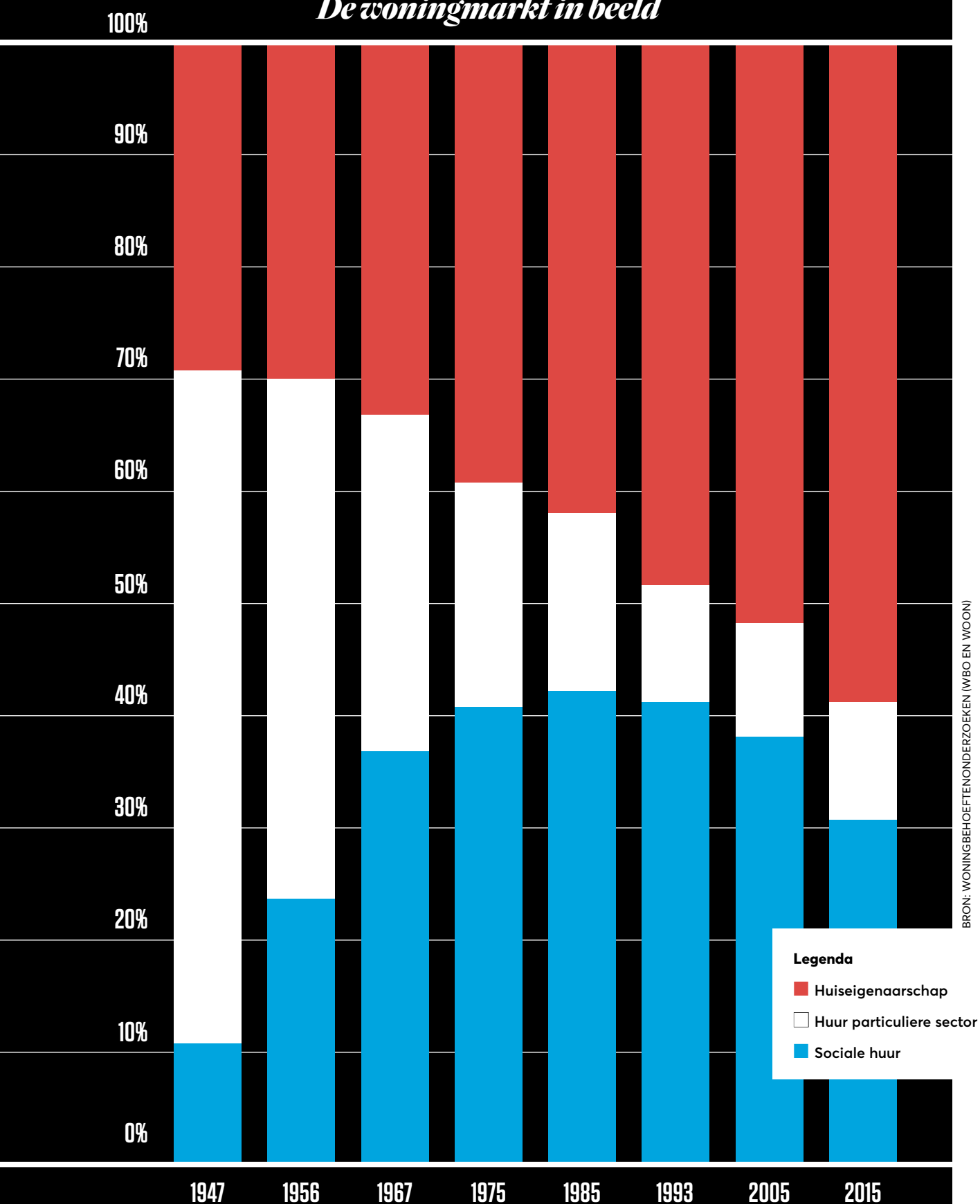
Een meerderheid van de belanghebbenden op de woningmarkt heeft echter baat bij schaarste en grote prijsstijgingen. Gemeenten profiteren van hoge grondopbrengsten, eigenaar-bewoners zien de waarde van hun huis graag stijgen en hoge prijzen betekenen goede marges voor bouwers, ontwikkelaars en makelaars. De →

De woningmarkt in beeld

37

DE HELING • NR. 4 2018

BRON: WONINGBEHOEFTEONDERZOEKEN (WBO EN WOON)

De belangrijkste doelen van woonbeleid zijn we uit het oog verloren: een goed en betaalbaar huis voor iedereen, dat daarnaast energieneutraal en levensloopbestendig is

huidige situatie is pijnlijk voor starters die geen woning kunnen vinden, maar electoraal is deze groep van geringe betekenis. Schaarste en hoge prijzen vormen ook een probleem voor bedrijven die personeel willen aantrekken, bedrijven ontfermen zich daarom in toenemende mate zelf over de huisvesting van nieuwe werknemers.

Waarden crisis

De belangrijkste crisis op de woningmarkt is dan ook een waarden crisis. Door alle energie die we hebben gestoken in het ontwikkelen van beleidsinstrumenten, zijn we het belangrijkste doel van woonbeleid uit het oog verloren: een goed en betaalbaar huis voor iedereen, aangevuld met nieuwe doelen als energieneutraliteit en levensloopbestendigheid; doelen die je niet bereikt met enkel de waarden 'geld' en 'efficiëntie'. Voor de doelloosheid op de woningmarkt zijn twee redenen aan te wijzen.

In de eerste plaats ontbreekt de urgentie. Er is geen sprake van schrijnende woontoestanden die aanleiding geven tot politiek debat, waardoor we het ons kunnen permitteren om vaag te blijven over onze woondoelen. Ten tijde van het ontstaan van de Woningwet in 1901 was de situatie zo ernstig dat politici er hun ogen niet voor konden sluiten.

In de tweede plaats is wonen een politiek beladen onderwerp dat veel verder gaat dan de woningmarkt alleen: wonen en sociaal beleid hangen vaak nauw samen. Het stimuleren van huizenbezit betekent niet alleen ervoor zorgen dat mensen een koopcontract hebben, maar past ook in een maatschappijbeeld waarin mensen eigen verantwoordelijkheid nemen en de overheid een beperkte rol heeft. De steun voor een sociale huursector gaat ideologisch vaak samen met steun voor een meer uitgebreide verzorgingsstaat. Waar bij de oprichting van de eerste woningcorporaties partijen van alle gezindten zich achter de doelen konden scharen, lijkt nu iedereen kritisch over

deze non-profit organisaties: politiek rechts vindt ze te weinig commercieel, links vindt dat ze zich teveel op de markt zijn gaan richten.

Het woonbeleid zoals ik eerder beschreef, was lange tijd een breed gedragen politiek compromis: overheidssteun voor zowel de koopsector als de sociale huursector. Sinds de nota-Heerma vindt iedereen dat subsidiëring en regelgeving zijn doorschoten, en lijkt het bewerkstelligen van meer marktwerking een doel op zich te zijn geworden. Het blijft echter onduidelijk wat precies wordt beoogd met die marktwerking en resterende regelgeving: het maatschappelijke doel van het woonbeleid is slachtoffer geworden van 'Nederland compromissenland' en complexiteit en onduidelijkheid kosten handen vol geld.

Hoe kunnen de verschillende spelers op de woningmarkt deze waarden crisis doorbreken?

Startmotor

In het huidige maatschappelijke debat worden corporaties, die sinds enkele jaren als taak hebben om alleen te zorgen voor de meest kwetsbaren, beschouwd als organisaties die loyaal een maatschappelijke opgave op zich moeten nemen en moeten fungeren als 'startmotor' voor de energie- en de zorgtransitie. Hier lijkt juist weer sprake van een verbreding van de taak van woningcorporaties, die zorgt voor een waardenconflict: focus op de meest kwetsbaren is fundamenteel anders dan het spelen van een voortrekkersrol in de energie- en zorgtransitie. Daar komen immers waarden als gelijkheid, rechtvaardigheid en duurzaamheid bij kijken. Als wonen zo cruciaal is in de energie- en zorgtransitie, en als van corporaties een voortrekkersrol wordt verwacht, moet dat ook als beleidsdoel worden geconcretiseerd en moet dat het uitgangspunt vormen voor kostenberekeningen.

Wat mogen we verwachten aan oplossingen van rendementsgedreven investeerders in de particuliere huur-

sector? Gemeenten verwachten van deze partijen vaak innovatieve ideeën voor betaalbare woningen in het middensegment. Er zijn enkele veelbelovende initiatieven voor community-concepten zoals Change= (gerealiseerd in Amsterdam en in ontwikkeling in diverse andere steden) die aansluiten bij de behoeftes van specifieke doelgroepen zoals werkende MBO-studenten. Het gaat hier om betaalbare woonruimte met een aantal gedeelde voorzieningen, omarmd door gemeentebestuurders en opgezet door een buitenlandse investeerder. Omdat het behalen van rendement het hoogste doel is van dergelijke projecten, komen maatschappelijke doelen zoals saamhorigheid echter al snel in de verdrukking. Het moet blijken of deze commerciële oplossingen duurzaam in daadwerkelijke woonbehoeften gaan voorzien.

Banken en institutionele beleggers, zoals pensioenfondsen en verzekeraars, hebben eveneens een maatschappelijke verantwoordelijkheid als het gaat om financiering van de energie- en zorgtransitie: namelijk het toekomstbestendig maken van de wooninfrastructuur van onze samenleving. Toekomstbestendig maken betekent waarde toevoegen, en het is aan de geldverstrekkers om hiervoor een passend financieel arrangement te ontwikkelen voor zowel verhuurders als eigenaar-bewoners. Te denken valt aan gebouwgebonden financiering of een verzilverarrangement (hypotheek of leasecontract) om het vermogen in de woning aan te wenden om de woningtoekomst bestendig te maken voor energie en zorg.

De taak van de overheid is tot slot om vast te stellen wat de grenzen zijn van fatsoenlijk wonen, welke rol commerciële verhuurders hierin spelen en welke grenzen de (gemeentelijke) overheid bewaakt.

Duurzaam thuis

Wie wil meepraten over volkshuisvesting moet eerst om les om de taal te

leren: van termen als kwaliteitskorting tot verouderingsaftrek, van collectief particulier opdrachtgeverschap tot scheefheid. Experts spreken de taal en bedenken doorgaand met de beste bedoelingen oplossingen die er vaak toe leiden dat het systeem nog ingewikkelder wordt. Ondertussen subsidieert de sociale huursector de rijksbegroting en ontvangen commerciële investeerders financiële tegemoetkomingen zoals bijvoorbeeld verlaagde grondprijzen, om te bouwen in het middensegment van de woningmarkt. De logica in ons complexe woonsysteem is ver te zoeken.

Het is alweer 30 jaar geleden dat de nota-Heerma verscheen, maar het onderliggende motto 'meer markt is beter' lijkt nog onverkort van kracht. Het is tijd om deze impliciete waarde te vervangen. Wonen is cruciaal voor een duurzaam Nederland, en daarom een opgave voor samenleving, markt en overheid. Het doel van woningmarktbeleid moet zijn een *duurzaam thuis*, een plek van waaruit mensen zich kunnen ontwikkelen en deelnemen aan de maatschappij. Wonen is bovendien een sleutel tot een toekomstbestendige maatschappij door haar cruciale rol in de beoogde energie- en zorgtransitie. Wonen beperkt zich niet tot één minister maar is een kabinetsbrede zorg, en uitwerking daarvan vergt politiek en maatschappelijk debat. Burgers, woningcorporaties, commerciële vastgoedinvesteerders, banken en overheid hebben hier allen een belang en een verantwoordelijkheid.

Waarden als gelijkwaardigheid, rechtvaardigheid, duurzaamheid en zorg moeten daarom de basis vormen van het toekomstig woonbeleid. Pas wanneer deze waarden zijn verankerd en het uitgangspunt worden van politiek beleid, kunnen we bedenken hoe we die waarden zo efficiënt mogelijk gaan implementeren. Woningcorporaties zijn bij uitstek geschikt om hierin een voortrekkersrol te vervullen. X

Literatuur

Beekers, Wouter (2013) *Het bewoonbare land; geschiedenis van de Nederlandse volkshuisvestingsbeweging in Nederland*, Boom Uitgevers Amsterdam.

Elsinga, Marja, Joris Hoekstra, Alfred van het Hof, Ernst van de Leij & Evi van Rijn (2014)

Literatuurstudie woningcorporaties, Parlementaire Enquête Commissie Woningcorporaties Ministerie van VROM (1988)

Nota Volkshuisvesting: Van Bouwen naar Wonen, Ministerie van Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening en Milieu.

Priemus, Hugo (1988) *Keerpunt in de volkshuisvesting, ESB 73*, nr. 3674, 21 september: 874-878.

A full-page background photograph of a beach. In the foreground, a young man with curly hair in a blue t-shirt and patterned shorts is walking towards the left. In the center, a man in a red and white striped shirt and grey shorts stands with his back to the camera. To the right, a large, crumpled white plastic sheet or structure is being interacted with by several people. In the background, a large pier with a circular observation deck and a crane labeled 'BUNGY' extends into the sea under a blue sky with a few birds.

Ecotoxicoloog Heather Leslie

*‘We hebben allemaal plastic
in ons lichaam’*

De Canadese, maar al geruime tijd in Nederland gevestigde ecotoxicoloog Heather Leslie onderzoekt de milieu- en gezondheidseffecten van plastic. Dat kunststoffen vervuילend zijn en nauwelijks afbreken in het milieu, is bekend. Van het feit dat plastic ook schade aanricht in ons eigen lichaam, schrok Leslie zelf. "Op dit moment maken we zoveel ontwerpfouten."

door SOCRATES SCHOUTEN EN MAAS PRINSEN portretfotografie PETER VALCKX beeld PETERSMITH.NL

De gemiddelde mediagebruiker ziet regelmatig plaatjes van schildpadden verstrikt in visnetten en vogelmagen vol met plastic troep. Wat is er aan de hand?

“Die beelden zijn inderdaad heel aangrijpend en niet zeldzaam. Als je ze aan een kind laat zien, vloeien er geheide tranen. Het is een van de bittere voorbeelden van *‘technology biting back’*. Plastic is een supermateriaal en daarom – begrijpelijk – enorm populair. Plastic is eigenlijk té duurzaam: het materiaal gaat veel langer mee dan de levensduur van het product dat ervan wordt gemaakt. Daardoor ontstaan verschijnselen als *‘ghost fishing’*, waarbij netten losraken en in hun eentje gaan vissen, en op die manier ook dolfijnen en vogels verstrikken. De netten lossen niet op het in het water. Zo sterven dieren in een net dat niemand uit zee haalt.”

Zijn die waarschuwingen terecht? En wat staat ons nog meer te wachten als we de plasticgroei niet stuiten?

“Het dierenleed is maar één van de vele problemen van plasticgebruik. Naast een ‘oceanprobleem’ vormt het ook een probleem voor de volksgezondheid, want we hebben allemaal onderdelen van plastic in ons lijf en in ons bloed. Maar het is ook een mensenrechtenprobleem, want we sturen al onze afgedankte elektronische producten, die vaak ook veel plastic bevatten, naar landen zoals Ghana. Daarnaast is het een vervuilingprobleem, want er ontstaat milieuschade bij de winning van de voornamelijk fossiele grondstoffen zoals aardolie die nodig zijn voor de productie van plastic. Het wordt steeds lastiger om die grondstoffen te delven: we moeten er vaker voor naar kwetsbare arctische gebieden of gebieden met geopolitieke problemen zoals Rusland. Ook veroorzaakt de winning van fossiele grondstoffen heel veel ecologische, sociale en economische problemen zoals in Groningen.”

U zegt dat plastic een probleem vormt voor de volksgezondheid. Hoeveel plastic hebben wij in onze maag?

“Om de impact van plastic op onze gezondheid te begrijpen, is het goed om te weten wat plastic precies is. Plastic bestaat uit polymeerketens, heel lange moleculen die aan elkaar vastzitten. Aan die polymeerketens zijn altijd chemische additieven toegevoegd om de

functionaliteit van de plastics te realiseren: de precieze buigzaamheid, de sterkte, de kleur.

Heel kort door de bocht zou je kunnen zeggen dat plastic lijkt op een bord spaghetti, waarbij de pasta de polymeerketens zijn en de andere moleculen de saus. De spaghetti en de saus zijn allebei problematisch. Bij het gebruik van plastic wasemen de additieven – de saus – langzaam uit, met verschillende snelheden. Dat begint al bij de productie van een stuk plastic. De bekende geur van een nieuwe auto is een voorbeeld: die komt van additieven die na oplevering van de auto meteen al uitlogen, dus ontsnappen uit het plastic. Of neem deze laptop. Na een tijdje werken op de laptop kun je op je vingers al vlamvertragers meten. Dit gebeurt ook als je plastic verpakkingen en dergelijke lang vasthoudt. Dan zijn er nog de ftalaten: weekmakers die aan vele soorten plastic worden toegevoegd om ze buigzamer te maken. Al deze additieven komen in onze leefomgeving en daarmee in ons lichaam terecht. Daarnaast krijgen we ze binnen via microplastics. Dat zijn kleine plastic deeltjes die ofwel vrijkomen bij slijtage, ofwel opzettelijk zo klein zijn ontworpen, als ingrediënt voor scrubmiddelen of tandpasta bijvoorbeeld. Dat uitlogen gebeurt dan in je lichaam. Het zijn deeltjes die binnen krijgt simpelweg via eten en drinken. Microplastics zitten in verpakkingsmateriaal of stof, maar komen ook in de voedselketen zelf terecht, bijvoorbeeld via vis en andere zeedieren die het weer opeten uit de zee. Hoe kleiner de deeltjes zijn, hoe groter de kans dat ze ons lichaam binnenkomen en daar uitlogen. Ik ben zelf geschrokken van de mate waarin wij mensen blootgesteld zijn aan kleine deeltjes en welke gezondheidseffecten dat zou kunnen hebben. Het gaat over schade aan ons immuunsysteem, aan hart en vaten, longen, darmen, en zelfs aan de hormoonbalans.”

Ik ken het plasticprobleem vooral in de vorm van zwerfafval op straat, dat heel zichtbaar is. De zaken die u nu noemt, klinken eigenlijk nog veel urgenter, geniepiger, ingrijpender.

“Van zwerfval is de schade duidelijk: het veroorzaakt ecologische en economische schade – troep moet opgeruimd worden – en is bovendien niet prettig om te zien op straat, het strand of in het bos. Ik vind dat heel wezenlijk: zwerfafval heeft niks met schoonheid te maken, het heeft niks met menselijke waardigheid te maken. Dat de afvalproducten van onze productie- en consumptiemaatschappij ook als kleine deeltjes ons lichaam vervuilen, heeft ook iets lelijks. Dus de →

INTERVIEW

Heather Leslie

→ **Heather Leslie:**
"Ik ben zelf geschrokken van de mate waarin bij blootgesteld zijn aan plastic en de gezondheidseffecten die dat zou kunnen hebben."

→ **Stichting KLEAN** (Klagen Loont Echt Absoluut Niet) verzamelde 100.000 plastic flesjes in de Christus Koningkerk in Amsterdam. Hiervan laat initiatiefnemer Peter Smith een plastic Madonna maken (zie artist impression op p. 40 en 41), die symbool staat voor het plastic dat we ongewild generatie na generatie te eten geven. Eind 2019 moet de plastic Madonna gereed zijn.
www.stichtingklean.nl

gevolgen van plasticgebruik zijn allemaal op hun eigen manier een probleem. Maar in de toxicologie kijken we vooral naar de uiteindelijke schade aan het levende organisme, zoals de beïnvloeding van de hormonen en het veroorzaken van ontstekingen. Dat gaat inderdaad om geniepige, trage en niet altijd makkelijk aan te tonen processen.”

Hebben we daar niet gewoon wetten en regels voor? Schadelijke additieven klinken als redelijk goed te reguleren, in vergelijking met overconsumptie van plastic verpakkingen.

“Er is regulering, maar de vraag is wie de regels allemaal hebben beïnvloed. Het is makkelijk om aan wet- en regelgeving te voldoen als je zelf veel te zeggen hebt gehad over hoe die in elkaar zit. Bovendien is er heel veel wat we nog niet weten. De EU-verordening REACH (Registration, Evaluation, Authorisation and Restriction of Chemicals – red.) is nog maar twaalf jaar oud, en die behelsde al een aardvershui-

plastic en ziekte beter in beeld te brengen. Gelukkig begint daar ook eindelijk wel geld voor vrij te komen.”

Deze informatie stemt nogal somber over het gebruik van kunststoffen – of we dat nou in een circulaire economie doen of niet. Moeten we er niet gewoon helemaal vanaf?

“Wat mensen inderdaad wel vergeten als we het hebben over de circulaire economie is dat deze vrij zal moeten zijn van giftige stoffen, en dat ook kleine lekkages funest kunnen zijn. Het gaat niet om recycling maar om *re-design*. Op dit moment maken we zoveel ontwerpfouten. Neem de bezemwagens die onze straten schoonvegen: daar zitten polypropyleen borstels onder. Elke keer dat ze over de keien vegen, slijten ze en komen er weer microplastics vrij. Een veegwagen is gewoon een microplasticsgenerator. Mijn schoenen ook, die hebben plastic op de zolen. Dus met elke stap die we zetten, creëren we allemaal microplastics. Idem elke keer als je je synthetische kleding wast.

‘Met elke stap die we zetten, creëren we microplastics via onze schoenzolen’

ving. Sinds REACH moet een producent nu eerst aantonen dat een chemische stof veilig is voordat je deze mag gebruiken. Maar er zitten genoeg mazen in de wet. Voor producenten die onder een bepaald volume produceren, gelden minder strikte en intensieve regels voor wat betreft de evaluatie van effecten op mens en milieu. En het probleem met hormoonverstorende stoffen is deze vaak al bij zeer lage doses effect hebben. Het is heel moeilijk om te bepalen wat de werkelijke blootstelling is en wat de effecten op het levende lichaam precies zijn.

Het gezondheidsrisico houdt ook niet op bij de additieven. Lange tijd dachten toxicologen dat vooral de ‘saus’ schade aanricht. Inmiddels weten we dat ook de polymeren, dus de spaghetti zelf, schade kunnen veroorzaken in het lichaamssweefsel. Dat heet oxidatieve stress, en als dat lang aanhoudt, ontstaan chronische ontstekingen. In eerste instantie zei me dat niet veel, maar dergelijke ontstekingen zijn vaak de eerste oorzaak van een heleboel ernstigere aandoeningen. Er is veel meer onderzoek nodig om de relatie tussen

Maar tegelijkertijd: onderschat niet de vernuftigheid van de mens. We hebben ook ooit plastic bedacht, er is geen reden om te denken dat we over enkele tientallen jaren niet met iets veel beters komen. Als het materiaal *benign by design* is, is het minder erg wanneer er iets uit het systeem lekt.”

***Benign by design*, bedoelt u daarmee bio-afbreekbare plastics?**

“Ten dele. Er zijn allerlei problemen met bioplastics, zeker omdat er naast bio-afbreekbare ook niet-afbreekbare bioplastics bestaan. De plantenteelt die nodig is om bioplastics te maken, kost landbouwgrond en water en deze planten zijn opmerkelijk genoeg vaak niet biologisch geteeld. Toch denk ik dat het voor producten die snel verslijten wel een oplossing kan zijn. Het plastic moet wel echt afbreekbaar zijn, en niet ‘composteerbaar’ zoals nu vaak het geval is. In dat laatste geval is het alleen bij zestig graden en een vrij hoge druk en met een bepaald gespecialiseerd micro-organisme af te ➔

breken. De zogenaamde *bio-based* economie is alleen te realiseren als we heel goed nadenken over elke stap. Door de verkeerde grondstoffen en verkeerde toepassingen gaan we al snel de mist in.”

Voor het terugdringen van plasticgebruik kunnen we ingrijpen in verschillende stappen in de keten, van de grondstofwinning tot de consument. Waar kunnen we het beste ingrijpen en met wat voor instrumenten?

“Ik vind dat economische instrumenten veel meer gebruikt zouden moeten worden. Bijvoorbeeld de verplichte prijs voor plastic zakjes in de winkel: ik heb nog nooit een winkelier gesproken die zei dat zijn klanten daarover klagen. Wat ik wel vaak hoor, is de behoefte aan meer prijsbeleid in de industrie. Een beetje bedrijf heeft enige speelruimte in de keuzes die het maakt, maar deze keuzes mogen niet veel meer kosten dan de producten van de concurrentie. Zolang er geen goed prijsbeleid is, kunnen zij geen gezondere alternatieven op de markt zetten die de concurrentie overleven. Ik vind het bemoedigend dat de markt vraagt om meer regels en instrumenten, en economische instrumenten horen daarbij. Je hoeft echt geen miljoenen aan reclame uit te geven om mensen ervan te overtuigen dat het beter voor ze is als ze geen plastic meer doorslikken via hun tandpasta.

Dat gezegd hebbende: er zijn belangen die het erg ingewikkeld maken om effectief in te grijpen. Ik citeer graag Henry David Thoreau: *“There are thousands hacking at the branches of evil to one who is striking at the root.”* Dit vind ik heel erg toepasselijk voor de situatie rond plastic. We investeren veel te veel in symptoombestrijding, via het opruimen van plastic – 1,3 miljard kubieke kilometer zee, hoe ontdoe je die van plastic als het er eenmaal in is beland? – maar investeren nauwelijks in preventie.”

U werkt behalve interdisciplinair ook graag met kunstenaars. Waarom?

“Door met meerdere mensen en denkpatronen in contact te komen, vergroot je je eigen creativiteit. Net als een wetenschapper wil een kunstenaar iets authen-

tieks doen, iets onderzoeken waarvan hij aan het begin niet weet waar het zal eindigen. Mogelijk maak je mensen boos met je resultaten of stuit je op politieke weerstand, zoals milieuwetenschappers regelmatig ontdekken”

Nog even terug naar de oceanen en rivieren. Is niet Zuidoost-Azië de grootste vervuiler, verantwoordelijk voor meer dan de helft van al het plastic in de zee?

“Het klopt, in die streken is de afvalproductie zeer groot en de inzameling zeer beperkt. Maar wat is daarin de verantwoordelijkheid van westerse landen zoals Nederland of de Verenigde Staten, die miljoenen tonnen plastic van lage kwaliteit naar Zuidoost-Azië exporteren? Het is niet alleen plastic afval dat naar Azië gaat; ook veel vers consumptieplastic gaat die kant op. Westerse multinationals maken voor niet-westerse markten vaak kleine flesjes of zelfs zakjes frisdrank, omdat mensen geen fles van anderhalve liter kunnen betalen bijvoorbeeld. Door het exporteren van producten die bijna gegarandeerd eindigen als zwerfafval, vervuilen westerse bedrijven willens en wetens Azië, nog afgezien van het afval dat we daar naartoe sturen voor verwerking. En als het niet naar land A kan, dan zoeken we een andere eenvoudige oplossing. Denk bijvoorbeeld aan de westerse cruiseschepen bij de Caribische eilanden die naast toeristen ook tonnen afval afleveren. We hebben altijd een manier om het plastic afval te lozen, en daarmee onze verantwoordelijkheid af te schuiven.

Misschien klinkt het gek, maar soms heb ik het gevoel dat ik via het plasticprobleem ook werk aan een betere mentale gezondheid en mensenrechten. De schadelijke gevolgen van plastic gaan zoveel verder dan de natuur alleen. De oplossing hiervoor zal, denk ik, niet technologisch zijn, maar veeleer politiek en sociaal-cultureel. Ik hoop dat politici dat ook inzien en nog sterker in actie komen, met de woorden van Thoreau in het achterhoofd.” ✕

—SOCRATES SCHOUTEN studeerde Milieuwetenschappen, werkt als onderzoeker en projectleider bij Waag, instituut voor kunst, wetenschap en technologie in Amsterdam en is redacteur van de Helling. MAAS PRINSEN is stagiair Circulaire Economie bij Bureau de Helling. Hij studeerde International Studies aan de Campus Den Haag van de Universiteit Leiden.

Weerwoord

Opeens (of na een jarenlange langzame, maar onopgemerkte aanloop?) is hij er dan, de volle aanval op de democratie. Van vele kanten. Ik baal er een draadje uit.

"De wereld is zo complex geworden, daarin kan nou eenmaal niet iedereen een mening hebben over de keuzes die gemaakt moeten worden". Op mijn beurt probeer ik niet onmiddellijk een mening te hebben over die uitspraak. Of over: "Zie je wel, de grootste schreeuwers worden gekozen".

Ik heb onlangs drie weken gereisd in China. In dat grote land, waar de meerderheid van de 1,3 miljard mensen van overheidswege richting treurige megaflatgebouwen in grote steden wordt gedirigeerd, lijkt de wereld gek genoeg veel minder complex. Heel hard werken, de informatie van de staatstelevisie opnemen, de koers van leider Xi Jinping kennen, trots zijn op de wereldwijde expansie van de Chinese economie, je enige kleinkind opvangen, je telefoon op tijd opladen. Vooral dat laatste, want de smartphone is al veel meer dan bij ons het verlengstuk van lichaam en geest.

De snelheid waarmee grote infrastructuurele projecten daar tot stand komen, wordt door westerse ondernemers met afgunst bekeken. Geen jarenlange inspraakprocedures! Dag en nacht doorwerken!

Je staat er toch een beetje beteuterd bij te kijken, die grote halen waarmee opgewekt de toekomst gemaakt wordt. Waar gehakt wordt, vallen spaanders. Dus dat de razendsnelle technologische ontwikkelingen een bijkans totalitaire gedragsbeïnvloeding vergemakkelijken: vooralsnog kniesoren die er op letten.

Het is soms lastig functioneren te midden van de democratische instituties in de westerse wereld, met een vrije pers die je ongeraagd ieder moment een microfoon onder je neus

kan duwen. Een permanente deadline, die de nieuwseter onverzadigbaar maakt en de politicus kortademig. Een permanente vertrouwenscrisis tussen kiezer en gekozene. En inderdaad, wereldwijde, uiterst complexe vraagstukken. Er is geen algoritme dat de honger en de energietransitie voor ons oplost. Maar er is ook geen sterke man die zoveel vertrouwen verdient dat hij niet bevraagd hoeft te worden. Ik geef toe: ik ben bevooroordeeld, in de ogen van een groeiende groep cynici wellicht verdacht. In elk geval gevormd door meer dan veertig jaar functioneren in en met die democratisch gekozen instituties. Ik ken de frustratie over langzame besluitvormingsprocessen en door besluiteloosheid oplopende conflicten. Ik heb gezien hoe de macht van het geld de politieke arena beïnvloedt. Toch is er alle reden voor een diep wantrouwen tegen het modieuze gepraat over "de mensen die helemaal geen behoefte hebben aan meepraten en meebeslissen". Ik zie iets anders, namelijk mensen die hun schouders ophalen alsof ze zeggen: er is toch niets aan te doen. Ik zag dat in China bij een dame die bijna verontschuldiging vertelde dat de toestemming om twee kinderen te mogen krijgen, voor haar te laat kwam. Maar ik zie het ook in Nederland, op veel meer plaatsen dan mij lief is, en ik hoor te weinig weerwoord.

Praten dus. Met méér mensen in plaats van met minder. De veerkracht van de mensheid wordt niet bepaald door de haast van het snelle besluit, maar door de tijd van hen die het besluit kunnen dragen. X

ANDRÉE VAN ES

1981 – 1990

Tweede Kamerlid, eerst voor de PSP en later voor GroenLinks.

2010 – 2014

Wethouder in Amsterdam voor GroenLinks.

EN OOK

Directeur geweest van politiek-cultureel centrum De Balie in Amsterdam en voorzitter van GGZ Nederland.

NU

voorzitter van de Nationale Unesco commissie, voorzitter van de RvT van het UMCG en De Forensische Zorgspecialisten, lid van het college van toezicht van de Orde van Advocaten, co-decaan bij de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur en lid van het Amsterdamse 4 en 5 mei comité.

De publieke sector staat volop in de politieke belangstelling. De waardering is te laag, de bureaucratie verstikkend en de beloning moet omhoog. Links maakt zich hard voor forse investeringen in de publieke sector, terwijl de coalitie vindt dat er nu wel genoeg geld naar de verpleger, politieagent en onderwijzer is gegaan. Wie heeft gelijk?

roepen de onzekerheid voor deze groep te verminderen.

Die oproep kreeg gehoor. Vooral links werpt zich sindsdien op als verdediger van de middenklasse, met de nadruk op de publieke sector. Groen-Links-partijleider Klaver noemt die sector de 'stille motor die Nederland draaiende houdt'. Hij spreekt bovendien over een crisis in de publieke sector, de sector waarin veel van het uitvoerende werk door de (lagere) middenklasse wordt verricht.

Niet alleen de politiek, maar ook de sector zelf laat van zich horen. Met nieuwe actiegroepen van werknemers,

Duizeling ongelijk

De ongelijkheid in Nederland groeit. We zien het in publicaties over vermogensongelijkheid, we zien het in cijfers van het CBS. De rijken worden rijker. De groep die in armoede leeft, groeit en de (lagere) middeninkomens profiteren niet van de economische groei. De gevolgen hiervan zijn ingrijpend. De ongelijkheid is niet alleen financieel voelbaar, ook sociaal-maatschappelijk zijn de gevolgen schrijnend. Het voedt wantrouwen en zet de sociale cohesie onder druk.

De afgelopen jaren was er veel aandacht voor de middenklasse. De WRR wijdde er een uitvoerige studie aan, en zette de vraag centraal of deze groep niet te kwetsbaar is geworden. De conclusie: de middenklasse lijdt onder toenemende onzekerheid en 'sociale daling'. De politiek werd opge-

zoals PO in Actie, Zorg in Actie en de nieuwe politievakbond MV2 breidt het protest zich uit. Wat hen verbindt, is de gedeelde onvrede over een teveel aan bureaucratie en administratieve druk en een tekort aan waardering en beloning.

Er lijkt inmiddels brede consensus dat de lonen in de publieke sector inderdaad wel wat omhoog kunnen. Toch is er weinig zicht op de financiële positie van de verschillende beroepsgroepen in de publieke sector. Natuurlijk, de brutolonen zijn in Cao-schalen terug te vinden, maar hoe zit het met de werkelijke besteedbare ruimte?

Niet alleen het inkomen

Inzicht in de mate van ongelijkheid in Nederland kan niet alleen afgeleid worden uit de verschillen in inkomen.

In 2009 wees een commissie bestaande uit onder meer Nobelprijswinnaars Joseph Stiglitz en Amartya Sen al op de noodzaak om bij financiële welvaart verder te kijken dan alleen de inkomenspositie, en meer specifiek op de verdeling van bezit te letten. Ook Thomas Piketty schreef in zijn *Kapitaal in de 21ste eeuw* dat de echte ongelijkheid te vinden is in vermogensbezit.

En inderdaad, terwijl in Nederland de inkomensongelijkheid bescheiden is en ons land internationaal tot de middenmoot behoort – ons belasting- en premiestelsel zorgt voor een egaliserend effect – is de vermogensop-

de Nederlandse bevolking – bezit bij elkaar opgeteld een *negatief* vermogen van 21,5 miljard euro. Dat betekent dat deze groep meer schulden heeft (hypotheekschuld en ‘gewone’ schulden) dan bezit (zoals banktegoed en een eigen woning).

Die grote ongelijkheid in vermogensbezit is al langer bekend. Maar net als inkomen, zegt ook de verdeling van vermogen nog niet veel over de financiële positie van mensen in bepaalde beroepsgroepen. Iemand met een groot vermogen op de bank en een kast van een huis dat afbetaald is, hoeft niet altijd ook in de hoogste inkomensgroep

te vallen. En andersom hoeft iemand met een hoog inkomen niet perse een groot vermogen te hebben.

Verpleger, buschauffeur, leerkracht

Om meer te weten over de financiële positie van mensen die in de publieke sector werken, moeten we dus wat dieper graven. Niet alleen moeten we de inkomens van deze beroepsgroepen in kaart brengen, maar ook de verdeling van

vermogen over die inkomensgroepen onderzoeken.

Eerst het inkomen. Een gemiddeld loon van mensen met uitvoerende functies in de publieke sector bestaat niet. Buschauffeurs, onderwijzers, thuiszorgmedewerkers, politieagenten, verplegers, conducteurs, vuilnisophalers: ze werken onder uiteenlopende cao's en arbeidsvoorwaarden. Toch is er op basis van de cao's wel een bandbreedte van het besteedbare inkomen van mensen in deze beroepen te geven.

De salarisschalen van een selectie uit bovenstaande beroepen geven zicht op de bruto jaarsalarissen. Maar belangrijker dan het bruto inkomen, is het netto inkomen. En als we vervolgens het netto inkomen van een thuiszorgmedewerker met dat van een →

bouw in Nederland extreem ongelijk. De OESO becijferde eerder dit jaar dat we alleen de Verenigde Staten voor moeten laten gaan als het gaat om vermogensongelijkheid. Als we iets te weten willen komen over de werkelijke financiële positie van mensen die het uitvoerende werk in de publieke sector voor hun rekening nemen, dan moeten we niet alleen het loon kennen, maar ook de gemiddelde vermogenspositie in ogenschouw nemen.

Als we naar de verdeling van vermogen in Nederland kijken, dan zien we dat de meest vermogende 10% van de bevolking opgeteld een vermogen van 767 miljard euro heeft. Dat is twee derde van al het vermogen in Nederland, dat totaal 1.157 miljard euro bedraagt. De minst vermogende 60% – de meerderheid van

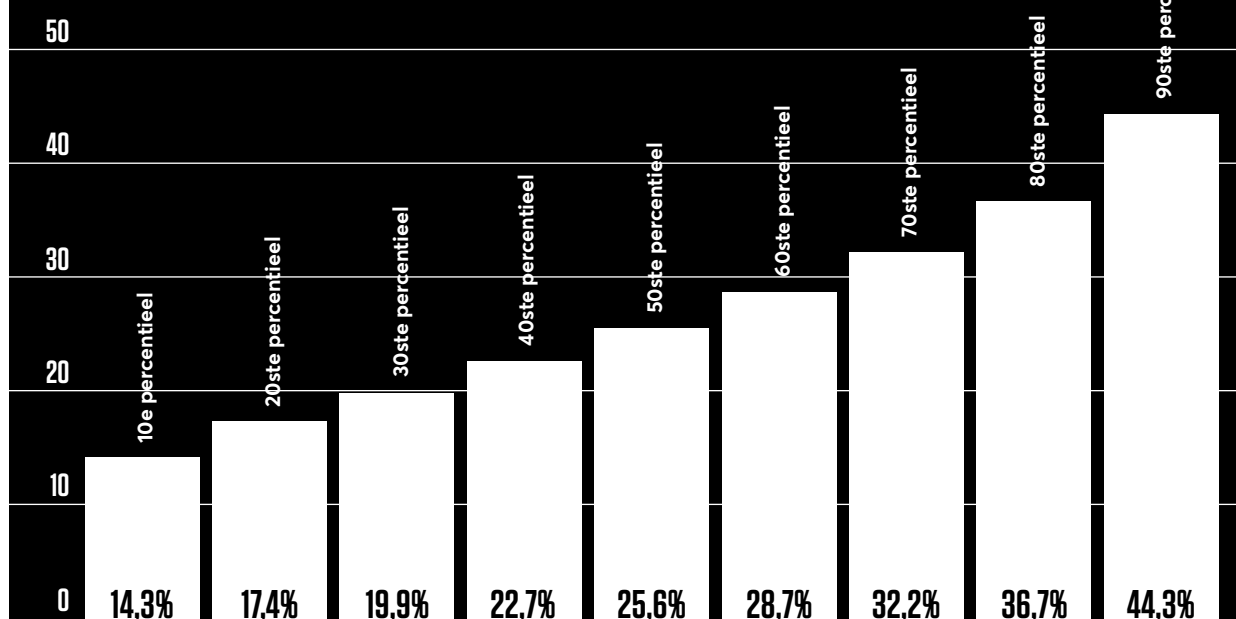
wekkende heid

Over de besteedbare ruimte van de publieke sector

—Robbert Bodegraven is directeur van Bureau de Helling. Hij werkte voorheen als sociaal ondernemer en in diverse directeursfuncties bij non-profit organisaties. Robbert studeerde Nederlands en journalistiek aan de Universiteit Utrecht en Communicatie aan de Rotterdam School of Management.

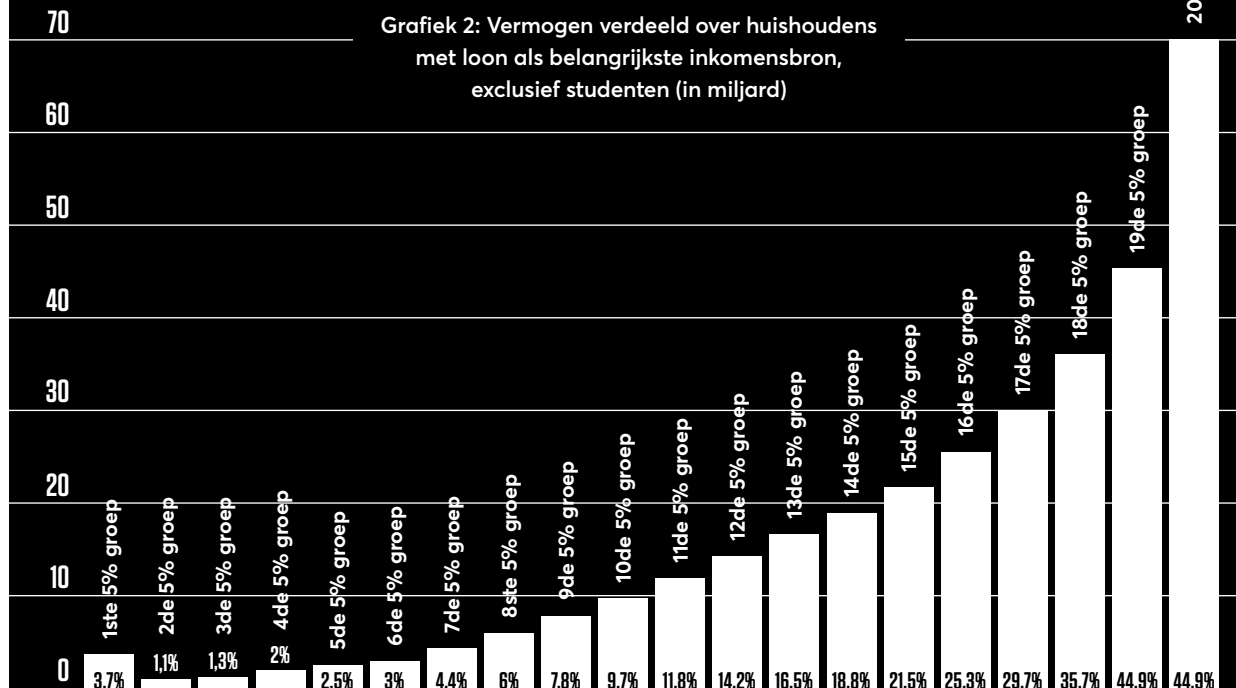
Inkomensverdeling

Grafiek 1: Gestandaardiseerd jaarinkomen van huishoudens, exclusief studenten, in grenswaarden voor decielen weergegeven (x 1.000)

Vermogensverdeling inkomensgroepen uit loon

Grafiek 2: Vermogen verdeeld over huishoudens met loon als belangrijkste inkomensbron, exclusief studenten (in miljard)

→ We hebben het CBS gevraagd te berekenen welk deel van het vermogen in handen is van huishoudens die loon als belangrijkste inkomensbron hebben. Uit deze groep kunnen we de 25% waar het ons om te doen is, apart bekijken en conclusies trekken over hun vermogenspositie.

Een huishouden uit de rijkste 1% bezit ruim 250 keer meer vermogen dan een huishouden uit de groep die het uitvoerende werk in de publieke sector verricht

buschauffeur of onderwijzer willen vergelijken, moeten we ook nog een correctie naar grootte en samenstelling van het huishouden aanbrengen: het gestandaardiseerde inkomen. Iemand die alleen woont, heeft voor een gelijk bestedingsniveau nu eenmaal minder inkomen nodig dan iemand in een gezin met kinderen.

Uit de vergelijking van de cao's blijkt dat er binnen het uitvoerende werk in de publieke sector grote inkomensverschillen zijn. Niet zo verwonderlijk: er valt een scala aan beroepen onder, variërend van laaggeschoold tot HBO-geschoold werk. In ons onderzoek hebben we drie voorbeelden meegenomen. Een alleenstaande verpleger in de thuiszorg, een getrouwde buschauffeur met kinderen en een samenwonende leerkracht in het basisonderwijs. Met die keuze spreiden we over de variëteit in loon in de gekozen cao's en over de verschillende manieren waarop mensen leven en wonen. We gaan er van uit dat ze alle drie fulltime werken en we houden geen rekening met inkomen van partners of huisgenoten.

Uit de berekeningen die we maakten, blijkt dat de alleenstaande verpleger een besteedbaar inkomen van 1.800 euro heeft, de getrouwde buschauffeur met kinderen ruim 1.400 euro en de onderwijzer 1.900 euro. Dit zijn de gestandaardiseerde inkomens per maand.

Van inkomen naar vermogen

De volgende vraag is nu: is dat inkomen hoog of laag? Het CBS houdt bij hoe het gestandaardiseerde inkomen in Nederland verdeeld is over huishoudens (zie grafiek 1). Daaruit kunnen we afleiden dat de minst verdienende 10% een jaarinkomen heeft tot 13.400 euro. De volgende 10% heeft een jaarinkomen tussen de 13.400 en 16.700 euro, en zo verder. Het gaat hier opnieuw om gestandaardiseerde inkomens.

Voor onze drie voorbeelden geldt dat ze, omgerekend naar jaarinkomen, alle drie tussen de vijfentwintig-

ste en vijftigste percentielgroep vallen. Omdat we de drie voorbeelden gekozen hebben uit loonschalen binnen de onder- en bovengrenzen van de uitvoerende beroepen in de publieke sector en we uit zijn gegaan van fulltime aanstellingen, kunnen we ervan uitgaan dat voor werknemers in andere uitvoerende beroepen in de publieke sector geldt dat ze in dezelfde categorie – en eerder lager dan hoger – zullen vallen.

De volgende stap is het afzetten van de indeling van inkomens tegen de verdeling van het vermogen in Nederland. Daarvoor hebben we het CBS gevraagd nieuwe berekeningen te maken om te laten zien welk deel van het vermogen in handen is van huishoudens die loon als belangrijkste inkomensbron hebben. Uit deze groep kunnen we de 25% waar het ons om te doen is, apart bekijken en conclusies trekken over hun vermogenspositie.

In grafiek 2 zien we de verdeling van vermogen over inkomensgroepen. Als we inzoomen op de groepen van het uitvoerende werk in de publieke sector, dan zien we een totaal vermogensbezit van 30,9 miljard euro (in de 25- tot 50%-groep waar deze inkomens in vallen). Dat is ongeveer 2,7% van het totale vermogen in Nederland. Terwijl, zoals we eerder constateerden, de rijkste 10% twee derde van het totale vermogen in Nederland bezit.

Als we die top 10 nog verder opdelen en kijken naar de rijkste 1%, dan zien we dat de vermogenskloof met deze kleine groep steeds schrijnender wordt. De rijkste 1% bezit 315,4 miljard euro, ruim tien keer zoveel als de 25% die we onderzoeken. Een huishouden uit de rijkste 1% bezit daarmee *ruim 250 keer meer* vermogen dan een huishouden uit de groep waarbinnen de mensen vallen die het uitvoerende werk in de publieke sector verricht.

De rijkste 0,1% procent bezit 127,2 miljard euro van het totale vermogen. Dat betekent dat een →

huishouden uit de top 0,1% in Nederland zelfs *ruim 1.000 keer meer* vermogen heeft dan een eenverdienershuishouden in de groep van 25% Nederlanders met uitvoerende beroepen in de publieke sector. We kunnen hier gerust van duizelingwekkende verschillen spreken.

Maatschappelijke effecten

Ongelijkheid in inkomen en vermogen zet de eenverdienershuishoudens die het uitvoerende werk in de publieke sector doen niet alleen financieel op achterstand. Het heeft ook grote sociale en maatschappelijke gevolgen. Zoals veel onderzoek aantoont, leidt ongelijkheid tot afname van de sociale cohesie in een samenleving.

De verklaring daarvoor is simpel. Hoe groter de ongelijkheid, hoe minder mogelijkheden mensen met weinig bezit hebben om regie over hun eigen leven te voeren. Voor degenen die weinig bezitten, is het in een samenleving waar sommigen juist heel veel hebben, pijnlijk duidelijk dat ze minder mogelijkheden hebben dan de vermogenden. Denk daarbij aan het kopen van een huis, het volgen van (aanvullende) opleidingen, mogelijkheden om een sociaal netwerk op te bouwen, het dekken van onverwachte uitgaven of toegang tot (betaalde vormen van) gezondheidszorg.

Naast dit directe effect van minder bezit, heeft ongelijkheid ook een psychosociaal effect. Dit is met name aangetoond door Wilkinson en Pickett, die betogen dat in samenlevingen met grote inkomensverschillen de problemen met psychische gezondheid, drugsgebruik, criminaliteit, obesitas, vertrouwen, tienerzwangerschappen en het welzijn van kinderen groter zijn dan in meer gelijke samenlevingen. Dat komt vooral door de statusverschillen die belangrijker worden binnen een ongelijke maatschappij. Groepen met veel minder inkomen voelen zich achtergesteld, keren zich af van de samenleving, verliezen het vertrouwen in instituties

en politiek en raken in een sociaal isolement. Recent onderzoek bevestigt dat deze effecten ook in Nederland optreden.

Hoewel Wilkinson en Pickett zich beperkten tot inkomensverschillen, is het aannemelijk dat grote verschillen in besteedbaar financieel bezit (inkomen plus vrij vermogen) tot dezelfde effecten leiden. Vermogensverschillen leiden immers net zo goed tot minder ruimte om onverwachte uitgaven te dekken. Ze creëren net zo goed statusverschillen die door bezit worden bepaald (huizenbezit, dure auto's).

De ongelijkheidseffecten worden sterker in een samenleving waar de verzorgingsstaat zwakker is. In een sterke verzorgingsstaat kunnen mensen terugvallen op een sociaal vangnet. In een zwakkere verzorgingsstaat moeten mensen terugvallen op eigen vermogen als de nood aan de man komt. Voor wie geen vermogen heeft, is dat een bedreigend en beangstigend scenario.

De negatieve effecten van vermogensongelijkheid zien we dus terug in de samenleving. Politici moeten die effecten erkennen en de oorzaken bestuderen. Op basis daarvan zijn er tal van mogelijkheden om de ongelijkheid in de samenleving te verkleinen. Een substantieel aantal instrumenten, zoals belastingheffing, ligt in handen van politici. Het beschermen en verstevigen van de verzorgingsstaat behoort daar zeker ook toe.

Met de constatering dat eenverdienershuishoudens die het uitvoerende werk in de publieke sector een extreem grote afstand hebben tot de meest vermogenden, is er aanleiding genoeg hun financiële positie te verbeteren. Het onderstreept bovendien opnieuw dat de vermogensongelijkheid in Nederland zeer groot is. Alles bij elkaar voldoende redenen om nu echt maatregelen te nemen die de ongelijkheid in Nederland terugbrengen tot een acceptabel niveau. In het belang van onze publieke sector. In het belang van de samenleving. ✕

Literatuur

Monique Kremer et al., *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*. WRR Verkenning, Amsterdam University Press, 2014.

R. Wilkinson en K. Pickett, *The Spirit Level. Why more equal societies almost always do better*. Allen Lane, 2009.

Inequalities in household wealth across OECD countries, OECD Statistics Working Papers, 2018. Te vinden op: www.oecd-ilibrary.org/economics/inequalities-in-household-wealth-across-oecd-countries_7e1bf673-en

W. Bos et al., *Meten van inkomen en inkomensongelijkheid*. CBS, 2018.

In deze rubriek komt Simon Otjes naar aanleiding van wetenschappelijk onderzoek tot verrassende inzichten.

Arbeidsmarkt: vrouwen of migranten?

53

DE HELING • NR. 4 2018

Migrant Workers or Working Women? Comparing Labour Supply Policies in Post-War Europe.
Journal Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice
Afonso, A. (2018)

De meeste Nederlandse gezinnen zijn 'anderhalfverdieners', waarbij doorgaans de man fulltime werkt en de vrouw een deeltijdbaan heeft. GroenLinks moedigt deeltijdwerken aan – voor mannen én vrouwen. Maar de manier waarop mensen in staat gesteld worden om werk en gezin te combineren, kan brede, onbedoelde effecten hebben – tot het immigratiebeleid aan toe.

In een recente fascinerende studie laat de Leidse politiek-econoom Alexandre Afonso zien dat beleid gericht op de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en immigratiebeleid sterk vervlochten is. Toen Europese economieën in de jaren '60 enorm groeiden, nam ook de vraag naar werknemers fors toe. Sommige landen, zoals Zweden, reageerden hierop door te stimuleren dat vrouwen voltijd gingen werken. Van kinderopvang werd serieus werk gemaakt en er kwamen verlofregelingen, zodat wanneer gezinnen kinderen kregen, de vrouw haar baan niet op behoefde te zeggen.

Andere landen losten de vraag naar arbeidskrachten op een andere manier op: Zwitserland bijvoorbeeld koos er niet voor om de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen te stimuleren, maar zette in op arbeidsmigranten. De kinderopvangvoorzieningen en verlofregelingen bleven relatief karig: een van de partners – in de praktijk meestal de vrouw – werd geacht voor de kinderen te zorgen. Landen hadden dus feitelijk de

keuze om de groeiende vraag naar arbeidskrachten op twee manieren op te lossen: via meer werkende vrouwen of migranten. Nederland koos voor het Zwitserse in plaats van het Zweedse model, met het gezin als hoeksteen van de samenleving.

Met de vergrijzing in aantocht staan Europese welvaartsstaten wederom voor deze keuze. Kiezen we in een vergrijzende samenleving voor het vergroten van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen te vergroten of voor inzetten op arbeidsmigratie? Zeker in Nederland is deze vraag aan de orde: een traditie van deeltijdwerk, inconsistent kinderopvangbeleid en beperkte verlofregelingen zorgt ervoor dat vrouwen in Nederland nog steeds aanzienlijk minder uren werken dan mannen. De wens van GroenLinks om deeltijdwerk te stimuleren als ideaal voor mannen én vrouwen zal er misschien toe leiden dat meer mannen in deeltijd gaan werken. Maar daardoor zal de groeiende vraag naar en het dalende aanbod van werknemers eerder nog verder uit de pas gaan lopen.

Hoe dan ook: als we de noodzaak om een vergrijzende verzorgingsstaat draaiende te houden, niet opvangen door te stimuleren dat vrouwen vaker voltijd gaan werken, is arbeidsmigratie het meest voor de hand liggende alternatief. X

CV
SIMON OTJES

OPLEIDING
Studeerde en promoveerde in de politicologie.

WERKT
Als kiezersonderzoeker bij GroenLinks.

DAARNAAST
werkt hij als onderzoeker bij de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn onderzoek richt zich op politieke partijen, het parlement en de publieke opinie.

De overgang naar hernieuwbare energie verandert de energiebetrekkingen tussen landen ingrijpend. Waar olie en aardgas nu de internationale energiepolitiek domineren, zullen zon en wind meer en meer de toon zetten. Wat betekenen deze verschillen voor bestaande politieke spanningen en welke nieuwe uitdagingen brengt hernieuwbare energie met zich mee? Wat kunnen overheden doen om goedkope energie veilig te stellen en potentiële conflicten te ondervangen?

Nieuwe energie, nieuwe politiek

Hoe de energietransitie de relatie tussen landen verandert

door DANIEL SCHOLTEN, MORGAN BAZILIAN,
INDRA OVERLAND EN KIRSTEN WESTPHAL

—**Daniel Scholten** is universitair docent aan de TU Delft en fellow bij het Payne Institute, Colorado School of Mines en gastdocent aan de Universiteit van Stavanger. **Morgan Bazilian** is directeur van het Payne Institute aan de Colorado School of Mines. **Indra Overland** is hoofd Energiezaken bij het Norwegian Institute of International Affairs. **Kirsten Westphal** is senior analist bij de Stiftung Wissenschaft und Politik, het Duitse Instituut voor Internationale en Veiligheidszaken. *Alle auteurs zijn lid van de IRENA Global Commission on the Geopolitics of Energy Transformation.*

De geografische en technische eigenschappen van hernieuwbare energiesystemen zijn fundamenteel anders dan die van fossiele brandstoffen. Hernieuwbare bronnen zijn wijdverspreid en variabel. Energieproductie via zon of wind leent zich voor decentrale opwekking en maakt gebruik van schaarse materialen; de distributie, tenslotte, is voornamelijk elektrisch en dit brengt langeafstandsverliezen en strenge operationele eisen met zich mee. De bronnen van kolen, olie en aardgas daarentegen zijn geografisch geconcentreerd en eindig, de energieproductie is grootschalig, opslag is gemakkelijk en hun distributie over de hele wereld is relatief eenvoudig. Deze verschillen brengen zowel nieuwe kansen als uitdagingen voor energie-zekerheid en energiebetrekkingen met zich mee.

Iedereen producent

De onuitputtelijke en wijdverspreide aard van hernieuwbare energiebronnen impliceert ten eerste een verschuiving van oligopolistische, mondiale energiemarkten naar een situatie waarin veel landen energieproducent kunnen zijn en zij hun energiemix kunnen diversificeren. Landen worden *prosumers*: overheden hebben de keuze tussen nationale productie (producent) en goedkopere import (consument), voor zover de eigen capaciteit het toelaat. Hierdoor worden de huidige petrostaten veelal als verliezers en de huidige importeurs als winnaars van de energietransitie gezien. Waar strategische overwegingen rond energie voorheen betrekking hadden op toegang tot bronnen, importafhankelijkheid, diversificatie en strategische reserves, is de vraag nu of we energie gaan produceren of importeren, of energie beschikbaar is op het juiste moment gezien de variabiliteit van sommige hernieuwbare bronnen, en hoe we onze toegang tot geografisch gebonden

bronnen en opslagmogelijkheden verzekeren.

Democratisering

Daarnaast is hernieuwbare energieopwekking niet meer voorbehouden aan energiecentrales: decentrale opwekking door en voor huishoudens, coöperaties, bedrijven en gemeenten wordt mogelijk. Lokale opwekking maakt de markt voor energiebedrijven kleiner en geeft groothandelsmarkten een meer *business-to-business*-karakter. Businessmodellen veranderen omdat huishoudens doorgaans eerder kosten willen besparen dan winst maken en voor bedrijven niet enkel de verkoop van elektriciteit, maar eerder ondersteunende diensten en apparaten (slimme apparatuur, flexibiliteit in opslag) interessant worden. Overheden zullen ook een deel van hun belastinginkomsten kwijtraken als er minder elektriciteit via het net stroomt. Aangezien lokale opwekking regio's toegang geeft tot energie, inkomsten en werkgelegenheid, brengt dit enerzijds democratisering van energiesystemen met zich mee, maar kan dit anderzijds een bron van separatisme zijn, afhankelijk van de lokale omstandigheden.

Nieuwe concurrentie

Het gebruik van schaarse mineralen en metalen en gespecialiseerde kennis in schone opwekkingstechnologieën vergroot de concurrentie tussen landen die industrieel leiderschap ambiëren. Voor hernieuwbare energie zijn bijvoorbeeld de grondstoffen kobalt, lithium, neodymium en dysprosium nodig. Deze stoffen kunnen niet overal ter wereld (efficiënt) gedolven worden. Naast mogelijke conflicten tussen netto-importeurs, bestaat er ook het risico op een nieuwe *resource curse* voor exporterende landen als hun economisch welzijn teveel afhankelijk wordt van de verkoop van schaarse mineralen en metalen. Mogelijke oplossin- ➔

De echte winnaars zijn de landen die minder afhankelijk worden en geld weten te verdienen aan hernieuwbare energie, de echte verliezers de landen die beide niet weten te realiseren

gen zijn alternatieve materialen en technologieën, recycling, de vondst van nieuwe voorraden en het heropenen van mijnen. Bovendien hoeven materialen slechts eenmalig te worden geïmporteerd: als de windturbine eenmaal staat, produceert deze voor decennia aan energie. Het is dus nog maar de vraag of China, dat ruwweg 90% van alle schaarse mineralen en metalen levert, per definitie als winnaar uit de bus zal komen. Het is eerder waarschijnlijk dat eigendomsrechten met betrekking tot hernieuwbare opwekkingstechnologieën een bron van conflict gaan worden. In een multipolaire wereld met rivaliserende nucleaire grootmachten zal handhaving lastig zijn.

Elektrificatie

Een belangrijke ontwikkeling is de elektrificatie van energiesystemen, aangezien elektriciteit de drager is van de meeste hernieuwbare bronnen. Dit betekent dat energiebetrekkingen een meer regionaal karakter zullen krijgen, gezien de langeafstandsverliezen bij elektriciteitstransport, en dat handelspartners en routes zullen verschuiven. De afhankelijkheid van landen overzee, zoals van de petrostaten in het Midden-Oosten, neemt af, maar relaties met buurlanden worden intensiever. De ontwikkeling van continentale supergrids en *grid communities* rondom grootmachten of economische blokken is waarschijnlijk; het koppelen van netwerken tussen grootmachten zal eerder tot een minimum beperkt blijven uit angst voor afhankelijkheid (bijvoorbeeld tussen Japan en China of de EU en Rusland). Een andere implicatie is een strategische nadruk op continuïteit in distributie in plaats van leveringszekerheid van bronnen, aangezien hernieuwbare energie over de hele wereld verspreid is maar strenge operationele eisen met zich meebrengt om het stroomnet stabiel te houden. Controle over netwerken wordt cruciaal om invloed uit te kun-

nen oefenen op elektriciteitsstromen, (toegang tot) markten en goedkope energie.

Minder handel

Door hernieuwbare energie nemen internationale handelsvolumes af. Allereerst zijn zon en wind vrije goederen, terwijl ruwe olie en aardgas verhandeld worden. Ten tweede groeit nationale en decentrale opwekking. De handel in opwekkings-technologieën blijft, zij het dat die van hernieuwbare energie deels schaalbaarder zijn. Wel zullen waarschijnlijk ondersteunende producten en diensten zoals opslag toenemen. Het toenemende gebruik van elektrische auto's en lokale warmtebronnen zal dit nog verder versterken. De vraag is natuurlijk in hoeverre lagere volumes de energiehandel depolitiseren. Ook de aard van markten verandert. Elektriciteit van variabele bronnen heeft eerder de flexibiliteit van kortetermijnmarkten nodig dan de zekerheid van bilaterale langetermijnafspraken. Daarnaast kent duurzame energie zijn eigen uitdagingen. De relatief hoge investeringskosten en lage marginale kosten per kWh, met mogelijk negatieve energieprijzen door sterke pieken in productie, maken investeringen in hernieuwbare energie riskant.

Creatieve vernietiging

De laatste ontwikkeling – en niet direct aan de geotechnische eigenschappen van hernieuwbare energie gerelateerd – is het proces van *creative destruction* in wereldwijde energiemarkten, waarbij een nieuwe industrie de oude vervangt. Er is nu al sprake van industriële rivaliteit over zonnepanelen en windturbines tussen westerse hightech- en Chinese massaproducten. Tegelijkertijd maken petrostaten en oliebedrijven zich zorgen over bezittingen die hun waarde dreigen te verliezen, de noodzaak van economische hervormingen en de kans op politieke onrust. De huidige

wereldwijde verdeling van patenten bevestigt het beeld dat de VS, EU en China voorlopers zijn in de nieuwe industrie en dat petrostaten blijven hangen in het fossiele tijdperk.

Hernieuwbare energie als vredesstichter?

De verschillen tussen hernieuwbare en fossiele energiesystemen zullen ook gevolgen hebben voor de mondiale energiebetrekkingen. Energiezekerheid zal minder door de verdeling van en toegang tot energiebronnen en ongelijke handelsrelaties worden bepaald, maar meer door (controle over) netwerken en opslagmogelijkheden, terwijl nieuwe uitdagingen in de opwekking oude vervangen. Al met al worden relaties gelijkwaardiger en drijven landen handel omdat zij dat willen in plaats van moeten. Hernieuwbare energie lijkt daarmee een stabiliserend effect op internationale energiepolitiek te hebben.

Toch blijven veel vragen open. Kunnen hernieuwbare bronnen er daadwerkelijk voor zorgen dat energie niet langer een factor is in de rivaliteit tussen de VS en China of de EU en Rusland? Enerzijds zou hernieuwbare energie grootmachten en hun invloedssferen zelfvoorzienend kunnen maken en de onderlinge handel een vrijwillig karakter geven.

Minder afhankelijkheid zou energie kunnen depolitiseren. Het is echter wel de vraag of daarmee bijvoorbeeld de relatie tussen de EU en Rusland stabiel wordt. Nu brengt energie ons immers toch steeds weer terug naar de onderhandelingsstafel. Anderzijds kan een overlappend netwerk van *grid communities* onder leiding van mondiale en regionale machten ontstaan dat van elektriciteitsnetwerken een politiek drukmiddel maakt, een scenario dat voor Eurazië zeker niet ondenkbaar is. China's Nieuwe Zijderoute zou hiervoor een eerste stap kunnen zijn. Binnen *grid communities* zal *grid politics* aan de orde van de dag zijn: een gevecht om eigendom van cruciale infrastructuur (netwerkverbindingen tussen landen, opslag, transporthubs), en daarmee om invloed op markten, om beschikbaarheid van goedkope energie op het juiste moment af te dwingen.

Ook is de vraag of de huidige petrostaten daadwerkelijk de verliezers en de huidige importerende landen de winnaars zullen zijn. De echte winnaars zijn de landen die minder afhankelijk worden en geld weten te verdienen aan hernieuwbare energie, de echte verliezers de landen die beide niet weten te realiseren. Verreweg de meeste landen zullen hun eigen productie kunnen vergroten en daardoor minder afhankelijk worden, maar niet

kunnen concurreren met mondiale marktleiders.

Daarnaast is het onduidelijk in hoeverre huidige samenwerkingsverbanden van belang blijven. Wat zal de rol van OPEC en de OESO zijn na de energietransitie? Zullen zij overbodig worden, vervangen worden door nieuwe allianties, of zichzelf opnieuw uitvinden, zoals de NAVO na de Koude Oorlog? Of zullen nieuwe allianties overlappen met de grenzen van *grid communities*?

De transitie zit bovendien vol onzekerheden. Het in toenemende mate multipolaire karakter van de wereldpolitiek en de verzwakking van de liberaal-institutionele economische wereldorde zullen de energietransitie onvermijdelijk beïnvloeden. Daarnaast zullen nog vele andere factoren zoals klimaatverandering, gevestigde belangen, digitalisering en technische doorbraken (bijvoorbeeld in opslag) de richting en snelheid van de transitie beïnvloeden. Hoe gaan zulke factoren de aanleg van, nieuwe productie- en netwerkcapaciteit en handelsbetrekkingen en -routes bepalen?

Politieke vragen

Hoe kunnen beleidsmakers zich op bovenstaande voorbereiden?

Nationale overheden dienen na te gaan of en hoe zij inkomsten kunnen genereren uit de energietransitie →

Nieuw licht op de energietransitie

De energietransitie heeft niet alleen technologische en economische gevolgen,

maar ook consequenties voor de internationale energiepolitiek. Gezien de belangrijke rol die olie en gas hierin nu spelen, zullen relaties tussen landen onvermijdelijk veranderen wanneer ook energiebronnen anders worden. Deze gevolgen blijven tot nog toe onderbelicht in zowel

de wetenschap als politiek. Daar wordt hernieuwbare energie vooral gezien als een oplossing voor alle kwaden die aan fossiele brandstof kleven, zoals klimaatverandering, importafhankelijkheid en vervuiling. Pas de afgelopen twee jaar komt meer aandacht voor de nieuwe

vragen die de energietransitie met zich meebrengt. Daniel Scholten, de hoofd-auteur van dit artikel, is universitair docent aan de TU Delft en doet onderzoek naar de geopolitieke gevolgen van hernieuwbare energie. Dit jaar publiceerde hij *The Geopolitics of Renewables*.

Literatuur

Bazilian, M., B. Sovacool en T. Moss. 2017. *Rethinking Energy Statecraft: United States*

Foreign Policy and the Changing Geopolitics of Energy.

Global Policy 8: 422-425.

Casertano, S. 2012. *Risiken neuer Energie-Konflikte durch erneuerbare Energien und Klimaschutz (risks of new energy risks posed by renewable energy and climate protection).*

Brandenburg Institute for Society and Security (BIGS), No. 9.

Scholten, D. 2018. *The Geopolitics of Renewables.* Cham: Springer Nature.

De volledige literatuurlijst staat in de digitale versie van het artikel op www.bureaudehelling.nl

en welke beslissingen ze moeten nemen over ambities rondom industrieel leiderschap. Wat valt er te verdienen aan opwekkingstechnologieën of andere delen van de waardeketen, zoals mineralen en materialen, transport en logistiek, on- en offshore bouwactiviteiten, ondersteunende diensten en producten? Welke kennis, hulpbronnen en kapitaal bezitten landen, en waar zit hun toegevoegde waarde en concurrentievoordeel?

Nieuwe afhankelijkheid

Landen doen er ook goed aan de effecten van hernieuwbare energie op hun energiezekerheid en hun positie in toekomstige elektriciteitsnetwerken te verkennen. Wat is de nationale capaciteit voor het opwekken van hernieuwbare energie, zijn er goedkope en grootschalige opslagmogelijkheden en hebben zij een strategische positie als transportknooppunt? Welke balans tussen decentrale en centrale opwekking en importen is wenselijk en haalbaar? Hoe betrouwbaar zijn potentiële handelspartners en welke politiek-economische drukmiddelen zijn er om afspraken te handhaven? Waar zouden nieuwe afhankelijkheden en kwetsbaarheden kunnen liggen? Kan voldoende opwekkings- en netwerkcapaciteit een gebrek aan strategische reserves compenseren? Uiteindelijk draait het allemaal om de *make-or-buy*-vraag: wordt energiezekerheid beter gegarandeerd door isolationistische zelfvoorziening of door handel via continentale *supergrids*?

Dergelijke vragen gelden ook binnen de EU. Verregaande afspraken en initiatieven zoals de Energie-Unie kunnen niet verbloemen dat nationale overheden nog duidelijk de controle over hun energiesectoren hebben, hun eigen bedrijven promoten en investeringen in netwerkverbindingen met andere landen nauwlettend in de gaten houden. Binnen de EU is *geopolitics* in *geoeconomics* veranderd. Het zal aan de EU zijn om een balans te vinden tussen de belangen van haar lidstaten.

Tenslotte speelt internationale samenwerking een sleutelrol in de energietransitie. De transitie moet namelijk idealiter bovengenoemde uitdagingen in goede banen leiden, inclusief genoeg zijn om de kloof tussen arm en rijk niet te laten toenemen en snel genoeg zijn om klimaatverandering te beperken. Dit vereist een balans tussen een snelle uitrol van opwekkingstechnologieën, respect voor eigendomsrechten en regelmatig overleg tussen oude en nieuwe handelspartners om beide op gevoelige veranderingen voor te bereiden.

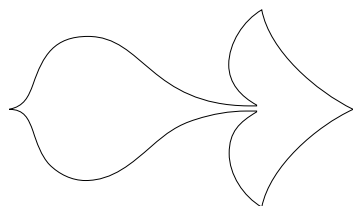
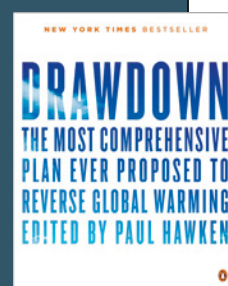
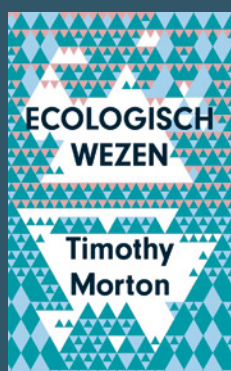
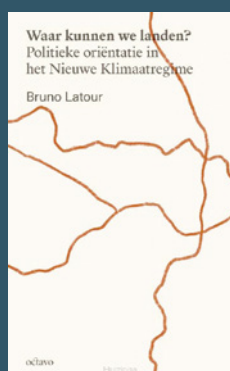
Een manier is om naast *high-end* opwekkingstechnologieën ook een budgetversie op de markt te brengen, zogenaamde *frugal innovations*, zodat ontwikkelingslanden makkelijker toegang hebben tot hernieuwbare energie. Het is waarschijnlijk dat ontwikkelingslanden door hernieuwbare energie een inhaalslag gaan maken, ook al zouden zij zonnepanelen en windturbines importeren. Allereerst kunnen ze op de kosten voor de aanleg van elektriciteitsnetwerken besparen. Ook zorgt decentrale opwekking voor economische ontwikkeling door het leveren van elektriciteit aan gebieden die nu niet of slecht aangesloten zijn.

Een andere manier is het gezamenlijk ontwikkelen van hernieuwbare energieprojecten met oude olie- en gaspartners. Samenwerking tussen de EU en Noord-Afrikaanse landen, zoals ooit beoogd in het Desertec-project, zou de klap voor petrostaten mede kunnen verzachten en daarmee de kans op armoede, werkloosheid, regionale instabiliteit en migratiestromen verkleinen. Politieke wil, een eerlijke verdeling van kosten en baten, en gedeelde controle over internationale netwerken met mechanismen voor conflictresolutie zijn hierbij dan wel onontbeerlijk. De vraag blijft wel in hoeverre nieuwe inkomsten en arbeidsplaatsen uit hernieuwbare energie het verlies van inkomen en werk uit olie en gas kunnen compenseren. X

Lezen

59

DE HELING • NR. 4 2018

Essay: de politiek van Bruno Latour pag. 60 • **Ecologisch wezen Timothy Morton** pag. 63 • **Het ontmantelen van de demos Wendy Brown** pag. 65 • **De conservatieve revolutie Merijn Oudenampsen** pag. 67 • **Drawdown Paul Hawken** pag. 67

Welke politiek moeten we bedrijven nu de aarde ons ingrijpen in klimaat en leefomgeving beantwoordt met een stijgende zeespiegel en orkanen? De Franse filosoof Bruno Latour betoogt dat het Antropoceen, het tijdperk waarin de mens grote invloed heeft op haar natuurlijke omgeving, rammelt aan de fundamenten van ons politiek bestel. De politieke praktijk en programma's vragen om nieuwe woorden, ver voorbij de huidige tegenstellingen zoals 'links' versus 'rechts' en 'volk' versus 'elite'.

De politiek van Bruno Latour voor het Antropoceen

—Joost de Bloois is universitair docent aan de opleiding Literary and Cultural Analysis, Universiteit van Amsterdam en onderzoeker aan de Amsterdam School for Cultural Analysis (ASCA).

Droogte, warmterecords, scheurende dijken: het Antropoceen – het tijdperk waarin geologische en klimatologische processen door de mens medebepaald worden – is in de zomer van 2018 allang geen abstractie meer. De verandering van ons klimaat heeft merkbare gevolgen voor ons leven en dwingt ons na te denken over een nieuwe omgang met onze omgeving, brandstoffen, techniek, nationale soevereiniteit, kortom onze rol op deze aarde. De Franse antropoloog, socioloog en filosoof Bruno Latour (1947) onderzoekt in zijn werk de conclusies die in deze context getrokken moeten worden voor een progressieve, linkse en groene politiek – al begint Latour juist bij het bevragen van die schijnbaar vanzelfsprekende termen. Ook in Nederland wekt Latour steeds meer belangstelling. Zo verschenen onlangs in het Nederlands *Wij zijn nooit modern geweest*, wellicht Latours bekendste werk, en het recente *Oog in oog met Gaia*. Latour,

die vooral naam heeft gemaakt met zijn analyses van het wetenschappelijke bedrijf, is tevens een scherpzinnig politiek denker. In *Wij zijn nooit modern geweest* stelt hij een 'parlement der dingen voor': als technologie, wetenschap, maar ook onze leefomgeving, een belangrijk aandeel hebben in hoe wij onze samenleving en onszelf vorm geven, moeten die dan niet ook expliciet als politieke stem erkend en gehoord worden?

Zijn recente werk *Oog en oog met Gaia* en zijn jongste *Waar kunnen we landen*, in november verschenen bij uitgeverij Octavo, staan in het teken van de politieke betekenis van het Antropoceen: het tijdperk waarin geologische en klimatologische processen door de mens medebepaald worden. Hierin stelt Latour zich de fundamentele vraag: welke politiek te voeren als de aarde niet langer passief en inert is, dus niet langer domweg de voorraadschuur van fossiele brandstoffen, maar 'opstandig'? Dat wil zeggen: welke politiek moeten we voeren als de aarde ons ingrijpen in klimaat en leefomgeving beantwoordt met een stijgende zeespiegel, orkanen en verwoestijning? Als de klimaatverandering ingrijpende gevolgen heeft voor onze samenlevingen, binnen en buiten de grenzen van de natiestaat, is het dan niet tijd voor een geheel nieuwe politiek, of op zijn minst een geheel nieuw politiek idioom? Latour laat zien dat het Antropoceen rammelt aan de fundamenten van ons moderne politieke bestel, zeker ook aan dat van een politiek die zichzelf progressief en ecologisch noemt. In een tijd waarin het lijkt alsof de film van de afgelopen twee eeuwen in sneltreinvaart achteruit wordt gespeeld – waarin nationalist en globalist tegenover elkaar staan en het publieke debat doortrokken is van de hang naar identiteit en (culturele, nationale en zelfs etnische) 'heerheid' – zijn Latours aansporingen én handreikingen om uit de impasses, clichés, drog- en cirkelredeneringen van het huidige debat te komen van

vitaal belang. Hoe kan Latours visie op de wereld vertaald worden naar nieuwe groene en linkse politieke ideeën?

Afscheid van hedendaagse tegenstellingen

Allereerst onderstreept Latour dat we de termen waarmee het huidige politieke debat gevoerd wordt, niet zomaar moeten overnemen. Dit debat, niet in de laatste plaats in Nederland, wordt beheerst door tegenstellingen – ‘volk’ versus ‘elite’; ‘nationale soevereiniteit’ versus ‘globalisering’, ‘identiteit’ versus ‘ontworteling’ – die voortkomen uit een tijdperk en een wereld die inmiddels achterhaald zijn door de ecologische en klimatologische werkelijkheid. Je identiteit ontleen aan de Nederlandse poldergrond en haar geschiedenis betekent niet zo veel meer als die grond door de zee opgeslokt dreigt te worden; als die niet meer bebouwbaar is door opwarming; als rivieren stijgen of als soorten en gewassen verdwijnen. Het Antropoceen dwingt ons het lokale opnieuw te zien, en wel in zijn verbondenheid met het globale: de investeringen die wij hier doen in onze industrie, leiden tot droogte, schaarste en vluchtelingenstromen elders. Het dwingt ons, volgens Latour, tot een politiek die ons laat ‘aarden’: die ons laat inzien dat de veranderingsprocessen van de aarde, die wij zelf hebben veroorzaakt, ons verbinden. Als we in de oude categorieën blijven denken, leidt dat simpelweg tot ons catastrofale einde.

Het Antropoceen dwingt ons dan ook tot radicale keuzes. In de eerste plaats afscheid nemen van een wereldbeeld waarin evenwicht – beheerste groei, *small is beautiful* – überhaupt nog mogelijk is. Het eco-optimisme is volgens Latour niet minder regressief dan de (populistisch-)rechtse ontkenning van klimaatverandering. Beide zijn een symptoom van de ontkenning van de radicale verandering van toestand en betekenis van de ‘aarde’: de onbalans is permanent, zal alleen maar

Waar kunnen we landen?
Politieke oriëntatie in
het nieuwe klimaatregime
Bruno Latour
(vertaald door Rokus
Hofstede)
Octavo, 2018

De investeringen die wij hier doen in onze industrie, leiden tot droogte, schaarste en vluchtelingenstromen elders

versnellen. Het is die verandering die een daadwerkelijk ‘groene’ politieke moet onderkennen. Klimaatverandering toont ons de grenzen van de globalisering, de onmogelijkheid van ongeremde groei en wereldwijde consumptie. Latour stelt dat het populisme en nationalistisch-rechts, al dan niet bewust, deze eindigheid op nogal perverse wijze tegelijkertijd erkennen en verdringen door te stellen: we willen de aarde niet langer delen. Voor populistische Trump is de wereld de facto al opgegeven: de 1% leeft in ‘gekochte’ tijd – *business as usual* zolang het duurt – op kosten van de overige 99%, en soupeert de aarde op. Vanuit dezelfde logica roepen populistische om het hardst dat wij ons moeten terugtrekken achter de dijken... totdat die het begeven. Trumps *America first!* betekent: ‘wij behoren niet tot dezelfde aarde’. Idem, volgens Latour, wat Brexit en de Europese reactie op de vluchtelingen crisis betreft: het Westen doet, tegen beter weten in, alsof het op een parallelle aarde leeft, waar het zich aan de wereldomvattende veranderingen van ons tijdperk kan onttrekken. Trump en zijn Europese tegenhangers, in al hun cynisme en leugens, zijn wellicht hét symptoom van de onmacht – en onwil – van ons huidige politieke systeem. De onmacht om zich rekenschap te geven van het feit dat heel het politieke, sociaaleconomische en culturele begrippenapparaat en wereldbeeld dat de moderne politiek heeft bepaald, allang haar betekenis verloren hebben in het Antropoceen. Het gaat er niet langer om te redden wat er te redden valt, hetzij via ‘verantwoord’ consumeren, hetzij via isolationisme.

Sceptisch over ‘links’ versus ‘rechts’

Van Latour mogen we daarnaast gerust uiterst sceptisch zijn wat betreft de *comeback* van de begrippen ‘links’ en ‘rechts’ de

afgelopen jaren. Die tegenstelling is de context van het Antropoceen een fikse stap terug, een bliksemafleider voor het enige werkelijk politiek vraagstuk van deze eeuw: de ingrijpende verandering in klimaat en leefomgeving. Niet voor niets is één van de succesvolste *frames* van het populisme dat het klimaat een 'links' vraagstuk zou zijn of, zoals Trump het noemt, een Chinese *hoax* om westerse economieën dwars te zitten. Voor Latour is dit niets meer dan het vastklampen aan categorieën die er in werkelijkheid niet meer toe doen. Een politiek die het Antropoceen serieus neemt, zou volgens Latour buiten dit *frame* moeten stappen; niet zozeer vanuit een utopische middenweg tussen markt en territorium, maar om een nieuwe politieke ruimte te creëren met nieuwe mogelijkheden. De fundamentele vraag voor de politiek van de 21e eeuw is dan ook: *waar kunnen we landen?*

Nieuwe woorden voor politieke programma's

Latour roept daartoe eerst op om te zoeken naar nieuwe woorden voor het politieke debat en politieke program-

ma's. Allereerst zouden we het Antropoceen moeten durven *beschrijven*: in welke, historisch ongehoorde nieuwe context bedrijven we eigenlijk politiek? Hoezeer heeft de ontdekking van klimaatverandering de verhouding tussen wetenschap en politiek veranderd? Wat betekenen begrippen als natiestaat en identiteit nog wanneer we niet langer vaste grond onder onze voeten hebben? We zullen de grondbegrippen van ons politiek denken, de personages die het politieke toneel bevolken, moeten herschrijven. Niet de *polis*, de menselijke samenleving, bepaalt voortaan de grenzen van de politiek, maar de beweeglijke, opstandige aarde. *Gaia* noemt Latour haar. Het Antropoceen vraagt om een politiek *buiten* de *polis*, die bestaande hiërarchieën tussen mensen en andere levensvormen

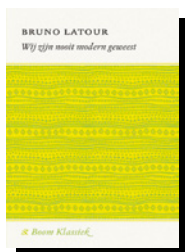
Trumps America first! betekent: 'wij behoren niet tot dezelfde aarde'

opnieuw denkt; die zich afspeelt buiten marktplaats en vergaderzaal en staat (een politiek die daadwerkelijk *geo-politiek* is). Zo vraagt het Antropoceen ook om een politiek die afscheid neemt van de moderne fantasie van de *toekomst*. Of dit nu het socialistische morgenrood is, of de techno-utopieën van Silicon Valley, we moeten de tijd van de politiek anders begrijpen dan als vooruitgang, groei, modernisering. We kunnen tijd ook anders opvatten dan als de race naar een einddoel, als eindeloze groei. Het tijdbegrip in de politiek zal zich moeten aanpassen aan dat van de aarde zelf (tijd kan zodoende begrepen worden als *longue dure*, als cyclisch of als woekering). Het Antropoceen dwingt ons er eveneens toe afscheid te nemen van de eis tot (almaar meer) *produceren*. Latour vraagt zich af: wat als 'opwekken' onze kernactiviteit zou zijn (zoals je stroom opwekt uit wind of zon)? 'Produceren' veronderstelt dat we de aarde en andere levende wezens simpelweg als middel zien, als *resource* voor ons eigen gewin. 'Opwekken' veronderstelt juist een fundamenteel andere houding die de eigenheid en eindigheid van onze omgeving

VERDER LEZEN

DWALEN IN HET ANTROPOCEEN
R. Ten Bos
Boom, 2017

WIJ ZIJN NOOIT MODERN GEWEEST
Bruno Latour
Boom, 2016
(oorspronkelijke uitgave 1991)

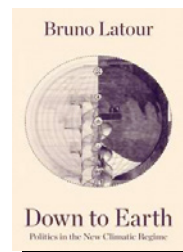
OOG EN OOG MET GAIA
Bruno Latour
Octavo, 2017
(oorspronkelijke uitgave 2015)

GEKOCHTE TIJD: DE UITGESTELDE CRISIS VAN HET DEMOCRATISCH KAPITALISME
Wolfgang Streeck
Leesmagazijn, 2015

OÙ ATERRIR? COMMENT S'ORIENTER EN POLITIQUE
Bruno Latour
La Découverte, 2017.
De Engelse vertaling verschijnt binnenkort bij Polity Press onder de titel *Down to Earth*. De

Nederlandse vertaling van Rokus Hofstede verscheen in november 2018 bij uitgeverij Octavo onder de titel *Waar kunnen we landen?* Politieke oriëntatie in het nieuwe klimaatregime.

respecteert. Het Antropoceen kan dan ook niet langer bevolkt worden door de *homo economicus* van het markt-denken – ook niet in zijn softe versie van de groene consument – die zich beweegt in een wereld die tot louter markt verworden is, gedreven door eigenbelang en het rendement op korte termijn. De kern van Latours betoog is dat het uitblijven van een antwoord op de onomkeerbaarheid van het Antropoceen in de eerste plaats een ‘epistemologisch’ probleem is: voornamelijk ontbreken de politiek-filosofische, maatschappelijke en zelfs antropologische begrippen om de omwenteling die zich onder onze neus voltrekt in onze leefomgeving te duiden – en ernaar te handelen. Grenzen stellen aan groei, energietransitie: vanuit Latour gedacht zijn het sympathieke, maar ontoereikende gestes. Latour wil stof tot verder denken aanreiken: hoe geven we een politiek vorm waarin beslissingen met anderen ver buiten de grenzen van de natiestaat genomen worden? Hoe nemen we in de praktijk afscheid van droombeelden van vooruitgang, groei, toekomst? Hoe kunnen we ophouden de markt te willen

→ **Bodemerosie in de Spaanse regio Murcia.** Deze foto is onderdeel van het project *Apocalypse Fatigue* van de uit Noorwegen afkomstige en in Den Haag woonachtige fotografe Eline Benjaminsen (1992), waarin zij gevolgen van klimaatverandering vastlegt die niet altijd even zichtbaar worden. Daarnaast gaat zij op zoek naar conventionele en radicaal-alternatieve oplossingen om klimaatverandering tegen te gaan.

beteugelen, maar haar verlaten? Het nieuwe politieke idioom van het Antropoceen moet in staat zijn de fundamentele *verbondenheid* – en de complexiteit van die verknootheid – van mens en aarde te bevatten. Dit betekent radicaal afscheid nemen van een politiek die zich beweegt binnen de kaders van de identiteit, individualisme, eigenbelang en rendement.

Dramatische effecten

Latour pleit vervolgens voor een vorm van culturele en ecologische diplomatie die rekenschap geeft van het feit dat besluiten die hier genomen worden vaak dramatische effecten hebben in omgevingen die wij ons moeilijk kunnen voorstellen.

Voornamelijk vestigt Latour daarvoor zijn hoop op Europa. Juist omdat Europa haar moderniteit de voorbije eeuwen aan de wereld heeft opgedrongen, kan en moet zij het voorbeeld vormen van *de-globalisering* en *de-modernisering*. Juist omdat Europa een anachronisme is dat allang door haar eigen succes is ingehaald (de VS en China hebben het standaard van mo-

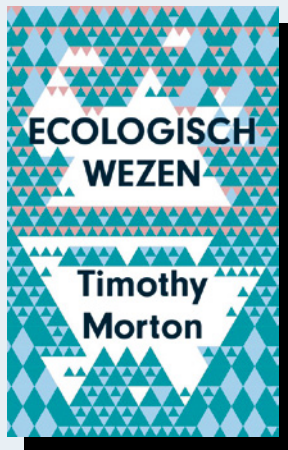
dernisering en imperialisme al enige decennia geleden van Europa overgenomen), kan het de sprong in de nieuwe politiek van het Antropoceen wagen. Zoals Latour laat zien: het fundament van Europa is letterlijk de aarde, de Gemeenschap van Kolen en Staal. Het gaat erom een dergelijke politiek ‘van onderop’ opnieuw uit te vinden, deze keer niet afhankelijk van fossiele brandstof... Na de stuip-trekkingen die Brexit en het populisme zijn – de nostalgie naar vergane glorie – zou Europa moeten tonen wat het betekent om de aarde te bewonen *na* de moderniteit, na de economische en politieke globalisering. Het Europa van Latour is dan ook allesbehalve de moloch die populistten graag voorschotelen, maar een complexe biotoop, een weefwerk, en soms een houtje-touwtje constructie voorbij de grenzen van de natiestaat, maar zich tegelijkertijd rekenschap gevend van de veelvoud aan geografische en culturele verschillen. Het is bij uitstek in dit Europa dat Latour’s nieuwe politiek moet kunnen ‘landen’. X

**THE ANTHROPOCENE:
ARE HUMANS NOW
OVERWHELMING THE GREAT
FORCES OF NATURE**
Will Steffen; Paul J Crutzen;
John R McNeill *Ambio*;
Dec 2007; 36, 8; Sciences
Module pg. 614

De ster van Timothy Morton is rijzende: onlangs noemde *The Guardian* hem 'de filosoof-profeet van het Antropoceen'. Ook in Nederland wordt zijn werk opgepikt: de huidige Denker des Vaderlands René ten Bos verwijst regelmatig naar hem en dit jaar verschenen Nederlandse vertalingen van *Dark Ecology* (*Duistere ecologie*, 2016) en zijn nieuwste boek *Being Ecological* (*Ecologisch wezen*, 2018).

Op de eerste pagina van *Ecologisch wezen* zet Morton meteen de toon. 'Ecologisch wezen preekt niet mee met de eco-kerk', verklaart hij. Veel verhandelingen over klimaatverandering, hoe goedbedoeld ook, maken volgens hem gebruik van een weinig enthousiasmerende retorische stijl: 'de beschuldigende toespraak'. De gemiddelde ecopredikant overspoelt de lezer met feiten en probeert hem zo een schuldcomplex aan te praten en tot handelen aan te zetten. Ingebed in de expliciete boodschap van die datastortvloed – 'Doe iets, voordat het te laat is!', 'Word wakker!' – is de aanname dat er *binnenkort* iets verschrikkelijks zal gebeuren, dat alleen door collectieve actie kan worden afgewend. Volgens Morton klopt die aanname niet: die

Ecologisch wezen
Timothy Morton
(vertaald door Rijk Schipper)
Ten Have, 2018

door NIELS SPRINGVELD

ramp – massale uitsterving, klimaatverandering – is al gaande, en de effecten daarvan worden iedere dag zichtbaarder. En het meest ontvucherende aan die constatering is nog dat we, merkt hij droogjes op, 'geen flauw benul hebben hoe we daarmee om moeten gaan'.

Mortons werk is geworteld in de objectgeoriënteerde ontologie (OOO), een filosofie die is ontwikkeld door de Amerikaanse filosoof Graham Harman en gebaseerd is op een kritische lezing van het werk van Immanuel Kant en Martin Heidegger. Deze filosofie verwerpt het antropocentrisme, de denkwijze die de mens boven de natuur stelt, en beschouwt de ervaring van menselijke en niet-menselijke wezens als gelijkwaardig.

Morton definieert ecologische ethiek en politiek simpelweg als 'geweldloos samenleven met niet-menselijke wezens'. Dat klinkt eenvoudig, maar dat is het zeker niet. Ecologisch handelen vereist ook ecologisch denken, een andere manier van filosofie bedrijven. Volgens Morton moet een filosoof niet de *sophia* – wijsheid – maar de *philos* – liefde – in het woord 'filosofie' benadrukken. Om een eenvoudig voorbeeld te nemen: als je van iemand

houdt, accepteer je dat diegene ongrijpbaar blijft. Op dezelfde manier zouden we volgens hem met niet-menselijke wezens om moeten gaan: in plaats van hen te domineren en te domesticeren, zouden we hen moeten laten zijn in al hun vreemdheid en ambiguïteit, wat het tegenovergestelde is van tolerantie, dat een machtsrelatie veronderstelt.

Plato

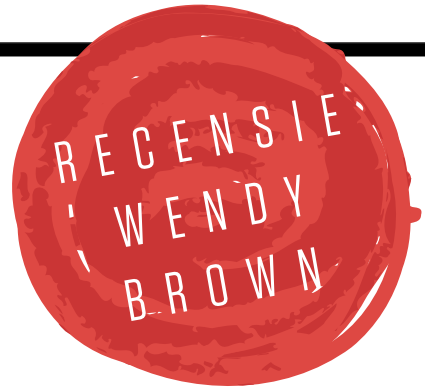
Wie naar paniklare strategieën zoekt om klimaatverandering tegen te gaan of een helder gestructureerde (eco) filosofische verhandeling wil lezen, is bij Morton aan het verkeerde adres. *Ecologisch wezen* heeft wel iets weg van de dialogen van Plato: Morton spreekt vaak de lezer direct toe, zet hem voortdurend op het verkeerde been, en is afwisselend ironisch en ernstig. Het is hem niet te doen om kant-en-klare oplossingen: zoals gezegd zijn het juist die (overigens lovenswaardige) oproepen tot urgente actie die volgens hem werkelijk ecologisch denken en handelen in de weg staan. Ecologie draait volgens hem niet om het herstel van een organische relatie tussen mens en milieu, maar om de erkenning dat we van meet af aan met het milieu verweven zijn. Wij werken in op het milieu, en het milieu op ons. 'Ben ik simpelweg een drager van de talloze bacteriën die mij bevolken? Of zijn ze bij mij te gast?', vraagt Morton zich af in *Humankind: Solidarity with*

Klimaatprobleem met komedie te lijf

Non-Human People (2017). 'Wie is de gastheer (of gastvrouw) en wie is de parasiet?' In plaats van te klagen over de deplorabele staat van het milieu en uit schuldgevoel als eco-asceten verder te leven, pleit Morton daarnaast voor wat hij 'speelse ernst' en 'speelse zorg' noemt: 'volgens mij gaat het om een wereld waarin we echt veel vrijgeviger en creatiever kunnen zijn dan ooit tevoren'. Ecologische politiek 'gaat [...] om het uitbreiden, aanpassen en ontwikkelen van nieuwe vormen van plezier – en niet over het beknotten van de povere pleziertjes die we nu ervaren, zolang we vasthouden aan onze huidige handelswijze'.

Hoewel er genoeg reden is voor klimaatpessimisme, stelt hij voor dat we overschakelen van een tragedie naar een komedimodus om de ecologische uitdagingen van vandaag de dag het hoofd te kunnen bieden. Komedie is volgens hem 'veel diepgaander dan tragedie', en 'gaat over het besef dat er geen ontsnappen is aan ons lot en dat we er onvermijdelijk een potje van maken'. Ook gaat het 'over glimlachen omdat we het nooit helemaal goed kunnen doen, maar het toch proberen'.

Hoewel zijn onorthodoxe werk niet aan iedereen besteed zal zijn, weet Morton tegelijkertijd te ontregelen, te verontrusten en te amuseren, wat hem tot een unieke figuur maakt in het hedendaagse klimaatdebat. X

De neoliberale mens: van burger tot ondernemer

door DAVID BOGAERS

In een tijdperk waarin we onszelf hoofdzakelijk als menselijk kapitaal zien, is geen ruimte meer voor democratie. Dit is in het kort de stelling die de Amerikaanse politiek-filosoof Wendy Brown verdedigt in haar meest recente boek *De Ontmanteling van de Demos*, waarvan de Nederlandse vertaling eind november verscheen bij uitgeverij Octavo.

Al lijkt het boek op het eerste gezicht een zoveelste kritische beschouwing over het neoliberalisme, het vernieuwende van Brown is dat zij onderzoekt welke invloed het neoliberalisme kan hebben op het voortbestaan van de democratie. Ook de manier waarop Brown neoliberalisme opvat, is verfrissend. Door-

gaans wordt met de term bedoeld op overheidsbeleid dat gekenmerkt wordt door privatisering, een kleinere overheid en een nadruk op economische groei en efficiëntie. Volgens Brown is neoliberalisme echter niet zomaar een 'fenomeen' dat we kunnen bestuderen en observeren, maar vooral een serie aannames die bepalen hoe wij onszelf als burgers en de functie van de overheid zien.

Een dergelijke serie aannames noemt Brown een 'politieke rationaliteit'. Ze benut de reikwijdte van dit begrip maximaal: een van haar belangrijkste stellingen is dat de overheid binnen het neoliberalisme niet zomaar diensten aan de markt overlaat maar geleidelijk aan zelf ook een 'bedrijf' wordt, gericht →

Het ontmantelen van de demos. De stille revolutie van het neoliberalisme
Wendy Brown
(vertaald door Daan Pieters)
Octavo, 2018

op het behalen van zoveel mogelijk 'nationale winst'. Andere mogelijke doelstellingen van de overheid, zoals het zorgen voor herverdeling van bezit of het inperken van de macht van grote bedrijven, verdwijnen daarmee buiten beschouwing. Omdat de taak van de overheid zo wordt 'vastgezet', verdwijnt de mogelijkheid om overheidsbeleid te beïnvloeden middels stemmen in verkiezingen, protesten of het voeren van debat.

Competitie

Het gevaar voor democratie schuilt volgens Brown niet alleen in het veranderde zelfbegrip van bestuurders, maar ook van de manier waarop ze tegen hun 'onderdanen' aankijken. Deze worden binnen het neoliberalisme getransformeerd van burgers – individuen met *burgerrechten* – tot ondernemers: individuen die met elkaar concurreren, geheel verantwoordelijk zijn voor hun eigen welbevinden en niet door de staat beschermd zullen worden als ze 'failliet' gaan. Ook deze ontwikkeling draagt ertoe bij dat overheden het niet meer als hun taak zien om het democratisch debat te faciliteren en burgers mee te laten beslissen over zaken van het algemeen belang: in een concurren-

tiestrijd van 'allen tegen allen' is er simpelweg geen gemeenschappelijk belang meer.

Deze claims mogen op het eerste gezicht wat al te voortvarend klinken, maar kunnen in ieder geval als waarschuwing gelezen worden in een tijd waarin financiële regels sterk versoepeld worden en banken vervolgens met publiek geld moeten worden gered, en waarin nationale overheden – met de Brexit in het vooruitzicht – in een voortdurende competitie met elkaar verwikkeld lijken om internationale bedrijven vanuit Londen naar 'hun' financiële centra te halen. Interessant in deze context is ook dat het afschaffen van de dividendbelasting in het regeerakkoord kon belanden zonder inzet van de voorafgaande verkiezingsstrijd te zijn – de intentie ertoe stond bijvoorbeeld niet in het VVD-verkiezingsprogramma. Dit illustreert Browns stelling dat politici verstrekkende maatregelen om het bedrijfsleven te bevorderen niet meer opvatten als inzet van politiek debat.

Ramkoers

Browns onderwerpkeuze is urgent en de scherpte waarmee ze neoliberalisme analyseert – en op meerdere vlakken op ramkoers weet te plaatsen met democratie – dwingt zeker respect af. Toch bevat haar boek ook zwakheden. Zo bespreekt Brown nergens welke alternatieven mogelijk zijn voor deze politieke rationaliteit die volgens

haar zo alomtegenwoordig is in Europese en Amerikaanse politiek. Deze omis-sie lijkt gerelateerd aan het feit dat ze neoliberalisme als zo'n 'politieke rationaliteit' voorstelt: een dergelijke rationaliteit heeft volgens Brown immers grote invloed op het gedrag, de waarden en de gedachten van individuen, waarmee de invloed ervan per definitie veel verstrekkender is dan dat van een 'politiek systeem' waartegen je simpelweg zou kunnen rebelleren. In het licht van deze invalshoek van Browns analyse vermoed ik dat ze het zelf ook lastig vindt om met een alternatief te komen: als elk individu sterk beïnvloed is door neoliberale waarden en denkbeelden, wie zal er dan nog met een opstand beginnen?

Daarnaast is ze wat spaarzaam met het geven van voorbeelden, waarbij ze soms lijkt te vertrouwen op de welwillendheid van de lezer om volledig met haar claims mee te gaan.

Een voorbeeld dat Browns betoog zeker extra slagkracht had gegeven, is het feit dat de Europese Unie medio-2015 de populistisch-linkse regering van Syriza in Griekenland dwong om allerlei neoliberale hervormingsmaatregelen van economie en overheid door te voeren, terwijl deze op geen enkele manier legitimiteit onder de bevolking genoten. Op zo'n manier blijft er van democratie inderdaad weinig over. Wat dat betreft is Browns boek in onze tijd hoogst relevant. X

In een concurrentiestrijd van 'allen tegen allen' is er simpelweg geen gemeenschappelijk belang meer

Rechtse revolte was vooropgezet plan

De ondertitel van dit boek, 'Een ideeëngeschiedenis van de Fortuynopstand', zal menig lezer vreemd in de oren klinken. De ruk naar rechts die Nederland begin deze eeuw maakte, wordt over het algemeen juist niet geassocieerd met diepzinnige ideeën maar vooral met 'de onderbuik'. Volgens socio-
loog en politicoloog Merijn Oudenampsen is dit beeld on-

terecht. De Fortuynopstand was geen emotionele uitbarsting maar werd juist gedreven door een zorgvuldig uitgedachte ideologie. In dit boeiende boek, een Nederlandse bewerking van het proefschrift waarop hij begin dit jaar promoveerde aan Tilburg University, laat hij zien hoe politici als Frits Bolkestein, Pim Fortuyn en Ayaan Hirsi Ali een nieuw-rechts gedachtengoed ontwikkelden

door neoconservatieve ideeën uit de Anglo-Amerikaanse wereld bewust te vermengen met de progressieve cultuur die Nederland sinds de jaren zestig domineerde. Zo wisten ze progressieve waarden als het emancipatiestreven en homo-acceptatie te mobiliseren voor een conservatief verzet tegen de multiculturele samenleving en de 'betuttelende' verzorgingsstaat. Interessant is dat Oudenampsen ook actoren van buiten de politiek betreft in zijn analyse. Zo wijdt hij een gedeelte van zijn boek aan de culturele tegenbeweging van onder meer Theo van Gogh en de website *GeenStijl*. Deze provocerende tegenbeweging kwam niet op vanuit het niets maar greep terug op een lange literaire traditie van bewust provoceren, die onder meer te vinden is bij Gerard Reve en Willem Frederik Hermans.

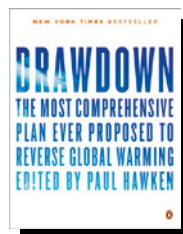
Door deze brede opzet is *De conservatieve revolte* bijzonder interessant voor politici die proberen te begrijpen hoe ons huidige politieke en maatschappelijke klimaat is ontstaan. Het betoog van Oudenampsen dat de ruk naar rechts geen natuurverschijnsel was maar het resultaat van een zorgvuldig uitgewerkte strategie, biedt daarnaast hoop voor iedereen die werkt aan een hernieuwde progressieve omgeving. Wat bewust is opgebouwd, kunnen anderen tenslotte ook bewust weer veranderen.

—Hans Rodenburg

De conservatieve revolte: Een ideeëngeschiedenis van de Fortuynopstand
Merijn Oudenampsen
Uitgeverij Van Tilt, 2018

Honderd maatregelen tegen klimaatontwikting

Project Drawdown heeft de beste wetenschappers, onderzoekers en andere professionals bijeen gebracht om het klimaatprobleem op te lossen. Resultaat is een lijst van de honderd meest effectieve oplossingen, gebundeld in een prachtig boek. De Nederlandse editie werd op 8

november gelanceerd op het Nationaal Sustainability Congres. Daarnaast heeft het project een zeer lezenswaardige website (**drawdown.org**) met wetenschappelijke referenties.

Drawdown is een term uit het waterbeheer, en betekent zoiets als grondwaterverlaging. Om in de lijst te komen, moesten de maatregelen een groot meetbaar effect hebben en in potentie op te schalen zijn.

Met stip op één staat de aanpak van f-gassen, ook wel superbroeikasgassen genoemd, die gebruikt worden in koelkasten en airconditioners. Het voorkomen van het weglekken van f-gassen door terugwinning, recycling en vernietiging van koelmiddelen aan het einde van de levensduur van dergelijke apparaten, kan in potentie een halve graad temperatuurstijging voorkomen.

Hierover zijn in Kigali in 2016 wereldwijd afspraken gemaakt. Leuk feitje voor GroenLinks is dat Bas Eickhout hiervan de trekker was binnen de Europese Unie. Zijn bijdrage aan de Kigali-afspraken leverde hem toentertijd de nummer-één-positie in de Duurzame Top100 van Trouw op.

Belangrijkste les uit *Drawdown* voor Nederlandse politici is dat voedsel en landgebruik in de top 20 het meest worden genoemd. Een ander dieet, een ander landbouwsysteem en de aanplant van bossen dus hoog op de politieke agenda moeten staan. De beslissing van het kabinet om bij het klimaatakkoord de landbouw feitelijk ongemoeid te laten, is dan ook een verbazingwekkende en onverstandige keuze.

—Natasja van den Berg

Drawdown - het meest veelomvattende plan ooit om klimaatontwikting te keren
Paul Hawken (red)
Uitgeverij Maurits Groen ism Climate CleanUp, 2018

**'De Europese Republiek biedt
een Europees dak boven
het hoofd zonder mensen hun
identiteit af te pakken'**

— *Ulrike Guérot, p. 6*